

T.C.

**İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Anabilim Dalı
Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı**

Doktora Tezi

**KÜÇÜK ASYA'NIN GÜNEYİNDEKİ
HELIOS KÜLTLERİ**

Emre Erten

2502000088

Tez Danışmanı

Prof. Dr. A. Vedat Çelgin

**İ.Ü. Bilimsel Araştırma Projeleri
Proje No: T-41108032004**

İstanbul 2007

KÜÇÜK ASYA’NIN GÜNEYİNDEKİ HELIOS KÜLTLERİ

Emre Erten

ÖZ

Bu çalışmada Anadolu’nun güneyinde yer alan Kilikia, Lykia, Pamphylia ve Pisidia bölgelerine dağılmış durumdaki güneş tanrısı Helios’a ait kültlerin veya bu tanrıya ait çeşitli münferit dinsel uygulamaların tespit edilebilmesine, bunların bölgedeki diğer kültürler karşısındaki durumunun anlaşılmasına ve konuyla ilgili kronolojik bir düzenleme yapılabilmesine yönelik ipuçlarının değerlendirilmesi ve böylelikle Helios’un söz konusu bölgeler için ifade ettiği anlamın ortaya konulabilmesi hedeflenmektedir. Bu amaçla antik dönem kültürlerinin anlaşılmasında büyük önem taşıyan antik yazarların yanı sıra yazıtlar, sikkeler, diğer arkeolojik buluntular ele alınmaya çalışılmıştır. Kilikia, Lykia, Pamphylia ve Pisidia bölgelerindeki Helios tapınımına ait izlerin tespit edilebilmesi yönelik olarak özellikle yazıtların, sikkelerin ve diğer arkeolojik buluntuların bugüne kadar bir arada değerlendirildiği detaylı bir çalışmanın mevcut olmaması nedeniyle çalışmamızda bu alandaki boşluğun doldurulması amaçlanmaktadır.

Helios hakkında bilgi veren yazıtların tespit edilebilmesi amacıyla bu konuyla ilgili önemli yazıt corpus’ları ve süreli yayınlar gözden geçirilmiştir. Bunların başında ise **CIG** (Corpus Inscriptionum Graecarum), **ETAM** (Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris), **IG** (Inscriptiones Graecae), Anadolu kentlerinde bulunmuş olan yazıtları kentlere göre bir araya getiren **IK** (Inchriften Griechischer Städte aus Kleinasien), **MAMA** (Monumenta Asiae Minoris Antiqua), **SEG** (Supplementum Epigraphicum Graecum), **TAM** (Tituli Asiae Minoris) gibi corpus’lar ile **AE** (L’année épigraphique), **BE** (Bulletin Épigraphique), **BCH** (Bulletin de Correspondance Hellénique), **Chiron** (Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphie des Deutschen Archäologischen Instituts), **EA**

(Epigraphica Anatolica) ve **ZPE** (Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik) gibi süreli yayınlar gelmektedir.

Sikkeler üzerindeki Helios betimlemeleri ile ilgili olarak da sikke katalogları ve konuyla ilgili diğer yayınlar incelenmiştir. Bunların başında **BMC** (A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum) ve **SNG** (Sylloge Nummorum Graecorum) adlı katalogların yanı sıra **JNG** (Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte), **NumChron** (The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society) başta gelmektedir.

Arkeolojik buluntuların tespit edilebilmesi için ise **AA** (Archäologischer Anzeiger), **Adalya** (Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı), **AJA** (American Journal of Archaeology), **AnadAraş** (Anadolu Araştırmaları. Jahrbuch für kleinasiatische Forschung), **Anadolu/Anatolia** (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi), **AnatSt** (Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara), **Belleten** (Türk Tarih Kurumu Basımevi), **AST** (Araştırma Sonuçları Toplantısı), **Gephyra** (Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Antike auf dem Gebiet der heutigen Türkei), **IstMitt** (Istanbuler Mitteilungen), **JHS** (Journal of Hellenic Studies), **KST** (Kazı Sonuçları Toplantısı), **LIMC** (Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae), **Olba** (Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi (KAAM) Yayınları) gibi yayınlar yol gösterici olmuştur.

Anadolu'nun güneyindeki Kilikia, Lykia, Pamphylia ve Pisidia bölgelerine geçmeden önce Helios ile ilgili genel bilgiler verilmiş, ardından söz konusu dört bölge alfabetik olarak yukarıda görüldüğü gibi sıralanmış, elde edilen bulgular önce bölgelere ardından da bu bölgelerdeki kentlere göre gruplanarak söz konusu kentlerdeki Helios tapınımına ilişkin ipuçları yazıtlar, sikkeler ve diğer arkeolojik buluntular şeklinde üç alt başlık halinde incelenmiştir.

HELIOS CULTS IN THE SOUTH OF ASIA MINOR

Emre Erten

ABSTRACT

In this study it is aimed to evaluate the clues towards determining the cults that belong to sun god Helios that is dispersed in the regions of Cilicia, Lycia, Pamphylia and Pisidia in the south of Anatolia and various religious practices that belong to this god and it is further aimed to evaluate the clues towards understanding of these cults against other cults in the region and making a chronological arrangement in relation to this subject and thus put forward the meaning that Helios signifies for the regions in question. With this aim it is attempted to discuss epigraphs, coins and other archeological findings as well as ancient authors that are very important in the understanding of ancient history cults. Since there isn't any detailed study that evaluates especially epigraphs, coins and other archeological findings together for determining the traces that belong to Helios cult in the regions of Cilicia, Lycia, Pamphylia and Pisidia up to the present, it is the target of our study to fill this gap on the subject.

Important epigraph corpuses and periodicals were reviewed related to this subject in order to locate the epigraphs that provide information about Helios. Among these sources there are *corpuses* such as **CIG** (Corpus Inscriptionum Graecarum), **ETAM** (Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris), **IG** (Inscriptiones Graecae) and **IK** (Inschriften Griechischer Städte aus Kleinasien), **MAMA** (Monumenta Asiae Minoris Antiqua), **SEG** (Supplementum Epigraphicum Graecum), **TAM** (Tituli Asiae Minoris) that bring together the epigraphs that were found in Anatolian cities according to the specific cities and there are periodicals such as **AE** (L'année épigraphique), **BE** (Bulletin Épigraphique), **BCH** (Bulletin de Correspondance Hellénique), **Chiron** (Mitteilungen der Kommission für alte

Geschichte und Epigraphic des Deutschen Archäologischen Instituts), **EA** (Epigraphica Anatolica) and **ZPE** (Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik).

Additionally, coin catalogs and other publications concerning the subject were examined in relation to the Helios portraits on the coins. The leading publications that were examined include catalogs such as **BMC** (A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum) and **SNG** (Sylloge Nummorum Graecorum) and **JNG** (Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte), **NumChron** (The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society).

In the determination of archeological findings following publications led the way: **AA** (Archäologischer Anzeiger), **Adalya** (Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı), **AJA** (American Journal of Archaeology), **AnadAraş** (Anadolu Araştırmaları. Jahrbuch für kleinasiatische Forschung), **Anadolu/Anatolia** (Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi), **AnatSt** (Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara), **Belleten** (Türk Tarih Kurumu Basımevi), **AST** (Araştırma Sonuçları Toplantısı), **Gephyra** (Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Antike auf dem Gebiet der heutigen Türkei), **IstMitt** (Istanbuler Mitteilungen), **JHS** (Journal of Hellenic Studies), **KST** (Kazı Sonuçları Toplantısı), **LIMC** (Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae), **Olba** (Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi (KAAM) Yayınları).

Firstly general information regarding Helios is given before continuing with Cilicia, Lycia, Pamphylia and Pisidia regions in the south of Anatolia, then the said four regions are arranged alphabetically as it can be seen above, the findings that were obtained are grouped first according to the regions and then the cities in these regions and the clues regarding Helios cult in the said cities are analyzed under three sub-headings as epigraphs, coins and other archeological findings.

ÖNSÖZ

Eski Yunan toplumunun dinsel inançlarıyla ilgili konuların yanı sıra epigrafya ile bağlantılı olabilecek her türlü konuya karşı öteden beri duyduğum ilginin de etkisiyle Sayın Hocam Prof Dr. A. Vedat Çelgin tarafından önerilen ve 2003 yılının Haziran ayında İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından onaylanan Anadolu’da Helios kültlerinin araştırılmasına yönelik doktora tez çalışmalarına İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Dilleri ve Kùltürleri Bölümü Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi sıfatıyla başladım. Bu konuda günümüze kadar aynı başlık altında herhangi bir çalışmanın yapılmamış olması ise hiç şüphesiz yeni bulgulara ulaşmak ve bilimsel sonuçlara katkı sağlamak konusunda her zaman sahip olduğum heyecanın daha da artmasına neden oldu. Bu süreç boyunca Anadolu’nun farklı bölgelerine dağılmış durumdaki güneş tanrısı Helios’tan günümüze kalan izleri takip etmeye çalıştım. Ancak konumuzun oldukça geniş bir bölgeyi kapsaması buna karşılık tez süremizin ise kısıtlı oluşu nedeniyle danışman Hocam Sayın Prof. Dr. A. Vedat Çelgin’in önerisiyle tez konumuzu Kilikia, Lykia, Pamphylia ve Pisidia bölgeleriyle sınırlamaya karar verdik.

Çalışmalarım esnasında beni sürekli destekleyen ve teşvik eden danışman Hocam Sayın Prof.Dr. A. Vedat Çelgin’e, ayrıca Prof.Dr. Güler Çelgin’e, değerli görüşleriyle çalışmama önemli katkılarda bulunan, Termessos kenti ve *territorium*’unda yürütölen epigrafik yüzey araştırmalarında kendisini yakından tanıma fırsatını bulduğum sevgili hocam Prof.Dr. Bülent İplikçioğlu’na, ayrıca desteklerini benden esirgemeyen değerli hocalarım Prof.Dr. Çiğdem Dürüşken’e, Prof.Dr. İnci Delemen’e ve Prof.Dr. Mustafa H. Sayar’a, Prof.Dr. Sencer Şahin’e, Prof.Dr. Mustafa Adak’a, Doç.Dr. Eda Akyürek Şahin’e, dostlarım ve meslektaşlarım Yrd.Doç.Dr. Murat Arslan’a, Yrd.Doç. Dr. Hamdi Şahin’e ve Araş.Gör. Dr. Erkan Konyar’a, ayrıca Araş.Gör.Dr. Emel Karayel’e ve Araş.Gör. Erman Gören’e, Sayın Kayhan Dörtlök’ün şahsında tüm Akmed çalışanlarına ve oldukça yorucu geçen yıllar boyunca desteğini benden bir an olsun esirgemeyen sevgili eşim Deniz Erten’e sabrı ve güler yüzü için teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZ (ABSTRACT).....	iii
ÖNSÖZ.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xii
GİRİŞ.....	1
1. KILIKIA BÖLGESİ	24
1.1. Ana Çizgileriyle Kilikia Bölgesinin Tarihi ve Tarihi Coğrafyası.....	24
1.2. Kilikia Bölgesinde Helios Kültleri.....	30
1.2.1. Aigeai (Yumurtalık).....	30
1.2.2. Anazarbos (Anavarza)	33
1.2.3. Augusta (Gübe/Adana).....	43
1.2.4. Elaiussa-Sebaste (Ayaş)	49
1.2.5. Eirenopolis (Düziçi/Haruniye).....	53
1.2.6. Epiphaneia (Gözene).....	56
1.2.7. Flavioupolis (Kadirli).....	67
1.2.8. Hierapolis-Kastabala (Bodrum Kalesi/Osmaniye).72	
1.2.9. Kalykadnos Seleukeia'sı (Silifke)	110
1.2.10. Kanytelis (Kanlıdivane)	114

1.2.11. Korakesion (Alanya).....	126
1.2.12. Korykos (Kız Kalesi).....	127
1.2.13. Lamos (Efrenk).....	129
1.2.14. Mopsuestia (Misis/Yakapınar).....	132
1.2.15. Olba (Canbazlı).....	139
1.2.16. Soloi-Pompeiopolis (Viranşehir).....	145
1.2.17. Tarsos (Tarsus).....	153
1.2.18. Bilinmeyen Bölge.....	180
 2. LYKIA BÖLGESİ.....	 182
2.1. Ana Çizgileriyle Lykia Bölgesinin Tarihi ve Tarihi Coğrafyası	182
2.2. Lykia Bölgesinde Helios Kültleri.....	188
2.2.1. Arykanda (Arif).....	188
2.2.2. Hippokome (Athisar).....	208
2.2.3. Kadyanda (Üzümlü).....	210
2.2.4. Kibyra (Göhlisar-Horzum).....	213
2.2.5. Limyra (Turunçova).....	218
2.2.6. Oinoanda (İncealiler).....	222
2.2.7. Olympos (Çıralı).....	231
2.2.8. Patara (Gelemiş).....	232
2.2.9. Phaselis (Tekirova).....	234
2.2.10. Pinara (Minare).....	243
2.2.11. Sidyma (Asar).....	244
2.2.12. Telmessos (Makri-Fethiye).....	246
2.2.13. Trysa (Gölbaşı).....	250
2.2.14. Tyriaion (Teke, Kozağacı).....	252

2.2.15. Yapraklı/Güğü (Orpeanoi).....	254
2.2.16. Bilinmeyen Bölge.....	255
3. PAMPHYLIA BÖLGESİ.....	279
3.1. Ana Çizgileriyle Pamphylia Bölgesinin	
Tarihi ve Tarihi Coğrafyası	279
3.2. Pamphylia Bölgesinde Helios Kültleri.....	282
3.2.1. Aspendos (Belkıs).....	282
3.2.2. Attaleia ? (Antalya).....	286
3.2.3. Karallia (Güney Kalesi).....	290
3.2.4. Lyrbe (Bucakşeyhler/Manavgat).....	291
3.2.5. Perge (Murtına).....	294
3.2.6. Side (Eski Adaliya/Selimiye).....	309
4. PISIDIA BÖLGESİ.....	324
4.1. Ana Çizgileriyle Pisidia Bölgesinin	
Tarihi ve Tarihi Coğrafyası.....	324
4.2. Pisidia Bölgesinde Helios Kültleri.....	329
4.2.1. Andeda (Yeşilyayla).....	329
4.2.2. Antiokheia (Yalvaç).....	330
4.2.3. Etenna (Sirt).....	337
4.2.4. Gelendost.....	340
4.2.5. Hadriani (Gölde).....	341
4.2.6. Isinda (Korkuteli).....	342
4.2.7. Kocaaliler (Melli).....	344
4.2.8. Kremna (Çamlık).....	345
4.2.9. Makropedion (Akören).....	349
4.2.10. Pogla (Çomaklı).....	351
4.2.11. Praetoria (Burdur).....	353
4.2.12. Prostanna (Eğirdir).....	354

4.2.13. Sagalassos (Ağlasun).....	359
4.2.14. Selge (Zerk/Altınkaya).....	362
4.2.15. Termessos (Güllük).....	365
SONUÇ.....	382
BİBLİYOGRAFYA.....	399
TABLolar.....	427
RESİMLER LİSTESİ.....	431
HARİTALAR.....	433
ÖZGEÇMİŞ.....	437

KISALTMALAR LİSTESİ

1. Modern Literatüre İlişkin Kısaltmalar

AA	Archäologischer Anzeiger. Berlin.
AArch	Acta Archaeologica. København.
AArchHung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. Budapest.
Adalya	Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı. İstanbul.
AE	L'année épigraphique.
AJA	American Journal of Archaeology. New York.
AJAH	American Journal of Ancient History. Cambridge, Massachusetts.
AJPh	American Journal of Philology. Baltimore.
AM	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Athenische Abteilung. Berlin.
Anadolu/Anatolia	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü Dergisi, Ankara.
AnadAraş	Anadolu Araştırmaları. Jahrbuch für kleinasiatische Forschung.
AnatSt	Anatolian Studies. Journal of the British Institute of Archaeology at Ankara. London.
AncSoc	Ancient Society. Leuven.
ANRW	Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung. Hrsg. von H. Temporini I vd. Berlin-New York 1972 vd.
AntCl	L'antiquité classique. Paris.
Ark.San.	Arkeoloji ve Sanat. İstanbul.
ArtB	The Art Bulletin.
AST	Araştırma Sonuçları Toplantısı. Ankara.

Athenaeum	Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell'antichità. Università Pavia. Pavia.
AvP	Altertümer von Pergamon.
BE	Bulletin Épigraphique. Paris.
BCH	Bulletin de Correspondance Hellénique. Paris, Athènes.
Belleten	Belleten. Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara.
BMC	A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum.
BSA	The Annual of the British School at Athens. London.
CAH	The Cambridge Ancient History. Ed. J. B. Bury, S. A. Cook. I-XII. Cambridge, London 1923-1996.
Chiron	Chiron. Mitteilungen der Kommission für alte Geschichte und Epigraphic des Deutschen Archäologischen Instituts. München, Beck.
CIG	Corpus Inscriptionum Graecarum. Berlin 1825-1877.
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum, consilio et auctoritate Academiae Litterarum (Regiae) Borussicae editum. I-XVI. Leipzig, Berlin 1826-1843. Ed. Altera: Leipzig, Berlin 1893-. [Eserin birçok ek cildi bulunmaktadır].
CR	The Classical Review. Oxford.
CRAI	Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Paris.
DNP	Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike, 1996-.
DTCFD	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi. Ankara.
EA	Epigraphica Anatolica. Zeitschrift für Epigraphik und historische Geographie Anatoliens. Bonn.
Eirene	Eirene. Studia Graeca et Latina. Praha.
ETAM	Ergänzungsbände zu den Tituli Asiae Minoris, Wien, 1966 vd.
FGrHist	Die Fragmente der griechischen Historiker. F. Jacoby. I-V. Berlin-Leiden 1923-1930. Leiden, 1940.
Gephyra	Gephyra. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Antike auf dem Gebiet der heutigen Türkei. İstanbul.

Gnomon	Gnomon. Kritische Zeitschrift für die gesamte Klassische Altertumswissenschaft. München.
GRBS	Greek, Roman and Byzantine Studies. Durham.
Hermes	Hermes: Zeitschrift für klassische Philologie. Wiesbaden.
Hesperia	Hesperia: Journal of the American School of Classical Studies at Athens. Athens.
Historia	Zeitschrift für Alte Geschichte; Revue d' Histoire Ancienne; Journal of Ancient History; Rivista di Storia Antica. Stuttgart.
IG	Inscriptiones Graecae. Berlin 1873-1939.
IGR	Inscriptiones Graecae ad res Romanas Pertinentes. Ed. R. Cagnat-J. Toutain. I-IV. Paris 1906-1928.
IK	Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien. Bonn 1972–.
ILLRP	Inscriptiones Latinae Liberae Rei Republicae. Ed. A. Degrassi. Florence vol. II 1963, vol. I 1965.
ILS	Inscriptiones Latinae Selectae. Ed by. H. Dessau. Berlin-Zürich 1882-1916.
IstMitt	Istanbulur Mitteilungen. İstanbul.
IOSPE	Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Ed. B. Latyshev. St Petersburg 1885-1901.
JDAI	Jahrbuch des Archäologischen Instituts. Berlin.
JHS	Journal of Hellenic Studies. London.
JNG	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte.
JÖAI	Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Wien.
JRS	Journal of Roman Studies. London.
Klio	Klio. Beiträge zur Alten Geschichte. Berlin.
KP	Der Kleine Pauly. Stuttgart (München).
KST	Kazı Sonuçları Toplantısı. Ankara.
Lykia	Lykia. Anadolu – Akdeniz Kùltürleri. Antalya 1994–.
LIMC	Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.
MAMA	Monumenta Asiae Minoris Antiqua. Ed. W. M. Calder vd., I-IX London 1929-1988.

MHR	Mediterranean Historical Review. Ed. the Aranne School of History, Tel Aviv University. Jarusalem, London.
Mnemosyne	Mnemosyne. Bibliotheca Classica Batava. Amsterdam.
MonAnt	Monumenti Antici, pubblicati per cura della Reale Accademia dei Lincei.
MüzeKKS	Müze Kurtarma Kazıları Semineri.
NumChron	The Numismatic Chronicle and Journal of the Numismatic Society. London.
OGIS	Orientis Graeci Inscriptiones Selectae. Ed. W. Dittenberger. I-II. Leipzig 1903-1905.
Olba	Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi (KAAM) Yayınları. Mersin.
Philologus	Philologus. Zeitschrift für das Klassische Altertum. Wiesbaden.
Phoenix	The Phoenix: The Journal of the Classical Association of Canada. Toronto.
PhW	Philologische Wochenschrift. Leipzig.
RA	Revue Archéologique. Paris.
RE	Paulys Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart (München).
REA	Revue des Études Anciennes. Bordeaux.
REG	Revue des Études Grecques. Paris.
REL	Revue des Études Latines. Paris.
RhM	Rheinisches Museum für Philologie. Frankfurt am Main.
RLASS	Reallexikon der Assyriologie. Berlin.
RPh	Revue de philologie, de littérature et d'Histoire Anciennes. Paris.
SEG	Supplementum Epigraphicum Graecum (1-25 Leiden 1923; 26-7 Alphen 1979-80; 28 vd. Amsterdam 1982—.
SIG	Sylloge Inscriptionum Graecarum. Ed. W. Dittenberger, vd. I-IV Leipzig 1883-1924.
SNG	Sylloge Nummorum Graecorum.

SNG Aulock	Sylloge Nummorum Graecorum. Sammlung von Aulock. Berlin 1957-1968; indeks 1981.
SNG Copenhagen	Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coin and Medals Danish National Museum.
SNG France	Sylloge Nummorum Graecorum. France. Bibliothèque Nationale, Cabinet de Médailles, Paris, 1993.
SNG Schweiz	SNG Schweiz 1. Levante-Cilicia, 1986.
SNG Schweiz Suppl.	SNG Schweiz 1. Levante-Cilicia, Suppl. 1, 1986.
TAM	Tituli Asiae Minoris. Vindobonae 1901-1989.
TAPhA	Transactions and Proceedings of the American Philological Association. Atlanta, Georgia.
ThesCRA I	Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum. Processions, Sacrifices, Fumigations, Dedications, The J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2004.
ThesCRA II	Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum. Purification, Initiation, Heroization, Apotheosis, Banquet, Dance, Music, Cult Images, The J. Paul Getty Museum, Los Angeles, 2004.
TIB	Tabula Imperii Byzantini. Wien.
TİD	Tarih İncelemeleri Dergisi. İzmir.
TürkAD	Türk Arkeoloji Dergisi.
Tyche	Tyche. Beiträge zur Alten Geschichte Papyrologie und Epigraphik. Wien.
WS	Wiener Studien
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. Bonn 1967–.

2. İnternette Yararlanılan Kaynaklara İlişkin Kısaltmalar

www.epigraphy.
packhum.org/
inscriptions/

Packard Humanities Institute-Greek Epigraphy.

www.hssgm.gov.tr

T.C. Sağlık Bakanlığı Hudut ve Sahiller Sağlık Genel Müdürlüğü.

www.infeksiyon.org

Türk İnfeksiyon Web Sitesi.

www.istanbulsaglik.
gov.tr

İstanbul İl Sağlık Müdürlüğü.

www.meteor.gov.tr

T.C. Çevre ve Orman Bakanlığı Devlet Meteoroloji İşleri Genel Müdürlüğü.

www.perseus.
tufts.edu

Perseus Digital Library.

3. Teknik Kısaltmalar listesi

a.g.e.	adı geçen eser
a.e.	aynı eser
bkz.	bakınız
çev.	çeviren
krş.	karşılaştır
no.	numara
res.	resim
s.	sayfa
vd.	ve devamı
v.ö.	ve öncesi

GİRİŞ

Daha sonra değinileceği üzere Eski Yunan efsanelerinde çok fazla yer almamış olan Helios hakkında bilgi veren antik yazarlar oldukça sınırlıdır. Çalışmamızın önemli bir kısmını oluşturması beklenen antik yazarlar arasında Homeros **Ilias ve Odysseia**, Herodotos **Historiai**, Pausanias **Periegesis tes Hellados** adlı eserleriyle ve bunların yanı sıra Aiskhylos, Sophokles ve Euripides de yazmış oldukları çeşitli eserlerle irili ufaklı çok sayıda yazar arasında ön plana çıkmaktadırlar. Bu noktada O. Jessen'in **RE VIII**'de 1912 yılında yayınlanan detaylı incelemesi Helios ile ilgili bilgi veren antik yazarları bir araya toplaması bakımından büyük önem taşımakta olup, çalışmamızda önemli ölçüde yardımcı olmuştur. Bunun yanı sıra Helios ile ilgili kaynakları bir araya getirmeye çalışan az sayıdaki kaynaktan birisi de L.S. Farnell'in **The Cults of the Greek States V**, 1909 adlı eseridir. Diğer yandan O. Bernhard, "Der Sonnengott auf griechischen und römischen Münzen", **Schweizerische Numismatische Rundschau** 25/3, 1933, s. 245-298; K. Schauenburg, **Helios. Archäologisch-mythologische Studien über den antiken Sonnengott**, 1955; H. Hoffmann, "Helios", **JARCE** 2, 1963, s. 117-124; F.W. Hamdorf, **Griechische Kultpersonifikationen der vorhellenistischen Zeit**, 1964; R. Seitschek, **Helios in der griechischen Plastik** (yayımlanmamış doktora tezi), Wien, 1972; C. Letta, "Helios/Sol", **LIMC** IV, 1988, s. 592-625 adlı eserler de konuya ilişki önemli çalışmalar arasında yer almaktadır.

Ancak bu konuda hiç kuşkusuz P. Matern tarafından 2002 yılında yayınlanan **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul isimli çalışma büyük önem taşımaktadır. Söz konusu eserde Yunanistan'ın yanı sıra Anadolu'daki Helios kültlerine ait önemli miktardaki bulgu bir araya getirilmeye çalışılmakta, özellikle de Anadolu'da bulunmuş olan Helios ile bağlantılı sikkeler eserin sonunda detaylı bir katalog halinde sunulmaktadır. Bunun yanı sıra Helios ile ilgili bilgi veren bazı yazıtlar da eser içinde kısa bir özet mahiyetinde değerlendirilmiş, bu yazıtların büyük kısmı

yalnızca geçtikleri yayınlara gönderme yapılmak suretiyle çalışmaya dahil edilmiş ve genellikle yazıtlarla ilgili detaylı yorum yapılmamıştır. Çalışmada epigrafik bir incelemenin amaçlanmadığı vurgulandığı gibi, elde bulunan çok sayıda sikke ve arkeolojik buluntu da kataloglanmış ve eserin konusunun ağırlıklı olarak Helios ve Sol’ün ikonografik açıdan karşılaştırılmasına dayanmasından dolayı kültlere yönelik olarak detaylı şekilde incelenmemiştir.

Diğer yandan bazı bölgesel kültlerin bir arada değerlendirildiği F. Graf, **Nordionische Kulte**. Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia, Schweizerisches Institut in Rom, 1985; T. Drew-Bear – C. Naour, “Divinites de Phrygie”, **ANRW II**, 18.3, 1990, s. 1907-2044; N. Karayaka, **Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998; M. Paz de Hoz, **Die lydischen Kulte im Lichte der griechischen Inschriften**, Asia Minor Studien 36, Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn, 1999; K.Ehling-D. Pohl- M.H. Sayar, **Kulturbegegnung in einem Brückenland. Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien**, **AMS 53**, Bonn, 2004 gibi çalışmalar da araştırmamız esnasında önemli ölçüde yardımcı olmuştur.

Yukarıda konuya ilişkin olarak doğrudan ya da dolaylı olarak bilgi veren kaynakların genel durumuna bakıldığında günümüze kadar Kilikia, Lykia, Pamphylia ve Pisidia’daki Helios kültlerini gerek antik yazarları gerekse yazıtları, sikkeleri ve diğer arkeolojik buluntuları bir araya getirerek detaylı biçimde inceleyen ve birbirleriyle mukayese eden bir araştırmanın mevcut olmadığı anlaşılmaktadır. Bu noktadaki eksikliği fark ederek hazırladığımız bu çalışmayla söz konusu dört bölgedeki Helios kültlerine dair dağınık durumdaki bilgileri sistematik şekilde toplayarak bu kültlerin niteliklerinin aydınlatılmasına ve gerek yerel gerekse yabancı güneş kültleriyle olan etkileşimlerine yönelik problemleri ortaya koymayı ve bunlara açıklamalar getirmeyi amaçlamaktayız.

Çalışmanın coğrafi sınırlarını Kilikia, Lykia, Pamphylia ve Pisidia bölgeleri oluşturmakta, kronolojik sınır ise yklş. İ.Ö. 4. y.y. ile İ.S. 3. y.y. arasındaki zaman dilimine tekabül etmektedir. Çalışmada bölgeler alfabetik olarak gruplanmış, ardından Helios’a dair herhangi bir ipucuna rastlanan kentler ait oldukları bölgelerin içinde alfabetik olarak dizilmiş ve eldeki bulgular her kent için yazıtlar, sikkeler ve diğer arkeolojik buluntular olmak üzere üç alt başlık şeklinde değerlendirilmeye gayret edilmiştir. Bu bağlamda Helios’un tek başına yer aldığı buluntular ile birlikte anıldığı ya da tasvir edildiği diğer Yunan tanrılarının yanı sıra yerel ya da yabancı kültlerle olan etkileşimleri ve güneş tanrısı olarak konumuzu teşkşleden bölgelerde yaşayan antik çağ insanı üzerinde ne gibi bir anlam ifade ettiğinin incelenmesi belirleyici rol oynamıştır.

Antik Yunan dünyasında güneş tanrısı olarak bilinen Helios ($\rightarrow \text{—} \ell^{\circ} \text{—}$), Homeros’ta $\sim \mathbb{R} \ell^{\circ} \text{—}$, Dor lehçesinde $\mathbb{R} \ell^{\circ} \text{—}$ ve $\ell^{\circ} \text{—}$, $\ell^{\circ} \text{—}^1$, Girit’te $\updownarrow \mathbb{R} \ell^{\circ} \text{—}^2$ olarak adlandırılmış olup, sözcüğün temel formu olan $\hookrightarrow \square \mathbb{R} \ell^{\circ} \text{—}$ ’un sāvel sözcüğüyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bu kelime Gotçada *samil*, İrlanda dilinde de *suil* (=göz) ve Latince de *sol* olarak geçer. İndogermen inanışlarında da güneşe ilişkin izler bulunmaktadır³.

Güneş, antik çağlarda bir çok farklı toplumda dinsel bakımdan önem taşımıştır. Platon, Hellenlerin ve barbarların güneş ile ay’ı doğup battıkları esnada selamladıklarını belirtir. Yine Platon’a göre, güneş tanrısının kişisel niteliğini inkâr eden Sokrates gibi birisi bile sabahleyin yükselen güneşin yaydığı ışığı dinsel bir çekingenlikle selamlayabilmektedir⁴. İnsanlar için güneş tarım ürünlerine zarar veren ve susuzluk çekilen kuraklık dönemleri dışında her zaman hayatın, yaşama sevincinin sembolü olmuştur. Homeros’un belirttiği gibi, bir insan ilk defa doğduğu

¹ O. Jessen, “Helios”, **RE** VIII/1, 1912, s. 58.

² A.e.

³ A.e.

⁴ A.e.

zaman gün ışığını görür⁵ ve güneşin altında yaşadığı ya da onu gördüğü sürece hayattadır⁶. Yine Homeros'a göre ise ölüm, gün ışığını kaybetmek olarak tanımlanır⁷. Homeros'taki bu tür tanımlamalar şairleri ve günlük yaşamda kullanılan dili de etkilemiştir. Nitekim Kallimakhos ölümler için şu ifadeyi kullanır; $\ell \odot \square \rightarrow \rightarrow \odot$ (=güneşe elveda!)⁸. İnsanlar sahip oldukları ışığın; soğuk kış günlerinin ve gecelerinin ardından vücutlarına iyi gelen ılık sıcaklığın; bir günün saatlerini, mevsimleri meydana getiren ve tabiattaki bütün canlılara yaşam enerjisi veren, ilkbaharda doğanın yeniden canlanmasını, yaşamsal öneme sahip ekinlerin büyümesini sağlayan ya da onları kavuran ve kıtlıklara yol açan gücün esas kaynağını güneşte görmüşlerdir.

Bununla birlikte gökyüzü ve yeryüzü gibi tabiattaki diğer büyük güçlerin yanı sıra güneşin insanların yaptıkları işlerin ve zararlı davranışların hem her zaman takipçisi olduğuna ve işlenen günahları cezalandırdığına da inanılmıştır. Bu tanrısal varlıklara bilhassa kıtlık dönemlerinde tanrıları inkâr edenler bile yakarmışlardır. Zor durumdaki insanlar adeta son çare olarak bütün bir tabiatı yardıma çağırırlardı; Aither, rüzgârlar, nehirler, su kaynakları, deniz, toprak ve güneş bunların arasında en önemlileri olmuşlardır⁹. Bunun yanı sıra güneşin yeryüzündeki her şeyi aydınlatması nedeniyle günahların gizlice işlenmesine engel olmak gibi önemli bir özelliğe sahip olduğuna da inanılmıştır. Bu nedenle de insanlar genellikle güneşin tertemiz ışıkları önünde günah işlemekten çekinmişlerdir¹⁰.

Hemen hemen bütün dönemlerde birçok toplumun sahip olduğu güneşle ilgili benzer dinsel anlayışlar, Hellenlerde de güneş tanrısı Helios adı altında karşılık bulmuştur. Onunla ilgili olarak elde bulunan bilgiler güneşe inanan başka toplumlardakileri anımsatmaktadır. Çünkü güneş bütün toplulukların günlük yaşantılarında benzer biçimde ve doğrudan doğruya belirleyici bir rol oynamıştır.

⁵ Homeros, **Ilias**, XVI, 188.

⁶ Homeros, **Odyseia**, IV, 540, 833.

⁷ Homeros, **Ilias**, XVIII, 11.

⁸ Jessen, **a.g.e.**, s. 58.

⁹ **A.e.**, s. 58.

¹⁰ **A.e.**, s. 58.

Helios'un önemli bir özelliği her şeyi gören ve duyan tanrı olmasıdır¹¹. Aynı zamanda yeryüzü ve deniz onun ışıklarıyla aydınlanır, insanlar bu sayede çevrelerinde olup biten her şeyi görebilirler¹². Helios bu nitelikleriyle de uzaklarda olup bitenleri haber verebilen bir tanrı olma özelliğini de taşımaktadır. Bunun yanı sıra Helios, işlenen günahları cezasız bırakmayacağı düşüncesinden yola çıkılarak yapılan her türlü işin tanığı olarak çağırılırdı¹³. Helios kutsal ağaç ve mezarlara gizlice verilecek zararlara karşı da koruma gücüne sahip olmuş ve bu düşüncedeki herkes için bir uyarı niteliği taşımıştır: $\rightarrow \neg \ell \circ \neg \rightarrow \quad \leftarrow \odot \quad \ell \rightarrow \neg \neg \rightarrow \neg \neg \quad \frac{1}{4} \neg \quad \leftrightarrow$

$\neg \quad \blacklozenge \quad \neg \rightarrow^3 \rightarrow \quad 14$

Helios, çoğu zaman her şeyi gören ve duyan tanrı olması nedeniyle özellikle yeminlere başka tanrılarla birlikte tanık olarak çağırılmıştır. Söz gelimi Homeros'ta toprağa, gökyüzüne ve Styks Irmağına edilen yeminlerin yanında tanrı Helios da unutulmamıştır¹⁵. İlginç olan bir diğer nokta da, yemin tanığı olarak çağırılan tanrılar söz konusu olduğunda Zeus-Ge-Helios şeklinde bir üçlemeyle karşılaşılmasıdır. Nitekim, Homeros'ta kurbanlar, Zeus, Ge ve Helios'a sunulmakta, ancak yemin sırasında Zeus, Helios, nehirler, toprak ve yer altı tanrılarının da adı geçmektedir¹⁶. Benzer şekilde, yine Homeros'un bir başka dizesinde kurbanlar Zeus ve Helios için sunulmakta, ancak yemin sırasında Zeus, Ge, Helios ve Erinys'ler anılmaktadır¹⁷. Girit'teki Drera'da bulunan yemin formüllerinde Helios, çok sayıda tanrının yanında yer almaktadır¹⁸. Eresos'taki bir diğer örnekte de Zeus ve Helios birlikte anılmaktadır¹⁹. Bunların yanı sıra Helios ve Ge; Helios ve Hekate; Helios ve Hades; Helios, Zeus ve Athena şeklindeki örneklere de rastlanmaktadır.

¹¹ Homeros, **a.g.e.**, III, 277; Homeros, **Odyseia**, XI, 109; XII, 323.

¹² Jessen, **a.g.e.**, s. 58-59.

¹³ **A.e.**, s. 59.

¹⁴ **A.e.**, s. 59.

¹⁵ Styks ırmağına edilen yeminler için bkz. Homeros, **Ilias**, XV, 36; Homeros, **Odyseia**, V, 184.

¹⁶ Homeros, **Ilias**, III, 104, 276.

¹⁷ **A.e.**, XIX, 197, 258.

¹⁸ Jessen, **a.g.e.**, s. 59.

¹⁹ **A.e.**, s. 59.

Temiz ve berrak ışığın tanrısı olan Helios, lekesizdir, şaibesizdir. Bu nedenle güneşin önünde günah işlemek ve lanet okumak doğru bir iş sayılmamış; günah yüklü birisinin de güneşi ve yeryüzünü uzun bir süre görmeyi ümit etmemesi gerektiğine inanılmıştır. Ayrıca hiçbir efsanede Helios'un herhangi bir suçundan veya hatasından söz edilmemesi de bu tanrının doğrulukla ilgili niteliğini gösteren ipuçları arasında gösterilebilir.

Çeşitli hastalıkları iyileştirici tanrı olma özelliğine de sahip olan Helios özellikle gözle ilişkili görülmüştür. Bunda da muhtemelen güneş ışığı sayesinde insanların görme şansına sahip oldukları düşüncesi önemli rol oynamış olmalıdır. Bununla birlikte antik dönemde güneşin, görme gücünü keskinleştirdiğine de inanılmıştır. Bir kartalın yavrularını doğar doğmaz güneşe bakmaya zorlaması ve buna katlanamadıkları zaman da onları öldürmesine ilişkin öykü de bu düşüncenin ürünü olsa gerektir. Bu bağlamda Helios'un körlüğü tedavi ettiğine de inanılmıştır. Nitekim, Oinopion tarafından kör edilen Khios'lu Orion'u iyileştirmesi ile ilgili efsane de bu durumu açıklayan güzel bir örnektir. Bunun yanı sıra Helios'un günahkârları bazen körlükle cezalandırabileceğine de inanılmıştır. Helios tarafından verilen bu tip bir kör etme cezasına ilişkin önemli bir örnek ise Sophokles'te yer almaktadır. Bir başka öyküde de, Helios'un sığırlarına bekçilik eden Euenios adlı birisi görevini ihmal ettiği için kör edilmiştir²⁰.

Tanrı Helios gökle ilişkili diğer tanrıların yanında ay tanrıçası Selene ile birlikte değişik öykülerde anılmış, antik dünyada ikisi birlikte ortak kültlere de sahip olmuşlardır. Bununla birlikte Helios bazen göksel varlıkların karşısında bir baş tanrı olarak öne çıkmaktadır. Helios kültürünün eski ve köklü olduğu bölgelerde Helios aynı zamanda fırtına, rüzgârlar ve diğer göksel güçlerle bir tutulmuştur. Nitekim eski bir baş tanrı olarak tapınım gördüğü Korinthos'ta bir zamanlar fırtına tanrısı olarak da kabul edilmiştir; zira Korinthos'lu Eumelos Helios'un arabasının atları arasında

²⁰ Herodotos, **Historiai**, IX, 93.

biçimde bazen tanrılar meclisinde yer aldığı bilinmektedir²⁴. Bunun dışında Helios güneşi temsil ettiği için (ya da bizzat güneş olarak telakki edildiği için) bu durum eski Yunan dinsel inanışları açısından bazı güçlükleri de beraberinde getiriyordu. Düzenli olarak her gün gökyüzündeki rotası boyunca yolculuk etmesi gereken Helios yeryüzündeki kült merkezleriyle sıkı bir bağ oluşturamıyordu. Bu da eski Yunanlıların kültürel geleneklerinin önemli şartlarından birisinin Helios tarafından yerine getirilememesi anlamını taşıyordu. İnanışa göre Helios gökyüzündeki günlük rotasını terkedemeyeceğinden yeryüzündeki ona ait kutsal alanlarda da bulunamaz, kendine ait bayramlarda tapınaklarına gelemeyiz, savaşlar esnasında da diğer hayali tanrılar gibi insanların yardımına koşamazdı; çünkü o hep gökyüzündeki görevinin başında olmak zorundaydı. Buna benzer şekilde Orion efsanesinde de kör olan ve bu dertten kurtulmak isteyen Orion bunun için güneşin doğuşunu beklemek zorunda kalmıştır, zira ancak o zaman tanrıya derdini anlatması mümkün olabilecektir. Yani insanlar Helios'un, istese bile görevi nedeniyle yardımlarına kolayca gelemeyeceğini bilmekteydiler. Ölümlüler için yeryüzünde dolaştıklarına inandıkları diğer hayali tanrılarda olduğu gibi Helios ile de kültürel anlamda bir yakınlık kurmak bu nedenle pek mümkün olamamıştır. Onun için yapılan bir heykel sadece uzaktaki ve yeryüzüne gelemeyecek bir tanrıyı temsil etmekten ibaretti. Bütün bu sebepler eski Yunan dininde Helios kültürünün diğer tanrılara oranla neden geri kaldığını ve bu tanrıya efsanelerde neden çok yaygın bir şekilde rastlanmadığını önemli ölçüde açıklamaktadır.

Bazı anlatımlarda Helios kendisinden daha güçlü durumdaki tanrıların emirlerine boyun eğmek zorunda kalan bir tanrı olarak göze çarpmaktadır; nitekim Hera onu isteği hilâfına tekrar Okeanos'a geri gönderir²⁵; Zeus da ondan daha güçlüdür ve Helios'un ricası üzerine Odysseus'un adamlarına ceza verir²⁶; yine Zeus ona Gigantlar savaşında görünmesini yasaklar. Atreus ve Thyestes'in evindeki bir diğer olayda da Zeus, güneşin ve yıldızların yönünü tersine çevirir²⁷. Bu durum Zeus

²⁴ Homeros, **a.g.e.**, XII, 374 vd.

²⁵ Homeros, **Ilias**, XVIII, 239.

²⁶ Homeros, **Odysseia**, XII, 374 vd.; 415; XIX, 276.

²⁷ Jessen, **a.g.e.**, s. 63.

ve karısı Hera'nın Yunan *pantheon*'unda yer alan diğer tanrılarla olan ilişkilerini anımsatmaktadır.

Tanrı Helios'a ait önemli kült merkezleri arasında Anakara Yunanistan'ında Peloponnesos yarımadası, bunun dışında ise Rhodos Adası ilk bakışta ön plana çıkmaktadır. Bununla birlikte daha sonra ayrıntılı olarak inceleneceği üzere söz konusu tanrının izlerine, Anadolu başta olmak üzere daha pek çok bölgede rastlanmaktadır. Apollonia'da (Güney Illyria) Helios kültürünün büyük olasılıkla Korinthos-Korkyra yerleşimcilerinin etkisiyle ortaya çıktığı düşünülmektedir. Herodotos'un verdiği bilgiye göre²⁸ kentteki ileri gelen vatandaşlar arasından her yıl seçilen bir memur, geceleri şehrin önündeki bir mağarada bulunan ve Helios için kutsal sayılan bir sürüyü korumakla görevlendiriliyordu. Ancak, bir seferinde Euenios adlı birisi bu görev esnasında uyuyakalmış, bu kutsal sürüden 60 kadar hayvan kurtlar tarafından parçalanmıştır. Bu nedenle mahkemeye çıkarılan Euenios kör edilme cezasına çarptırılmıştır. Fakat bu olayın ardından hem hayvanlara hem de tarım arazilerine bir kıtlık musallat olmuş, başvuru kehanet ise bu durumun ancak kör edilen kişiye önemli hediyeler verilirse düzelebileceğini söyleyince Euenios ve sonradan da oğlu Deiphonos kâhinlik görevi verilerek onurlandırılmışlardır. Bunların dışında Helios'un güneş atlarının sürücüsü olarak bir kere de Euenios adını taşıdığı ileri sürülmektedir.

Argolis'te Pausanias'ın verdiği bilgilere göre Helios'a ait bir sunak bulunmaktaydı. Troizen'de de Helios Eleutherios'a ait olduğu bilinen bir sunak ve Herakles-Helios için bir kurban uygulaması bilinmektedir. Hermione'de Helios'a ait bir tapınak ve Meter kutsal alanında da bir sunak mevcuttur. Epidauros'ta da Zeus, Helios başka tanrılar için de sunaklar vardır; bunların yanı sıra ayrıca Helios Pangonos'un da adı geçmektedir. Ayrıca Epidauros ve Korinthos arasındaki sınır bölgesinde yer alan bir dağın zirvesi de $\omega_1 \rightleftharpoons \Delta \ell \odot \odot \quad \circ \blacklozenge$ olarak adlandırılmaktadır, ki bu da muhtemelen söz konusu dağın Helios'a adandığını göstermektedir²⁹.

²⁸ Herodotos, **a.g.e.**, IX, 93 vd.

²⁹ Jessen, **a.g.e.**, s. 65.

Arkadia’da Helios ve Selene’nin yerine Pan ve Selene’nin tapınım görmesi Helios kültünün varlığını kanıtlamaya yeterli görünmemekle birlikte, Mantinea’da Arkas’ın mezarının bulunduğu yer Pausanias’a göre $\Rightarrow _ \ell \quad \circ _ \downarrow _ \neg \circ$ (=Helios’un sunakları) olarak adlandırılmaktaydı³⁰. Ayrıca Megalopolis’te de diğer tanrıların yanında Helios’un *soter* ve Herakles *epithet*’iyle adlandırıldığını da yine Pausanias bildirmektedir³¹. Bunların yanı sıra Kleitor ve Thelpusa sikkeleri üzerinde görülen Helios başları da bu bölgedeki Helios inancına ilişkin diğer ipuçları arasında gösterilmektedir.

Atina’da Helios yemin tanrısı olmasının yanında bitkilerin yetişmesine yardım eden tanrı olarak da saygı görmektedir ve tarımla ilgili şenliklerde önemli bir yere sahipti. Skira’daki dinsel bayramda da Helios rahibi tanrıça Athena ile Poseidon’un yanında yer alırdı. Bu durum, Helios’un, kentin en önemli iki tanrısıyla birlikte oldukça önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra yine önemli bir dinsel olay olan ve Apollon için düzenlenen Pyanopsia ve Thargelia şenliklerinde de Helios ve Hora’lar için kurban kesilirdi ve Eirisione adı verilen bir dinsel alay tertip edilirdi. Attika’da da Helios onuruna düzenlenen kurban törenleri $\blacklozenge \hbar \succ \quad \ell \rightarrow \quad \odot \rightarrow$ ’ya (=şarapsız sunu) ait sayılıyordu ve Asklepios Munikhios kutsal alanında olduğu gibi Helios’a da pasta ve bal sunulmaktaydı³². Bu uygulama da, büyük olasılıkla tanrının tarımsal ürünlerin gelişimindeki öneminin anlaşılmasıyla ilgili görünmektedir. Bunların yanı sıra, Attika yazıtlarında bir Helios rahibesi de zikredilmekte, küçük bir Helios sunağı göze çarpmakta ve Helios’a ait çeşitli adaklar ile Helios ve Zeus Meilikhios’a ait bazı adaklar bilinmektedir. Ayrıca Attika’da önemli bir bayram olan ve Zeus ile Hera’nın kutsal evliliğini simgeleyen Theogamia bayramının aynı zamanda Helios ve Selene’nin evliliğini simgelediği de ileri sürülmektedir³³. Diğer yandan bu bölgede yaşayan insanların ataları olarak hem

³⁰ Pausanias, *Periegesis tes Hellados*, VIII, 9, 4.

³¹ A.e., VIII, 31, 7.

³² Jessen, a.g.e., s. 65.

³³ A.e., s. 66.

Uranos ve Ge'nin, hem de Helios ve Ge'nin çocuklarının gösterilmesi, Helios kültürünün Attika'daki izlerine işaret eden önemli bulgular arasında yer almaktadır.

Elis'teki Augeias efsanesi de bu bölgede mevcut olan eski bir Helios inancına işaret etmektedir³⁴. Augeias efsaneye göre Helios'un oğludur ve Homeros'ta da sıkça sözü edildiği gibi $\mapsto \dot{Y} \bullet \mapsto \sim \odot \ell \circ \circ$ olarak anılmıştır. Augeias'ın Helios tarafından kendisine verildiğine inanılan zengin bir sürüsü vardı ve bu sürünün içinde Helios için kutsal sayılan 12 beyaz sığır bulunmaktaydı. Bu efsanenin dışında Elis'te Helios'la ilgili olarak gösterilebilecek ipuçları arasında, çarşı alanında bulunan ve başları ışın tacıyla çevrili olan Selene ve Helios'a ait mermer heykeller oldukça önem taşımaktadır. Olympia'da ise titan soylu Helios ile Kronos'un ortak bir sunağı bulunmaktaydı. Bu da bir zamanlar, her iki tanrının bu bölgede ortak bir tapınım gördüklerini düşündürmektedir. Elis'teki Augeias efsanesi bu tanrıyla olan bağlantıyı güçlendirdiği gibi ayrıca bizzat bu kentin adının bile Helios'tan türetildiği ileri sürülmektedir³⁵.

Girit'te ise güneş tanrısının bir zamanlar boğa şeklinde tapınım gördüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca Girit güneş tanrısı Talos'un da boğa şeklinde düşünülmesi bu bağlamda oldukça dikkat çekicidir: $\mapsto \ell \sim^3 \ell \circ \sim$ (=Talos. Güneş)³⁶ krş. $\circ \circ \mathbb{Z} \mapsto \check{S} \circ \blacklozenge \mapsto \dot{Y} \bullet \circ \blacklozenge \ell \mathbb{R} \bullet \circ \leftarrow \circ \blacklozenge$ ³⁷ (=onun boğa olduğunu söylerler). Benzer şekilde Helios'un kızı Pasiphae'nin bir boğayla çiftleşmesi ile ilgili efsane de bu durumla uyum içinde görünmektedir; zira bu öykü boğa görünümlü güneş tanrısının inek görünümlü ay tanrıçasıyla kutsal bir evlilik gerçekleştirmesiyle ilgili eski bir anlatımla da benzerlikler taşımaktadır. Bunun dışında Girit'teki Helios kültürüne ait izlerin arasında, Gortyn'de bulunduğu inanılan Helios'un kutsal sürüleri ve Dreros'ta bu tanrının diğer tanrıların yanında yemin esnasında anılması da gösterilebilir.

³⁴ Augeias Helios'un oğludur ve Elis kralıdır.

³⁵ A.e., s. 65.

³⁶ A.e., s. 66.

³⁷ A.e.

Korinthos'ta Helios'un baş tanrı olarak onurlandırıldığı bilinmektedir. Byzantion'lu Stephanos'un bildirdiğine göre kentin tamamı $\Rightarrow _ \ell \quad \circ _ \prec \text{fl} \ell \odot _$ (= Helios'un kenti) olarak adlandırılmıştır. Akrokorinthos'a da Helios'un ³ $\prec \mapsto \blacklozenge \leftrightarrow \quad \mathbb{Q} \prec \circ \prec _ \odot \quad _ \blacklozenge$ (=her şeyi gören) olarak³⁸, Epope ismini verdiği sanılmaktadır. Bu kentle ilgili efsanelerde de başka yerlerde görüldüğü gibi, kentin baş tanrısının kim olacağı konusunda tanrılar arasında bir rekabet yaşandığı görülmektedir. Efsaneye göre, Helios ve denizler tanrısı Poseidon Korinthos kentinin egemenliği için tartışmaya tutuşmuşlar, hakem olarak seçilen Briareos ise Helios'a kaleyi, Poseidon'a ise Isthmos'u vermiş, Helios ise kendiliğinden kaledeki yerini Aphrodite'ye bırakmıştır. Başka bir versiyona göre ise, Helios'la Poseidon arasındaki tartışma her ikisinin Korinthos'ta birlikte hüküm sürmesiyle sonuçlanmış ve bu tanrılar Isthmos oyunlarını kurmuşlardır. Bu konuyla ilgili arkeolojik kanıtlar arasında da Korinthos'ta akropole doğru çıkılırken Pausanias tarafından bildirilen Helios'a ait sunakları göstermek mümkündür. Bunların yanı sıra Akrokorinth'te silahlı Aphrodite'nin, Helios'un ve yay tutan Eros'un heykelleri ile, birisinin Helios'a diğerrinin ise Phaeton'a ait olduğu düşünülen iki altın kaplama arabanın bu bölgede bulunduğu yine Pausanias tarafından nakledilmektedir. Bunların yanı sıra Isthmos'ta da Helios'a ait bir tapınağın varlığı bilinmektedir³⁹. Korinthos sikkelerinde de, Helios başı veya dört atlı arabasında Helios ya da uzun bir araba sürücüsü kıyafeti içinde Helios şeklindeki betimlemelere rastlanmaktadır. Helios'un Korinthos'ta ne denli önem taşıdığı ise "göklerde gürleyen" tanrılar tanrısı Zeus'un bile önüne geçmesinden anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra Helios'un Korinthos'a giderken bindiğine inanılan *quadriga*'nın atları olan Eoos, Aithops, Bronte ve Sterope ise âdeta tanrının sahip olduğu çeşitli güçleri sırayla simgelemektedirler: Gökyüzündeki bütün değişimler, ürünlerin olgunlaşması, gök gürültüsü ve şimşek. Bunların yanı sıra Helios'un Korinthos için bir başka önemi daha bulunmaktaydı; tanrı kentin *arkhegetes*'i (=önderi, kurucusu) sayılıyordu. Ayrıca Helios, Antiope'den doğan çocukları Aloeus ve Aietes arasında bu bölgeyi paylaşmıştı. Bu

³⁸ A.e., s. 64.

³⁹ A.e.

nedenle Aloeus ve Aietes daha sonradan Korinthos'taki bütün kahramanların atası sayılmışlardır. Bunların yanında Medeia ve Korinthos'u da, Helios'un soyundan geldiklerine inanılan ünlü kahramanlar arasında göstermek mümkündür.

Lakonia'da Tainaron'da Helios'a ait bir kutsal alan bulunmaktadır. Taygetos sıradağları üzerinde de ismi $\rightarrow \ell$ ve $\rightarrow \ell \odot$ (Lakonia'daki Zeus Taletitas kültüyle bağlantılı olarak) gelen Taleton dağında da ona adanmış kutsal bir bölge vardır ve burada tanrı Helios'a atların kurban edildiği bilinmektedir. Bunun da nedeni büyük olasılıkla tanrının gökyüzünde seyahat ettiği arabasını çektiklerine inanılan atların Helios için önem taşıdığının düşünülmesidir. Gythion'da bulunmuş bir yazıtta ise Zeus Bulaios, Helios, Selene, Asklepios ve Hygia adlı tanrıların bir rahibine değinilmektedir⁴⁰. Thalamai ve Oitylos arasındaki Ino kutsal alanında, ki burası Pasiphae'nin sıkça sözü edilen kehanet merkeziyle identifiye edilir, Helios ve Pasiphae'nin metalden yapılma heykellerinin bulunduğu dair bilgiler mevcuttur⁴¹.

Rhodos Adası ise bugüne kadar yapılan araştırmalarda Helios kültürünün en yaygın olarak görüldüğü bölge olarak ön plana çıkmaktadır. Anadolu'daki Helios kültleriyle ilgili geniş kapsamlı araştırmaların henüz yeterli derecede olmaması nedeniyle, şimdilik Helios'un en önemli kült merkezleri arasında bu adanın gösterilmesi doğal karşılanmalıdır. Rhodos'un Helios ile ilgili kendine özgü efsaneleri bulunmaktadır. Pindaros'a göre Helios bütün adanın sahibidir. İnaniş'a göre Helios'un en eski kült merkezi, İ.Ö. 408 yılında kurulan Rhodos kentinde bulunmaktaydı. Helios'la ilgili ilk bilgilerin bu kentin kuruluşundan itibaren alınmaya başlanması da bu bakımdan ilgi çekicidir. Özellikle de Rhodos'ta bulunan Helios'la ilgili yazıtlar bu konuda önemli bilgiler sunmaktadır. Bu yazıtlardan bir tanesinde ise $\rightarrow \mathbb{R} \mp \odot \blacklozenge \circ _ \rightarrow \circ \check{S} \rightleftharpoons \hat{= \ell} \circ _$ (= Helios'un *temenos*)'undan söz edilmektedir⁴².

⁴⁰ A.e., s. 63.

⁴¹ Pausanias, a.g.e., III, 26, 1.

⁴² Jessen, a.g.e., s. 66.

hediyeleri; Lysippos'un eseri olan ve Helios'u *quadriga* üzerinde gösteren eser; anıtsal Rhodos heykeli olarak tanınan ve Khares tarafından yapılmış olan heykel ve Helios'u bazen dalgalı saçlı bazen de ışın tacıyla gösteren çok sayıdaki Rhodos sikkesi gelmektedir. Bunların yanı sıra, Rhodos Adası Helios'un kutsal adası, Rhodos tanrının kutsal kenti ve Helios da Rhodos'luların $\rightarrow \hbar \bullet \text{fl}$ 'u veya $\rightarrow \hbar \bullet \mathbb{R} \rightarrow \hbar$ 'i olarak bilinmekteydi. Ancak adada, Rhodos'un dışında başka bölgelerde de Helios onurlandırılmış olup, bunların arasında Loryma ve Netteia başta gelmektedir⁴⁶.

Rhodos'ta Helios kültünün ne denli önem taşıdığını bölgeyle ilgili olan efsaneler de oldukça iyi bir biçimde açıklamaktadır. Yeryüzünün tanrılar arasında paylaşımı esnasında Helios unutulmuş (veya orada hazır bulunamamış) ve bu nedenle de hiçbir bölgeye sahip olamamıştır. Ancak Zeus durumu farkedip yeni bir dağıtım yapmak isteyince Helios o zamanlar henüz suyun altında bulunan Rhodos Adasını istemiş, isteği yerine getirildikten sonra da ada su yüzüne çıkarılmış, Helios da bu adanın sahibi olmuştur⁴⁷. Helios burada Aphrodite'nin kızı Rhodos'a aşık olmuş ve bu evlilikten son derece akıllı 7 erkek çocuk doğmuştur. Rhodos'un Helios'un sevgilisi olup olmadığına ilişkin şüpheler de mevcuttur. Ama gerçeğe en yakın açıklama Helios'un *nymphé* Rhodos'la birlikte olduğudur. Helios ve Rhodos'tan olduklarına inanılan bu 7 erkek çocuğun isimleri ise şöyledir: Okhimos, Kerkaphos, Aktis, Makareus (veya Makar), Kandalos, Triopes ve Tenages (= Phaeton). Bu çocukların isimleri hakkında da bazı farklı görüşler mevcuttur. Söz gelimi, bazıları Tenages'le Phaeton'u ayırır, bazıları ise bu isimlere bir Khrysippos ilave eder ve Kerkaphos ile Okhimos'u kabul etmezler. Diodoros da benzer şekilde Helios'un kızı olarak Elektryone'yi kabul eder, keza bu kızın bakire olarak öldüğü ve kutsallaştırıldığına inanılmıştır. Nitekim bir Rhodos yazıtında da Alekrtona olarak geçen bu isim babası Helios'un $\sim \mathbb{R} \leftrightarrow$ şeklindeki sıfatıyla a bağlantılı görünmektedir⁴⁸.

⁴⁶ A.e.

⁴⁷ A.e., s. 68.

⁴⁸ A.e.

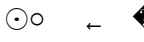
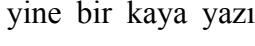
Astronomi ve gemicilik alanında son derece bilgili olduklarından söz edilen bu 7 erkek çocuğun sonları hakkında da Diodoros şu bilgileri vermektedir: Yakışıklı Tenages kardeşleri tarafından öldürülür, onlar da bu yüzden sürgüne gönderilirler. Sadece bu cinayetle ilgisi olmayan Okhimos ve Kerkaphos Rhodos'ta kalırlar. Krallığa sahip olan Okhimos Hegetoria ile evlenir ve Kydippe (veya Kyrbia) adında bir kızları olur. Kydippe de daha sonradan, Okhimos'un ölümüyle kral olan amcası Kerkaphos'la evlenir ve bu evlilikten de Lindos, Ialysos ve Kameiros adındaki çocuklar doğar. Diodoros'a göre, sürgüne gönderilen diğer kardeşlerden Kandalos Kos'a, Aktis Mısır'a (inaniş'a göre orada Heliopolis kentini kurmuş ve Mısırlılara astrolojiyi öğretmiştir), Triopas Karia'ya (oradaki Triopion onun adını almıştır), Makar da Lesbos'a gitmiştir. Heliad'lardan Khrysippos'un ise Kilikia'ya kaçarak orada Khrysippa kentini kurduğuna inanılmaktadır. Böylelikle Rhodos efsanelerinin, Rhodos adasının efsanevi dönemlerde komşu adalar ile diğer bölgeler üzerindeki etkisini açıklama çabası içinde oldukları anlaşılmaktadır.

Yukarıda sözü edilen Helios oğullarından başka Thrinaks, Makareus ve Auges adlı üç çocuktan müteşekkil bir gruptan daha bahsedilmektedir. Efsaneye göre bunlar bir zamanlar Telkhin'leri Rhodos Adasından sürmüşler, onlar da intikam almak için daha sonradan adayı Styks Nehrinin suları ile kaplayarak toprakları bereketsiz hale getirmişlerdir. Başka Rhodos efsanelerinde de Helios'un, bu büyük sel felaketinden sonra adasına destek olduğu ve bu adada Athena kültünü kurduğu anlatılmaktadır⁴⁹.

Sikyon kentinin de Helios kültüne ve Korinthos kentinin inançlarına iştirak ettiği anlaşılmaktadır. Helios'un karısı Antiope, oğlu Aloeus ve onun oğlu Epopeus'un Sikyon efsaneleriyle ilişkisi bulunmaktadır. Yakınlarda bulunan komşu Titane kentinin de adını Titan soylu Helios'tan aldığı kabul edilmektedir. Pausanias'ın verdiği bilgiler ışığında Sikyon'daki Heraion'un arkasında tanrı Pan ve

⁴⁹ A.e., s. 69.

Helios için sunakların bulunduğu bilinmektedir⁵⁰. Bunlar Sikyon'daki Helios kültünün varlığına ilişkin elde bulunan az sayıdaki ipuçları arasında yer almaktadır.

Bu bölgelerin dışında Helios'un oldukça geniş bir coğrafi alanda tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Eresos ve Khersonnesos'taki yemin formüllerinin, Thermon, Pantikapaion ve Gorgippa'daki çeşitli yazıtların yanı sıra, daha başka birçok bölgede Helios kültüne ilişkin ipuçlarına da rastlanmaktadır: Thessalia'daki Krannon'da bir adak; Kos'ta Helios ve (=ortak sunağı olan tanrılar) için sunak; Thera'da bir kaya üzerinde $\triangle \ell \circ$ şeklindeki ifade; Amorgos'taki Arkesine'de yine bir kaya yazıtında (=Zeus Helios) şeklindeki ifade; Thasos'ta bir Helios rahibi; Kıbrıs'ta Zeus ve Helios için ortak sunaklar⁵¹; Alexandreia'da Helios ve Selene'nin birlikte anılması⁵² Helios kültünün görüldüğü bölgeler için birer ipucu niteliğindedir.

Yabancı bölgelerde görülen Helios kültleri ele alındığında Hellenlerin anayurtlarında tapındıkları Helios'a bu bölgelerde de kendi geleneklerine göre mi tapınım gösterdikleri, yoksa söz konusu bölgelerde Hellenlerden önce yaşayanlarca da bilinen bir güneş tanrısının, bu insanlar tarafından Hellenlerin örnek alınmasıyla Helios olarak mı adlandırıldığı konusu henüz açıklığa kavuşmamıştır. Hemen belirtmek gerekir ki Hellenler hangi bölgelere gitmişlerse hemen her yerde sahip oldukları Helios kültüyle karşılaştıracakları birçok güneş kültü veya benzer inançlara rastlamışlardır. Herodotos'a göre Hellenlerin karşılaştıkları güneş kültüne sahip olan başlıca yabancı kavimler Massaget'ler⁵³; Pers'ler⁵⁴; Mısırlılar⁵⁵; Libya'lılar⁵⁶; Atarant'lar⁵⁷ ve Aethiopia'lılardır⁵⁸.

⁵⁰ Pausanias, **a.g.e.**, II, 11, 1.

⁵¹ Jessen, **a.g.e.**, s. 70.

⁵² **A.e.**

⁵³ Herodotos, **a.g.e.**, I, 212, 216.

⁵⁴ **A.e.**, I, 131; VII, 54.

⁵⁵ **A.e.**, II, 59, 73, 111.

⁵⁶ **A.e.**, IV, 188 krş. IV, 181.

⁵⁷ **A.e.**, IV, 184.

⁵⁸ **A.e.**, III, 17, 18, 23.

özellikle Mithras kültü çerçevesinde de Helios isminin sıkça kullanılmış olması ayrıca dikkat çekicidir. Bu bağlamda daha çok şu ifadelerin kullanılmış olduğu anlaşılmaktadır: $\rightarrow _ \ell \odot _ :$ $\rightarrow _ \rightarrow _$ ve $\rightarrow _ \ell \odot _ :$ $\rightarrow _ \rightarrow _$ $\blacklozenge$ $\hbar _ \odot _$. Diğer yandan bazı Roma imparatorlarının da kendilerini tanrı Helios'la özdeşleştirme çabası içinde oldukları da bilinmektedir. Söz gelimi Caligula ve Nero $\blacklozenge$ $\mathbb{R} _ \rightarrow _ \ell \odot _$ olarak, imparator Constantinus da Helios olarak onurlandırılmayı arzu etmişlerdir⁶⁰. İmparator Iulianus ise Helios $\uparrow \rightarrow _ \odot _$ 'u bütün tanrıların içinde ilk sıraya koymuştur.

Helios kültlerine ilişkin olarak günümüze kadar elde edilen ipuçları aracılığıyla bu tanrının Anadolu'nun pek çok bölgesinde dağınık olmakla birlikte oldukça yaygın şekilde tapınım gördüğü, bu nedenle söz konusu tanrıya ait bulguların coğrafi dağılımının, kronolojik açıdan sınırlarının ve diğer kültürlerle olan ilişkilerinin doğru ve eksiksiz biçimde tespit edilebilmesi için yazıtlar, sikkeler ve diğer arkeolojik buluntuların yanı sıra antik yazarlar tarafından verilen bilgilerin her bölge için ayrı ayrı ve detaylı biçimde incelemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Anadolu'da Helios tapınımına ait izlerin saptanmasına yönelik olarak yakın zamana kadar gerçekleştirilen çalışmalarda Lydia bölgesindeki Tralleis kenti hakkında bir bilgi bulunmamaktaydı. Ancak, bu kentte bulunan ve İ.S. 180-190 yıllarına tarihlenen bir yazıtta Helios'un bir rahibinden söz edilmesi bu tanrıya ait bir kültürün varlığını gündeme getirmiştir⁶¹. Yine bu kentte İ.S. 3. y.y.'da güneş tanrısı adına çeşitli oyunların düzenlendiği de anlaşılmıştır. Bu oyunlara verilen ve Dor kökenli bir isim olan *Halieia* ise, kesin olmamakla birlikte Rhodos Adasında da düzenlenen ve aynı adla anılan oyunların bu kent için bir örnek teşkil etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bu kente ait olan oldukça fazla sayıdaki sikke de açık bir biçimde Helios kültürünün varlığına işaret etmektedir⁶². Bu sikkelerde Helios'un İ.Ö. 2.-1. y.y.'dan itibaren görünmesi ve geç imparatorluk dönemine kadar da varlığını sürdürmesi de dikkat çekicidir. Böylelikle

⁶⁰ A.e., s. 71.

⁶¹ F.B. Poljakov, *Die Inschriften von Tralleis und Nysa*, IK 36,1, Teil 1, 1989, s. 131, no. 134.

⁶² Bkz. P. Matern, *Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des Griechischen und Römischen Sonnengottes*, İstanbul, 2002, kat. no. M 101-M 112.

tanrı Helios'un Tralleis'te en erken Hellenistik dönemden itibaren tapınım görmeye başladığı anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra İ.S. 2.y.y.'da kentteki bir rahipten söz edilmesi de burada bir tapınak ya da kutsal alan bulunduğunu düşündürmektedir. Antoninus Pius ve Commodus dönemine ait sikkelerde Helios uzun bir sırt mantosu ve ışın tacıyla betimlenmektedir⁶³. Bununla birlikte, söz konusu kentte güneş tanrısının ay tanrıçası Selene ile birlikte tapınım gördüğü de açıkça anlaşılmaktadır, zira bu sikkelerde Helios'un yanında Selene yer almakta ve lejandlarda da "Helios kai Selene Trallianon" (=Tralleis'lilerin Helios ve Selene'si) şeklinde bir ifade kullanılmaktadır⁶⁴. Buradan da anlaşılabacağı üzere her ikisinin de ortak kent tanrısı olarak kabul görmüş olmaları büyük bir olasılıktır. Diğer yandan Tralleis'te bugün kayıp durumda olan güneş tanrısına ait bronz bir heykelin varlığı da bilinmektedir⁶⁵.

Lydia bölgesinde Tralleis'in yanında Philadelphia kenti de Helios kültü bakımından ön plana çıkmaktadır. Roma imparatorluk dönemine ait çok sayıda sikke ve yazıtta Helios onuruna düzenlenen *agon*'lardan bahsedilmektedir. Bunlarda kullanılan $\lambda\text{---}\cap\hat{=}\hat{=}\dots\text{---}\cap\hat{=}\hat{=}$ ifadelerinden de tanrı Zeus ve Helios'un kaynaştırılmış oldukları anlaşılmaktadır⁶⁶. L. Robert'e göre ise Zeus ve Helios burada iki ayrı tanrı olarak anılmaktadırlar. Bu görüş daha uygun görünmektedir, zira iki yazıtta ve bazı sikke lejandlarında $\hat{=}\dots\text{---}\cap\hat{=}\hat{=}$ 'nin Zeus olmaksızın tek başına kullanılması da güneş tanrısının kentteki büyük önemine işaret etmekte ve bu görüşü desteklemektedir. Ayrıca kentte en eskisi Marcus Aurelius döneminde basılmış olan çok sayıda sikke üzerinde ise muhtemelen güneş tanrısı bir tapınakta gösterilmektedir⁶⁷. Kısa bir elbise giymiş olan tanrının ışın tacıyla ve elinde asayla betimlenmiş olması ise Yunan kökenli bir Helios ikonografisinden çok bölgesel bir etkiye işaret etmektedir. Burada yerel bir gökyüzü tanrısının, Yunanca Helios olarak anılan bir güneş tanrısıyla kaynaştırılmış olması ihtimal dahilindedir. Bununla birlikte burada tasvir edilen tanrı güneşle ilgili unsurlar içermekle birlikte Helios'tan farklı olarak

⁶³ A.e., s. 14, not 103.

⁶⁴ A.e., s. 14 ve kat. no. M 107.

⁶⁵ A.e., s. 14, not 104.

⁶⁶ CIG II, no. 3427.

⁶⁷ Matern, a.g.e., s. 15 ve kat. no. M 91, res. 105; M 94 a-b, res. 106; M 95.

pantheon'da oldukça önemli bir konumda görünmektedir. Bunun yanı sıra tanrının elindeki asanın ise Zeus-Helios şeklindeki bir synkretizme işaret etmesi de muhtemeldir. M. Paz de Hoz'a göre ise güneş kültü Philadelphia'ya Attalos II zamanında getirilmiş olmalıdır, zira Pergamon'da da synkretik anlamda Zeus-Helios şeklindeki bir tanrısal varlık mevcuttur⁶⁸. Bunların yanı sıra Helios tasvirlerine başka Philadelphia sikkelerinde de rastlanmaktadır⁶⁹. Yine bu kentte Helios'un adının geçtiği bir sunak da aynı şekilde bu kentteki Helios kültürünün varlığını destekleyen önemli ipuçları arasında yer almaktadır⁷⁰.

Rhodos'un coğrafi olarak karşısına tekabül eden Karia bölgesinde de özellikle Hellenistik döneme ait sikkeler üzerinde Helios betimlemelerinin görülmesi önemli bir konuyu gündeme getirmektedir⁷¹. Son yapılan araştırmalar çerçevesinde Karia'da ve Lydia kentlerinin bir kısmında karşılaşılan Helios kültüne dair izlerin genellikle Rhodos'la bağlantısı olduğu düşünülmektedir⁷². Bu kentler ya Rhodos Peraia'sına aittirler ya da İ.Ö. 188 yılındaki Apameia Barışından sonra bir süre için adaya bağlanmışlardır. Bu bağlamda Rhodos'un, söz konusu kültü, egemenlik altına aldığı yakın bölgelerdeki kentleri kendine bağlamak için bir tür dinsel araç olarak kullandığı sanılmaktadır. Diğer yandan, bu kentlerin Rhodos'ta yaygın olan Helios kültürünü bu güçlü kenti onurlandırmak ve ona olan bağlılıklarını daha belirgin bir hale getirmek için benimsediklerini ileri sürmek de mümkündür. Buna benzer bir durum Helios'un Amorgos'taki bir rahiplik memuriyeti için de geçerlidir, zira orada da *nymphe* Rhodos'un adı geçmektedir, aynı durum Rhodos'un egemenliği altında olmamakla birlikte bir süre onun bağlaştığı olan Tenos için de geçerlidir.

Bununla birlikte, İ.Ö. 3.-2. y.y.'da Helios'u sikkelerinde betimleyen ve bir Ionia kenti olan Erythrai'daki Helios kültürünün ise bağımsız olduğu düşünülmektedir⁷³. Bir Karia kenti olan Kidrama'nın *territorium*'unda ise Helios'a

⁶⁸ M. Paz de Hoz, **Die lydischen Kulte im Lichte der griechischen Inschriften**, AMS 36, 1999, s. 69.

⁶⁹ Matern, **a.g.e.**, s. 15 ve kat. no. M 90.

⁷⁰ **A.e.**, s. 15, not 110.

⁷¹ **A.e.**, s. 18 ve kat. no. M 73; M 75-78; M 81; M 82, res. 102.

⁷² **A.e.**, s. 18, not 138.

⁷³ **A.e.**, s. 18 ve kat. no. M 63.

ait olduğu sanılan küçük bir tapınak vardır ve bu kentin imparatorluk döneminde basmış olduğu sikkeler üzerinde de Helios'un tasvir edildiği görülmektedir⁷⁴. İ.S. 1. y.y.'da bir Helios rahibine sahip olduğu bilinen Aphrodisias'ta da pek çok Helios betimlemesi bulunmakta, sikke darplarındaki Helios tasvirleri ise biraz daha geç bir dönemde, İ.S. 200 yıllarında karşımıza çıkmaktadır⁷⁵.

Genel olarak Helios kültlerinin, antik yazar Pausanias tarafından anlatılan anakara Yunanistan'ı ile Kos'takiler hariç olmak üzere, Helenistik ve Roma imparatorluk dönemlerinden itibaren daha sık görülmeye başlamakla birlikte çok daha erken dönemlere uzanmış olmaları hiç de imkânsız görünmemektedir. Buna bir örnek olarak Kyzikos kenti gösterilebilir; söz konusu kentte imparatorluk dönemine ait bir kehanet bu kültü gösterirken, İ.Ö. 5. y.y.'a ait elektron sikkelerde de Helios'un betimlemelerine rastlanabilmektedir⁷⁶.

Anadolu sikkelerindeki Helios tasvirlerinin çok sayıda kentte tespit edilmesi⁷⁷ güneş kültünün Anadolu'da son derece geniş bir yayılıma sahip olduğunu göstermektedir. Coğrafi dağılım konusunda ilk bakışta şu ipuçlarına rastlanmaktadır: Karia kentleri yazıtlar ve sikkeler açısından oldukça verimli görünmekte, bunun yanı sıra Bithynia ve Lydia kentleri de yine bu konuda zengin bir materyal sunmakta, Phrygia ve Galatia'da da bazı önemli ipuçlarına rastlanmaktadır. Ancak daha önce de değinildiği gibi Tralleis ve Philadelphia şimdilik bu konudaki en kapsamlı bilgiyi sunan kentlerin başında gelmektedir. Ayrıca yine Bithynia bölgesinde yer alan Nikaia kentinde de farklı ve oldukça ilginç Helios tasvirlerine rastlanmaktadır. Güneş tanrısı bu tasvirlerde koyun ve koç gibi, insan yaşamı için son derece faydalı olan hayvanlarla birlikte görülmekte, bu da Helios'un tarımın yanı sıra hayvancılık konusunda da sahip olduğu önemli konuma işaret etmektedir⁷⁸.

⁷⁴ A.e., s. 19 ve kat no. M 80-81.

⁷⁵ A.e., s. 19 ve kat. no. B 109; B 110; B 115 ve M 70.

⁷⁶ A.e., s. 19 ve kat. no. M 53-54.

⁷⁷ A.e., s. 19 ve kat. no. M 29-M 169.

⁷⁸ A.e., s. 19, not 147 ve kat. no. M 41 a-b, res. 101.

Anadolu'daki Helios kültlerine ilişkin çok sayıdaki örnek arasından bir tanesi ise Byzantion'da Apollon-Helios'a ait bir tapınağın varlığına dair bilgi vermesi bakımından ayrıca dikkat çekicidir. Söz konusu tapınağın imparator Septimius Severus tarafından inşa ettirilmiş olduğu sanılmaktadır⁷⁹.

Helios kültünün yayılım alanlarını tespit edebilmek amacıyla yapılan incelemelerde Pausanias tarafından söz edilen Korinthos ve Isthmos'taki izlerin dışında, bu kültün Yunanistan'da Anadolu'ya göre oldukça az sayıda görüldüğü anlaşılmaktadır. Aynı şekilde sikke darbı bakımından da Yunanistan'da Helios'un yer aldığı sikke sayısı Anadolu ile karşılaştırıldığında yine son derece kısıtlı kalmaktadır⁸⁰. Bu konuda Anadolu'daki güneşle ilişkili bazı yerel tanrıların Helios ile kaynaştırılmış olmalarının (Helios Apollon Lairbenos, Helios Apollon Kisauloddenos, Helios Apollon Tyrimnaios gibi) büyük bir rolü olduğu düşünülmektedir⁸¹. Kıyı bölgelerindeki bazı kentlerde güneş kültü bakımından bir Rhodos etkisi olduğu bilinmekle birlikte, iç kısımlardaki bazı bölgelerde (Tralleis ve Philadelphia gibi) daha eski ve yerel bir geleneğin izlerini görmek mümkündür. Ancak bu konuyla bağlantılı olarak Anadolu ile ilgili yazılı kaynaklar ne yazık ki sınırlıdır ve efsanelerde de Anadolu'yla fazla bir bağlantı göze çarpmamaktadır. Bununla birlikte özellikle sikke darpları yukarıda değindiğimiz gibi Anadolu'da Helios'un Yunanistan'a göre çok daha fazla ölçüde kabul görmüş olduğunu ortaya koymaktadır. Bunların yanı sıra Anadolu'nun İ.Ö. 2. binyıldaki en önemli uygarlıklarından olan Hitit ve İ.Ö.9.-6. y.y.'larda Doğu Anadolu bölgesinde varlıklarını sürdürmüş olan Urartu krallıklarında yüzyıllar boyunca tapınım gören güneş tanrılarının ve özellikle İ.Ö. 546 yılından itibaren Anadolu'da etkili olan Pers devletinin önemli tanrısı Mithras'a ait inançların Anadolu'nun yerli halklarının ve daha sonradan Anadolu'ya yerleşen Yunanlıların güneş tanrısıyla ilgili düşünceleri üzerinde ne ölçüde etki etmiş olabileceğinin iyi biçimde araştırılması gerekmektedir⁸².

⁷⁹ A.e., s. 17, not 133.

⁸⁰ A.e., s. 19 ve kat. no. M 1-28.

⁸¹ A.e., s. 20, not 148.

⁸² A.e., s. 20, not 148.

1. KILIKIA BÖLGESİ

1.1. Ana Çizgileriyle Kilikia Bölgesinin Tarihi ve Tarihi Coğrafyası

Eskiçağ'da Kilikia Bölgesi, kuzeyde Lykaonia, batıda Pamphylia, doğuda ise Syria ile sınır oluşturmaktadır. Güneyinde ise doğal bir sınır olan ... $\odot\odot \mapsto \square \ell \mapsto \leftarrow \mapsto$ ⁸³ (=Kilikia Denizi) bulunmaktadır. Kıbrıs (=Kypros) ile Kilikia'nın sahil kesiminin en doğusu arasındaki deniz ise Ptolemaios'un eserinde ... $\ell\odot\odot\omega \triangleq \dot{\gamma}\ell \blacklozenge$ (=Kilikios Aulon) olarak adlandırılmaktadır. Lykaonia ve Kilikia arasındaki doğal sınırı ise Kilikia Taurosları'nın bir kolu olan Amanos ile aksi yöne doğru uzanan Antिताuros lar oluşturmaktadır⁸⁴.

Kilikia coğrafi özelliklerinden dolayı antik kaynaklarda iki bölgeye ayrılmıştır. Buna göre söz konusu bölgeler ... $\odot\odot \mapsto \|\odot\odot\omega _$ ⁸⁵ (=Lat. Cilicia Campestris=Ovalık Kilikia) ve Kılık $\alpha\text{Τραχε}\alpha$ ⁸⁶ (=Lat. Cilicia Aspera = dağlık Kilikia) olarak adlandırılmaktaydı. Antik kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, ovalık Kilikia, Soloi ve Tarsos'tan Issos'a ve oradan da Tauros Kappadokia'lılarının yerleşmiş oldukları kuzey kısımlara kadar uzanmaktadır⁸⁷; ayrıca bu bölgede suyun bol olduğu, her çeşit ağacın yanı sıra üzüm, susam, hintdarısı, darı, buğday ve arpa bakımından bereketli bir ova olduğu da bilinmektedir⁸⁸. Ovalık Kilikia'nın en önemli akarsuları Kydnos (= Tarsus Çayı), Saros (=Seyhan Nehri), Pyramos (=Ceyhan Nehri) ve Pinaros'tur (=Deliçay)⁸⁹.

⁸³ A. Erzen, **Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft**, Leipzig, 1940, s. 10.

⁸⁴ Strabon, **Geographika**, XII, 2,2.

⁸⁵ W. Ruge, "Kilikia", **RE** XI/1, 1921 c, s. 385-396; Erzen, **a.g.e.**, s. 14; A. H. M. Jones, **The Cities of Eastern Roman Provinces**, Oxford 1971, s. 191.

⁸⁶ Ruge, **a.g.e.**, s. 386; Erzen, **a.g.e.**, s. 27; Jones, **a.g.e.**, s. 191; K. Ziegler, "Kilikien", **KP** 3, 1979, s. 208.

⁸⁷ Jones, **a.g.e.**, s. 191.

⁸⁸ Ruge, **a.g.e.**, s. 387.

⁸⁹ Erzen, **a.g.e.**, s. 16-17, 19, 22.

Dağlık Kilikia bölgesinin batı sınırını Melas (Manavgat Çayı), doğu sınırını ise Lamos (=Limonlu Çay) oluşturmaktadır. Kuzeyde Isauria ile olan sınırını ise Toros Dağları çizmektedir. Dağlık Kilikia’da tarım arazileri için kısıtlı miktarda alan bulunmaktadır⁹⁰. Buna karşılık özellikle gemi yapımı için gerekli olan Sedir ağaçları açısından zengin bir bölgedir⁹¹. Dağlık Kilikia’nın başlıca akarsuları arasında Selinus (=Adanda Deresi), Kalykadnos (=Göksu nehri) ve Lamos’u (=Limonlu Çay) saymak mümkündür⁹².

Bugünkü adı Külek Boğazı (=Gülek Boğazı) (1100 m.) olan ve antik yazarlar tarafından Κίλικία Πύλας (=Kilikia Kapıları) olarak adlandırılan boğaz Kilikia ile Syria arasındaki başlıca ticaret yolunun üzerinde yer almaktadır⁹³. Bu doğal geçitten arabayla rahatlıkla geçilebileceğini anlatan Ksenophon, iyi bir şekilde korunması durumunda burayı büyük bir ordunun bile aşmasının çok zor olacağını vurgulamaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere Kilikia Kapıları olarak bilinen bu geçit antik dönemde son derece stratejik bir öneme sahip olmuştur.

Etimolojik bakımdan incelendiğinde Kilikia isminin Anadolu kökenli olduğu ve Hitit metinlerinde rastlanan *Khalaka* ismiyle bağlantılı olarak İ.Ö. 16. yüzyıla kadar geri gittiği anlaşılmaktadır⁹⁴. *Khalaka* Kilikia Trakheia’yı (=dağlık Kilikia), *Adanija* ise Kilikia Pedias’ı (=ovalık Kilikia) tanımlamak için kullanılmıştır⁹⁵. Ovalık Kilikia’nın İ.Ö. 12. yüzyılda Mısır’a mobilya ve bira, dağlık Kilikia bölgesinin ise genç köleler ihraç ettiği bilinmektedir⁹⁶. Başkent *Tarsa*⁹⁷ (=Tarsos) ile birlikte ovalık Kilikia’yı egemenliği altında tutan Hitit İmparatorluğu burayı “*Adanija Ülkesi*” olarak adlandırmıştır⁹⁸. Bu adlandırma ovalık Kilikia’nın

⁹⁰ A.e., s. 31.

⁹¹ A.e., s. 31 vd.; Jones, a.g.e., s. 191.

⁹² Erzen, a.g.e., s. 29-30.

⁹³ A.e., 4. vd.

⁹⁴ F. Cornelius, *Geschichte der Hethiter*, Darmstadt, 1973, s. 118; F. Hild-H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien*, TIB 5, Wien 1990, s. 30.

⁹⁵ H. Täuber, “Kilikia”, DNP 3, 1999, s. 454.

⁹⁶ Hild-Hellenkemper, a.g.e., s. 30.

⁹⁷ H. M. Kümmel, “Kizzuwatna”, RLASS 5, 1976-1980, s. 627.

⁹⁸ A.e., s. 627 vd.

ortasında yer alan Adana'dan dolayı verilmiştir⁹⁹. Bunun yanı sıra *Asitawanda*'daki (=Karatepe) Hitit *hieroglyph* dili ve Fenike dilleriyle yazılmış olan çift dilli yazıtlar bölgenin Hitit devleti ile olan bağlantılarını ortaya koymaları bakımından ayrıca önem taşımaktadır¹⁰⁰. İ.Ö. 1200 yıllarında Hititlerin yıkılmasının ardından bölgede Geç Hitit Krallıkları kurulmuştur.

Kilikia bölgesi İ.Ö. 713-663 yılları arasında Asur eyaleti haline gelmiştir¹⁰¹. Aynı dönemde Kilikia'nın sahil bölgelerinde Yunan kolonizasyon hareketleri göze çarpmaktadır. Kolonizasyon hareketleri ile birlikte Nagidos, Kelenderis, Aphrodisias, Holmoi ve Soloi kentleri kurulmuştur¹⁰². İ.Ö. 625 yılındaki İskit akınları sırasında¹⁰³ Asur metinlerinde *Que* olarak geçen ovalık Kilikia bölgesi halkı kendilerini korumak amacıyla yine Asur metinlerinde dağlık Kilikia bölgesini ifade eden *Hilakku*'ya sığınmışlardır. Böylece *Que* ve *Hilakku* bölgelerinin birleşmesiyle Kilikia Krallığı ortaya çıkmıştır. Bu bölgenin sınırları daha sonra kuzeyde Halys'e (=Kızılırmak), güneyde ise Euphrates'e kadar genişlemiştir¹⁰⁴. Söz konusu Kilikia Krallığı'nın bütün kralları ise *Syennesis* olarak adlandırılmıştır¹⁰⁵. Asur devletinin İ.Ö. 612 yılında yıkılmasının ardından, İ.Ö. 547 yılında Lydia'yı ele geçiren Persler Kilikia bölgesinde güçlerini kabul ettirmişlerdir¹⁰⁶. Böylece kıyı kesimindeki hemen bütün Yunan kentleri belirli bir otonomiye sahip olmakla beraber Pers Krallığı'na vergi ödemek zorunda kalmışlardır. İ.Ö. 401 yılındaki Kunaksa savaşının ardından ise Kilikia bölgesi satraplık haline getirilmiştir¹⁰⁷.

⁹⁹ Hild- Hellenkemper, **a.g.e.**, s. 30;

¹⁰⁰ H. Th. Bossert-U. B. Alkım-H. Çambel-N. Ongunsu-İ. Süzen, **Karatepe Kazıları-Die Ausgrabungen auf dem Karatepe. Erster Vorbericht**, Ankara 1950, s. 60-64; Hild- Hellenkemper, **a.g.e.**, s. 30; Täuber, **a.g.e.**, s. 455.

¹⁰¹ Erzen, **a.g.e.**, s. 60 vd.; Hild- Hellenkemper, **a.g.e.**, s. 30.

¹⁰² A.e.; Täuber, **a.g.e.**, s. 455.

¹⁰³ Herodotos, **a.g.e.**, I, 104.

¹⁰⁴ Erzen, **a.g.e.**, s. 54-85; Hild- Hellenkemper, **a.g.e.**, s. 30.

¹⁰⁵ Erzen, **a.g.e.**, s. 88; Täuber, **a.g.e.**, s. 454.

¹⁰⁶ Erzen, **a.g.e.**, s. 108-114; Hild-Hellenkemper, **a.g.e.**, s. 31.

¹⁰⁷ Erzen, **a.g.e.**, s. 115 vdd; Hild-Hellenkemper, **a.g.e.**, s. 31 vd.

Büyük İskender İ.Ö. 333 yılındaki Issos Savaşı'ndan sonra Kilikia Satraplığını Balakros'a vermiş¹⁰⁸, onun ölümünden sonra ardılları arasında yapılan antlaşmalar sonucunda ise Kilikia Bölgesi Seleukoslar'a bırakılmıştır¹⁰⁹. Ancak ovalık Kilikia Seleukoslar'ın elinde olmasına rağmen Seleukos ve Ptolemaioslar arasında dağlık Kilikia'nın sahil bölgelerinin egemenliği konusunda çeşitli anlaşmazlıkların yaşandığı da bilinmektedir. İ.Ö. 197 yılında Antiokhos III Ptolemaioslar'ı Kilikia'dan çıkarmış, ancak Romalıların galip geldiği Magnesia Savaşı'nın ardından imzalanan Apameia Barışı ile birlikte Kilikia'nın batısını kaybetmiştir.

Kilikia bölgesinde Eskiçağ tarihinin dikkat çekici olayları arasında yer alan korsanlık faaliyetlerinin başlamasında ise genel olarak, Anadolu'nun güney kıyılarını kontrol altında tutan Rodos'un gücünü kaybetmesinin etkili olduğu kabul edilmektedir¹¹⁰. Doğal yapısı gereği korsanlık faaliyetlerine oldukça elverişli olan dağlık Kilikia bölgesinin sahillерinde boy gösteren korsanlar uzun yıllar boyunca Romalıları meşgul etmişler, sonunda ise *imperium proconsulare maius* yetkisiyle donatılmış olan Pompeius İ.Ö. 67 yılında bu sorunu çözüme kavuşturmuştur¹¹¹.

Bergama kralı III. Attalos'un, dağlık Kilikia'nın da dahil olduğu topraklarını vasiyet yoluyla Romalılara bırakması ve İ.Ö. 133 yılındaki ölümünün ardından, Romalılar İ.Ö. 129 yılında bu topraklar üzerinde Asia Eyaleti'ni kurmuşlardır¹¹². Pamphylia, Pisidia ve dağlık Kilikia'nın Sarpedon burnundan başlayan toprakları, Kappadokia Kralı Ariarathes'e verilmiştir. Bununla birlikte Romalıların İ.Ö. 102 yılından itibaren Kilikia korsanlarıyla mücadele etmelerine rağmen bölgede tam anlamıyla egemen olduklarını söylemek mümkün değildir.

¹⁰⁸ Erzen, **a.g.e.**, s. 85-131.

¹⁰⁹ Täuber, **a.g.e.**, s. 454.

¹¹⁰ **A.e.**

¹¹¹ **A.e.**, s. 456.

¹¹² J. Marquardt, **Römische Staatsverwaltung** I-III, Darmstadt 1957², I, s. 334.

Ovalık Kilikia İ.Ö. 83 yılında Armenia kralı Tigranes'e verilmiştir. İ.Ö. 68 yılında Tigranokerta Savaşı'nda uğradığı yenilginin ardından Tigranes bölgeden çekilmiş, Lucullus da Antiokhos XIII'ü Kilikia ve Suriye'nin kralı olarak ilan etmiştir. İ.Ö. 64 yılında ise Pompeius tarafından yapılan yeni düzenlemelerle Antiokhos da görevden alınmış, ovalık Kilikia ve dağlık Kilikia *Provincia Cilicia* adıyla Lykia, Pamphylia ve Pisidia'ya bağlanmıştır¹¹³, Tarsos kenti de Kilikia Eyaleti'nin başkenti olmuştur.

M. Antonius'un doğuyu yeniden düzenlemesi sırasında ise Kilikia eyaleti ortadan kalkmıştır (İ.Ö. 43/42)¹¹⁴. Kilikia'nın batısı Asia Eyaleti'ne bağlanmış, dağlık Kilikia'nın bazı bölümleri Pisidia Laodikeia'sından Polemon'a, daha sonra ise Galatia kralı Amyntas'a verilmiştir¹¹⁵. Olba Krallığı kraliçe Aba'ya verilmiş¹¹⁶ ve Seleukeia da özgür bir kent olarak kalmıştır. Kıbrıs ve dağlık Kilikia'nın kıyı kesimi yeniden Ptolemaioslara; Kilikia'nın doğusu Syria eyaletine bağlanmış, Tarkondimotos'un vasal krallığı da yeniden düzenlenerek yönetim merkezi Hierapolis-Kastabala olmuştur¹¹⁷.

Tarkondimotos'un İ.Ö. 31 yılında cereyan eden Actium Savaşı'nda ölmesinin ardından Octavianus'un İ.Ö. 29 yılında Küçük Asya'yı yeniden düzenlemesi esnasında da Kappadokia kralı Arkhelaos I daha önce Tarkondimotos I'e ait olan bölgenin büyük bir bölümünü almış, ancak oğlu Tarkondimotos Philopator İ.Ö. 20 yılında bu toprakları yeniden kazanmıştır¹¹⁸. Bu dönemde Galatia kralı Amyntas da dağlık Kilikia'nın sahil kısmını almıştır. Amyntas'ın İ.Ö. 25 yılında öldürülmesinden sonra ise dağlık Kilikia bölgesi Kappadokia kralı Arkhelaos I'e verilmiştir. Arkhelaos da Elaiussa'yı yönetim merkezi haline dönüştürmüş ve adını Sebaste olarak değiştirmiştir. Arkhelaos'un İ.S. 17 yılında

¹¹³ A.e., s. 382.

¹¹⁴ Täuber, a.g.e., s. 456.

¹¹⁵ A.e.

¹¹⁶ Marquardt, a.g.e., s. 385.

¹¹⁷ A.e., s. 386; M. Sayar, "Tarkondimotos. Seine Dynastie, seine Politik und sein Reich", şurada: **Kilikia: Mekanlar ve Yerel Güçler (İ.Ö. 2. binyıl-İ.S. 4. yüzyıl)**, ed. E. Jean-A. M. Dinçol- S. Durugönül, İstanbul 2001, s. 374.

¹¹⁸ Hild-Hellenkemper, a.g.e., s. 32; Sayar, a.g.e., s. 376.

ölmesinin ardından oğlu Arkhelaos II dağlık Kilikia'nın yönetimini almış, buna karşılık ise Kappadokia İmparatorluk eyaleti haline getirilmiştir.

Caligula İ.S. 38 yılında Kommagene krallığını Antiokhos IV'e vermiş, böylece o da İ.S. 72 yılına kadar Amanos bölgesine, batı Kilikia'nın büyük bir bölümüne, Sebaste, Selinus, Anemurion, Kelenderis ve Ketis kentleri ile Lokanitis ve Lykaonia bölgelerine hakim olmuştur¹¹⁹. Antiokhos IV Anemurion'da çıkan bir isyanı bastırmış, ayrıca kıyı kesiminde Antiocheia ad Cragum ve Iotape; iç bölgelerde de Eirenopolis, Germanikopolis ve Philadelphia (Dekapolis) gibi kentler kurmuştur.

İ.S. 72 yılında İmparator Vespasianus'un doğuyu yeniden düzenlemesi esnasında doğu ve batı Kilikia (Ketis hariç) birleştirilmiş ve *Provincia Cilicia* (= Kilikia Eyaleti) adıyla yeniden kurulmuştur. Bu yeni eyaletin sınırları batıda Syedra ve Iotape arasından doğuda Isauria'ya kadar genişlemiş, eyaletin başkenti ise Tarsos olmuştur.

İ.S. 226 yılından itibaren Kilikia Parthlar'a ve Persler'e karşı yürütülen seferlerin geçiş bölgesi olmuştur. Nitekim İ.S. 242 yılında İmparator Gordianus III Sapur I'e karşı düzenlediği sefer esnasında Kilikia'dan geçmiş, başlangıçta bazı başarılar elde etmesine rağmen İ.S. 243 yılında gerçekleşen bir savaşta hayatını kaybetmiştir. Sapur'un düzenlediği üçüncü seferin ardından ise tüm Kilikia bölgesi ele geçirilmiştir.

İmparator Diocletianus'un yönetimi altında dağlık Kilikia, ovalık Kilikia'dan ayrılarak *Isauria* adı altında yeni bir eyalet olarak kurulmuş ve buranın yeni *metropolis*'i Seleukeia olmuştur. Yeni kurulan Isauria eyaleti dağlık Kilikia ile birlikte Palaia Isauria ile Lykaonia'nın güneyini de kapsamaktaydı.

¹¹⁹ Hild-Hellenkemper, **a.g.e.**, s. 32 vd.

İ.S. 359 yılındaki Sasani savaşları sırasında Kilikia bölgesi yine jeopolitik konumundan dolayı bir geçiş bölgesi olmuştur. İ.S. 367/368 yılında ise Isaurialılar yeniden ayaklanarak Pamphylia ve Kilikia kentlerini yağmalamaya başlamışlar, ancak Roma birliklerinin mukavemeti karşısında dağlara geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Isaurialılar İ.S. 377 yılında da Pamphylia ve Lykia'ya saldırmışlar, ancak İmparator Valens tarafından geri çekilmek zorunda bırakılmışlardır.

Kilikia bölgesi olasılıkla İ.S. 408 yılında Theodosius II döneminde ikiye bölünmüştür. Eyalet kayıtlarına göre Kilikia A'nın *metropolis*'i Tarsos'tur ve bölge Pompeiopolis, Sebaste, Korykos, Adana, Augusta, Mallos ile Zephyrion kentlerini kapsamaktadır. Kilikia B'nin *metropolis*'i ise Anazarbos'tur ve bölge Mopsuestia, Aigai, Epiphaneia, Aleksandreia, Rossos, Eirenopolis, Phlabias ve Kastabala kentlerini kapsamaktadır¹²⁰.

1.2. Kilikia Bölgesinde Helios Kültleri

1.2.1. Aigai (Yumurtalık)

Sikkeler

1. Domitianus dönemi (İ.S. 81-96)

Buluntu yeri: Aigai.

Literatür: SNG Schweiz 1, no. 1703, res. 115; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295, kat. no. M 140.

Ön yüz: Domitianus (?) - Helios'un büstü.

¹²⁰ Hild-Hellenkemper, **a.g.e.**, s. 34-39 vd.

Arka yüz: Artemis sadak ve yarım ay ile birlikte tasvir edilmektedir.

SNG Schweiz 1, no. 1703, res. 115.

Aigeai’da Helios’un mevcudiyetine ilişkin olarak elimizdeki en önemli kanıt yukarıda sözü edilen Domitianus dönemine ait (İ.S. 81-96) sikke olup, bu sikkenin ön yüzünde Domitianus (?) -Helios’un büstü betimlenmekte, arka yüzde ise Anadolu için büyük önem taşıyan ve yaygın bir tapınımı olan tabiatın koruyucu tanrıçası Artemis yarım ay ve bir sadakla beraber gösterilmektedir. Aynı sikke üzerinde tabiatın koruyucu tanrıçası Artemis ile benzer şekilde tabiattaki tüm canlıların varlıklarını sürdürebilmeleri için vazgeçilmez öneme sahip olan güneşi simgeleyen Helios’un betimlenmesi arasında bu anlamda ortak bir nokta görmek mümkündür. Artemis’in bir yarım ay tasviri ile birlikte betimlenerek Helios ile aynı sikke üzerinde yer alması da bölgedeki bir güneş ve ay kültürünün varlığına işaret etmektedir. Diğer yandan elimizdeki Aigeai sikkelerinin Hierapolis-Kastabala’daki Faustina Minor dönemi sikkeleriyle de (İ.S. 161-176) bir açıdan benzerlik gösterdiğini vurgulamamız gerekir. Zira söz konusu sikkelerde Faustina Minor da tıpkı Aigeai sikkelerindeki Artemis gibi başının üzerinde bir yarım ay ile betimlenmekte ve sikkenin diğer yüzünde de Helios tasviri yer almaktadır¹²¹.

¹²¹ Matern, **a.g.e.**, s. 296, kat. no. M 146; s. 296, kat. no. M 147.

Bunun yanı sıra Helios'un Anadolu'da çeşitli kentlere ait sikkeler üzerinde de Artemis ile beraber yer aldığı bilinmektedir. Söz gelimi Karia bölgesindeki Apollonia Salbake'de Septimius Severus dönemine ait (İ.S. 193-211) bir sikkede dört sütunlu bir tapınak frontu ve onun ortasında Apollon-Helios frontal biçimde betimlenmekte olup, Helios sağ ayağına yaslanır vaziyette ayakta, sağ tarafta bir karga (?) görülmekte, solda ise Artemis sadak, yay ve okla tasvir edilmektedir¹²². Lydia bölgesindeki Hypaipa kentinde de Caracalla dönemine ait (İ.S. 211-217) bir sikkede Artemis Anaitis *khiton*'u ve yüksek *polos*'uyla tasvir edilmiştir. Çıplak durumdaki Helios ise ağırlığını sağ bacağına vermiş durumdadır ve başı bir ışın tacıyla çevrilidir. Kaldırdığı sağ elinde bir meşale tutmaktadır, sol elinde ise bir küre görülmektedir¹²³.

Aigeai'da Helios ve başının üzerindeki yarım ay nedeniyle ay tanrıçası kimliğiyle beliren Artemis'in aynı sikke üzerinde yer almasına benzer şekilde Helios'un Kilikia bölgesindeki bazı yazıt ve sikkelerde ay tanrıçası Selene ile birlikte yer aldığı da bilinmektedir. Söz gelimi her iki tanrı dağlık Kilikia'daki Elaiussa-Sebaste¹²⁴, Kanytelis¹²⁵ ve Lamos¹²⁶ yazıtlarında mezar koruyucusu olarak göze çarpmakta, ovalık Kilikia'daki Eirenopolis'te Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-244) bir sikkede de¹²⁷ zodyak içinde bir arada görülmektedirler. Bu örnekler Kilikia bölgesinde Helios ve ay tanrıçası Selene'nin, dolayısıyla güneş ve ay kültürünün birlikte telakki edilmiş olduğunu göstermekte olduğundan, elimizdeki Aigeai sikkesinde Helios'un yine bir ay tanrıçası kimliğiyle karşımıza çıkan Artemis'le birlikte aynı sikke üzerinde yer alması da bölgedeki güneş ve ay kültlerinin ortak tapınımına işaret eden önemli bir örnek olarak düşünülmelidir.

¹²² F. Imhoof-Blumer, **Kleinasiatische Münzen** I-II, Wien, 1901-1902, s. 121, no. 9, res. 4, 23; O. Bernhard, "Der Sonnengott auf griechischen und römischen Münzen", **Schweizerische Numismatische Rundschau** 25/3, 1933, s. 258, res. 1, 11: Matern, **a.g.e.**, s. 290, kat. no. M 72.

¹²³ **A.e.**, s. 291, kat. no. M 86.

¹²⁴ St. Hagel - K. Tomaschitz, **Repertorium der westkilikischen Inschriften**, **ETAM** 22, Wien, 1998, s. 88, no. EIS 23.

¹²⁵ **A.e.**, s. 132, no. Kan 3; s. 135-136, no. Kan 16; s. 136, no. Kan 17.

¹²⁶ **A.e.**, s. 313, no. Lam 7

¹²⁷ Matern, **a.g.e.**, s. 296, kat. no. M 143.

Diğer yandan Domitianus'un olasılıkla Helios olarak tasvir edilmesi de¹²⁸, imparatorların genellikle kentler için önem taşıyan tanrılarla birlikte tasvir edildikleri ya da bizzat bu tanrılarla özdeşleştirildikleri göz önüne alınırsa bu bağlamda Helios'un Aigeai'da söz konusu sikke üzerinde bir imparator ile özdeşleştirilecek ölçüde önem arz ettiğini ve İ.S. 1. y.y.'da resmi anlamda kabul gördüğünü ileri sürmek mümkündür.

1.2.2. Anazarbos (Anavarza)

Yazıtlar

1. Zeus Helios Mithras rahibince adanan sunak (yklş. İ.S. 3. y.y.)

Buluntu yeri: Anazarbos.

Literatür: M. Gough, "Anazarbus", *AnatSt* 2, 1952, 131, no. 3, res. 12 a; *SEG* 12, 1955, s. 515; M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae*, *CIMRM* II, 1960, no. 27; M. H. Sayar, *Die Inschriften von Anazarbos und Umgebung*, *IK* 56, Teil I, Inschriften aus dem Stadtgebiet und der nächsten Umgebung der Stadt, Bonn, 2000, s. 22, no. 9; K.Ehling-D. Pohl- M.H. Sayar, *Kulturbegegnung in einem Brückenland. Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien*, *Asia Minor Studien* 53, Bonn, 2004, s. 231, no. 18.

¹²⁸ Hemen belirtmek gerekir ki *SNG Schweiz* 1, no. 1703'de ön yüzde görülen betimleme Domitianus-Helios olarak değil yalnızca Helios olarak tanımlanmaktadır.

- 2 -----
- 2 -----
-
- 4 -----
-
- 6 $\swarrow \swarrow \mathbb{P} \prec \quad \leftrightarrow \circ _ \quad \swarrow \searrow \searrow \quad \updownarrow \rightleftharpoons, \quad \prec \swarrow \rightarrow \leftrightarrow \mathbb{L} _ \quad \prec \swarrow \rightarrow \leftrightarrow \quad \circ \circ _ \swarrow \therefore ? \triangleq \dot{Y} \rightarrow \searrow _$
- $\ell^{\circ} \circ _ \triangleleft \mathbb{R} \ell \odot _ \circ _ \quad \odot \swarrow \rightarrow \odot \text{Apple} _ \mapsto \quad \searrow$
- 8 $\prec \mapsto \leftrightarrow \quad \rightarrow \circ^{\circ} \quad \updownarrow \quad \circ _ \lambda \mathbb{G} _ \swarrow \rightleftharpoons _ \ell \quad \searrow \circ _$
- $\blacklozenge \odot^{\circ} \parallel \leftrightarrow \circ _ \vdots \quad \rightarrow \mapsto \leftrightarrow \blacklozenge \swarrow \updownarrow \neg \mathbb{I} \blacklozenge \searrow$
- 10 vac. $\mapsto \quad ' \quad \mathbb{P} \prec \mathbb{R} _ \odot \leftrightarrow \circ \quad \curvearrowright \quad \prec \mapsto \leftrightarrow \swarrow \rightarrow \quad \circ^{\circ} \searrow _.$

Satır 8: $\parallel \mapsto \leftrightarrow \parallel \rightarrow$ ¹²⁹.

Görüldüğü üzere İ.S. 3. y.y.'a tarihlenen elimizdeki yazıtın Zeus Helios *aniketos* (=yenilmez) Mithras'ın ömür boyu rahibi ve “babası”, [M(arcus)? Aure]lius Seleukos tarafından vatanına verdiği söz gereği sunulmuş olduğu anlaşılmakta olup, yazıtta ilk olarak göze çarpan husus ise Kilikia'nın başka bölgelerinde olduğu gibi Helios'un, Zeus ve ayrıca büyük olasılıkla Roma askerleri tarafından bölgeye yayılan Mithras ile birlikte anılmakta olmasıdır. Bilindiği üzere Mithras inancı Eski Yunan ve Roma'daki diğer Eleusis ve Isis gizlerinde olduğu gibi söz konusu kulte ait sırların sadece bu *myster*'lere kabul edilenlere açıklandığı bir gizem dinidir ve bunun sonucu olarak da söz konusu kültün öğretisi yazılı hale getirilmemiştir. Mithras kültürüne ait tapınaklar ise genellikle yer altında inşa edilmiş ve bu nedenle de söz konusu kulte ait ikonografi son derece iyi şekilde korunagelmıştır. Yani bu kulte ait

¹²⁹ M. J. Vermaseren, **Mithraica III**, Leiden, 1982, s. 51 vd.

açıklayıcı nitelikteki yazılı kaynakların azlığına karşılık ikonografik anlamdaki bilgiler oldukça zengindir. Bununla birlikte Mithras gizemlerine dair elde edilen ikonografik verilerin doğru biçimde açıklanabilmesi için yanıt bekleyen çok sayıda soru bulunmaktadır. Bunun yanı sıra bazı bilim adamlarına göre Mithraizm Roma imparatorluğunda Hristiyanlığın en büyük rakiplerinden birisi olmuştur. Hatta bazıları ise Hristiyanlık ilk yıllarında bir sebeple ortadan kalkmış olsaydı insanlığın bugün tapınacağı dinin Mithraizm olacağını ileri sürmektedirler. Gerçekten de Mithraizm ve Hristiyanlık aynı coğrafi bölgede ve aynı zamanlarda ortaya çıkmıştır ve benzer kültürel etkenlerin izlerini taşımaktadır¹³⁰.

Mithraizm Roma imparatorluğunda İ.S. 1. y.y.'dan itibaren yayılmaya başlamış İ.S. 3. y.y.'da da en yaygın durumuna ulaşmış, öyle ki kulte ait Mithras tapınakları Karadeniz kıyılarından İskoçya'ya ve Sahra çölünün sınırlarına kadar yayılmış, ancak bu kült İ.S. 4. y.y.'ın sonlarında Hristiyanlığa yenik düşmüştür. Söz konusu kulte katılanların pek çoğunun Romalı askerler olduğu, ayrıca üyeler arasında tüccarlar, bürokratlar ve kölelerin de bulunduğu, kadınların ise kulte kabul edilmedikleri bilinmekte, ayrıca kabul edilen kişilerin kültürel organizasyon çerçevesinde çeşitli aşamalardan geçerek yükselebileceğine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ancak Mithras kültürüne ait yazılı belgelerin yetersizliği kültürün iç yapısının öğrenilebilmesini ve eldeki ikonografik bulguların açıklanmasını büyük ölçüde zorlaştırmaktadır. Diğer yandan Roma Mithras kültürünün kökeni konusunda da önemli tartışmalar bulunmaktadır. Nitekim başta F. Cumont olmak üzere bazı bilim adamları söz konusu kültürün Pers kökenli olduğunu, kültürün tanrısı olan Mithras'ın eski Pers tanrısı Mithra'dan Latince ve Yunancaya bu şekilde geçtiğini, sonuç olarak Roma Mithraizminin Pers-Mithra kültürünün Roma'ya uyarlanmış bir biçimi olduğunu ileri sürmekte, D. Ulansey ise Pers-Mithra ve Roma-Mithras kültürleri arasındaki bazı önemli farklılıkları ortaya koymakta ve bu konuda J. Hinnels ile R.L. Gordon gibi bilim adamlarının görüşlerine yer vermektedir¹³¹.

¹³⁰ D. Ulansey, **Mithras Gizlerinin Kökeni. Antik Dünyada Kozmoloji ve Din**, (çev. H. Ovacık), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1998, s. 9-10.

¹³¹ Ulansey Roma Mithraizmindeki bazı önemli özelliklerin Pers-Mithra kültüründe görülmediğini belirterek şunları söylemektedir: *“Roma imparatorluğunda ortaya çıkan bir batı kültürü olan Mithraizmin önemli bazı özellikleri Pers Mithra tapınımlarında görülüyordu; kültürün üyelerinin kabul*

Yazıtımızda Helios'un Zeus'un yanı sıra Mithras ile birlikte yer aldığını göz önünde bulundurarak antik dönemde Helios ve Mithras arasında kurulan bağlantıya ve bu konuyla ilgili olarak elde bulunan bazı bilgilere ana hatlarıyla değinmek yerinde olacaktır. Bilindiği gibi Mithras tasvirlerinde bu tanrı çoğunlukla Helios (veya Sol) ile birlikte yer almakta ve bu sahnelerin çoğunda da Mithras Helios'tan daha üstün bir konumda gösterilmektedir. Nitekim pek çok tasvirde Helios Mithras'ın önünde diz çökmüş olarak görünmekte ve bu tip sahnelere "atama" sahnesi adı verilmektedir. Helios'un Mithras'ın önünde diz çöktüğü bu sahnelerin bazılarında Mithras kutbun sembolü olduğu varsayılan bir nesneyi elinde tutmakta, bu da Ulansey tarafından Helios'un Mithras'ın gücüne boyun eğdiği, bu gücün de Mithras'ın elinde tuttuğu kutup sembolüyle ifade edildiği şeklinde yorumlanmaktadır. Ulansey ayrıca bütün evrenin hareketini kontrol edebilecek güce sahip olduğuna göre Mithras'ın evrenin bir parçası olan güneşten daha güçlü olması gerektiğini belirtmektedir¹³². Bununla birlikte Ulansey'in de vurguladığı üzere Helios ve Mithras'ı eşit düzeyde gösteren çok sayıda Mithras tasviri de bulunmakta ve bunlardan bazılarında Helios ve Mithras bir ziyafette ya da arabada birlikte gösterilmektedirler. Bunun yanı sıra Mithras tasvirlerinde Helios ve Mithras açık şekilde iki farklı tanrı olarak belirlemekle birlikte bazı yazıtlarda da Mithras Sol Invictus (= yenilmez güneş) olarak nitelendirilmektedir. Fark edileceği üzere bazı tasvirlerde Mithras'ın Helios'tan daha güçlü görünmesine karşılık bazılarında da ikisinin eşit derecede tanrılar olarak gösterilmesi oldukça ilginç bir durum yaratmakta ve her iki tanrı arasındaki bağlantı konusunda yeni yorumların yapılmasına yol açmaktadır. Bilindiği gibi Mithras bütün evreni kontrol etme gücüne sahip bir tanrı olarak (= *kosmokrator*) kabul görmüştür¹³³. Eski Yunan ve Roma'da Helios'un da aynı şekilde yani *kosmokrator* olarak kabul edilmesi ise bu bakımdan her iki tanrı arasında bir eşitlik durumu ortaya koymaktadır. Nitekim Sophokles İ.Ö. 5. y.y. gibi erken bir dönemde güneşi "tanrıları doğuran" ve "bütün varlıkların

edilmeleri gereken bir dizi üst aşamaların yanı sıra kült öğretisinin gizlilik ilkesi, kült üyelerinin bir araya geldiği mağaramsı tapınaklar ve en önemlisi kültün ikonografisi ve özellikle de boğa öldürme sahnesi..." bkz. A.e., s. 15; her iki kült arasındaki benzerlik ve farklılıklara ilişkin tartışmalar için ise bkz. s. 14-22.

¹³² A.e., s. 125-126.

¹³³ A.e., s. 113-117.

babası” olarak tanımlamış¹³⁴, Kleanthes de evrenin yaratıcısı ve hakimi olarak Zeus, *nous* veya başka görülemeyen bir varlık yerine gözle görülebilen bir başka tanrıyı Helios’u görmüş ve onu “evreni yöneten kanun”, “dünyanın tanrısı ve egemeni” olarak nitelendirmiştir¹³⁵. İ.S. 1. y.y.’da da Plinius’a göre güneş en büyük ve en güçlüdür, sadece ülke ve mevsimlerin değil yıldızların ve gökyüzünün bile egemenidir. Onun bütün dünyanın ruhu, daha doğrusu akli olduğunu, doğanın en büyük kanunu ve tanrısı olduğunu belirtmektedir¹³⁶. Bunun yanı sıra Cicero ise iki farklı *kosmokrator*’dan söz etmektedir. Ona göre sabit yıldızlar küresi diğerlerini de kapsar ve en büyük tanrıdır, içinde bütün diğer küreleri de barındırır, onun altında ters yönde giden yedi küre daha vardır. Cicero’nun diğer *kosmokrator*’u ise güneştir ve güneş bütün ışıkların tanrısı, yöneticisi ve egemenidir, evrenin akli ve yol göstericisidir¹³⁷. Görüldüğü gibi Cicero güneşi ve yıldızlar küresini evrenin hakimi olarak nitelendirmektedir. Ulansey’e göre ise Mithras’ın en önemli özelliği sabit yıldızlar küresini kontrol etmesidir. Bu nedenle Ulansey Cicero’daki anlatımı Mithras’ın kontrol ettiği sabit yıldızlar kümesi şeklinde değiştirmekte ve böylelikle Cicero’da güneşin yanında Mithras’ın da evrenin hakimi olarak belirlediğini ve Mithrasçıların Mithras ve Helios arasındaki bağlantıya dair bakış açılarını özetlediğini ileri sürmektedir¹³⁸. Bu örneklerden hem Mithras’ın hem de Helios’un *kosmokrator* olarak kabul edildikleri anlaşılmakta ve böylelikle her ikisi arasında çeşitli tasvirlerde ortaya çıkan eşitlik durumunun sebebi de belirginleşmektedir.

Mithras ve Helios arasındaki ilişki bağlamında üzerinde durulması gereken diğer bir olgu ise hiç şüphesiz Mithras’ın Sol Invictus (= yenilmez Sol) olarak da adlandırılmasıdır. Ulansey, Mithras’ın adında yer alan *invictus* (= yenilmez) sıfatının Helios’un Mithras’ın önünde diz çöktüğü veya saygı gösterdiği tasvirlerle açıklık getirdiğini ve Mithras’ın yenilmez kimliğiyle güneşten üstün görüldüğünü, güneşin de Mithras tarafından yenildiğini ve Mithras’ın bu ünvanı elinde tuttuğu gökyüzü kutbu sembolünün verdiği güçle yani gökyüzü kutbunun konumunu değiştirebilme

¹³⁴ Jessen, **a.g.e.**, s. 62 ve Ulansey, **a.g.e.**, s. 127.

¹³⁵ Jessen, **a.g.e.** s. 62 ve Ulansey, **a.g.e.**, s. 127, not 22-23.

¹³⁶ **A.e.**, s. 127, not 25.

¹³⁷ **A.e.**, s. 128, not 26.

¹³⁸ **A.e.**, s. 129.

gücüyle güneşten daha üstün olduğunu kanıtlayarak elde ettiğini ileri sürmekte, güneşin *kosmokrator* rolünü devralan Mithras'ın bu nedenle güneş olarak da adlandırılabilirdiğini belirtmektedir. Ulansey böylelikle Helios'un bazen Mithras'ın üstün gücü karşısında ast konumuna inip diz çöktüğünü, bazen de her ikisinin ziyafet ve araba sahnelerinde olduğu gibi eşit konumda gösterildiğini zira her ikisinin de *kosmokrator* niteliğine sahip olduğunu, Mithras'ın da “yenilmez güneş” ünvanını taşıdığını zira daha önce güneşe ait olan bu ünvanı devraldığını vurgulamaktadır. Ancak Ulansey'in de bizzat belirttiği üzere, gerek Helios'un da sahip olduğu *kosmokrator* ünvanı gerekse her ikisinin yan yana yer aldığı bazı tasvirler gibi Helios'u Mithras'la eşit durumda gösteren önemli ipuçları ve ayrıca eski Yunan toplumunda Mithras'tan bağımsız şekilde oldukça erken dönemlere kadar uzanan güçlü ve köklü bir Helios kültürünün varlığı Ulansey tarafından ileri sürülen Mithras'ın kesin bir şekilde Helios'tan üstün olduğu şeklindeki yoruma şüpheyile yaklaşmamızı gerektirmektedir. Özellikle de Ulansey'in vurguladığı ve Mithras'ın önünde diz çöken Helios tasvirlerinden dolayı Mithras'ın sahip olduğu *invictus* sıfatının güneşi yenmiş olduğu şeklindeki¹³⁹ yoruma ise katılmamaktayız. Zira Ulansey'in daha önce güneşe ait olan ve sonradan Mithras'ın devraldığını belirttiği *invictus*'un (= yenilmez) Yunanca karşılığı olan *aniketos* (=yenilmez) sıfatının imparatorluk dönemi Yunan yazıtlarında Helios için de kullanıldığı ve böylelikle Helios'un da tıpkı Mithras gibi yenilmez ve güçlü bir tanrı olarak görüldüğü bilinmektedir. Ayrıca yukarıda değindiğimiz ve Ulansey'in de kabul ettiği üzere her ikisinin de sahip olduğu *kosmokrator* sıfatı ve onları eşit seviyede gösteren tasvirlerin mevcut olması Mithras'ın Helios'tan üstün görüldüğü ve bu sebeple onu alt etmiş bir tanrı olarak *invictus* sıfatıyla anıldığı şeklindeki görüşün tam olarak geçerli olmadığını ortaya koymaktadır. Kanımızca söz konusu Mithras gizlerinin ortaya çıkış ve yayılış sürecinde bu yeni ve gizemli dinin yayılımını hızlandırmak amacıyla ilgili bölümlerde değineceğimiz gibi Kilikia'da oldukça köklü bir geçmişe sahip olduğu anlaşılan güneş tapınımından da yararlanılarak Helios'un sahip olduğu bazı önemli sıfatların (özellikle *kosmokrator* ve *aniketos* gibi) Mithras'a atfedildiğini veya en azından her iki tanrının göksel tanrılar olmaları bakımından synkretik anlamda

¹³⁹ A.e., s. 129-130.

özdeşleştirilmeye çalışıldığını ileri sürmek de mümkündür¹⁴⁰. Zira yukarıda da değindiğimiz üzere her iki tanrıyı eşit konumda gösteren tasvirler ve her iki tanrının sahip olduğu aynı anlamlara gelen sıfatların varlığı da bu görüşü desteklemektedir. Bunun yanı sıra Mithras ve Helios'un Kilikia bölgesinde synkretik anlamda özdeşleştirilmelerine ilişkin önemli ikonografik buluntulardan birisi ise daha sonra Tarsos'taki 9 no.'lu sikkede değineceğimiz üzere Mithras'a ait en önemli ikonografik betimleme olarak bilinen boğa öldürme sahnesinde Helios'u boğayı öldüren figür olarak (yani Mithras'ın görevini yerine getirir şekilde ve Helios-Mithras olarak) gösteren bir sikke üzerindeki tasvir olup, bu örnek de Mithras'ın Helios'a nazaran üstün konumda gösterilmediği, tersine iki tanrının açıkça özdeşleştirildiği önemli ipuçlarından bir tanesi olarak göze çarpmaktadır. Bununla birlikte Ulansey'in de belirttiği gibi Helios'u Mithras'ın karşısında diz çöker durumda gösteren sahnelerin ise her iki tanrının eşit gösterildiği betimlemelerle ve bunların eşit niteliklerini ortaya koyan sıfatlarla (*kosmokrator* ve *aniketos* gibi) önemli bir tezat teşkil ettiği de açıktır. Bu durumu Mithras kültünün mensuplarının bütün uzayın hakimi olduğuna inandıkları kozmik tanrıların güneş tanrısının yerini aldığını veya ona üstünlük sağladığını göstermek istemelerinden kaynaklanmış olabileceği şeklinde açıklamak mümkün olmakla birlikte bunun zaman içinde mi yoksa kültün ortaya çıktığı ilk dönemlerden itibaren mi gerçekleştiği konusunun yoruma açık olduğunu belirtmek isteriz. Bununla birlikte Tarsos kısmında daha detaylı şekilde değineceğimiz gibi Hipparkhos'un ekinoksların gerilemesiyle ilgili buluşunun etkisiyle bütün uzayı yerinden oynatabilecek, güneş ve diğer gezegenlerin yörüngelerini değiştirebilecek kadar güçlü olduğu düşünülen bu yeni kozmik tanrının, inananlar tarafından kültün

¹⁴⁰ Ulansey İran'daki Mithras'ın Roma Mithraizminin ortaya çıkışından çok önceleri güneş ile özdeşleştirildiğini, bu özdeşleşmenin Avesta kadar eski olup olmadığının tartışmalı olduğunu, ancak en azından Hellenistik dönemde böyle olduğunu belirttikten sonra Strabon'un "*Pers'ler Mithras adını verdikleri güneşe de taparlar*" şeklindeki sözlerine yer verir ve bu nedenle batılı Mithraizme Pers geleneklerinin de karışmış olduğunu, yani Mithraizmin ortaya çıkışında İran etkisi hiç olmasa bile yaygınlaşma süreci içinde esas tanrısının Pers özellikleri taşıması nedeniyle bazı Pers kökenli geleneksel tanımlamaların Mithraizmin tanrısına yakıştırılmış olabileceğini söylemektedir. Ulansey ayrıca Mithras ile güneşin özdeşleştirilmesinin Pers geleneklerindeki Mithras ve güneş özdeşliği konusunda net bir bilgi sahibi olmayan batıda etkili olmuş olabileceğini ileri sürmektedir, bkz. A.e., s. 132 ve not 31-32.

ortaya çıktığı dönemlerden itibaren güneşten üstün görülmüş olduğunu düşünmek akla daha yakın gelmektedir¹⁴¹.

Bu bağlamda elimizdeki Anazarbos yazıtında Helios'un, bölgede bir dağ tanrısı olarak da kabul gören Zeus'un yanı sıra Mithras ile synkretik anlamda tapınım görüp görmediği ya da bu üç tanrının birbirlerinden ayrı ayrı düşünülüp düşünülmediği konusuna kısaca değinmek yerinde olacaktır. Kanımızca iki husus bu konuda önemli ipuçları sağlamaktadır. Bunlardan birisi hiç kuşkusuz yazıtta Mithras'ın yanı sıra Helios için kullanılmış olduğunu da düşünebileceğimiz *aniketos* (=yenilmez) sıfatıdır¹⁴². Yukarıda değindiğimiz üzere pek çok örnekte Mithras için de kullanılan ve aynı anlama gelen *invictus* sıfatının her iki tanrının birbirleriyle özdeşleştirilmeleri hususunda önemli ipuçlarından birisi olduğu bilindiğinden ve yazıtımızda Mithras'ın yanı sıra Helios'u nitelediğini de varsayabileceğimiz *aniketos*'un aynı zamanda Mithras için de yaygın olarak kullanılan *invictus*'un Yunanca karşılığı olmasından dolayı burada her iki tanrının synkretik anlamda birleştirilmiş olduklarını ve bu bakımdan Mithras ile Helios'un "yenilmez" olma özellikleriyle bağlantılı bir özdeşleştirmenin söz konusu olduğunu düşünmek mümkündür. Bu anlamda yazıtın sağladığı bir diğer önemli katkı ise şüphesiz Helios'u Mithras'ın karşısında diz çöker durumda gösteren dolayısıyla bu tanrıların eşitliği yönündeki görüşlerle tezat içindeki tasvirlere karşılık, yklş. İ.S. 3. y.y. gibi geç sayılabilecek bir dönemde her iki tanrının ortak bir özelliğini vurgulayan ve bu bağlamda onları eşit durumda gösteren örneklerle bir yenisini eklemesidir. Bu konuyla ilgili olarak yazıtta göze çarpan diğer bir husus ise ardı ardına sayılan her üç tanrının (Zeus, Helios ve Mithras) isimleri arasında bunların birbirlerinden ayrı ayrı düşünölmüş olduklarına dair bir ipucu sayılabilecek $\mapsto$ bağlacının kullanılmamış olmasıdır. Her ne kadar kesin bir kanıt sayılamasa da söz konusu bağlacın kullanılmamış olması kanımızca her üç tanrının burada synkretik anlamda birleştirildiklerine dair önemli bir ipucu olarak görölmelidir. Nitekim yazıtta adı

¹⁴¹ A.e., s. 98-99.

¹⁴² Synkretik anlamda birleştirilmiş üç tanrının isimlerinin sıralandığı benzer bir örnekte ise (Zeus Helios Büyük-Sarapis) ikinci sıradaki Helios'un ardından gelen sıfatın üçüncü sıradaki tanrıya atfedildiği görölmektedir, bkz. J. Nollé, **Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse**, IK 43, Teil I, Bonn, 1993, s. 272-274, no. 16.

geçen Marcus Aurelius Seleukos adlı kişinin Zeus, Helios ve Mithras'ın ömür boyu rahipliğini üstlendiğinin belirtilmesi de bu tanrıların ortak tapınımına ve synkretik anlamdaki birlikteliğine işaret etmektedir.

Diğer yandan söz konusu rahiplik Zeus ve Mithras'ın yanı sıra Helios'un söz konusu kentte İ.S. 3. y.y. gibi geç sayılabilecek bir dönemde resmi anlamda kabul gördüğünü, muhtemelen bir kutsal alana sahip olduğunu ve bu kutsal alanın her üç tanrıya birlikte adanmış olabileceğini akla getirmekte, ancak bu konuda bilgi sağlayabilecek başka ipuçlarına da ihtiyaç duyulmaktadır. Bununla birlikte Helios'a ait kutsal alanlar genellikle açık hava tapınım mahalleri şeklinde olduğundan¹⁴³ bu tür alanların tespitinde yaşanan güçlüklerin Anazarbos'ta da ortaya çıkması kaçınılmazdır. Ancak gerçekten yazıtta adı geçen üç tanrıya ait ortak bir kutsal alan söz konusuysa bu durumda Zeus ve Mithras'ın da bu olası ortak kutsal alan ile bağlantılı olarak düşünülmesi gerekir. Bilindiği üzere Yunan *pantheon*'unun baş tanrısı konumundaki Zeus'a ait tapınakların kentlerdeki yerlerinin tespit edilmesine yönelik güçlükler mevcut değildir ve bu tanrının tapınakları genellikle kentlerde ismine yakışır görkemde ve konumlarda inşa edilmişlerdir. Buna karşılık Mithras kült mahallerinin ise genellikle gözlerden uzakta, yer altında veya mağaralarda oldukları bilinmektedir. Anazarbos'ta yerel halkla yapılan çeşitli görüşmelerde kent civarındaki bazı mağaralardan ve bu mağaraların içindeki bazı duvar resimlerinden söz edilmesi de bunların kentteki Mithras kutsal alanlarıyla ilişkili olabileceğini akla getirmektedir. Bu durumda yazıtta geçen her üç tanrının ortak bir kült mahalline veya tapınağa sahip olmaları konusunda bazı güçlükler ortaya çıkmaktadır. Bu tanrılardan birisi olan Zeus'a ait tapınaklar genellikle kentin önemli kesimlerinde yer almakta ve Yunan tapınak mimarisinin genel özelliklerini taşımakta, Helios'a ise genellikle açık hava kutsal alanlarında tapınımında bulunulmakta, yani her iki tanrıya ait kutsal alanlar herkesin görebileceği yerlerde bulunmakta, buna karşılık Mithras ise sahip olduğu gizemlerden dolayı söz konusu iki tanrıya tamamen zıt şekilde mağaralarda ve yer

¹⁴³ Bu duruma dair önemli bir istisna ise hiç kuşkusuz Lykia bölgesindeki Arykanda'da yer alan ve Yunan tapınak mimarisinin kurallarına uygun şekilde inşa edilmiş olan Helios tapınağı olup, söz konusu tapınakla ilgili bilgilere Lykia kısmında daha genişçe değinilecektir. Bu tapınakla ilgili olarak bkz. S. Şahin, **Die Inschriften von Arykanda**, IK 48, Bonn, 1994, s. 94-95, no. 88; C. Bayburtluoğlu, **Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer. Arykanda**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 65-68.

altında yani kapalı ve gözden uzak biçimde tapınım görmektedir. Anlaşılabacağı üzere yazıtta adı geçen Marcus Aurelius Seleukos adlı kişinin bu üç tanrının da rahibi olması Anazarbos'ta söz konusu tanrılara ait ortak bir kült alanı bulunduğu şeklinde yorumlandığında kült alanları bakımından açık havada ve yer altında olmak üzere iki farklı kutsal alan ihtimali karşımıza çıkmakta bu da söz konusu olası ortak kutsal alanın konumuyla ilgili bazı güçlükleri beraberinde getirmektedir. Diğer yandan ilgili bölümde ayrıca değineceğimiz gibi Lykia'da Arykanda kentindeki bir kutsal alanın Helios-Mithras kült mahalli olarak kullanıldığı ileri sürülmekte olup, bu alanın yer altında bulunmayışı, tersine bir ev yapısı niteliğini taşıması Mithras'ın yer üstünde de kült mahallerine sahip olabileceğini göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Kutsal Ev olarak adlandırılan bu yapının loş olan batı mekânının söz konusu Helios-Mithras tapınımı için kullanılmış olabileceği ileri sürülmekte, bu da genellikle kültü için yer altı gibi karanlık alanların uygun görüldüğü Mithras'a yer üstünde loş bir mekân yaratılarak da tapınımında bulunulabileceği yönünde ipucu sağlamakta, bu bakımdan genellikle yer altında veya mağaralarda gizlice tapınılan Mithras'ın her zaman göz önünde ve açıkça tapınım gören Zeus ve Helios gibi iki tanrıyla birlikte Anazarbos'ta nasıl ortak bir kutsal alana sahip olabileceği sorusuna belki de ışık tutmaktadır¹⁴⁴. Ancak Arykanda'daki söz konusu muhtemel Helios-Mithras kutsal alanı bu iki tanrının yer üstünde de ortak kült alanlarının mevcut olabileceğine işaret etmekte ise de Mithras ve Zeus arasında da kült mahalleri bakımından belirgin bir farklılık bulunduğundan her üç tanrının ne tür bir ortak kutsal alana sahip olabileceği sorusu şimdilik yanıtsız kalmaktadır.

Diğer yandan yazıtta söz konusu tanrılara ait herhangi bir ritüelden, bir kült birliğinden veya kültle bağlantılı bir takvimden söz edilmemekte, sadece Zeus Helios *aniketos* Mithras'ın ömür boyu rahipliğini üstlenen Marcus Aurelius Seleukos adında birisinin söz konusu adağı vatana verdiği söz uyarınca sunduğu anlatılmakta, bu nedenle de ne yazık ki yazıtta adı geçen tanrılara ilişkin ortak kültle ilgili herhangi bir detaylı bilgi edinilememektedir.

¹⁴⁴ A.e., s. 69-72.

2. Helios’a adak (tarih ?)

Buluntu yeri: Yeniköy. Anazarbos’un kuzeyinde yer almakta olup Kozan İlçesi’ne bağlıdır.

Literatür: M.H. Sayar, “Kilikya Yüzey Araştırmaları 2005”, **AST** 24,2, 2006, s. 209.

Anazarbos’un kuzeyindeki bölgelerde yapılan araştırmalar sırasında Yeniköy’de bulunan söz konusu sunak üzerindeki yazıtta eserin kült merkezi Anazarbos’ta bulunan Zeus Olybris’in bir rahibi tarafından Helios için diktirildiği anlatılmaktadır. Böylelikle söz konusu yazıtın Anazarbos yakınlarında başka pek çok bölgede olduğu gibi Zeus ve Helios arasındaki bağlantıya işaret eden yeni bir örnek olduğunu tahmin etmek mümkündür.

1.2.3. Augusta (Gübe/Adana)

Sikkeler

1. Septimius Severus dönemi (İ.S. 193-211)

Augusta kentindeki bir sikke tipinde Ovalık Kilikia’daki güneş kültleriyle ilgili olası bir Hitit-Akhemenid izi göze çarpmaktadır. İ.S. 194-195 yılına tarihlenen ve ön yüzünde Septimius Severus’un portresinin, arka yüzünde de oldukça dikkat çekici bir sahnenin yer aldığı bu sikkelerde¹⁴⁵ üzerlerinde birer kuş bulunan (olasılıkla kartal) iki sütunun arasında iki kadın figürü görülmekte, bunlardan solda olan oturmakta ve

¹⁴⁵ F.-B. Karbach, “Die Münzprägung der Stadt Augusta in Kilikien, Teil 1”, **JNG** 40, 1990, s. 54, no. 85 = **SNG France** 2, no. 1904 = E. Babelon, **Inventaire sommaire de la collection Waddington**, 1898, s. 232, no. 4190: K. Ehling-D. Pohl- M.H. Sayar, **Kulturbegegnung in einem Brückenland. Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien**, **AMS** 53, Bonn, 2004, s. 155, no. 1081.

sağdaki ise ayakta durmaktadır. Her ikisi de sağ ellerini kaldırmıştır ve bir selamlama ya da *adorasyon* hareketi sergilemektedirler. Ehling'e göre oturan figür Tykhe'yi, ayakta duran ise Livia'yı simgelemektedir ve selamlama hareketleri birbirleriyle ilişkilidir. Bunların üzerinde ise konumuzla ilgili olan son derece ilginç bir başka betimleme görülmektedir. Bunu E. Babelon kanatlı bir Mısır güneş kursu¹⁴⁶, E. Levante bir güneş diski ve Karbach da kanatlı bir güneş diski olarak tanımlamaktadırlar¹⁴⁷.

Roma imparatorluk dönemine ait sikkeler üzerinde kanatlı güneş diski motifi sadece yukarıda değinilen Augusta kentindeki Severus ve Otacilia Severa sikkelerinde görülmektedir. Bununla birlikte daha sonra değineceğimiz üzere Tarsos'ta Datames'e (İ.Ö. 378-372) ait sikkeler üzerinde de kanatlı güneş diski görülmekte olup, ayrıca dikkat çekici bir biçimde bu sikkeler üzerinde Tarsos kentinin Yunanlılardan önceki eski yerel ismiyle *tarsa* (=baş) ilişkili olan boğa başı tasvirleri de yer almaktadır¹⁴⁸. Bunun dışında Mazaïos döneminden kalan (İ.Ö. 361-334) ve Myriandros kentine ait küçük gümüş sikkelerde de kanatlı güneş diski yer almaktadır¹⁴⁹.

Kanatlı güneş diskinin kökeni ve anlamı ise tartışmalı bir konudur. Ancak bir olasılıkla Mısır kökenli olduğu ve bunun yanı sıra ya güneş tanrısını ya da bizzat güneş kralı simgelediği düşünülmektedir¹⁵⁰. Bu sembol Hititler üzerinden¹⁵¹ Assur ve

¹⁴⁶ Babelon, **a.g.e.**, s. 232, no. 4190: "le globe solaire égyptien": Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 155, no. 1084.

¹⁴⁷ **SNG France** 2, no. 1904: "disque solaire". Benzer örnekler için bkz. Karbach, **a.g.e.**, no. 100: Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 155, no. 1085 ve 1086.

¹⁴⁸ **SNG Aulock**, no. 5951 vd.; **SNG France** 2, no. 282-289: Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 156, not 1090.

¹⁴⁹ Myriandros'un Fenikeli'ler tarafından iskân edilmiş bir kent olduğuna dair kayıtlar mevcuttur, bkz. **A.e.**, s. 156, no. 1091.

¹⁵⁰ J. Black-A. Green, **Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary**, 1992, s. 185; Kral isminin bir parçası olarak kanatlı güneş için bkz. H.G. Güterbock, **Die Inschriften** şurada: K. Bittel, **Bogazköy-Hattusa. Ergebnisse der Ausgrabungen. IX. Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya**, 1975, s. 182 vd.: Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 156, no. 1092-1094.

¹⁵¹ Kanatlı güneş diskleri Yazılıkaya'daki Hitit kutsal alanı ve Ugarit mühürlerindeki örnekler aracılığıyla iyi bilinmektedir. İ.Ö. 1250-1220 yılları arasında meydana getirilen Yazılıkaya'daki kaya kabartmalarında tasvir edilen güneş tanrısının başının üzerinde kanatlı bir güneş diski görülmektedir, bkz. K. Bittel, **Die Hethiter**, 1976, s. 204 vd., res. 233-234. Kral Tudhaliya IV'ü iki dağ üzerinde gösteren bir kabartmada da yine kanatlı güneş disklerini görmek mümkündür, bkz. **A.e.**, s. 214, res.

Babylonia sanatına geçmiş, Datames ve Mazaios sikkelerinin de gösterdiği üzere Pers'ler tarafından da kabul görmüştür¹⁵². Tarsos, Mallos ve Issos'taki¹⁵³ Tiribazos'a (İ.Ö. 386-380) ait sikkelerde olduğu gibi Assur bölgesinde de güneş diski bir figürle bağlantılı olabilmektedir. Ayrıca Mallos'taki daha erken dönemlere ait (yklş. İ.Ö. 425-385 arası) sikkelerde de güneş diskiine (?) dair ilginç bir betimleme yer almakta olup, bunlarda Nike'ye benzer bir tanrıça yıldız şeklinde bir disk taşımaktadır¹⁵⁴. Böylece Hellenistik dönem öncesinde kanatlı güneş diski ya da kanatlı güneş tanrısı motifinin ovalık Kilikia'da dört kentin (Tarsos, Myriandros, Mallos, Issos) sikkelerinde yer aldığı, Roma imparatorluk döneminde ise kanatlı güneş diskinin sadece Augusta sikkelerinde görüldüğü anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte söz konusu Augusta sikkesi üzerindeki kanatlı güneş diskinin Mısırlıların yanı sıra aynı zamanda Hitit inançlarında da önemli bir yeri olan güneş tanrısını sembolize etmesi, kentte kendisine ait bir kutsal alanı olan ve kökü Yunan öncesi dönemlere, olasılıkla Hitit'lere kadar uzanan eski bir güneş kültürünün varlığına dair ileri sürülebilecek görüşleri güçlendirmektedir. Aynı şekilde K. Ehling de bölgede yer alan ve Augusta'dan fazla uzak olmayan Tarsos kentine ait sikkelerdeki tanrı Sandan ile Hitit-Luwi dilinde "baş" anlamına gelen ve olasılıkla kente ismini veren *tarsa* kelimesiyle bağlantılı olan boğa başı tasvirlerini Hitit-Luwi etkisine, Augusta'daki Roma imparatorluk dönemi sikkeleri üzerinde yer alan kanatlı güneş diski tasvirlerini de güneş tanrısını ya da güneş kralı benzer şekilde sembolize eden Mısır-Hitit-Akhemenid etkisine bağlamaktadır.

249. Bunların yanı sıra kraliyet mühürleri de bu konuyla ilgili olarak zengin bir materyal sunmaktadır; Cl.F.-A. Schaeffer, *Ugaritica III. Sceaux et cylindres hittites, épée gravée du cartouche de Minepath, tablettes chypro-minoennes et autres découvertes nouvelles de Ras Shamra*, 1956, s. 3-26, 48-52, 87-92; T. Beran, *Die hethitische Glyptik von Bogazköy I. Die Siegel und Siegelabdrücke der vor- und althethitischen Perioden und Siegel der hethitischen Grosskönige*, 1967, s. 34 vd., no. 160, res. 12 vd. ve res. 6 vd.; Ehling-Pohl-Sayar, *a.g.e.*, s. 156, no. 1095.

¹⁵² Black-Green, *a.g.e.*, s. 185; Ehling-Pohl-Sayar, *a.g.e.*, s. 156, not 1096.

¹⁵³ *SNG Schweiz* 1, no. 62 (Tarsos); *SNG Aulock*, no. 5712, *SNG Schweiz* 1, no. 147 vd. (Mallos); *A.e.*, no. 175 vd., *SNG France* 2, no. 416 vd. (Issos); Ehling-Pohl-Sayar, *a.g.e.*, s. 156, no. 1098.

¹⁵⁴ *SNG Aulock*, no. 5705, 5706-5719; *SNG Schweiz* 1, no. 124-127; Ehling-Pohl-Sayar, *a.g.e.*, s. 156, no. 1099.

Diğer yandan elimizdeki Augusta sikkesinde ayrıca olası bir kutsal alan tasviri de yer almaktadır. Ancak bu tasvirin kanatlı güneş diskiyle ilişkili olup olmadığı belli değildir. Bununla birlikte K. Ehling söz konusu Augusta sikkelerinin olasılıkla eski ve yerel bir kült merkezine işaret ettiğini ve bu sikkeler üzerinde yer alan kanatlı güneş diski motifinin Augusta'daki ileri gelenlerin Yunan öncesi döneme ait eski bir kültle ilgilendiklerini gösteren önemli bir kanıt olduğunu belirtmektedir¹⁵⁵.

2. Valerianus dönemi (İ.S. 253-260)

Buluntu yeri: Augusta.

Literatür: SNG Schweiz 1, no. 1255, res. 84; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295, kat. no. M 141.

Ön yüz: Valerianus'un büstü.

Arka yüz: Helios bir *quadriga*'nın üzerinde görülmektedir. Sağ elini kaldırmıştır ve sol elinde de bir küre tutmaktadır.

SNG Schweiz 1, no. 1255, res. 84.

¹⁵⁵ A.e., s. 157.

Yukarıda değindiğimiz ve üzerinde kanatlı güneş diski tasvirinin yer alması nedeniyle Mısır-Hitit-Akhemenid etkisi gösterdiği tahmin edilen ve bu nedenle de Yunan öncesi dönemlere ait eski ve güçlü bir güneş kültünün varlığına işaret eden Septimius Severus dönemine ait sikkenin ardından Valerianus dönemine tarihlenen bu sikke ise bir *quadrige* üzerinde betimlenmiş olan Yunan güneş tanrısı Helios'un Augusta kentinde İ.S. 3. y.y.'da varlığını koruduğunu açıkça göstermekte ve Helios'u sol elinde tutmakta olduğu küre ile *kosmokrator* (=evrenin hakimi) olarak yani son derece güçlü bir konumda betimlemektedir. Kilikia bölgesinde Helios'un küre motifiyle betimlendiği başka örnekler de mevcuttur. Nitekim ovalık Kilikia'da Epiphaneia'da Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios sağ bacağına ağırlık vermiş şekilde ayakta durmaktadır. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir küre tutmaktadır; Mopsuestia'da Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244) sikkelerinin arka yüzlerinde elimizdeki 2 no.'lu Augusta sikkesine oldukça benzer şekilde atların sağa-sola doğru hareket ettiği frontal bir *quadrige* ve bir güneş diskinin üzerinde uzun elbisesiyle Helios tasvir edilmekte olup, sağ elini kaldırmakta, sol elinde de bir küre tutmaktadır; Tarsos'ta Caracalla dönemi (İ.S. 211-217) sikkelerinin arka yüzlerinde çıplak durumdaki Helios sol bacağına ağırlık vermiş şekilde ayakta durmakta ve sol elinde bir küre tutmaktadır, sağ elini ise yukarı kaldırmaktadır; yine bu kentte Valerianus dönemi (İ.S. 253-260) sikkelerinin arka yüzlerinde başında ışıklı tacı bulunan Helios frontal biçimde ve sola dönük tasvir edilmiştir. Sağ elini kaldırmakta, sol elinde de bir küre tutmaktadır; dağlık Kilikia'da ise Korakesion'da Severus Alexander dönemi (İ.S. 222-235) sikkelerinin arka yüzlerinde üzerinde Helios'un (?) bulunduğu *quadrige* sola doğru hareket etmektedir. Helios (?) giyimlidir ve sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir küre tutmaktadır.

Diğer yandan Kilikia bölgesinde Helios'un bir *quadrige* üzerinde betimlendiği örnekler de bilinmektedir. İlgili bölümlerde ayrıca değinileceği gibi ovalık Kilikia'daki Eirenopolis'te¹⁵⁶ Severus Alexander dönemine ait bir sikkede (İ.S. 222-235) Helios giyimli şekilde ve atları sola ve sağa doğru hareket eden frontal bir *quadrige* üzerinde görülmektedir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir

¹⁵⁶ Matern, **a.g.e.**, s. 295-296, kat. no. M 142.

kırbaç tutmaktadır; Mopsuestia'da¹⁵⁷ Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-244) bir sikkede atların sola ve sağa doğru hareket ettiği frontal bir *quadriga* ve bir güneş diskinin üzerinde uzun elbisesiyle Helios tasvir edilmekte olup, sağ elini kaldırmıştır ve sol elinde de bir küre tutmaktadır; Tarsos'ta¹⁵⁸ Macrinus dönemine ait (İ.S. 217) bir sikkede Helios sola doğru hareket halindeki *quadriga* üzerinde görülmektedir, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır; dağlık Kilikia'da Olba'da¹⁵⁹ Caracalla dönemine ait bir sikkede (İ.S. 211-217) Helios sağa doğru dörtmala hareket eden bir *quadriga*'nın üzerinde görülmektedir, sağ elinde bir kırbaç, sol elinde de dizginler bulunmaktadır.

Elimizdeki bu iki önemli buluntu Tiberius döneminde kurularak imparatoriçe Livia'ya izafeten adlandırılan ve yklş. İ.S. 20-İ.S. 253-254 yılları arasında sikke bastığı bilinen¹⁶⁰ Augusta'da¹⁶¹ oldukça eski ve olasılıkla Hitit etkisi gösteren yerel bir güneş kültünün Roma imparatorluk dönemine kadar varlığını koruduğunu ve bir Yunan tanrısı olan Helios'un kentte kabul görmesinde de muhtemelen etkili olduğunu göstermektedir. Ancak bu konuda daha sağlıklı bir yorum yapabilmek için söz konusu kentte Helios'a ve sözünü ettiğimiz yerel güneş kültüne ilişkin daha fazla sayıda ipucuna ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun yanı sıra kent sikkeleri üzerinde en sık karşılaşılan betimlemelerin ise Tykhe, Dionysos, Athena, Artemis olduğunu, Helios, Nike ve bazı agonistik motiflere ise bunlara oranla daha az sayıda rastlandığını da belirtmemiz gerekir.

¹⁵⁷ A.e., s. 296, kat. no. M 153.

¹⁵⁸ A.e., s. 297, kat. no. M 161.

¹⁵⁹ A.e., s. 296-297, kat. no. M 154.

¹⁶⁰ F.B. Karbach tarafından hazırlanan bir *corpus* bu kente ait 272 bronz sikke hakkında detaylı bilgi vermektedir, bkz Karbach, a.g.e., s. 35-68, özellikle bkz. s. 37.

¹⁶¹ Augusta kentiyle ilgili olarak bkz. A.e., s. 36: Ehling-Pohl-Sayar, a.g.e., s. 154, not 1078.

1.2.4. Elaiussa-Sebaste (Ayaş)

Yazıtlar

1. Mezar yazıtı (tarih ?)

Buluntu yeri: Ayaş.

Literatür: J. Keil – A. Wilhelm, “Vorläufiger Bericht über eine Reise in Kilikien”, **JÖAI** 18, 1915, Beibl., s. 1-60; St. Hagel - K. Tomaschitz, **Repertorium der westkilikischen Inschriften**, **ETAM** 22, Wien, 1998, s. 88, no. EIS 23; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 197.

- $\nearrow \Rightarrow \hookrightarrow \mp \quad _ \hookrightarrow \circ \check{S} \quad \bigcirc \odot \quad \blacklozenge \mapsto _ P \prec \mathbb{Z}, \mathbb{N} \mapsto _ \circ \check{S} \mapsto \quad _ \sim _ \bullet \blacklozenge \mapsto \circ _ \searrow$
 $_ \circ _ \mp \odot \quad \blacklozenge \mapsto _ \mp \hookrightarrow _ \circ \mathbb{R} \blacklozenge \circ _ \mapsto \quad \dots \rightarrow \circ \ell \quad \blacklozenge h \triangleq \prec \prec \mapsto \mp h$
- 2 $_ \mapsto _ \mapsto \acute{Y} _ \mapsto _ \mapsto _ \odot _ \mapsto _ \odot \blacklozenge _ \blacklozenge \mp \quad _ \mapsto \blacklozenge$
- $\mathbb{Q} _ \blacklozenge \quad \bigcirc \quad _ \blacklozenge. \mathbb{Q} \circ _ \quad \circ \mp \odot \blacklozenge P \mp \quad _ \mapsto \blacklozenge \mathbb{Q}$
- 4 $\prec \circ _ \quad \blacklozenge \circ \blacklozenge \quad \odot \mathbb{I} \blacklozenge \mapsto \quad _ _ \ell \circ \blacklozenge \mapsto \quad \prec \odot \ell _ \blacklozenge h \blacklozenge \mapsto \quad _ \circ \mathbb{A} _$
- $\prec \mapsto _ \mapsto \ell \mapsto \updownarrow \text{fl} \blacklozenge \mapsto _ \sim \mp \quad _ \mapsto _ \mapsto _ \quad \circ \blacklozenge \quad \circ _ \quad \odot \circ \mathbb{A} _ \mp h$
- 6 $\circ \mathbb{R} \blacklozenge \mapsto _ \quad \blacklozenge \mathbb{Q} \mp \quad \blacklozenge \wedge \quad \circ \circ \blacklozenge \wedge \quad \ell \ell \text{fl} \mapsto \circ \blacklozenge \wedge \mapsto \quad \blacklozenge _ \quad \blacklozenge$
- $\mp \circ _ \wedge \mapsto \quad \blacklozenge \mathbb{Q} \bullet \text{fl} \blacklozenge _ \blacklozenge \mp \circ _ _ \mathbb{Q} \bullet \text{fl} \blacklozenge \circ _ _ \wedge \quad \mapsto \mathbb{R}$
- 8 $\blacklozenge _ \blacklozenge \wedge \quad h \ell _ \quad \blacklozenge \mp _ \odot \mathbb{Q} \prec \odot \blacklozenge \updownarrow \mapsto \ell \odot \quad \blacklozenge _ \circ \quad _$
- $^2 _ \circ \quad _ \sim \mp \quad \blacklozenge \llbracket _ \odot _ \circ \blacklozenge \prec \mapsto \quad \mp \mapsto \mp _ \odot \prec \mapsto$
- 10 $_ \circ \blacklozenge \prec \circ _ _ \mapsto _ \mapsto \quad _ \circ \blacklozenge \mapsto _ \sim _ \mp \quad _ \mapsto _ \wedge \mp \text{fl} \blacklozenge \circ \blacklozenge _ \odot$

Bir dağlık Kilikia kenti olan Elaiussa-Sebaste'ye ait yazıtta $\odot \prec \circ _$, $\blacklozenge \circ _$
 $\odot fl_$ (=gökyüzündeki tanrı, göksel tanrı veya yüce tanrı)¹⁶², Helios, Selene¹⁶³ ve
yer altı tanrılarının birlikte mezar koruyucusu olarak anıldıkları anlaşılmaktadır. 12.-
14. satırlarda ise mezar kurallarına uyulmaması durumunda suçu işleyecek kişilerin
ödeme yapacakları yerler belirtilmektedir. Bunlar *kyriakos tameios* (=kutsal hazine),
Sebastenon Polei ve Selene'nin *thesauros*'u olarak vurgulanmakta olup, bilindiği
gibi *thesauros* “hazine odası” anlamına gelmektedir¹⁶⁴. Bu nedenle yazıtta söz
konusu mezarın koruyucusu olarak anılan Selene'ye ait böyle bir yerden söz edilmesi
kentte Selene'yle ilgili kutsal bir alanın varlığını akla getirmekte ise de ne yazık ki
Helios için buna benzer şekilde ödeme yapılacak bir “hazine odası”ndan söz

¹⁶⁴ *Thesaurus* için bkz. A. Kaegi, **Benselers Griechisch-Deutsches Schulwörterbuch**, Leipzig-Berlin, 1931, s. 364.

edilmemektedir. Bu nedenle yazıtta Selene ve yer altı tanrılarıyla beraber anılan Helios için Selene’de olduğu gibi bir kutsal alandan söz etmek şimdilik mümkün görünmemektedir. Ancak söz konusu iki tanrının bölgede mezar koruyucusu vasfıyla ortak bir külte sahip oldukları çeşitli yazıtlar aracılığıyla bilindiğinden elimizdeki yazıtta da mezar kültürle bağlantılı olarak birlikte anılan Helios ve Selene’nin Elaiussa-Sebastete’de de ortak bir kültleri olabileceği ihtimalini gözden uzak tutmamak gerekir.

Diğer yandan dağlık Kilikia’da Helios ve Selene’nin mezar yazıtlarında birlikte yer almaları bu bölgede söz konusu tanrısal varlıkların ölü kültü çerçevesinde taşıdıkları önemi açıkça ortaya koymakta, aynı zamanda bunların bölgede kültüsel bakımdan önemli ölçüde tapınım gören tanrılar olduklarına da işaret etmektedir¹⁶⁵. Zira aynı caydırıcıyı etkiyi yalnızca yüksek para cezalarıyla da sağlamak mümkünken çeşitli ölü hediyelerinin bulunabileceği mezarların soyulmasına, bu mezarlara mezar sahiplerinin dışındaki kimselerin gömülmesine ve mezarlara zarar verilmesine engel teşkil etmek üzere bu tanrıların isimlerinin zikredilmesi söz konusu yazıtların ait olduğu dönemlerde bu tanrıların insanlar üzerinde büyük ölçüde etkilerinin bulunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte yazıtta tanrıların koruyucu unsur olarak yer almalarının yanı sıra mezar kurallarına uymayacak kişilere belirli bir para cezasının da öngörülmüş olmasını bu tanrılara olan saygının azalmış olabileceği şeklinde yorumlamaktansa mezarları korumak için ihtiyaç duyulan caydırıcı etkinin inançlı olsun ya da olmasın her insan için önem taşıyan para olgusunun kullanılmasıyla desteklenmek istenmesi şeklinde yorumlamak kanımızca daha uygun görünmektedir. Bunun yanı sıra mezarların korunması amacıyla özellikle Helios ve Selene’nin düşünülmesinin kanımızca en önemli sebebi, gündüzleri mezarlara karşı işlenebilecek suçlara karşı yeryüzünde olup biten her şeyi gördüğüne dair inancın etkisiyle Helios’un, suçluların daha rahat hareket edebildikleri geceleri ise karanlığı aydınlatan Selene’nin mezarları gözetlediğine inanılmasıdır.

¹⁶⁵ Mezar koruma formülleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgiler için bkz. J. Krischan, “Beziehungen zwischen Grabschutzformeln und den gesetzlichen Bestimmungen gegen Gräberschädigung”, *WS* 70, 1957, s. 205-218.

Mezar koruma amaçlı olarak yer altı tanrılarının anılması ise biraz daha farklı bir anlamda olup, böyle bir suçu işleyecek kişilerin öldükten sonra da huzura kavuşamayacaklarına ve yer altındaki tanrıların gazabına uğrayacaklarına inandırılarak caydırılmak istenmesinden kaynaklanmaktadır. Böylece bir mezara zarar verecek kişiler için ne yer altında ne de yer yüzünde tanrısal cezadan kaçış olamayacağı vurgulanmaktadır. Kilikia bölgesinde daha sonra da göreceğimiz üzere yer altı tanrılarının mezar koruma fonksiyonlarıyla Helios ile birlikte anıldıkları başka örnekler de mevcut olup, Elaiussa Sebaste gibi dağlık Kilikia kentleri olan Kanytelis¹⁶⁶, Korykos¹⁶⁷ ve Olba'da¹⁶⁸ yer altı tanrılarının mezarları koruma amaçlı olarak Helios ile birlikte yer aldıkları bilinmektedir.

Bunun yanı sıra Helios ve Selene'nin ölüm ve ölü kültüyle olan bağlantısına dair Strabon'da da ilginç bir bilgi bulunmaktadır. Strabon, eserinin Miletos ile ilgili kısmında ani ölümler ve veba salgını gibi hastalıkların Selene ve Helios ile ilişkilendirildiğini şu sözlerle anlatmaktadır:

*“... Hem Miletos'lular hem de Delos'lular sağlık ve şifa tanrısı olan Apollon Ulios'a dua ederlerdi...Artemis ismini insanları Artemeas yapmasından ötürü almıştır. Helios ile Selene havanın ısisının nedeni oldukları için bunlarla çok sıkı işbirliği yaparlar. Hem anî ölümler, hem de veba cinsinden hastalıklar bu tanrılara dayandırılır...”*¹⁶⁹

Strabon'un verdiği bilgiler göz önünde tutulduğunda Elaiusse-Sebaste'de de buna benzer bir durumun yaşanmış olabileceğini ve bu nedenle Helios ile Selene'nin ölü kültüyle ilişkilendirilmiş olabileceğini düşünmek mümkündür. Ancak kanımızca bu tanrıların Elaiussa-Sebaste'deki mezar yazıtında anılmalarının sebebi bu tür hastalıklar ya da anî ölümlerle ilişkili görülmelerinden ziyade, gündüz ve gece yeryüzünü aydınlatmaları nedeniyle insanları gözetlediklerine ve dolayısıyla da

¹⁶⁶ Hagel-Tomaschitz, **a.g.e.**, s. 132, no. Kan 3.

¹⁶⁷ **A.e.**, s. 282, no. Kry 528.

¹⁶⁸ **A.e.**, s. 59, no. Can 6.

¹⁶⁹ Strabon, **Geographika**, XIV, 1, 6.

mezarları koruma fonksiyonuna sahip olduklarına inanılması ve böylece mezarların korunmasına yönelik rasyonel bir fayda sağlanma düşüncesidir.

1.2.5. Eirenopolis (Düziçi/Haruniye)

Sikkeler

1. Severus Alexander dönemi (İ.S. 222-235)

Buluntu yeri: Eirenopolis.

Literatür: SNG Aulock, no. 5595, res. 188; SNG Deutschland Pfälzer Privatsammlungen 6, Isaurien und Kilikien, Nr. 1-1486, München, 2001, no. 647, res. 40; F.-B. Karbach, “Die Münzprägung der Stadt Eirenopolis in Ostkilikien”, JNG 42-43, 1992-93, s. 130, no. 128; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295-296, kat. no. M 142.

Ön yüz: Severus Alexander’ın büstü.

Arka yüz: Helios giyimli şekilde ve atları sola ve sağa doğru hareket eden frontal bir *quadriga* üzerinde görülmektedir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir kırbaç tutmaktadır.

SNG Aulock, no. 5595, res. 188.

SNG Deutschland Pfälzer Privatsammlungen 6,
no. 647, res. 40.

2. Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244)

Buluntu yeri: Eirenopolis.

Literatür: SNG Schweiz 1, Suppl. 1, no. 390, res. 32; F.-B. Karbach, “Die Münzprägung der Stadt Eirenopolis in Ostkilikien”, JNG 42-43, 1992-93, s. 93; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296, kat. no. M 143.

Ön yüz: Gordianus’un büstü.

Arka yüz: Bir zodyakın içinde Helios ve Selene’nin yüzleri birbirlerine dönük durumdaki büstleri yer almaktadır.

SNG Schweiz 1, Suppl. 1, no. 390, res. 32.

Görüldüğü üzere ovalık Kilikia'daki Eirenopolis'te Severus Alexander dönemine ait (İ.S. 222-235) sikkelerde Helios, atları sağa ve sola doğru hareket eden bir *quadriga*'da tasvir edilmekte olup, sağ elini yukarı kaldırmakta, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır. Söz konusu sikkeler Helios'un bu dönemde kentte resmi anlamda kabul edilerek sikke darbına dahil edildiğini ve Eirenopolis'te bu dönemde bir Helios tapınımı olduğunu göstermektedir. Kilikia bölgesinde Helios'un *quadriga* içinde tasvir edildiği başka buluntular da bilinmektedir. İlgili bölümlerde değinildiği gibi ovalık Kilikia'daki Augusta'da Valerianus dönemine ait (İ.S. 253-260) bir sikkede Helios, atları sağa ve sola doğru hareket eden bir *quadriga* üzerinde sağ elini yukarı kaldırmış ve sol elinde bir küre tutar vaziyette betimlenmekte; Mopsuestia'da Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-244) bir sikkede atların sola ve sağa doğru hareket ettiği frontal bir *quadriga* ve bir güneş diskinin üzerinde uzun elbisesiyle Helios tasvir edilmekte olup, sağ elini kaldırmıştır ve sol elinde de bir küre tutmaktadır; Tarsos'ta Macrinus dönemine ait (İ.S. 217) bir sikkede Helios sola doğru hareket halindeki *quadriga* üzerinde görülmektedir, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır; dağlık Kilikia'da Olba'da Caracalla dönemine ait bir sikkede (İ.S. 211-217) Helios sağa doğru dörtnala hareket eden bir *quadriga*'nın üzerinde görülmektedir, sağ elinde bir kırbaç, sol elinde de dizginler bulunmaktadır.

Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-244) sikkede ise Helios ve Selene'nin yüzleri birbirlerine dönük şekilde bir zodyak içinde yer aldıkları görülmekte olup, bu durum söz konusu kentte ortak bir güneş ve ay kültüne işaret etmektedir. Aigeai ile ilgili kısımda değindiğimiz üzere Kilikia bölgesindeki bazı yazıtlarda Helios'un ay tanrıçası Selene ile birlikte yer aldığı çeşitli örnekler bilinmektedir. Nitekim dağlık Kilikia'da Elaiussa-Sebaste, Kanytelis ve Lamos yazıtlarında Helios ve Selene birlikte mezar koruyucusu olarak göze çarpmaktadır. Anadolu'nun başka bölgelerinde de Helios ve Selene'nin bir arada yer aldıkları bilinmektedir. Nitekim Lydia bölgesindeki Tralleis'te Antoninus Pius dönemine ait (İ.S. 138-161) bazı sikkelerde Helios ve Selene karşılıklı olarak tasvir edilmişlerdir. Selene'nin omuzları üzerinde yarım ay bulunmaktadır, sağ elini kaldırmış durumdadır, sol elinde ise bir meşale

tutmaktadır¹⁷⁰. Aynı kentte Commodus dönemine ait (İ.S. 180-192) bir sikkede Helios ve Selene karşılıklı olarak tasvir edilmişlerdir. Selene her iki elinde meşale ile (?) görülmekte olup, Helios giyimli olarak betimlenmiştir ve sol eliyle bir meşale (?) tutmaktadır, sağ elinde ise bir asa vardır¹⁷¹. Mysia bölgesinde Pergamon kentindeki İ.Ö. 180-160 yıllarına tarihlenen Pergamon sunağının frizinde de bir *giganthomakhia* sahnesi yer almakta olup, güney yüzünde Helios bir *quadriga*'nın üzerinde sola doğru hareket etmekte, önünde Eos, arkasında ise Theia ve Selene bulunmaktadır¹⁷².

1.2.6. Epiphaneia (Gözene)

Yazıtlar

1. Keraunios Helios Sarapis'e adak (İ.S. 1.-2. y.y.)

Alınlıklı, köşe *akroter*'li, kireçtaşından stel. İyi durumda korunagelmıştır. Alınlıkta bir *tympanon* yer almaktadır. Bunun alt kısmında olasılıkla adı geçen tanrıların ve sunağın tasviri için boş bırakılmış çukur bir alan bulunmaktadır. Bunun altında ise dört satırlık bir yazıt mevcuttur.

Buluntu yeri: Gözene.

Şu anda bulunduğu yer: Erzin.

Literatür: K.Ehling-D. Pohl- M.H. Sayar, **Kulturbegegnung in einem Brückenland. Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien**, Asia Minor Studien 53, Bonn, 2004, s. 229, no. 13, res. 8,2.

¹⁷⁰ Babelon, **a.g.e.**, s. 321, no. 5432-4; Bernhard, **a.g.e.**, s. 263, res. 2, 2: Matern, **a.g.e.**, s. 293, kat. no. M 107.

¹⁷¹ F. Imhoof-Blumer, **Lydische Stadtmünzen**, 1897, s. 178, no. 36, res. 7, 13: Matern, **a.g.e.**, s. 293, kat. no. M 109.

¹⁷² N. Yalouris - T. Visser-Choitz, "Helios", **LIMC** V, 1990, s. 1013, no. 71; ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz. Matern, **a.g.e.**, s. 211-212, kat. no. Q 30.

- $\parallel \rightarrow \rightarrow \circ \bullet \mathbb{R} \blacklozenge \hbar \rightarrow \rightarrow \circ$
 2 $\rightarrow \parallel \hbar \rightarrow \circ \circ \check{S} \dots \circ \rightarrow \rightarrow \blacklozenge$
 $\circ \rightarrow \rightarrow \ell \quad \circ \rightarrow \rightarrow \odot \rightarrow \rightarrow \odot \rightarrow \rightarrow \odot$
 4 $\uparrow \rightarrow \rightarrow \circ \check{S} \rightarrow \rightarrow \triangle \rightarrow \rightarrow \rightarrow \rightarrow \odot \rightarrow \rightarrow$

Epiphaneia kent alanında bulunmuş olan söz konusu adak yazıtının synkretik anlamda birleştirilmiş bir tanrı olduğu anlaşılan Amykasis sunağının tanrısı Keraunios Helios Sarapis'in kâhini Protogenes tarafından sunulduğu görülmekte, yazıtta adı geçen *keraunios* 'un ise tanrı Zeus'u nitelediği ve aynı zamanda onun hava olayları ile doğrudan bağlantılı bir tanrı oluşunu vurguladığı anlaşılmaktadır¹⁷³. Nitekim Anazarbos'un kuzey *territorium*'undaki Uzunoğlan Tepesi'nde bulunmuş olan ve İ.S. 149 yılına tarihlenen bir başka adak yazıtında adı geçen Zeus Keraunios'un, kökeni Yunan öncesi dönemlere kadar uzanan yerel bir hava tanrısına dair inanışların devamı niteliğinde olduğu bilinmekte¹⁷⁴, bu da Zeus Keraunios'un bölgede çok eski dönemlerden beri hava olaylarına hükmeden bir tanrı olarak tapınım görmüş olduğuna dair önemli bir bilgi niteliğini taşımaktadır. Diğer yandan ovalık Kilikia'daki Zeus Keraunios kültüne ilişkin olarak elimizdeki Epiphaneia yazıtının dışındaki örneklerde ise Zeus Keraunios'un yanında başka herhangi bir tanrı olmaksızın anıldığını da belirtmemiz gerekir¹⁷⁵. Bunun yanı sıra yazıtta adı geçen tanrının *Keraunios Helios Sarapis* biçiminde ifade edilmesi ayrıca dikkat çekicidir, zira bilindiği kadarıyla söz konusu tanrı ilk defa bu şekilde bir ifadeyle karşımıza çıkmaktadır¹⁷⁶.

¹⁷³ Zeus Keraunios için ayrıca bkz. Schwabl, "Zeus I. Epiklesen", **RE** X A, 1972, s. 253-376; Schwabl, "Zeus II", **RE** Suppl. XV, 1978, s. 1009-1411 ve "Zeus (Nachträge)", s. 1442-1481.

¹⁷⁴ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 178, yazıt için bkz. s. 228, no. 9.

¹⁷⁵ Bu örnekler ve Zeus Keraunios ile ilgili açıklamalar için bkz. **A.e.**, s. 176-179 ve s. 228-229, no. 9-12. Görebildiğimiz kadarıyla dağlık Kilikia'daki örneklerde de Zeus Keraunios yanında başka bir tanrı olmaksızın anılmaktadır, bkz. Hagel-Tomaschitz, **a.g.e.**, s. 76-77, no. Dam 6 (Damlaçalı) ve no. Dir 1 (Direvli); s. 147, no. Kes 6 (Kestros).

¹⁷⁶ Zeus-Helios-Sarapis ile ilgili başka örnekler için bkz. G.J.F. Kater-Sibbes, **Preliminary Catalogue of Sarapis Monuments**, 1973, s. 151, no. 802 (Zeus-Helios-Sarapis'e ait mermer heykel) ve s. 186, no. 948 (Zeus-Helios-Sarapis'e ait bronz heykel). Zeus-Helios-Sarapis ile ilgili başka adak yazıtları için bkz. W. Hornbostel, **Sarapis. Studien zu Überlieferungsgeschichte, den Erscheinungsformen**

Helios'un bölgede hava koşullarına hükmeden bir tanrı olarak tapınım gördüğü anlaşılan (Zeus) Keraunios ile özdeşleştirilmesine ilişkin önemli bir örnek olan elimizdeki Epiphaneia yazıtında güneş tanrısı, Sarapis'in yanı sıra genellikle Zeus'un öfkesini ifade eden yıldırımla yani kötü hava şartlarıyla ilişkili olan ve yukarıda değindiğimiz üzere kökeni çok eski dönemlere kadar uzanan yerel bir hava tanrısının devamı niteliğindeki Keraunios ile birlikte anılmakta, böylelikle söz konusu adağın aslında birbirinden farklı güçlere sahip olan havayla ilgili bu tanrılara ortak bir tapınım amacıyla sunulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Zira yazıtta her ne kadar açık bir ifade olmasa da ilk bakışta (Zeus) Keraunios yağmurlu ve fırtınalı havalarda sıkça rastlanan yıldırımların tanrısı olarak, buna karşılık Helios ise yıldırımlı havalardan önce veya sonra kendini gösteren güneş tanrısı kimliğiyle göze çarpmaktadır. Özellikle çiftçiler için yağmur ve dolayısıyla yağmur tanrısı olarak tapınım gören Zeus büyük önem taşıyorsa da şiddetli fırtınaların, yıldırımların ve genellikle bunlarla beraber gelen aşırı yağışların insanlara, tarım ürünlerine veya hayvanlara zarar verdiği bilindiğinden Epiphaneia yazıtında yıldırım tanrısı (Zeus) Keraunios ile birlikte Helios'un da anılmasını, korku verici yıldırımların yaratıcısı olan bu tanrı ile birlikte iyi havayı temsil eden güneşe göksel bir tanrı vasfıyla sunuda bulunulmak istenmiş olmasıyla açıklamak mümkündür. Günümüzde de bölgede iklim koşulları gereği yıldırımlı havalara çok sıklıkla rastlanmaktadır. Hatta daha da ilginç olanı ise güneşli bir gün esnasında aniden gökyüzü kararabilmekte ve birdenbire çok şiddetli yıldırımların görüldüğü bir hava olayı başlayabilmekte, arkasından da çok kısa sürede yeniden gökyüzü açılmakta ve güneş bütün canlılığıyla kendini gösterebilmektedir. İşte bu durum Epiphaneia yazıtında yıldırım tanrısı (Zeus) Keraunios ile güneş tanrısı Helios-Sarapis'in yani hava olayları ile ilgili tamamen farklı güçlere sahip olan bu tanrıların synkretik anlamda birleştirilmiş olmalarının sebebini de muhtemelen açıklamaktadır. Zira çok sık rastlanan yıldırımlar ve bunların hemen öncesinde ya da sonrasında gökyüzünde bütün parlaklığıyla ışıldayan güneş yöre insanında hava ile ilgili farklı güçlere sahip olan

und Wandlungen der Gestalt eines Gottes, Leiden, 1973, s. 23 vd., 197, 234; Nollé, **a.g.e.**, s. 272 vd., no. 16 ayrıca bkz. W. Fauth, **Helios Megistos. Zur synkretischen Theologie der Spätantike**, 1995, s. 74 vd.; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 178, not 1290.

söz konusu tanrıları zaman içinde her iki hava olayına birden hakim olan tek bir tanrı kimliğinde birleştirme ihtiyacının doğmasına ve synkretik anlamda özdeşleştirilmiş bu güçlü tanrının yatıştırılmasıyla kötü hava koşullarından korunulabileceğinin düşünülmesine yol açmış olmalıdır.

Bununla birlikte söz konusu yazıtta (Zeus) Keraunios'un yıldırımlara ve çoğu zaman buna eşlik eden yağmurlara sebep olduğu göz önüne alınarak olumlu anlamda, buna karşılık Helios'un ise kavurucu sıcaklara sebep olmasıyla ilgili olarak antik dönemde sahip olduğu ☼ ☼☼ (=sıcak) sıfatından ötürü olumsuz biçimde düşünülmüş olması ya da son olarak her ikisinin de kötü hava şartlarının yaratıcısı olarak (yıldırım ve kavurucu sıcaklar) tasavvur edildiği ve söz konusu özellikleri taşıyan synkretik anlamda birleştirilmiş bu tanrının elimizdeki adak aracılığıyla yatıştırılmak istenmiş olması da ihtimal dahilindedir. Ancak kanımızca söz konusu yazıtta, genellikle öfkesinin açık bir ifadesi olan *keraunios* sıfatıyla anılan Zeus ile birleştirilen ve herhangi bir olumsuz sıfat taşımayan Helios, insanların yaşamlarına zarar vermeyen, hatta aksine yarar sağlayan bir güç olarak yani olumlu yönüyle göze çarpmaktadır.

Diğer yandan yıldırımlara, dolayısıyla kötü hava olaylarına hükmeden (Zeus) Keraunios ve onunla birleştirilen Helios-Sarapis'in havayla ilişkili tanrılar olmaları bakımından yazıtta tarım ya da hayvancılıkla bağlantılı biçimde düşünülüp düşünülmedikleri konusuna da değinmek yerinde olacaktır. Bu hususa ışık tutacak nitelikteki önemli bir örnek bölgede hava tanrılarının tarım hayatı ve çiftçiler açısından taşıdığı önemi ve yöre insanının hava koşullarına hükmettiğine inanılan tanrılara karşı duyduğu çekinceyi açıkça ortaya koyan Anazarbos'un kuzey *territorium*'unda bulunmuş bir adak yazıtıdır. İ.S. 1.-2. y.y.'a tarihlenen söz konusu yazıtta¹⁷⁷ tarım arazilerindeki ürünlere büyük zararlar vermesi nedeniyle çiftçilerin en çok korktuğu doğa olaylarından birisi olan dolu yağışlarına hükmettiğine inanılan

¹⁷⁷ A.e., s. 230, no. 14.

Zeus'a¹⁷⁸ *halazeos* (=dolu yağdıran) sıfatıyla sunuda bulunulduğu anlaşılmakta olup, bu yazıt bölgede belirli zamanlarda meydana gelen olumsuz hava koşullarının özellikle tarım ürünlerine verdiği zararları ve bunlara karşı başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan yöre insanının havayla ilgili tanrısal güçlere sığınma ihtiyacını açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi, aynı zamanda bu tür kötü hava koşullarının aksine günlük yaşamın seyrini aksatmayan, sıcaklığın mevsim normallerinde olduğu günlerin ve bu bağlamda havayla ilgili bir başka önemli bir güç olan güneş tanrısının öneminin bu insanlar tarafından iyi bir biçimde idrak edilmiş olması gerektiğini de düşündürmektedir. Bunun yanı sıra, daha sonra Hierapolis-Kastabala ile ilgili bölümde de değineceğimiz üzere Helios'un bitkileri, meyveleri, tarım ürünlerini büyütme ve olgunlaştırma özelliğine de sahip olduğunu, dolayısıyla tarımsal ürünler açısından taşıdığı önemi açıkça gösteren ☉ (=bitki yetiştiren) sıfatı, Epiphaneia yazıtında (Zeus) Keraunios ile birleştirilen Helios'un tarımsal hayat ve bereket açısından önemli bir hava tanrısı olarak görülmüş olabileceği ihtimalini de akla getirmektedir. Bu bağlamda, Helios'un olumlu yönünü ortaya koyan söz konusu ☉ sıfatının yanında yukarıda değindiğimiz üzere antik dönemde kavurucu sıcaklarla ilgili olarak Helios için kullanılan ☼ ☉ sıfatı da olumsuz bir anlam içermekle birlikte yine de Helios'un söz konusu yazıtta tarım ürünlerinin gelişimi bakımından önem taşıyan bir hava tanrısı kimliğiyle kötü hava koşullarını temsil eden yıldırım tanrısı (Zeus) Keraunios ile birleştirilmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Diğer yandan yazıtta (Zeus) Keraunios ve Helios ile synkretize edilen Sarapis'in kültü Mısır'da Ptolemaios I tarafından İ.Ö. 283 yılından önce tesis edilmiş olup, bu kültün kökenlerinin Sinope, Memphis ve Suriye Seleukeia'sından kaynaklanmış olabileceği üzerine çeşitli görüşler mevcuttur¹⁷⁹. Bir anlatıma göre

¹⁷⁸ Zeus'un dolu yağışlarıyla olan bağlantısı ve antik dönemde dolu ile ilişkili tanrılar için bkz. A.e., s. 179, not 1292-1293.

¹⁷⁹ Bu konu ile ilgili görüşler için bkz. D. Magie, "Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins", *AJA* 57, 1953, s. 167 vd.; A. Pekman, *Pamphylia Tanrıları*, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doçentlik Tezi, İstanbul, 1964, s. 72 vd.; Hornbostel, a.g.e.; R. Merkelbach, *Isis regina, Zeus Sarapis. Die griechischen-ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt*,

Sinope'ye gönderilen elçiler aracılığıyla buradan alınan bir kült heykeli Mısır'a götürülmüş ve Sarapis olarak adlandırılmıştır. Bir diğer görüşe göre ise Sarapis ismi Memphis'teki Osiris-Apis'ten gelmektedir. Söz konusu kültün Ptolemaios I tarafından yerel halkla Yunanlıları ortak bir tanrıya sahip kılmak çabasından doğduğu kabul edilirse, kralın ne Mısırlı ne de Yunanlı olmayan Sinope'nin yerli tanrısı Sarapis'i tercih etmiş olması akla en yakın gelen ihtimaldir.

Mısırlılar için Sarapis Osiris'in yerini almış, evreni yöneten bütün kuvvetleri bünyesinde topladığına ve gökyüzünün hakimi olduğuna inanılmasından dolayı da sadece Zeus ile değil aynı zamanda Helios ile de özdeşleştirilmiştir. Elimizdeki yazıtta da (Zeus) Keraunos ve Helios ile birleştirilen Sarapis'in İ.S. 1. y.y.'ın ikinci yarısından itibaren Zeus ve Helios ile kombine edildiği ve Mısır'da bulunmuş olan çok sayıda yazıtta da Sarapis'in Hadrianus döneminden itibaren güneş tanrısı olarak tanımlandığı bilinmektedir¹⁸⁰. Roma'da bulunmuş olan ve Caracalla dönemine tarihlenen bir başka yazıtta da Helios Sarapis'in Zeus olarak adlandırıldığı görülmektedir¹⁸¹. Bu suretle Zeus-Helios-Sarapis üçlüsü ortaya çıkmış¹⁸², bazı yazıtlardan anlaşıldığı üzere de Zeus ve Sarapis özdeşleştirilerek tek bir tanrı olarak tapınım görmüştür¹⁸³. Roma imparatorluk döneminde Miletos'ta Helios Sarapis, Sinope'de Heliosarapis, Lydia ve Pontos'ta Zeus Sarapis, Pisidia Adada'da Zeus Megistos Sarapis, Lykia'daki Sidyma, Galatia'daki Ankyra, Karia'daki Stratonikeia kentlerinde ve Mytilene'de Zeus Helios Sarapis şeklindeki tapınımı belgeleyen buluntuları bu duruma örnek göstermek mümkündür¹⁸⁴. Diğer yandan antik dönemde “kurtarıcı”, “duaları işiten”, “tehlikeden koruyan”, “savaşta koruyan” gibi sıfatlarla da anılan Sarapis'in ayrıca “yer altı dünyasının hükümdarı”, “şifa veren” ve

Stuttgart-Leipzig, 1995, s. 73 vd.; N. Karayaka, **Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 269-270.

¹⁸⁰ OGIS II, no. 678; IGR I, no. 1255-1256 (= SEG 13, 1956, no. 601 ve 14, 1957, no. 900); L. Vidman, *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern*, Berlin, 1970, s. 116; Ehling-Pohl-Sayar, *a.g.e.*, s. 165, not 1174.

¹⁸¹ L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin, 1969, no. 389; L. Vidman, *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern*, Berlin, 1970, s. 147; Ehling-Pohl-Sayar, *a.g.e.*, s. 165, not 1175.

¹⁸² Pekman, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁸³ Merkelbach, *a.g.e.*, s. 74.

¹⁸⁴ Magie, *a.g.e.*, s. 186.

“rüzgârların hakimi” gibi sıfatlar almasından dolayı Hades, Asklepios ve Poseidon ile özdeşleştirildiği de bilinmektedir¹⁸⁵.

Mısırlı rahiplerin tek bir dünya tanrısı oluşturma gayretlerinin bir sonucu olarak tıpkı Zeus gibi evrensel niteliğe sahip olan ve her şeyin tanrısı olarak görülen¹⁸⁶, bu nedenle diğer tanrılarla da büyük benzerlik gösteren¹⁸⁷ Sarapis’in bilinen bir başka özelliği ise, Epiphaneia’da (Zeus) Keraunios ve Helios ile özdeşleşen bu tanrının söz konusu yazıtta tarım yaşamıyla ilişkili olarak yer alıp almadığı ve diğer iki tanrıyla hangi bağlamda birleştirilmiş olduğu konusuna kanımızca ışık tutmaktadır. Zira Mısır tanrısı Sarapis, tasvirlerinde yer alan *kalathos*’tan (=hububat sepeti) dolayı aynı zamanda “yeryüzünün besleyicisi” olarak da kabul edilmektedir¹⁸⁸. Benzer şekilde Yunanlıların güneş tanrısı Helios’un da antik dönemde ⲉⲓⲛⲓⲛ sıfatıyla anılmasının etkisiyle elimizdeki Epiphaneia yazıtında tarımsal hayat açısından önem arz eden göksel bir tanrı olarak yer almış olabileceği ihtimaline yukarıda değinmiştik. Bu bağlamda “yeryüzünün besleyicisi” olarak kabul edilen Sarapis’in antik dönemde ⲉⲓⲛⲓⲛ sıfatıyla da anılan Helios ile Epiphaneia’da tarımsal hayat açısından önem taşıyan bir bereket tanrısı olarak özdeşleştirilmiş olabileceğini düşünmek mümkündür. Benzer biçimde Mısır’da “tarımın efendisi” olarak tapınım gördüğü bilinen ve güneş tanrısı Osiris’in eşi sıfatıyla “gökyüzünün kraliçesi” olarak kabul edilen tanrıça Isis de¹⁸⁹ ovalık Kilikia bölgesinde Kozan’da (Sisium) bulunan bir yazıtta *myrionymos* (=bin isimli) sıfatıyla anılmakta olup, son derece bereketli topraklara sahip olan Ovalık kilikia’da Isis’in bereket tanrıçası Demeter’le özdeşleştirilmiş olabileceği düşünülmektedir¹⁹⁰. Bu durum kanımızca söz konusu Isis ve Demeter örneğinde olduğu gibi Epiphaneia

¹⁸⁵ Sarapis’in Hades, Asklepios ve Helios ile özdeşleştirilmesi hakkında bkz. J.E. Stambaugh, **Sarapis under the Early Ptolemies**, Leiden, 1972, s. 27 vd., s. 75 vd.; Merkelbach, **a.g.e.**, s. 78 vd; Poseidon ile özdeşleştirilmesi hakkında bkz. Karayaka, **a.g.e.**, s. 270.

¹⁸⁶ Merkelbach, **a.g.e.**, s. 74 vd.

¹⁸⁷ **A.e.**, s. 75.

¹⁸⁸ **A.e.**, s. 81; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 171, not 1239.

¹⁸⁹ S.K. Heyob, **The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World**, Leiden, 1975, s. 1; tanrıça Isis hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Karayaka, **a.g.e.**, s. 267-268.

¹⁹⁰ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 171-172, not 1242, Isis ile ilgili Kozan yazıtı için bkz. s. 227, no. 7.

yazıtında da Helios ve Sarapis'in çiftçilik ve tarımla bağlantılı tanrılar olarak özdeşleştirilmiş olabileceği ihtimaline katkıda bulunmaktadır.

Anazarbos örneğinde olduğu gibi Zeus'u olumsuz hava şartlarıyla bağlantılı *keraunios* sıfatıyla gösteren ve bu tanrıyla birlikte tarımsal yaşam için önem taşıdıkları bilinen Helios ve Sarapis'in yer almasından dolayı tarımla ilişkili olma ihtimaline de değindiğimiz elimizdeki yazıt, aynı zamanda son derece etkileyici bir doğa olayı olan ve bölgede günümüzde de sıklıkla görülen yıldırımlar karşısında zamanının çoğunu çiftçilik ve hayvancılıkla faaliyetleri nedeniyle açık havada geçiren yöredeki kırsal kesim insanının duyduğu korkuları da yansıtmakta ve bu insanların yıldırımların yaratıcısı olduğuna inandıkları (Zeus) Keraunios'u yatıştırmak ve şimşekler nedeniyle yaşadıkları oldukça ürkütücü zamanların hemen öncesi veya sonrasında (hatta bazen bir yanda yıldırımlar devam ederken) sıcak yüzünü gösteren güneş tanrısı Helios-Sarapis'e şükranlarını sunmak amacıyla bu üç tanrıyı birleştirerek sunuda bulunduklarına, yani doğrudan doğruya bölgede yaşanan hava olaylarının insanlar üzerindeki etkilerine de işaret etmektedir. Bununla birlikte yazıtta (Zeus) Keraunios Helios Sarapis'e tarım veya hayvancılıkla bağlantılı olarak sunuda bulunulmuş olduğunu gösteren kesin bir ifade olmadığından bu konuyla ilgili sağlıklı yorumların yapılabilmesi için daha aydınlatıcı bilgilerin yer aldığı yeni buluntuların ele geçmesi gerektiğini de belirtmemiz gerekir.

Diğer yandan söz konusu adağın tarımsal hayat açısından önem taşıyan hava koşullarıyla bağlantılı olarak ürünlerin zarar görmemesini ya da bereketli olmasını sağlamak amacıyla başvurulmuş bir kehanet uyarınca hava olaylarına hükmettiğine inanılan (Zeus) Keraunios Helios Sarapis'e sunulmuş olması olasılığının da pek uzak olmadığını belirtmemiz gerekir. Ancak yazıtta bu konuyu aydınlatacak herhangi bir bilgi bulunmadığından, elimizdeki adağın bahse konu olan tanrının tarımla veya buna etki eden çeşitli hava olaylarıyla ilişkili olmasıyla bağlantı kurularak sunulup sunulmadığı sorusu şimdilik cevapsız kalmaktadır. Bununla birlikte yazıtta adı geçen Protogenes'in tanrı (Zeus) Keraunios Helios Sarapis'in bir kâhini olduğunun belirtilmesi ise söz konusu adağın başvurulmuş bir kehanet aracılığıyla sunulmuş olabileceği ihtimaline katkıda bulunmaktadır. Belki de kâhin Protogenes yaşanan

bazı olumsuz hava koşulları nedeniyle kendisine yapılan bir kehanet başvurusu üzerine ya da bir hasat dönemi öncesinde ürünlerin bereketli olmasını sağlamak veya bereketli bir mahsul döneminin ardından tanrıya minnet duygularını sunmak için yahut da bütün bunların dışında kâhinliğini üstlendiği bu tanrıya sadece görevi gereği saygısını göstermek amacıyla bu adağı sunmuştur. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi söz konusu adağın sunulmuş sebebi hakkında elimizdeki yazıtta herhangi bir bilgi bulunmadığından Protogenes'in bu adağı ne amaçla (Zeus) Keraunios Helios Sarapis'e sunduğunu kesin biçimde öğrenmemiz ne yazık ki mümkün olmamaktadır.

Bunun yanı sıra yazıtta geçen “*Amykasis sunağının tanrısı Keraunios Helios Sarapis'in kâhini Protogenes (bu adağı sundu)*” şeklindeki ifade ise ortaya farklı ve önemli bir konuyu daha çıkarmaktadır, ki bu da Amykasis sunağı olarak adlandırılan yerin Protogenes'in kâhinliğini üstlendiği (Zeus) Keraunios Helios Sarapis'e ait bir kehanet ocağı olması ihtimalidir. Bu konuyu aydınlatacak yeni verilerin ele geçmesi durumunda hem bölgede (Zeus) Keraunios ve Sarapis ile özdeşleştirilen Helios'a ait ortak bir kehanet ocağının varlığı ortaya çıkabilecek, hem de yukarıda değindiğimiz üzere söz konusu adağın Amykasis sunağı olarak bahsedilen bir kehanet ocağıyla bağlantılı şekilde sunulmuş olma ihtimali güçlenecektir. Kanımızca elimizdeki yazıtta Protogenes'in açık biçimde (Zeus) Keraunios Helios Sarapis'in kâhini olduğunun belirtilmesi bölgede söz konusu tanrıya ait bir kehanet ocağı olması olasılığını güçlendirmekte, ancak bu konuyla ilgili düşüncelerimiz elimizdeki yazıtta yeterli kanıtların bulunmaması ve Amykasis sunağının niteliğini açıklayacak başka buluntuların da henüz mevcut olmaması nedeniyle şimdilik tahminden öteye gidememektedir.

Diğer yandan yazıtta ilk sırada anılan Keraunios'un Amykasis sunağının tanrısı olarak ne anlam ifade ettiği konusu da tam olarak anlaşılamamakta, olasılıkla Amik Ovasında ya da Amanos dağlarında çok eski dönemlerden beri tapınım gören bir tanrı olduğu sanılmaktadır¹⁹¹. Yazıtta adı geçen Amykasis'in lokalizasyonu ise kesin olmamakla birlikte Amanos dağları ile Antiokheia arasında uzanan Amik

¹⁹¹ A.e., s. 165.

Ovası ile ilişkili olduğu tahmin edilmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu sunağın Epiphaneia'dan fazla uzakta olmayan ve çevreye hakim bir konumdaki Amanos dağlarında olduğu düşünülmektedir, zira adak güneş kültüyle kombine edilmiş olan yıldırım tanrısına, yani daha açık bir ifadeyle doğrudan doğruya havayla ilgili tanrısal güçlere sunulmuştur. Bu durumda sunağın batıda Issos körfezi doğuda da Amanos dağları ile sınırlanan ve Epiphaneia ile Alexandreia kat'Issos arasında uzanan Issos ovasına doğru geniş bir bakış açısına sahip olduğu düşünülebilir¹⁹².

Sonuç olarak elimizdeki Epiphaneia adağının hava olaylarıyla ilgili üç önemli tanrının synkretik anlamda birleştirilmesiyle meydana getirilen (Zeus) Keraunios Helios Sarapis'in kâhinliğini üstlenmiş olan Protogenes tarafından sunulduğu anlaşılmakta olup, Protogenes'in hava koşullarına hükmeden, ancak birbirinden farklı güçleri bünyesinde toplayan bu tanrıyı (Keraunios yıldırımla, Helios ve Sarapis ise güneşle özdeşleştirilmektedir) belki de tarımsal yaşamla ilgili konularla bağlantılı olarak yatıştırmak, bereketli bir mahsul döneminin ardından söz konusu hava tanrısına şükran hislerini göstermek veya yine hava olaylarıyla ve çiftçilikle ilgili çeşitli kaygılardan kaynaklanan bir kehanet uyarınca ya da bu tanrının kâhinliğini üstlenmesinden doğan görevleri gereği elimizdeki adağı sunmuş olabileceğini düşünmek ve yazıtta adı geçen kâhin Protogenes'in Amykasis sunağı olarak adlandırılan ve (Zeus) Keraunios Helios Sarapis ile bağlantılı bir kehanet ocağıyla ilişkili olma ihtimalinin bulunduğunu ileri sürmek mümkün görünmektedir.

Sikkeler

1. Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244)

Buluntu yeri: Epiphaneia.

Literatür: E. Babelon, *Inventaire sommaire de la Collection Waddington*, 1898, s. 237, no. 4276, res. 10, 12; *SNG France* 2, no. 2402, res. 135; P. Matern, *Helios und*

¹⁹² A.e., s. 179.

Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296, kat. no. M 144.

Ön yüz: Gordianus III'ün büstü.

Arka yüz: Helios sağ bacağına ağırlık vermiş şekilde ayakta durmaktadır. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir küre tutmaktadır.

SNG France 2, no. 2402, res. 135.

Görüldüğü üzere Epiphaneia'daki Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-244) 1 no.'lu sikkenin arka yüzünde Helios sağ bacağına ağırlık vermiş şekilde ayakta durmakta, sağ elini kaldırmakta, sol elinde ise bir küre tutmaktadır. Böylelikle Epiphaneia'da Helios'un *kosmokrator* (=evrenin hakimi) olarak görülmüş olduğunu ve bu vasfıyla İ.S. 3. y.y.'ın ilk yarısında söz konusu kentte tapınım görmüş olduğu anlaşılmaktadır. Kilikia bölgesindeki başka kentlerde de Helios'u elinde tutmakta olduğu küre ile gösteren örnekler bulunmaktadır. Nitekim daha önce değindiğimiz gibi ovalık Kilikia'daki Augusta'da Valerianus dönemi (İ.S. 253-260) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios bir *quadriga*'nın üzerinde görülmektedir. Sağ elini kaldırmıştır ve sol elinde de bir küre tutmaktadır; Mopsuestia'da Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244) sikkelerinin arka yüzlerinde atların sağa-sola doğru hareket ettiği frontal bir *quadriga* ve bir güneş diskinin üzerinde uzun elbisesiyle Helios tasvir edilmekte olup, sağ elini kaldırmakta, sol elinde de bir küre tutmaktadır; Tarsos'ta Caracalla dönemi (İ.S. 211-217) sikkelerinin arka yüzlerinde çıplak

durumdaki Helios sol bacağına ağırlık vermiş şekilde ayakta durmakta ve sol elinde bir küre tutmaktadır, sağ elini ise yukarı kaldırmaktadır; yine bu kentte Valerianus dönemi (İ.S. 253-260) sikkelerinin arka yüzlerinde başında ışıklı tacı bulunan Helios frontal biçimde ve sola dönük tasvir edilmiştir. Sağ elini kaldırmakta, sol elinde de bir küre tutmaktadır; dağlık Kilikia’da ise Korakesion’da Severus Alexander dönemi (İ.S. 222-235) sikkelerinin arka yüzlerinde üzerinde Helios’un (?) bulunduğu *quadriga* sola doğru hareket etmektedir. Helios (?) giyimlidir ve sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir küre tutmaktadır.

1.2.7. Flavioupolis (Kadirli)

Yazıtlar

1. Zeus Helios Hypatos’a adak (İ.S. 2.-3. y.y.)

Buluntu yeri: Kadirli.

Literatür: U.B. Alkım-H.Th. Bossert, **Karatepe-Kadirli ve Dolayları, ikinci ön rapor**, İstanbul Üniversitesi Yayınları no. 340, 1947, s. 22; K.Ehling-D. Pohl- M.H. Sayar, **Kulturbegegnung in einem Brückenland. Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien**, Asia Minor Studien 53, Bonn, 2004, s. 230, no. 15.

$$\lambda^{\circ} \Rightarrow \ell \swarrow \searrow$$

$$2 \quad \Rightarrow \cup \prec \quad \leftrightarrow \quad \swarrow \therefore \triangle \dot{\gamma} \rightarrow \searrow$$

$$\sim \ell^{\circ} \swarrow \circ \quad \odot \rightarrow \odot \bullet \searrow$$

$$4 \quad \mapsto \quad \circ \hbar \swarrow \mp^{\circ} \rightarrow \bullet \text{fl} \searrow$$

Görüldüğü üzere Flavioupolis'teki bu yazıt [Rahip ?] ve *de[miourgos]* M(arcus) Aur(elius) Felix tarafından Zeus Helios Hypatos'a sunulmuş olup, Zeus Helios burada *hypatos* epithet'i ile belgelenmektedir. Batı Anadolu'da bu epithet'e ilişkin örnekler Assos¹⁹³, Erythrai, Ephesos¹⁹⁴ ve Mylasa'da¹⁹⁵ rastlanmakta, ayrıca Pausanias da Atina'da Zeus Hypatos'a ait bir sunaktan söz etmektedir¹⁹⁶. Zeus ve Helios arasındaki bağlantı ise Atina, Philadelphia ve Trysa gibi daha pek çok yerde karşımıza çıkmaktadır¹⁹⁷. Elimizdeki yazıtta da başka örneklerde olduğu gibi Zeus ve Helios bir arada anılmakta olup, kanımızca söz konusu tanrı isimleri arasında $\mapsto$ bağlacının olmaması nedeniyle Zeus ile Helios'un synkretik anlamda birleştirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Sikkeler

1. Severus Alexander dönemi (İ.S. 222-235)

Buluntu yeri: Flavioupolis.

Literatür: SNG Schweiz 1, no. 1548, res. 104; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296, kat. no. M 145 a.

Ön yüz: Severus Alexander'in büstü.

Arka yüz: Helios sağ bacağına ağırlık vermiş şekilde sağa dönük vaziyette ayakta durmaktadır. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmakta olup, çıplak durumdadır.

¹⁹³ R. Merkelbach, **Die Inschriften von Assos**, IK 4, 1976, s. 21 vd., no. 11: Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 179, no. 1295.

¹⁹⁴ **A.e.**, s. 179, not 1296.

¹⁹⁵ **A.e.**, s. 179, not 1297.

¹⁹⁶ Pausanias, **a.g.e.**, I. 26,5.

¹⁹⁷ E. Ohlmutz, **Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon**, 1940, s. 83 vd.; Schwabl, "Zeus I. Epiklesen", **RE X A**, 1972, s. 314; Matern, **a.g.e.**, s. 13, 15, 18.

SNG Schweiz 1, no. 1548, res. 104.

2. Valerianus dönemi (İ.S. 253-260)

Buluntu yeri: Flavioupolis.

Literatür: SNG Schweiz 1, 1560, res. 104; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296, kat. no. M 145 c.

Ön yüz: Valerianus'un büstü.

Arka yüz: Helios sağ bacağına ağırlık vermiş şekilde ve sağa dönük vaziyette ayakta durmaktadır. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde bir kırbaç tutmakta olup, çıplak durumdadır.

SNG Schweiz 1, no. 1560, res. 104.

3. Gallienus dönemi (İ.S. 253-268)¹⁹⁸

Buluntu yeri: Flavioupolis.

Literatür: SNG Schweiz 1, Suppl. 1, no. 369, res. 30; SNG France 2, no. 2206, res. 122; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296, kat. no. M 145.

Ön yüz: Gallienus'un büstü.

Arka yüz: Helios sağ bacağına ağırlık vermiş şekilde ve sağa dönük vaziyette ayakta durmaktadır. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmakta olup, çıplak durumdadır.

SNG Schweiz 1, Suppl. 1, no. 369, res. 30.

¹⁹⁸ P. Matern SNG Schweiz 1, Suppl. 1, no. 369 olarak verdiği sikkenin Maximinus Thrax dönemine ait (İ.S. 235-238) olduğunu belirtmekte, ancak söz konusu eserde ve SNG France 2, no. 2206'da bu sikke Gallienus dönemine tarihlenmektedir, krş. Matern, a.g.e., s. 296, kat. no. M 145 b.

SNG France 2, no. 2206, res. 122.

Görüldüğü üzere Flavioupolis'te Severus Alexander (İ.S. 222-235), Valerianus (İ.S. 253-260) ve Gallienus dönemi (İ.S. 253-268) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios çıplak vaziyette, sağ bacağına ağırlık vermiş şekilde ayakta durmakta olup, sağa dönük durumdadır ve sağ elini kaldırmakta sol elinde ise bir kırbaç tutmaktadır. Üç farklı imparatora ait sikkeler üzerindeki Helios betimlemelerinin birbirleriyle aynı özelliği göstermesi Flavioupolis'te İ.S. 3. y.y.'ın ilk yarısında resmi anlamda tapınım gördüğü anlaşılan Helios için bu sikke tipinin benimsendiğini ve süreklilik kazandığını göstermektedir. Kilikia bölgesinde Helios'un kırbaç motifiyle beraber tasvir edildiği başka örnekler de bilinmektedir. Nitekim ovalık Kilikia'da Eirenopolis'te Severus Alexander dönemi (İ.S. 222-235) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios giyimli şekilde ve atları sağa-sola doğru hareket eden frontal bir *quadriga* üzerinde görülmektedir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir kırbaç tutmaktadır; Hierapolis-Kastabala'da Faustina Minor (İ.S. 161-176) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios giyimli olarak ve sağ bacağına ağırlığını vermiş şekilde ayakta tasvir edilmektedir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmakta olup, sağ ayağının yanında yanmakta olan bir meşale durmaktadır; Tarsos'ta Macrinus dönemi (İ.S. 217) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios sola doğru hareket halindeki *quadriga* üzerinde görülmektedir, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır; Maximinus Thrax dönemi (İ.S. 235-238) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios, sağ elini yukarı kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutar vaziyette görülmektedir; Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios frontal biçimde ve ayakta tasvir edilmiştir. Sağ elini kaldırmakta,

sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır; benzer şekilde Trebonianus Gallus dönemi (İ.S. 251-253) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios frontal biçimde ve ayakta tasvir edilmiş olup, sağ elini kaldırmakta, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır; Salonina (İ.S. 254-268) sikkelerinin arka yüzlerinde uzun ve kıvrımlı bir elbise giymiş olan Helios sağa dönük durumda olup, sağ elini kaldırmıştır ve sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır; dağlık Kilikia’da ise Olba’da Caracalla dönemi (İ.S. 211-217) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios sağa doğru dörtlü hareket eden bir *quadriga*’nın üzerinde görülmekte, sağ elinde bir kırbaç, sol elinde de dizginler bulunmaktadır.

1.2.8. Hierapolis-Kastabala (Bodrum Kalesi/Osmaniye)

Yazıtlar

1. Helios Soter’e adak (İ.S. 3. y.y.’ın ilk yarısı)

Buluntu yeri: Kastabala.

Şu anda bulunduğu yer: Kastabala’nın 3 km. kuzeyinde yer alan Bahçeköy.

Literatür: M. Sayar-P. Siewert-H. Täuber, **Die Inschriften von Hierapolis Kastabala**, Bericht über eine Reise nach Ost Kilikien, Mit einem Beitrag von James Russel, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 547. Band, Wien, 1989, s. 15, no. 6; **SEG** 39, 1989, s. 487, no. 1502; K.Ehling-D. Pohl- M.H. Sayar, **Kulturbegegnung in einem Brückenland. Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien**, Asia Minor Studien 53, Bonn, 2004, s. 231, no. 17.

$\Rightarrow \rightarrow \ell$

2 $\triangleleft \leftrightarrow \sim \rightarrow \odot$

Hierapolis-Kastabala'da bulunmuş olan silindir şekilli sunak üzerindeki bu yazıt Helios'un kentteki tapınımı hakkında önemli bir ipucu sunmakta ve İ.S. 3. y.y.'ın ilk yarısına tarihlenen söz konusu yazıtta güneş tanrısı Helios'un $\leftrightarrow \rightarrow$ (=kurtarıcı) sıfatıyla adlandırıldığı anlaşılmaktadır. Helios'un bu sıfatla anıldığı örneklerle başka bölgelerde de rastlanmakta olup, söz gelimi Mısır¹⁹⁹ ve İtalya'daki bazı yazıtlarda da Helios'a $\leftrightarrow \rightarrow$ sıfatıyla yer aldığı bilinmektedir²⁰⁰.

L. Robert bir sikke tipinden hareketle Hierapolis Kastabala'da Helios Elegabalus kültürünün imparator Elegabalus tarafından olasılıkla Antiokheia'dan Roma'ya yaptığı bir yolculuk esnasında İ.S. 218 yılında tesis edildiğini belirtmektedir²⁰¹. Bilindiği üzere bir doğu Pamphylia kenti olan Karallia'daki imparator Elegabalus dönemine tarihlenen (İ.S. 218-222) 1 no.'lu sikkenin ön yüzünde Elegabalus'un büstü, arka yüzünde ise sağ elini kaldırmış durumda ve sol elinde de bir meşale ile Helios tasvir edilmektedir. Ancak hemen belirtmek gerekir ki elimizdeki adak yazıtında imparator Elegabalus'a işaret eden herhangi bir ipucu bulunmamaktadır²⁰². Bu nedenle Helios'un söz konusu yazıtta Eski Yunan

¹⁹⁹ Jessen, **a.g.e.**, s. 74; Helios'un Zeus ile birlikte anıldığı Mısır'daki bir yazıt için bkz. J.G. Milne, **Greek Inscriptions. «Service des Antiquités de l'Égypte: Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire»**, Oxford, 1905, no. 34, 9275 ve **IGR** I, 5, no. 1153.

²⁰⁰ Helios'un Zeus ve Sarapis ile birlikte anıldığı ve $\leftrightarrow \rightarrow$ sıfatının yanında $\odot \rightarrow \rightarrow$ (=işiten) sıfatını da aldığı İtalya'daki bir örnek için bkz. G. Sacco, **Iscrizioni greche d'Italia: Porto**, Rome, 1984, no. 12 ve **SEG** 26, no. 1149.

²⁰¹ A. Dupont-Sommer – L. Robert, **La déesse de Hiéropolis Castabala**, Paris, 1964, s. 79 vd., no. 41; R. Ziegler, **Städtisches Prestige und kaiserliche Politik, Studien zum Festwesen in Ostkilikien im 2. und 3. Jh. n. Chr.**, 1985, s. 87; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 180, not 1299.

²⁰² Matern, **a.g.e.**, s. 19.

efsanelerinde pek çok tanrı için de kullanılan $\longleftrightarrow$ sıfatıyla²⁰³ anılmış olmasının sebeplerini, tanrıyı bir imparatorla (olasılıkla da Elegabalus ile) özdeşleştirmekten ziyade bu sıfatın içerdiği çeşitli anlamları göz önüne alarak incelemeye çalışmak bizce daha doğru bir yaklaşım olarak görünmektedir.

Bu bağlamda akla ilk gelen olasılık ise çeşitli hastalıklarda insanlara yardım ettiklerine inanılan tanrılar için kullanılan ve “iyileştiren, hastalıklardan koruyan” anlamına da gelen söz konusu sıfatın aynı zamanda Helios’un sağlık konularıyla ilişkili olan şifa verici özellikleriyle bağdaştırılabilmesinin mümkün olmasıdır. Nitekim bazı antik yazarların büyük olasılıkla tanrının şifa verici özelliğiyle ve insanları çeşitli hastalıklardan kurtardığına inanılmasıyla bağlantılı olan ve yazıtımızda da geçen $\longleftrightarrow$ sıfatını Helios için kullandıkları da bilinmektedir²⁰⁴.

Nitekim antik dönemde Helios’un çeşitli hastalıkların yanı sıra özellikle gözle ilgili rahatsızlıkları ve en önemlisi körlüğü tedavi ettiğine inanılmış olması da tanrının şifa verici özelliğine yönelik önemli bir bulgudur. Bu düşüncede muhtemelen insanların güneş ışığı sayesinde görme şansına sahip oldukları düşüncesi önemli rol oynamış olmalıdır. Nitekim Helios’un Oinopion tarafından kör edilen Khios’lu Orion’u iyileştirmesiyle ilgili efsane tanrının söz konusu şifa verici özelliğine dair güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bununla birlikte Helios’un günahkârları bazen körlükle cezalandırabileceğine de inanılmıştır. Helios tarafından verilen bu tip bir kör etme cezasına ilişkin önemli bir örnek ise Sophokles’te yer almaktadır. Bununla birlikte antik dönemde güneşin görme gücünü keskinleştirdiğine de inanılmıştır. Bir kartalın yavrularını doğar doğmaz güneşe bakmaya zorlaması ve buna dayanamadıkları için onları öldürmesine ilişkin öykü de bu düşüncenin ürünü olsa gerektir²⁰⁵. Bu nedenle elimizdeki yazıtta bir tür göz rahatsızlığı çeken birisinin bu hastalıktan kurtulmak

²⁰³ Söz konusu sıfatın anlamı, tarihsel süreçteki önemi ve diğer tanrılarla birlikte kullanımıyla ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. F. Dornseiff, “ $\longleftrightarrow$ ”, **RE** III A 1, Stuttgart, 1927, s. 1211-1221; H. Kasper, **Griechische Sotervorstellungen und ihre Übernahme in das politischen Leben Roms**, Mainz, 1959; H. Volkmann, “Soter”, **KP** V, 1979, s. 289. Ayrıca bkz. Pausanias, **a.g.e.**, VIII, 31, 7. Jessen, **a.g.e.**, s. 74.

²⁰⁴ **A.e.**

²⁰⁵ **A.e.**, s. 60.

amacıyla önceden ya da bu rahatsızlıktan kurtulması nedeniyle daha sonradan göz hastalıklarını tedavi etme özelliğine sahip bir tanrı olduğu bilinen Helios’a “kurtarıcı” sıfatıyla sunuda bulunmuş olabileceğini düşünmek mümkündür. Ancak aşağıda ayrıca değineceğimiz üzere yazıt üzerinde herhangi bir rahatsızlığa ilişkin ne bir ifade ne de bazı Asklepios sunularında olduğu gibi hastalıklı uzvu gösteren bir betimleme bulunmadığından söz konusu adağın bir göz rahatsızlığıyla ilişkili olarak sunulup sunulmadığı sorusunu yanıtlamak ne yazık ki mümkün olamamaktadır.

Helios’un insan sağlığıyla olan bağlantısına işaret eden bu örneklerin yanında, aşağıda ayrıca başka bir bağlamda daha değineceğimiz $\leftarrow \odot \rightarrow$ (=sıcak) sıfatı da antik dönemde Helios’un hastalıklarla olan ilişkisini gösteren başka bir örnektir²⁰⁶. Söz konusu sıfat, Helios’un sebep olduğu kavurucu sıcaklıklar nedeniyle çeşitli hastalıkların sebebi olarak düşünüldüğünü gösterebileceği gibi, aynı zamanda aşırı sıcakların yaşanmadığı günlerde güneşin bazı hastalıkları iyileştirdiğine dair muhtemel inançları da ifade edebilmektedir. Bu bağlamda aşırı sıcaklıkların neden olduğu kalp şikayetleri, nefes darlığı, bulantı, kusma, yüksek tansiyon, beyin kanaması, cilt yanıkları gibi rahatsızlıkların ve hatta bunlara bağlı ölümlerin Helios ile ilişkilendirilmiş olması olasılığı da kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Elaiussa-Sebaste kısmında değindiğimiz üzere, Strabon tarafından verilen ve Helios’un Miletos’ta hava sıcaklıklarıyla bağlantısından dolayı anî ölümlerle ilişkilendirildiğine dair bilgiler de bu olasılığı güçlendirmektedir²⁰⁷. Ancak yazıtımızda Helios’a “kurtarıcı” anlamına gelen $\leftarrow \leftrightarrow \rightarrow$ sıfatıyla seslenilmiş olmasını, bu tanrının belirli hastalıklara sebep olmaktan ziyade bunları tedavi edeceğine olan inançtan kaynaklandığı ya da bu tür rahatsızlıklara yol açmaması için önceden bir tür tedbir olarak bu sıfatın kullanıldığı şeklinde yorumlamak daha akla yakın gelmektedir. Bu nedenle Hierapolis-Kastabala yazıtında Helios’un olasılıkla sağlıklı ilgili konularla bağlantılı olarak $\leftarrow \leftrightarrow \rightarrow$ sıfatıyla anıldığı kabul edilirse, bunda söz konusu tanrının yine sağlıklı ilgili bir yönünü vurgulayan $\leftarrow \odot \rightarrow$ sıfatının ve bu

²⁰⁶ A.e., s. 73-74.

²⁰⁷ Strabon, *Geographika*, XIV, 1, 6.

sıfatın hastalıklarla bağdaştırılmasının etkisi olmuş olabileceğini düşünmek ihtimal dahilinde görünmektedir. Ancak yazıtta Helios'un $\leftarrow \odot \rightarrow \infty$ sıfatına ilişkin herhangi bir atıfta bulunulmamakta ve $\longleftrightarrow$ sıfatının kullanımında tanrının bu özelliğinin bir etkisi olup olmadığına dair bir ipucu da bulunmamaktadır.

Diğer yandan yine Hierapolis-Kastabala'da bulunmuş olan ve İ.S. 1.-2. y.y.'a tarihlenen bir başka yazıt da söz konusu kentte vücut hararetiyle dolayısıyla yine sıcakla ilişkili rahatsızlıklardan dolayı tanrılara başvurulduğunu göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Vücut sıcaklığının yükselip alçalmasıyla ilgili bir tanrı olduğu tahmin edilen ateş tanrısı Theos Pyretos'a sunulan bu adakta, söz konusu tanrının sıtma gibi yüksek ateşle seyreden hastalıkları tedavi ettiğine dair inançların etkisi olduğunu düşünmek mümkündür²⁰⁸. Bu örnek, yukarıda değindiğimiz üzere Helios için antik dönemde kullanılan ve tanrının sıcaklıkla olan doğrudan bağlantısına işaret eden $\leftarrow \odot \rightarrow \infty$ sıfatıyla da bir yakınlık göstermektedir. Zira aşırı sıcakların yaşandığı günlerde sıtma gibi ateşli hastalıkların seyrinin ağırlaştığı, nefes darlığı gibi sorunların arttığı ve hatta vücut sıcaklığının buna bağlı olarak daha da yükselebildiği dikkate alınırsa, vücut sıcaklığını düzenlediğine inanılan Theos Pyretos'a sunuda bulunulan Hierapolis-Kastabala'da, yine hava sıcaklığının kaynağı olarak kabul edilen ve bu sebeple antik dönemde $\leftarrow \odot \rightarrow \infty$ sıfatıyla da anılan Helios'un sıcaklıkları artırma veya azaltma gücünün, ateşli hastalıkların tedavisinde ya da en azından bu tür hastalıkların seyrinde bir rahatlamaya yol açmada etkili olduğu düşünülerek elimizdeki yazıtta $\longleftrightarrow$ sıfatıyla anılmış olması da mümkün görünmektedir. Diğer yandan Theos Pyretos'a sunuda bulunulması, yukarıda değindiğimiz gibi bu tanrının vücut sıcaklığıyla ilişkili olmasından dolayı özellikle sıtma gibi yüksek ateşle seyreden ve ölüme yol açan önemli bir rahatsızlığın tedavisinde etkili olmasıyla bağdaştırıldığında bölgede sıtmanın önemli bir problem olarak baş gösterdiği ve yöre insanların bundan rahatsızlık duyduğu sonucuna varmak da mümkündür. Bu bağlamda sıtma rahatsızlığıyla ilgili olarak rastladığımız

²⁰⁸ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 200 ve yazıt için bkz. s. 257, no. 77.

iki ipucu Helios'un bu hastalıkla bağlantılı şekilde "kurtarıcı" sıfatıyla anılmış olabileceği ihtimaline kanımızca katkıda bulunmaktadır. Söz konusu ipuçları sıtma hastalığına yol açan anofel sivrisineklerinin genellikle güneşin batışı ve doğuşu arasındaki zaman diliminde insanları ısırma ve sıtma riskinin özellikle yağmurlu dönemlerde artmasıdır²⁰⁹. Bu durumda son derece tehlikeli ve ölümcül sonuçlara yol açabilen sıtma hastalığının kaynağı olan söz konusu sivrisineklerin gündüzleri insanlara zarar vermediği, ancak güneşin kaybolmasıyla birlikte ortaya çıktıkları ve bunun yanı sıra yağışlı dönemlerde de sıtma vakalarının arttığı anlaşılmaktadır. Şayet Hierapolis-Kastabala'da da sıtmadan kaynaklanan bir sorun var idiyse (ki söz konusu kentte Theos Pyretos'a sunuda bulunulması muhtemelen bu duruma işaret etmektedir) ve yöre insanlarının da bu hastalığı sivrisinek sürüleriyle bağdaştırmış oldukları kabul edilirse, söz konusu zararlıların genellikle gün batımından sonra yani geceleri saldırmalarının gündüzleri ise fazla rahatsızlık vermemelerinin ve ayrıca özellikle güneşin daha az etkili olduğu yağışlı dönemlerde sıtma olaylarının artmasının²¹⁰ Hierapolis-Kastabala'lılar tarafından güneşle yani Helios ile ilişkilendirilmiş olabileceğini ve bu nedenle Helios'un sıtma hastalığıyla bağlantılı şekilde "kurtarıcı" tanrı olarak görülmüş olabileceğini düşünmek mümkündür. Bu olasılığa katkıda bulunan diğer hususlar ise sıtmaya yol açan *anofel*'lerin nemli ortamlara ihtiyaç duymaları nedeniyle genellikle barındıkları durgun su birikintilerinin güneşin kavurucu sıcaklarının etkisiyle kurumasının bu hastalığın önemli kaynaklarından birisinin güneş tarafından yok edilmesi anlamına gelmesi²¹¹

²⁰⁹ Günümüzde Çukurova ve Amik Ovasında Mayıs ve Ekim ayları arasında sıtma riskinin mevcut olduğu bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. www.hssgm.gov.tr. Sıtma hastalığı ülkemizde önemli enfeksiyonlardan biri iken, 1926 yılında başlatılan savaşla başarılı sonuçlar alınmıştır. 1955 yılından sonra sıtmanın eradike edilmesi konusunda Dünya Sağlık Örgütü'nün önerileri ile yoğun bir faaliyete geçilmiş, 1958-1964 yılları arasında sıtma olgu sayısı yıllık 5000, 1965-1975 yılları arasındaki on yıllık dönemde ise olgu sayısı yıllık 2000 civarında olmuştur. Bu olgu sayıları, 1977 yılında sıtma mücadelesinin akmaması ve sivrisineklerin DDT'ye direnç kazanması ile 100000'in üzerine çıkmıştır. Olguların en yoğun olduğu bölgeden daha az yoğun olduğu bölgelere doğru 1 ile 4 arasındaki rakamlarla Türkiye "Strata" adı verilen 4 bölgeye ayrılmıştır. 1977 yılı olgularının %88'i Strata 1A'daki Çukurova bölgesinde olmuştur. 1977 yılındaki olgu sayılarının artışı tekrar mücadeleye hız vermiş ve olgu sayıları 1990 yılına kadar azalmıştır. 1990 yılında 8680 toplam sıtma olgu sayısı, 1993'te 47210 ve 1994'te 84345'e yükselmiştir. Bu olgu artışının %87'si 1990'dan itibaren Güney Doğu Anadolu illerini içeren Strata 1B'de olmuştur, ayrıntılı bilgi için bkz. www.infeksiyon.org.

²¹⁰ Sıtmadaki artış genelde sıcak ve nemli mevsimlerde gözlenir. Sivrisinekler yumurtalarını sulak yerlere bıraktıklarından, sivrisinek sürülerinin oluşma yoğunluğu bir anlamda yağışa bağlıdır, bkz. www.meteor.gov.tr.

²¹¹ Günümüzde de sıtmaya yol açan sivrisineklerle mücadele kapsamında olgun sivrisinekler ve larvalarına karşı çeşitli yöntemler kullanılmakta olup, özellikle bataklıkların kurutulması gibi

veya sıcaklığın çok düşük ya da çok yüksek olduğu dönemlerde sıtma mikrobunun ve sivrisineklerin yaşam sürelerinin kısalması²¹² dolayısıyla da güneş sıcaklığına bağlı olarak sıtma vakalarında azalma görülebilmesi, bu nedenlerle de Helios'un sıcaklıklara hükmeden güneş tanrısı olarak "kurtarıcı" sıfatıyla anılmış olması ihtimalidir. Diğer yandan sıtma mikrobunun normal değerlerdeki sıcaklıklarda varlığını koruyabilmesinin ve sıtma hastalığına özellikle nemli ve sıcak bölgelerde rastlanmasının ise sıcaklığın asıl kaynağı olan Helios'un sadece çok az veya çok yüksek sıcaklıklara sebep olduğu zamanlarda kurtarıcı rol üstlendiğinin düşünülmesine yol açmış olması da mümkündür. Buna karşılık normal sıcaklıklar söz konusu olduğunda bile sivrisineklerin genellikle gündüzleri ortalıkta görünmemelerinin aksine güneş kaybolduktan sonra faal duruma geçmelerinin sivrisinekler için aslında uygun bir ortam yaratan sıcaklığın kaynağı olmasına rağmen Helios'un yine de kurtarıcı bir rol oynamış olduğunun düşünülmesine yol açmış olması kanımızca yüksek bir olasılık olarak görünmektedir.

Sıtma hastalığının dışında Elaiussa-Sebaste kısmında da belirttiğimiz üzere Helios'un hava sıcaklıklarıyla bağlantılı olması nedeniyle Miletos'ta veba gibi salgın hastalıkların kaynağı olarak görüldüğüne ilişkin Strabon tarafından verilen bilgiler de sebep olduğu sıcaklıklar nedeniyle bu tanrının çeşitli salgın hastalıklarla bağlantılı görülebildiğini ortaya koyması bakımından ilgi çekici olup, aynı zamanda Hierapolis-Kastabala'da da böyle bir düşüncenin ürünü olarak Helios'un *soter* sıfatıyla adlandırılmış olabileceği ihtimaline katkıda bulunmaktadır²¹³. Ancak bütün bu olasılıklara karşın yine de elimizdeki yazıtta Helios'un sıtma hastalığıyla ya da başka bir salgın hastalıkla olan bağlantısını gösterecek herhangi bir bilgi ya da ipucu bulunmaması nedeniyle yorumlarımızın ne yazık ki tahminden öteye gidemediğini de belirtmemiz gerekir.

çalışmaların sıtmanın önlenmesinde son derece yarar sağladığı, ayrıca yapılan tarımla ilgili olarak da özellikle çeltik tarlaları olan ya da durgun suların bulunduğu yerlerde sıtma mücadelesinin yürütülmesi gerektiği bilinmektedir, bkz. www.istanbulsaglik.gov.tr.

²¹² Günümüzde yapılan arazi çalışmaları ışığında sıtmanın yağış ve sıcaklığın mevsimsel ve yıllık yerel değişimine çok duyarlılık gösterdiği ve sıtma mikrobunun yaşam süresinin sıtmayı taşıyan sivrisineğin yaşam süresiyle hemen hemen aynı olduğu, sıcaklığın çok düşük ve yüksek olması durumunda da yaşam sürelerinin kısaldığı bilinmektedir, bkz. www.meteor.gov.tr.

²¹³ Strabon, *Geographika*, XIV, 1, 6.

Diğer yandan antik dönemde sağlık tanrısı olarak tapınım gören Asklepios'un da şifa verici güçlere sahip olduğuna inanılmasından dolayı sıklıkla $\longleftrightarrow$ sıfatıyla birlikte anıldığı bilinmekte olup, tanrının bu sıfatı taşıdığı bazı eserlerde adak sahiplerinin kurtuldukları veya kurtulmayı ümit ettikleri hastalıklarla bağlantılı olan çeşitli uzuvlarının tasvir edildiği bilinmektedir²¹⁴. Adakta bulunan kişilerin hastalıklarının veya hastalıklı uzuvlarının saptanabilmesinde büyük önem taşıyan söz konusu örnekler ve Asklepios'un özellikle $\longleftrightarrow$ sıfatıyla anıldığı yazıtlar²¹⁵ yukarıda değindiğimiz üzere bu tanrının insanlara şifa verici güce sahip bir sağlık tanrısı olduğuna ilişkin yaygın inançları açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Benzer şekilde ovalık Kilikia'da da Asklepios'a çeşitli adaklar sunulduğu bilinmektedir²¹⁶. Bunlardan Aigeai ve Hierapolis-Kastabala'da bulunan ikisi söz konusu tanrının $\longleftrightarrow$ olarak anılması bakımından ilgi çekici olup²¹⁷, İ.S. 212'den sonraya (?) tarihlenen Hierapolis-Kastabala'daki yazıtta Asklepios ve Hygieia için bu sıfatın kullanılması ise elimizdeki yazıtın gösterdiği üzere kentte Helios'un da aynı şekilde anılması bakımından ayrıca dikkat çekicidir. Bu yazıt, Hierapolis-Kastabala'da çeşitli sağlık sorunlarıyla bağlantılı olarak şifa verdiklerine inanılan Asklepios ve Hygieia'ya yine aynı kentte Helios için de kullanılan $\longleftrightarrow$ sıfatıyla tapınım gösterildiğini belgelemekte, bu da İ.S. 3.y.y.'da Kastabala'da sağlıkla ilgili konularla bağlantılı

²¹⁴ Asklepios'un "soter" olarak adlandırıldığı ve üzerinde bir kulak tasviri bulunan örnek için bkz. s. 11, res. 42-43 ve s. 41, ayrıca bkz. **AvP VIII 3**, no. 91, res. 31; **AvP XI 1**, s. 171 vd., res. 62 A, res. 42-43. Ayrıca bkz. **AvP VIII 3**, no. 111 b, res. 30; **AvP XI 1**, s. 172 vd., res. 62 B, res. 44-45. Söz konusu uzuvların betimlendiği bazı yazıtlarda ise Asklepios'a $\longleftrightarrow$ sıfatı olmaksızın sunuda bulunulduğu da bilinmektedir. İnsan vücuduna ait uzuvların betimlendiği çeşitli örnekler için ise bkz. B. Forsen, **Griechische Gliederweihungen. Eine Untersuchung zu ihrer Typologie und ihrer religions - und sozialgeschichtlichen Bedeutung**, Helsinki, 1996; 123, res. 4, res. 44, res. 115; T. Meyer-Steineg, **Darstellungen normaler und krankhaft veränderter Körperteile an antiken Weihgaben**, Jena, 1912; E.J. Edelstein-L. Edelstein, **Asclepius: a Collection and Interpretation of the Testimonies**, Baltimore, 1945; T. Meyer-Steineg-K. Sudhoff, **Geschichte der Medizin im Überblick mit Abbildungen**, Jena, 1950.

²¹⁵ Çeşitli örnekler için bkz. **AvP VIII 1**, no. 246, 8; **AvP VIII 2**, no. 267, 3, no. 290, no. 296, no. 312, no. 513, 14.

²¹⁶ Anazarbos'un kuzey *territorium*'unda yer alan Andıl'da ve Aigeai kent alanında bulunan ve Asklepios'un sağlık tanrıçası Hygieia ile birlikte anıldığı bu örnekler için bkz. Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 197-200 ve 254-255, no. 72-74.

²¹⁷ **A.e.**, s. 200 ve s. 256, no. 75 (Aigeai), no. 76 (Hierapolis-Kastabala).

şekilde “kurtarıcı tanrı” düşüncesinin halen canlı olduğunu ortaya koymakta ve aynı zamanda Helios’a da bu bağlamda $\longleftrightarrow$ olarak tapınım gösterilmiş olabileceği ihtimaline bir katkı sağlamaktadır.

Bütün bu olasılıklara karşılık Helios’un sadece $\longleftrightarrow$ olarak anıldığı elimizdeki Hierapolis-Kastabala yazıtında yukarıda kısaca değindiğimiz Asklepios adaklarına benzer şekilde Helios’un sağlıkla olan bağlantısını gösterecek herhangi bir betimleme bulunmadığı gibi, bu sıfatın bir hastalıkla ilgili olarak kullanıldığını gösteren başka bir ipucu da ne yazık ki yer almamaktadır. Bu nedenle söz konusu yazıtta Helios’a, yukarıda kısaca ele aldığımız sağlıkla ilgili konularla bağlantılı olan çeşitli özelliklerinden dolayı belirli bir hastalıktan kurtulmayı ümit eden ya da sağlığına kavuşan birisi tarafından $\longleftrightarrow$ sıfatıyla adakta bulunulup bulunulmadığı sorusu; daha genel anlamıyla günümüzde de halen halk arasında kullanımı devam eden “güneş girmeyen eve doktor girer” sözünün antik dönemdeki bir yansıması olarak Helios’un Hierapolis-Kastabala’da insanları çeşitli hastalıklardan kurtardığına inanılan bir tanrı olarak $\longleftrightarrow$ sıfatıyla tapınım görüp görmediği konusu şimdilik bir varsayımdan öteye gitmemektedir.

Helios’un elimizdeki yazıtta $\longleftrightarrow$ olarak adlandırılmış olmasının nedenleri arasında antik dönemde söz konusu tanrı için kullanıldığı bilinen $\mathcal{Q}\mathcal{L}\odot\text{--}\mathcal{R}\mathcal{L}\infty\text{--}$ (=özgür kılan) sıfatının yer almış olabileceğini düşünmek de mümkündür. Helios’un bu sıfatıyla ilgili önemli bilgilerin başında ise İ.S. 2. y.y. yazarlarından Pausanias’ın anlattıkları gelmektedir. Yazara göre Hellas’ın Pers işgalinden kurtulmasının anısına yaptırılmış olan bir Helios Eleutherios sunağı Troizen’de bulunmaktadır. Bunun yanı sıra Rhodos’ta bulunan ve antik dönemde dünyanın yedi harikasından biri sayılan ünlü Rhodos Helios heykelinin de bu tanrıya “özgür kılan” adıyla adandığı

bilinmektedir²¹⁸. Bunun yanı sıra bir başka görüşe göre ise Helios bizzat özgürlüğü simgelemektedir. Nitekim Epidauros'taki iki yazıtta şu ifade yer almaktadır:

$\nearrow h \blacklozenge \mapsto \Rightarrow _ \odot \ell \mapsto Q \ell \odot _ \odot \rightarrow \circ _ \mapsto \ell _ \odot \blacklozenge \odot _ \odot$ (=özgür

kılan ve sıkıntıdan, dertten, ağır işten, eziyetten kurtaran Zeus ve Helios'a)²¹⁹.

Burada geçen ve “özgür kılan” anlamındaki $Q \ell \odot _ \odot \rightarrow \circ _$ 'un yanı sıra

$\ell _ \odot \blacklozenge \odot _ \odot$ sıfatı da tanrının kölelerin azat edilmesi ve özgürleştirilmeleriyle

bağlantılı olarak düşünülürse bunun köleleri dertten, ağır işten, eziyetten kurtaran ve onları özgür kılan bir tanrı olmasıyla bağlantılı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Diğer yandan yine Helios'un kölelerin azat edilmeleri esnasında

$P \prec \circ \lambda \mapsto _ \sim \blacklozenge \rightarrow _ \ell \odot \blacklozenge$ (=Zeus, Ge ve Helios adına) şeklindeki üçlü bir

formülde anılması da²²⁰ yine bu tanrının özgürlükle ilişkili rolünü ortaya koymakta

ve onun özgürlüğün teminatı olarak görüldüğünü göstermektedir. Nitekim bir başka

kaynakta Helios için kullanılan $\circ \circ \ell \odot _ \odot Z Q \ell \odot _ \mathbb{R} _ \odot _ \prec \circ \odot \odot$ (=köleleri

özgür kılar)²²¹ şeklindeki ifade de Helios'un kölelerin azat edilmesindeki önemini

açıkça ortaya koymaktadır. Bu nedenle elimizdeki Hierapolis-Kastabala yazıtında

Helios'un $\longleftrightarrow$ olarak adlandırılmasında bu tanrının sahip olduğu bilinen söz konusu

özelliğinin etkili olduğunu ve belki de azat edilen bir kölenin “kurtarıcı” olarak kabul

ettiği bu tanrıya elimizdeki adağı şükran amacıyla sunmuş olabileceğini düşünmek

de mümkündür. Ancak elimizdeki yazıtta azat edilen bir köleye veya bunun Helios

ile bağlantısına işaret eden herhangi bir ipucu bulunmadığından söz konusu olasılığa

ilişkin sorular da yine yanıtsız kalmaktadır.

Diğer yandan ele geçen çok sayıda yazıt Zeus'un bölgede özellikle bir dağ ve hava tanrısı olarak tapınım gördüğünü ortaya koyduğundan, ovalık Kilikia yazıtlarında Helios'un Zeus ile birlikte anıldığı örnekler güneş tanrısının Hierapolis-

²¹⁸ Jessen, **a.g.e.** s. 72.

²¹⁹ **A.e.**

²²⁰ **A.e.**, s. 73.

²²¹ **A.e.**

Kastabala’da neden ⚡ olarak adlandırılmış olduğuna yönelik incelememize başka bir açıdan katkıda bulunmaktadır. Hatırlanacağı üzere Helios’un, bölgede çeşitli hava koşullarına hükmeden bir tanrı olarak tapınım gördüğü anlaşılan Zeus ile birlikte anılmasına dair önemli bir örnek (Zeus) Keraunios Helios Sarapis’e adanmış olan ve ilgili bölümde değindiğimiz Epiphaneia’daki 1 no.’lu adak yazıtıdır. Bu yazıtta güneş tanrısı Helios, Sarapis’in yanı sıra genellikle Zeus’un öfkesini ifade eden yıldırımla yani kötü hava koşullarıyla ilişkili olan ve kökeni çok eski dönemlere kadar uzanan yerel bir hava tanrısının devamı niteliğindeki (Zeus) Keraunios ile birlikte anılmakta, böylelikle söz konusu adağın havayla ilgili birbirinden farklı güçlere sahip olan ancak bunların synkretik anlamda birleştirilmesiyle oluşturulmuş tek bir tanrıya tapınım amacıyla sunulmuş olduğu anlaşılmaktadır. İlgili bölümde şiddetli fırtınaların, yıldırımların ve genellikle bunlarla birlikte gelen aşırı yağışların insanlara, tarım ürünlerine ya da hayvanlara zarar verdiği bilindiğinden Epiphaneia yazıtında yıldırım tanrısı (Zeus) Keraunios ile birlikte Helios’a kötü havanın yanında iyi havayı temsil eden göksel bir tanrı olarak sunuda bulunulmak için yer verilmiş olabileceğini, bununla birlikte söz konusu yazıtta (Zeus) Keraunios’un yıldırımlara ve çoğu zaman buna eşlik eden yağmurlara sebep olduğu düşünülerek olumlu anlamda, buna karşılık Helios’un ise kavurucu sıcaklara sebep olmasıyla ilgili olarak sahip olduğu ☼ ☼☼ (=sıcak) sıfatından ötürü olumsuz anlamda veya son olarak her iki tanrının da kötü hava şartlarının yaratıcısı olarak (yıldırım ve kavurucu sıcaklar) görülmüş olabileceğini; söz konusu adakla da hava olaylarıyla olan açık bağlantısından dolayı tarım veya hayvancılık üzerinde etkili olduğunu düşünebileceğimiz synkretik anlamda birleştirilmiş güçlü bir tanrının yatıştırılmak istenmiş olabileceğini belirtmiştik.

Bunun yanı sıra yine söz konusu bölümde hava tanrılarının bölgede tarım hayatı ve çiftçiler açısından taşıdığı önemi ortaya koyan çok önemli bir örnek olan ve Anazarbos’un kuzeybatı *territorium*’unda Zeus Halazeos’a sunulmuş bir adak yazıtından da söz etmiş ve söz konusu yazıtta tarım arazilerine büyük zarar vermesi nedeniyle çiftçilerin en çok korktuğu doğa olaylarından birisi olan dolu yağışlarına

hükmettiğine inanılan Zeus'a *halazeos* (=dolu yağdıran) sıfatıyla sunuda bulunulduğunu, bu yazıtın bölgede belirli zamanlarda meydana gelen olumsuz hava koşullarının tarım ürünlerine verdiği zararları ve bunlara karşı başlıca geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan yöre insanının havayla ilgili tanrısal güçlere sığınma ihtiyacını açık bir şekilde ortaya koyduğunu, aynı zamanda bu tür kötü hava koşullarının tersine tarım ürünleri ve hayvancılık açısından büyük önem taşıyan mevsim normallerindeki güneşli günlerin, dolayısıyla da güneş tanrısı Helios'un öneminin çiftçilikle geçimlerini sağlayan bu insanlar tarafından iyi bir biçimde idrak edilmiş olması gerektiğini vurgulamıştık.

Bu bağlamda Anazarbos'ta bulunan bir başka yazıt ise, gerek $\longleftrightarrow$ sıfatının bölgede sağlıkla ilgili konuların dışında tarımsal ürünlerin korunması amacıyla da kullanıldığını göstermesi gerekse hava olaylarına hükmettiğine inanılan Zeus'un ovalık Kilikia'da söz konusu sıfatla tarımsal anlamda "kurtarıcı" tanrı niteliğiyle görüldüğünü belgelemesi bakımından ayrıca dikkat çekicidir²²². İ.S. 1.-2. y.y.'a tarihlenen söz konusu adak yazıtı bir bereket tanrısı olarak görüldüğü anlaşılan Zeus Soter Uranios'a sunulmuştur²²³. Yazıtta adı geçen Uranos ise bilindiği gibi edebi metinlerde Titan olarak anılmakta olup, buna karşılık ovalık Kilikia'daki çiftçiler tarafından bir hasat, ürün ve bereket tanrısı olarak kabul gördüğü anlaşılmaktadır²²⁴. Bölgede bereketle ilişkili bir tanrı olarak tapınım gördüğü anlaşılan Uranos Anazarbos'taki bu örnekte Zeus Soter ile kombine edilmekte, böylelikle de söz

²²² Zeus'un ovalık Kilikia'da $\longleftrightarrow$ sıfatıyla anıldığı başka örnekler için (bunlar Flavioupolis ve Anazarbos'ta bulunmuş olup, Anazarbos'ta bu sıfat Zeus'un deprem koruyucusu özelliğine işaret etmektedir) bkz. Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 234-237, no. 26-30 ve s. 258, no. 81. Dağlık Kilikia'daki Zeus Soter'e ilişkin örnekler için bkz. Hagel-Tomaschitz, **a.g.e.**, s. 95-96, no. Göd 1 (Gödene-Kotenna); s. 96, no. Göd 2 (Gödene-Kotenna); s. 377, no. Sel 151 (Seleukeia); soter sıfatına ilişkin örnekler için bkz. s. 14, no. Ada 6 (Adanda); s. 128, no. Iot 13 (Iotape); s. 143, no. Kas 6 (Kasai); s. 245, no. Kry 304b (Korykos); s. 296, no. Kry 608a (Korykos); s. 300, no. Lae 2 (Laertes); s. 332, no. OID 45 (Olba-Diokaisareia); s. 338, no. OID 80 (Olba-Diokaisareia). Anadolu'nun farklı bölgelerindeki Zeus Soter'e ilişkin örnekler için bkz. Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 182, not 1323-1326; Zeus Soter için ayrıca bkz. Schwabl, **a.g.e.**, s. 362 vd.

²²³ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 245-246, no. 53 ve Zeus'un söz konusu yazıtta bereket tanrısı olarak düşünülmesi hakkında bkz. s. 182.

²²⁴ **A.e.**, s. 192. Uranos ile ilgili Anazarbos'un kuzey *territorium*'undaki Yassıçalı köyünde bulunan ve İ.S. 252 yılına tarihlenen başka bir yazıt için bkz. **A.e.**, s. 192 ve s. 245, no. 52. Uranos'un Agathos Theos ve Nike ile birlikte anıldığı söz konusu yazıt Yassıçalı köyü civarında bereket tanrılarıyla bağlantılı bir kutsal alanın varlığına işaret etmektedir.

konusu yazıt hem Zeus'un tarımsal hayat ve bereketle olan ilişkisine işaret etmekte, hem de elimizdeki yazıtla bağlantılı olarak ovalık Kilikia'da $\longleftrightarrow$ sıfatının tarım ürünlerinin ve dolayısıyla çiftçilerin göksel tanrılar tarafından gözetildiğine ve kurtarıldığına dair inancın etkisiyle kullanılmış olmasına da önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Son derece zengin topraklara sahip ovalık Kilikia'da ele geçen başka buluntular da tarım ve bereketle ilişkili tanrıların bölgede yaşayan kırsal kesim insanının dinsel inanışları açısından taşıdığı büyük önemi açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim Anazarbos'un kuzey *territorium*'unda Kronos ve Agathos Theos'a sunulmuş adak yazıtları²²⁵ yerel nitelikli bazı bereket tanrılarının birer adaptasyonu niteliğindeki bu tanrıların ovalık Kilikia'da yaşayan çiftçiler için taşıdığı önemi belgelemektedir. Bilindiği üzere Kronos'un bir bereket tanrısı olarak kabul görmesi Hesiodos'un Theogonia'sında anlatılan Kronos ve yukarıdaki Anazarbos örneğinde de değindiğimiz Uranos ile bağlantılı bir öyküden kaynaklanmakta olup, bu hikayeye göre Kronos gök tanrısı Uranos'un erkeklik uzuvlarını keserek hadım etmiş bunun ardından da Uranos'un tohumları yeryüzüne saçılmıştır. Bu nedenle Kronos genellikle oraklı bir tanrı şeklinde tasvir edilmekte ve bu atribüsünden dolayı bir ekin tanrısı olarak kabul edilmektedir²²⁶. Uranos'un hadım edilmesiyle ilgili efsanenin ise Hitit metinlerinde geçen Kumarbi mitosuyla büyük benzerlik gösterdiği, bu öyküde gök tanrısı Anu'nun erkekliğini kesen Kumarbi'nin arpa tanrısı olarak tapınım gördüğü ve Theogonia'da anlatılanlarla söz konusu Hitit metinleri arasındaki benzerliğin hasat ve çiftçi tanrısı olarak orakla betimlenen tanrı kültürünün İ.Ö. 14. y.y.'da Anadolu'da doğduğuna ve Phrygia üzerinden Yunanistan'a ulaştığına işaret eden önemli bir ipucu olduğu bilinmektedir. Ovalık Kilikia'daki bu örnekler de kökeni Yunan öncesi dönemlere uzanan söz

²²⁵ Yassıçalı köyünde Uranos'a benzer şekilde bir bereket tanrısı olarak tapınım gördüğü anlaşılan Kronos'a yer verilen ve bu köydeki bereketle ilgili kutsal alana işaret eden başka bir örnek için de bkz. A.e., s. 192 ve s. 244, no. 51, Agathos Theos için bkz. s. 245, no. 52.

²²⁶ M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion I* (3), 1992, s. 121 vd.

konusu mitosun, ekin tanrısı ve ürünlerin koruyucusu olarak Kronos'a tapınılması suretiyle yöre insanı arasında canlılığını koruduğunu göstermektedir²²⁷.

Anazarbos'un kuzey *territorium*'unda bulunmuş olan bir başka adak yazıtında da Agathos Theos ve Agathe Thea'nın isimleri geçmekte olup, İ.S. 305 yılına tarihlenen yazıtın kırsal kesimde bulunmuş olması nedeniyle bunların büyük olasılıkla ekin tanrıları oldukları düşünülmektedir²²⁸.

Bunların dışında ovalık Kilikia'da Dionysos'un da dikkat çekici biçimde bir bereket tanrısı olarak tapınım gördüğü anlaşılmakta olup, söz konusu tanrı İ.Ö. 3.-2. y.y.'a tarihlenen bir Rhosos yazıtında herhangi bir epithet olmaksızın anılmakta²²⁹, Anazarbos, Aigeai ve Mopsuestia'daki yazıtlarda ise bereketle ilişkisini açıkça gösteren *kallikarpos* sıfatını almaktadır²³⁰.

Bir tarım ve bereket tanrıçası olan Demeter ise ovalık Kilikia'da önemli ölçüde saygı gördüğü anlaşılan Aigeai kentinde tarımla olan bağlantısını açık şekilde ortaya koyan *karpotrophos* ve *karpophoros* sıfatlarıyla tapınım görmüştür²³¹. Bölgede Demeter'e ilişkin tapınımı belgeleyen bir başka önemli buluntu ise Anazarbos'un kuzey *territorium*'undaki Andıl Tepe'de bulunmuş olan ve eser üzerindeki yazıttan Demeter'i temsil ettiği anlaşılan İ.S. 1.-2. y.y.'a ait bir tanrıça büstüdür²³². Bunun yanı sıra Andıl Tepe'de yer alan kutsal alanın ise bölgede yaşayan yerel halkın iyi ve bereketli bir ürün elde edilmesine yönelik isteklerinin yanı sıra sağlıkla ilgili ihtiyaçlarını karşılayacakları inancıyla tapınım gören bazı yerel tanrılara ait olduğu ve Roma imparatorluk döneminde bu tanrıların Demeter, Asklepios ve Hygieia adı altında varlıklarını sürdürdükleri kabul edilmektedir²³³.

²²⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ehling-Pohl-Sayar, *a.g.e.*, s. 192-193 ve not 1394-1396.

²²⁸ *A.e.*, s. 193 yazıt için bkz. s. 246, no. 54.

²²⁹ *A.e.*, s. 249, no. 62.

²³⁰ Bu yazıtlar da İ.S. 1.-3. y.y.'lara tarihlendirilmektedir, bkz. *A.e.*, s. 249-253, no. 63, 65-70.

²³¹ İ.S. 1.-3. y.y.'lara tarihlenen söz konusu yazıtlar için bkz. *A.e.*, s. 250, no. 64-69.

²³² *A.e.*, s. 194 ve söz konusu yazıt için bkz. s. 248, no. 60, res. 13,1.

²³³ *A.e.*, s. 218, Asklepios ve Hygieia için bkz. s. 254-255, no. 72-73.

Helios'un, ovalık Kilikia yazıtlarında bir dağ ve hava tanrısı olarak önem arz ettiği anlaşılan, *halazeos* olarak anıldığı Anazarbos'taki örnekten de anlaşıldığı gibi bölgede tarım ürünlerine zarar veren olumsuz hava koşullarına hükmeden bir tanrı olarak (Epiphaneia'da da yine hava tanrısı kimliğiyle yıldırımlara hükmettiğine inanılan Zeus Keraunios ile birlikte anılması örneğinde olduğu gibi) veya yukarıda değindiğimiz üzere yine Anazarbos'taki başka bir örnekte tarımla bağlantılı *soter* sıfatıyla tapınım gördüğü bilinen Zeus ile birlikte yer almasından yola çıkarak, elimizdeki Hierapolis-Kastabala yazıtında da Helios'un kavurucu ve zarar verici olmamak şartıyla sıcak ve güneşli günleri temsil eden ve bu bakımdan insanları, tarım ürünlerini ve belki de hayvanları kötü hava koşullarından koruyan ve kurtaran bir hava tanrısı olarak düşünülmüş ve bu nedenle de $\longleftrightarrow$ olarak adlandırılmış olabileceğini ileri sürmek bizce mümkün görünmektedir. Olasılıkla zarar verici ölçüdeki şiddetli fırtınalar, aşırı veya zamansız yağmurlar, sel, dolu, yıldırım gibi olumsuz hava şartlarıyla karşılaşan yöre insanları bu tür felaketlerin yaşanmaması için bir tür önlem olarak önceden ya da daha akla yakın olanı yaşanan bu türden olumsuz hava koşullarının ardından, gökyüzünde beliren ve yeryüzünü ısıtan Helios'a kendilerini kötü hava *daimon*'larından kurtaran bir tanrı olarak şükranlarını sunmak amacıyla yazıtta geçen $\longleftrightarrow$ sıfatını uygun görmüşler, belki de yaşanmakta olan böyle bir felaket güneşin aniden kendini göstermesiyle sona ermiş ve böylelikle de yörede yaşayan insanlar hayatları için vazgeçilmez öneme sahip olan ekinlerinin yok olmasını bu tanrının önlediğini düşünerek onun kendilerini bu olaydan kurtardığı hükmüne varmışlardır.

Diğer yandan güneşin tarımsal hayat açısından sahip olduğu olumlu özelliklerin yanı sıra zaman zaman yol açtığı kavurucu sıcaklar ise tarım ürünleri için olumsuz sonuçlara yol açabildiğinden yöre insanlarının sıcaklıkların normal değerlerde seyretmesini veya böyle bir kurak dönem esnasında sıcaklıkların düşmesini sağlamak amacıyla ya da bu tür bir aşırı sıcak dalgasının sona ermesinin ardından Helios'a "kurtarıcı" vasfıyla sunuda bulunmuş olmaları da mümkündür. Kanımızca insanların herhangi bir tanrıya "kurtarıcı" sıfatını uygun görmeleri için

genellikle zarar veren belirli durumlardan söz konusu tanrının kendilerini kurtaracağına güçlü bir biçimde inanıyor olmaları ve yaşanan kötü bir olayın ardından bu tanrının kendilerine yardım ettiğini düşündüren bir durumun ortaya çıkması (bir hastalığın iyileşmesi, bir kuraklığın sona ermesi, ürünün bereketli olması veya bir savaşın kazanılması vb.) gerekmektedir. Söz gelimi hekim tanrı Asklepios’a genel olarak türlü hastalıkları iyileştirdiğine inanılmasından dolayı tedavi öncesinde tanrının kurtarıcı niteliğinin vurgulanması ve belki de bu şekilde iyileşme sürecinin garanti altına alınması çabasıyla veya tedavi sonrasındaki bir iyileşme neticesinde tanrıya duyulan minnet duygularının gösterilmesi amacıyla “kurtarıcı” sıfatının uygun görülmesini bu duruma örnek vermek mümkündür. Bu bağlamda insanların kendilerine zarar veren olaylara yol açtığına inandıkları bir tanrıyı bununla tezat teşkil eden “kurtarıcı” sıfatıyla nitelendirmeleri ilk bakışta zayıf bir olasılık gibi görünmekle beraber, yine de günümüzde bile insanlar arasında anlam bulabilen “derdi veren geri almasını da bilir” veya “iyilik de kötülük de tanrıdan” şeklindeki düşüncelere benzer şekilde antik dönem insanının da tanrılara çok fazla anlam yüklemesi ve onların insan hayatının iyi ya da kötü her aşamasında etkili olduklarını düşünmesi nedeniyle kötü olaylara yol açan bir tanrıya da “kurtarıcı” olarak seslenmesinin mümkün olabileceğini, zira tanrılara karşı duyulan korku ve saygının onların kötü olaylara neden olmalarından kaynaklanabilecek kızgınlık veya kırgınlıklardan çok daha baskın olduğunu ve kötü bir olaya neden olsalar bile insanları bundan sadece yine tanrıların kurtarabileceğine inanılmış olduğunu düşünmek mümkündür. O halde elimizdeki yazıtı tarım ürünleri ve kuraklık arasındaki ilişki bağlamında değerlendirecek burada Helios’un istediği zaman hem kuraklığa sebep olan hem de bunun sona ermesini sağlayan bir tanrı olarak görülmüş olabileceğini ve tanrının zarar verici yönünden ziyade kurtarıcı kimliğinin ön plana çıkarılmasıyla hoşnut edilmesi ve böylece mevsimin kurak geçmemesinin garanti altına alınması amacıyla ya da belirli bir süre ürünlere zarar veren kavurucu sıcakların sona ermesinin ardından şükran duygularının bir ifadesi olarak “kurtarıcı” tanrı sıfatıyla anılmış olabileceğini düşünmek de mümkündür.

Bunun yanı sıra Helios'un çiftçileri ve tarım ürünlerini koruyan-kurtaran bir tanrı olarak düşünülmüş ve bu yüzden elimizdeki Hierapolis-Kastabala yazıtında $\leftarrow\rightarrow\parallel\rightarrow$ sıfatıyla adlandırılmış olabileceğine ilişkin tahminimize katkıda bulunan bir diğer husus ise Epiphaneia ile ilgili bölümde kısaca değindiğimiz üzere, bazı antik yazarlarca Helios için kullanılan ve bu tanrının bitki ve meyveleri, tarım ürünlerini büyütme, olgunlaştırma gücüne sahip olduğunu açıkça gösteren $\succ \leftarrow\circ\rightarrow$ (=bitki yetiştiren) ve bir başka şekliyle $\succ\leftarrow\hbar\parallel\rightarrow$ sıfatıdır²³⁴. Bu sıfat Helios'un dolu, yıldırım, zamansız yağmurlar ve sel gibi olumsuz hava koşullarından dolayı tarım veya hayvancılık ile ilgili meydana gelebilecek olumsuzlukları önlediğine inanılmasına bağlı olarak $\leftarrow\rightarrow\parallel\rightarrow$ sıfatıyla adlandırılmış olabileceği ihtimalinin yanı sıra, aynı zamanda yeni yetişmekte olan filizlerin güneşin yardımıyla gereği gibi büyüyerek olgunlaşabilmesi ve bu sayede bereketli bir ürün elde edilebilmesi gibi tarımla ilgili son derece önemli bir konuda Helios'un çiftçiler için arz ettiği önemi açıkça ortaya koymaktadır. Buradan hareketle güneşin bitkilerin yetişmesi, büyümesi ve olgunlaşması için büyük öneme sahip olduğunu gösteren $\succ \leftarrow\circ\rightarrow$ niteliğinin Hierapolis Kastabala'daki söz konusu adağı sunan kişiler tarafından göz önüne alınmış olabileceğini, bu nedenle ekinlerin gereği gibi büyümesini ve ürün yetiştirme mevsiminin bereketli olmasını sağlamak için mevsimin başında ya da daha akla yakın olanı bereketli bir mahsul döneminin sonrasında şükranlarını sunmak amacıyla Helios'u $\leftarrow\rightarrow\parallel\rightarrow$ olarak adlandırmış olabileceklerini düşünmek de mümkündür. Ancak görebildiğimiz kadarıyla ovalık Kilikia'da Helios'un tarımsal ürünlerin gelişimindeki rolünü kanıtlayan $\succ \leftarrow\circ\rightarrow$ veya $\succ\leftarrow\hbar\parallel\rightarrow$ sıfatıyla anıldığı herhangi bir örnek ne yazık ki mevcut değildir. Bölgede yapılacak araştırmalar neticesinde Helios'un bu sıfatlarla veya tarımla ilişkili benzer bir sıfatla anıldığı örneklerin bulunması tanrının şifa verici özelliğinin dışında tarımsal anlamda da $\leftarrow\rightarrow\parallel\rightarrow$ olarak düşünülmüş olabileceği yönündeki tahminlerimizi güçlendirecektir.

²³⁴ Jessen, **a.g.e.**, s. 74.

Tam bu noktada ilgili bölümde ayrıca değineceğimiz doğu Pamphylia'daki Lyrbe kentine ait 1 no.'lu sikke Helios'un tarımla ilişkili bir tanrı olarak tapınım görmüş olduğunu belgeleyen elimizdeki önemli bir kanıt olarak göze çarpmakta ve her iki kent birbirine oldukça uzak mesafede olmakla birlikte Hierapolis-Kastabala'da da bu tanrının tarımsal anlamda "kurtarıcı" olarak düşünülmüş olabileceği ihtimaline katkıda bulunmaktadır. Söz konusu Lyrbe sikkesi Gordianus III dönemine ait olup (İ.S. 238-244), sikkenin arka yüzünde ayakta ve ağırlığını sol bacağına vermiş durumdaki Helios sağ elini kaldırmakta, sol elinde ise bir bereket boynuzu tutmaktadır. Bilindiği üzere Demeter'in de önemli atribülerinden olan bereket boynuzu isminden de anlaşılabacağı üzere tarımsal anlamda bolluk ve bereketi temsil eden bir sembol olup, kıvrılmış bir boynuz içinden çiçek ve meyveler taşar şekilde tasvir edilmektedir²³⁵. Bunun yanı sıra Hierapolis-Kastabala gibi ovalık Kilikia'da yer alan ve Kastabala'nın oldukça yakınında bulunan Anazarbos'un batısındaki İ.S. 1.-2. y.y.'a tarihlenen bir yazıtta kendisine adakta bulunulan bereket tanrıçası Euthenia'nın da sikkeler üzerinde genellikle başak dalları ve bereket boynuzuyla birlikte betimlendiği dikkate alınırsa²³⁶, bunu da bereket boynuzuyla temsil edilen tarımla ilişkili çeşitli tanrısal varlıkların bu bölgede tapınım görmüş olmalarına dair bir başka ipucu olarak değerlendirmek ve bu bağlamda Helios'un da Hierapolis-Kastabala'da bir bereket tanrısı olarak sıfatını almış olabileceğini düşünmek mümkündür.

Diğer yandan Helios'un Hierapolis-Kastabala'da tarımsal anlamda "kurtarıcı" tanrı olarak düşünülmüş olabileceğine ilişkin bir başka ipucu ise ilgili bölümde de ele alacağımız üzere Tarsos sikkelerinde Triptolemos betimlemelerinin yer alması ve imparator Caracalla'nın Triptolemos ile özdeşleştirilmesidir. Bilindiği gibi Triptolemos tanrıça Demeter'e ait tohumları insanlara dağıtmak için gökyüzünde arabasıyla dolaştığına, ayrıca yeryüzünde ilk tohumu ektiğine inanılan tarım ve bereketle doğrudan ilişkili tanrısal bir varlıktır. Tarsos sikkelerinde

²³⁵ S. Saltuk, **Arkeoloji Sözlüğü**, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1993, s. 39.

²³⁶ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 194.

Triptolemos betimlemelerinin yer alması ise imparator Caracalla'nın İ.S. 215 yılının yaz aylarında kentte bulunduğu sırada meşgul olduğu bir hububat bağışı ile ilgilidir. Zira Caracalla Roma askeri birliklerinin ihtiyaçlarının Tarsos'lular tarafından karşılanmasından doğan genel bir erzak sıkıntısı nedeniyle kentin jeostratejik açıdan önemini de göz önünde tutmuş ve halkın sempatisini kazanmak için Mısır'dan hububat getirtmiştir. Bu durum kent sikkelerine açıkça yansımış, üzerlerinde Triptolemos betimlemesi ve "Tarsos'lulara Mısır'dan hububat armağanı" şeklinde lejandlar bulunan sikkeler basılmış, ayrıca Caracalla kent sikkeleri üzerinde bizzat Triptolemos olarak da betimlenmiştir. Anlaşılabacağı üzere Caracalla tıpkı Triptolemos'un Kilikia'ya gelmesi ve Tarsos'u kurarak burada oturanlara erzak sağlaması gibi kente gelerek Tarsos'luları Mısır'dan sağladığı erzak ile açlık ve sıkıntıdan kurtarmış, bu nedenle de insanlara tohum dağıtan ve tarımsal hayat için önemli bir tanrısal varlık sayılan Triptolemos ile özdeşleştirilmiştir.

Bu noktada konumuzla bağlantılı olarak dikkatimizi çeken husus ise söz konusu imparatorun aynı kentte Helios ile de özdeşleştirilmiş olmasıdır. Zira Caracalla'nın Triptolemos'un yanı sıra aynı zamanda Helios ile de identifiye edilmesini, Triptolemos'un söz konusu kent için büyük önem taşıdığı anlaşılan tarımsal hayatla doğrudan bağlantılı olması gibi Helios'un da tarım ürünleri açısından vazgeçilmez bir öneme sahip olmasıyla bağdaştırmamızın mümkün olup olmadığı sorusu akla gelmektedir. Bununla birlikte Roma imparatorlarının belirli zamanlarda kendi yönetimlerinin güneş gibi parlak yani başarılı geçeceği ve kötü zamanların sona ereceği duygusunu halkta uyandırmak ve ayrıca güneş tanrısının *invictus-aniketos* (=yenilmez) unvanını da kullanarak askerler üzerindeki etkilerini artırmak amacıyla çeşitli kentlerde Sol veya Helios ile özdeşleştirildikleri de bilindiğinden, Tarsos'ta Caracalla'nın Helios ile bir tutulmasını âdet olduğu üzere imparatorun siyasal anlamda yüceltilmesi ve yönetim döneminin başarılı geçeceğinin vurgulanmak istenmesi şeklinde değerlendirmek de mümkündür. Buna karşılık kentte yaşanan gıda sıkıntısının Caracalla tarafından yapılan hububat bağışıyla giderilmesinin bir sonucu olarak tarımla ilişkili tanrısal bir varlık olan Triptolemos'un sikkelerde yer alması, imparatora büyük saygı gösterilmesi ve hatta

bizzat Triptolemos ile özdeşleştirilmesi ise söz konusu olayın kent için ne denli önem taşıdığını açıkça ortaya koymaktadır. Bu nedenle Caracalla'nın kentte Triptolemos'un dışında ayrıca Helios ile de özdeşleştirilmesini, Helios'un ürünlerin gelişimi ve bereketiyle ilgili konulardaki rolü bakımından tarım hayatı açısından büyük önem taşıması ve söz konusu imparatorun da gıda sıkıntısı çekilen kente hububat yardımı yapmasından dolayı güneş tanrısıyla bir tutulmuş olmasıyla açıklamak mümkündür. Yani diğer bir deyişle bu identifikasyonu, başka örneklerde görüldüğü gibi yönetime geçen imparatorların siyasal anlamda güç kazanmaları için Sol veya Helios ile bağdaştırılmalarından biraz daha farklı bir biçimde algılamak ve burada Caracalla'nın âdeta Helios'un "tabiata can verme" niteliğine büründürülerek oldukça sıkıntılı bir dönemde sağladığı yardımla kente yeniden hayat verdiğine inanıldığını ve kent yaşamında iz bırakan bu olay sonucunda da Triptolemos'a benzer şekilde Helios ile bir tutulmuş olabileceğini düşünmek ya da Caracalla'nın Helios ile özdeşleştirilmesiyle yine tarımsal anlamda Tarsos'un üzerine tıpkı güneş gibi doğduğunun ve artık gıda sıkıntısı çekilen günlerin sona erdiğinin vurgulanmak istenmiş olabileceğini ileri sürmek bizce mümkün görünmektedir. Bu bağlamda Tarsos'ta tarımsal anlamda yaşanan bir sıkıntının ardından yaptığı yardımla "kurtarıcı" vasfı yüklenerek Triptolemos ile bir tutulduğu anlaşılan Caracalla'nın aynı sebepten dolayı Helios ile de özdeşleştirilmiş olabileceği kabul edilirse, elimizdeki Hierapolis-Kastabala yazıtında da Helios'un kent yaşamının vazgeçilmez bir parçası durumundaki tarımsal hayatla bağlantılı olarak daha önce değindiğimiz tarımla ilgili çeşitli niteliklerinin yanı sıra belki de Tarsos'takine benzer biçimde gıda sıkıntısı çekilen bir dönemin ardından sağladığı uygun koşullar sayesinde bereketli bir mahsulün elde edilmesine yardım ettiği inancıyla $\longleftrightarrow$ sıfatıyla anılmış olabileceğini düşünmek ihtimal dahilinde gözükmetedir²³⁷.

Güneş tanrısının tarımsal hayatla ilişkisi bağlamında akla gelen bir başka olasılık ise yörede yaşayan çiftçilerin bölgede meydana gelen ve tarım arazilerine büyük zarar verebilen çekirge istilalarına karşı ürünlerini korumak amacıyla Helios'a

²³⁷ Bkz. bölüm no. 1.2.17. (Tarsos).

parnopion (=çekirge tanrısı) olarak adlandırıldığını, Attika'daki bir çekirge felaketinin sona erdirilmesinde de etkili olduğunu anlatması konumuz açısından oldukça dikkat çekicidir²³⁹. Zira antik dönemde ışığın temsilcisi sayılan ve Anadolu kökenli olduğu bilinen tanrı Apollon ile Helios'un birçok özelliği öylesine benzeşmektedir ki Helios'un zamanla değişerek Apollon'a dönüşüp dönüşmediği uzun zaman tartışma konusu olmuştur²⁴⁰. Ayrıca Parmenides ve Empedokles'in zamanından itibaren Yunanlı filozoflar²⁴¹ ile şairlerin²⁴² yanı sıra bazı Romalı şairlerin de bu konu üzerinde durdukları bilinmektedir. Orpheus'un öyküsünün anlatıldığı bir yerde ise Orpheus'un Helios'u en büyük tanrı olarak andığı ve onu Apollon'la bir tuttuğuna dair bir ifade mevcut olup, Orphik öğretilerde de Helios ile Apollon'un özdeşleştirildiği anlaşılmaktadır²⁴³.

Diğer yandan her iki tanrının Anadolu'da da çoğu kez birlikte anılması oldukça dikkat çekici bir durumdur. Söz gelimi Anadolu'nun değişik bölgelerinde ele geçen yazıtlar üzerindeki Helios Apollon Lairbenos, Helios Apollon Kisauloddenos, Helios Apollon Tyrimnaios şeklindeki ifadeler bu duruma örnek gösterilebilir²⁴⁴. Buna benzer bir başka örnek de Zeleia'daki Apollon Lykegenes'in²⁴⁵ bir başka yerde Helios olarak adlandırılmasıdır²⁴⁶. Ayrıca Byzantion'da Apollon-Helios'a ait bir tapınağın varlığına dair bilgiler de dikkat çekicidir²⁴⁷. Anakara Yunanistan'ında ise böylesi kesin bir identifikasyon olmamakla birlikte, daha önce değinildiği üzere Attik Apollon şenliklerinin aynı zamanda Helios'a da ait olduğuna inanılmasına dair bilgiler mevcuttur. Bunun yanında, Platon'da²⁴⁸ Helios ve Apollon'un ortak bir kutsal alanından söz edilmesi de bu konu ile ilgili önemli örneklerin başında gelmektedir. Bu bağlamda her ne kadar Pausanias'ın verdiği bilgilerde Lydia'daki çekirge felaketlerinin Apollon tarafından sona erdirilip erdirilmediği anlaşılamasa da

²³⁹ A.e.

²⁴⁰ Jessen, a.g.e., s. 75.

²⁴¹ A.e., s. 75-76.

²⁴² A.e., s. 76.

²⁴³ A.e.

²⁴⁴ Helios Apollon ile ilgili çeşitli örnekler için bkz. Matern, a.g.e., s. 20, not 148.

²⁴⁵ Homeros, *Ilias*, IV, 101.

²⁴⁶ Jessen, a.g.e., s. 76.

²⁴⁷ Söz konusu tapınağın imparator Septimius Severus tarafından inşa ettirilmiş olduğu sanılmaktadır, bkz. Matern, a.g.e., s. 17, not 133.

²⁴⁸ Jessen, a.g.e., s. 76.

Apollon'un Attika'da "çekirge tanrısı" olarak adlandırıldığını ve çekirge sürülerini bölgeden uzaklaştırdığını belirtmesi Helios'un çoğu zaman bu tanrıyla özdeşleştirildiğinin bilinmesi nedeniyle önem taşımaktadır.

Diğer yandan Lydia'da yaşanan ve Pausanias tarafından anlatılan çekirge felaketine benzer şekilde Tarsos'un kuzey *territorium*'undaki "Kilikia Kapılarında" bulunan ve İ.S. 1.-2. y.y.'a tarihlenen Latince bir yazıtın ovalık Kilikia bölgesinde de çekirge istilalarının tarım arazileri için büyük tehlike yarattığını ve buna karşı yöre halkı tarafından tanrıların yardımına başvurulduğunu göstermesi konumuz açısından değerlendirilmesi gereken bir ipucu olarak göze çarpmaktadır. Bölgede yaşanan bir çekirge istilasının ardından yeni bir felaketi önlemek amacıyla Kilikia Kapıları'na yerleştirildiği anlaşılan söz konusu yazıtta, aynı zamanda heykelinin de dikildiği anlaşılan Hermes-Mercurius'tan çekirge bulutlarını bölgeden uzak tutması ve tarım ürünlerini koruması istenmektedir²⁴⁹. Bu adağı sunan kişilerin olasılıkla Kalykadnos Seleukeia'sındaki kehanet merkeziyle bağlantılı olarak Apollon Sarpedon'un çekirgelerle ilgili kehanetine başvurdukları düşünülmekte olup, Apollon Sarpedon'un çekirge felaketi altında sıkıntı çeken insanlara yardım ettiğine ilişkin bilgiler de bu görüşü güçlendirmektedir²⁵⁰. Anlaşılacağı üzere söz konusu yazıt ovalık Kilikia'da da belirli zamanlarda tarım arazilerine zarar veren çekirge istilalarının yaşandığını ve bu sebeple çiftçilerin Hermes'e kendilerini bu felaketten koruması ya da kurtarması amacıyla sunuda bulunmuş olduklarını açık bir biçimde göstermekte olup, bu bağlamda Lydia bölgesinde yaşanan çekirge felaketlerinden birisinin güneşin yakıcı sıcaklığı sayesinde bertaraf edildiğine ilişkin olarak Pausanias'ın verdiği bilgiler göz önüne alındığında Helios'un Lydia bölgesinde yaşanan olaya benzer şekilde bir çekirge istilas sırasında önemli rol üstlenmiş olduğuna inanılması nedeniyle elimizdeki yazıtta "kurtarıcı" tanrı şeklinde nitelendirilmiş olabileceğini düşünmek de mümkündür. Ancak elimizde bölgede yaşanan bu tür bir felaketle Helios arasındaki bağlantıya işaret eden herhangi bir

²⁴⁹ D. Berges-J. Nollé, **Die Inschriften von Tyana**, IK 55, 2000, s. 290 vd., no. 134. J. Nollé'nin belirttiği üzere burada insanları uğursuzluklara karşı korumak amacıyla tanrı heykellerinin dikilmesi şeklindeki eski doğu kökenli bir geleneğin devam ettiği görülmektedir, bkz. Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 197, yazıt için bkz. s. 254, no. 71.

²⁵⁰ **A.e.**, s. 197, not 1414-1415.

kanıt bulunmadığından bu konudaki düşüncemiz de ne yazık ki tahminden öteye gidememektedir.

Görebildiğimiz kadarıyla Helios'un bölgede göksel bir tanrı olarak insanları, tarım ürünlerini ve olasılıkla hayvanları kötü hava şartlarından koruduğuna ya da kurtardığına inanıldığını açıkça gösteren bir kanıt ne yazık ki bulunmamakta olup, Anazarbos'ta Zeus'un tarım arazileri için büyük tehdit oluşturan dolu yağışlarına hükmettiğini açıkça gösteren *halazeos* sıfatıyla adlandırılması veya yine aynı kentte tarımsal anlamda *soter* olarak anılması örneğinde olduğu gibi elimizdeki Hierapolis Kastabala yazıtında Helios'un $\leftrightarrow\parallel\rightarrow$ sıfatıyla anılmasının tarımsal açıdan koruyucu-kurtarıcı bir tanrı olarak görülmesiyle ilişkili olup olmadığına dair daha kesin nitelikli başka buluntulara ihtiyaç duyulmaktadır. Söz gelimi Helios'u, yine *halazeos* gibi tarımla bağlantılı bir sıfatla anılan Zeus ile ya da yine tarım arazileri bakımından son derece zengin olan ovalık Kilikia'da önemli ölçüde tapınım gören bereket tanrılarından Kronos, Uranos, Agathos Theos, Demeter Karpotrophos-Karpophoros, Dionysos Kallikarpos veya Hermes-Mercurius ile birlikte gösteren bir yazıt veya başka bir arkeolojik buluntunun ya da doğu Pamphylia'daki Lyrbe'de bereket boynuzuyla betimlenmesi gibi Helios'un tarımsal yaşamla olan bağlantısını açık şekilde ortaya koyan başka kanıtların ele geçmesi bu tanrının bölgede şifa verici özelliğinin dışında tarım ve belki de hayvancılıkla ilişkili olarak "kurtarıcı" tanrı kimliğiyle tapınım görmüş olabileceğine ilişkin tahminlerimizi güçlendirecektir.

Sikkeler

1. Faustina Minor (İ.S. 161-176)

Buluntu yeri: Hierapolis Kastabala.

Literatür: E. Babelon, **Inventaire sommaire de la Collection Waddington**, 1898, s. 240, no. 4315; **SNG Schweiz** 1, no. 1587, res. 107; **SNG France** 2, no. 2231-2232, res. 124; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296, kat. no. M 146.

Ön yüz: Faustina'nın büstü. Başının üzerinde bir yarım ay bulunmaktadır.

Arka yüz: Sola dönük durumdaki Helios'un başında ışın tacı bulunan büstü tasvir edilmiştir.

SNG Schweiz 1, no. 1587, res. 107.

2. Faustina Minor (İ.S. 161-176)

Buluntu yeri: Hierapolis Kastabala.

Literatür: E. Babelon, **Inventaire sommaire de la Collection Waddington**, 1898, s. 240, no. 4316; **BMC Greek Coins 21** (Lykaonia), s. 83, no. 8-9, res. 14, 5; **SNG Aulock**, no. 5572, res. 187, no. 8679, res. 302; **SNG France 2**, no. 2233, res. 124; **SNG Schweiz 1**, no. 1586, res. 107; **SNG Deutschland Pfälzer Privatsammlungen 6**, Isaurien und Kilikien, Nr. 1-1486, München, 2001, no. 566, res. 34; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296, kat. no. M 147.

Ön yüz: Faustina'nın büstü. Başının üzerinde bir yarım ay bulunmaktadır.

Arka yüz: Helios giyimli olarak ve sağ bacağına ağırlığını vermiş şekilde ayakta tasvir edilmektedir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır. Sağ ayağının yanında yanmakta olan bir meşale durmaktadır.

SNG Schweiz 1, no. 1586, res. 107.

SNG Deutschland Pfälzer Privatsammlungen 6,
no. 566, res. 34.

3. Valerianus dönemi (İ.S. 253-260)

Buluntu yeri: Hierapolis Kastabala.

Literatür: SNG Schweiz 1, no. 1598, res. 108; SNG France 2, no. 2244-45, res. 125; E. Babelon, **Inventaire sommaire de la Collection Waddington**, 1898, s. 240, no. 4323; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296, kat. no. M 148.

Ön yüz: Valerianus'un büstü.

Arka yüz: Helios çıplak vaziyettedir ve sola doğru hareket etmektedir, sağ elini yukarıya doğru kaldırmıştır.

SNG Schweiz 1, no. 1598, res. 108.

4. Valerianus dönemi (İ.S. 253-260)

Buluntu yeri: Hierapolis Kastabala.

Literatür: SNG France 2, no. 2246, res. 125; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296, kat. no. M 149.

Arka yüz: Helios (?) tasvir edilmektedir. Sağa doğru hareket eder durumdadır.

SNG France 2, no. 2246, res. 125.

Faustina Minor dönemine (İ.S. 161-176) tarihlenen 2 no.'lu Hierapolis-Kastabala sikkelerinin ön yüzünde üzerinde bir yarım ay betimlemesiyle Faustina başı, arka yüzde ise sağ bacağına ağırlığını vermiş şekilde ayakta ve giyimli olarak Helios tasvir edilmekte olup, sağ elini kaldırmış durumdaki güneş tanrısı sol elinde bir kırbaç tutmakta, sağ ayağının yanında ise yanmakta olan bir meşale görülmektedir. Helios'un Kilikia bölgesinde kırbaçla tasvir edildiği örneklerle daha önce Flavioupolis sikkeleriyle ilgili kısımda yer verdiğimizden burada tekrarlamayı gerekli görmemekte, buna karşılık 2 no.'lu Hierapolis-Kastabala sikkesinde Helios ile beraber tasvir edilen meşale motifinin üzerinde durmayı daha uygun bulmaktayız.

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Helios'un meşale ile beraber betimlendiği oldukça fazla sayıda örnek bulunmaktadır. Bithynia'daki Prusa ad Olympum'da Septimius Severus dönemine ait (İ.S. 193-211) bir örnekte frontal biçimde tasvir edilmiş olan Helios başını sağa ve kaldırdığı eliyle tutmakta olduğu meşaleye yöneltmiş vaziyette görülmektedir²⁵¹. Prusias ad Hypium'da Lucius Verus dönemine ait bir sikkede (161-169) Helios meşale tutar vaziyette tasvir edilmiştir²⁵². Bunun yanı sıra yine Bithynia'da Nikaia kentine ait bazı İ.S. 2.-3.y.y. sikkeleri üzerinde de Helios ile ilgili oldukça ilginç tasvirler yer almakta olup, bunlarda Helios koyun ve koç gibi insan hayatı için faydalı hayvanlarla birlikte görülmekte, bu da söz konusu tanrının yöre insanları için arz ettiği yaşamsal önemden dolayı refahlarının garantörü olarak tapınım görmüş olduğunu ortaya koymaktadır²⁵³. Söz konusu örnek Helios'un bölgede hayvancılık ve buna bağlı şekilde belki de tarımla ve bereket kavramıyla olan bağlantısına işaret ettiğinden aynı bölgede meşale ile beraber tasvir edilmesini de bu bağlamda düşünmek mümkün görünmektedir.

Galatia'da Marcus Aurelius dönemine ait (İ.S. 168-180) bazı Ankyra sikkelerinde Helios sola doğru hareket halindeki *quadriga*'sı üzerinde görülmekte ve meşale tutar vaziyette tasvir edilmektedir²⁵⁴. Yine aynı bölgede yer alan Colonia Germa'da Commodus dönemine tarihlenen (İ.S. 180-192) bir sikkede Helios sağ elinde büyük bir meşale ve sol elinde de bir küre ile betimlenmiştir²⁵⁵. Pessinus'taki Marcus Aurelius dönemine ait (İ.S. 168-180) bir sikkede Helios sol bacağına ağırlık vermiş şekilde tasvir edilmekte, kaldırdığı sağ eliyle bir meşale tutmaktadır, sol elinde ise bir küre vardır²⁵⁶. Tavion'da da Iulia Domna dönemine ait (İ.S. 193-217) bir sikkede Helios bir meşale ile betimlenmiştir ve sağ elini kaldırmış

²⁵¹ W.H. Waddington, **Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure** I 4, s. 585, no. 70, res. 100, 21; Matern, **a.g.e.**, s. 289, kat. no. M 46.

²⁵² Waddington, **a.g.e.**, s. 608, no. 39, res. 104, 23; Matern, **a.g.e.**, s. 289, kat. no. M 50.

²⁵³ **A.e.**, s. 19 ve s. 288, kat. no. M 41 a-b.

²⁵⁴ **SNG Aulock**, no. 6138-39, res. 211; Yalouris - Visser-Choitz, **a.g.e.**, s. 1012, no. 56, res. 635; Matern, **a.g.e.**, s. 297, kat. no. M 166.

²⁵⁵ F. Imhoof-Blumer, **Kleinasiatische Münzen** I-II, Wien, 1901-1902, s. 496, no. 1, res. 19, 8; Matern, **a.g.e.**, s. 297, kat. no. M 167.

²⁵⁶ **BMC Greek Coins** 20 (Galatia), s. 20, no. 13, res. 4, 6; **SNG Aulock**, no. 6212, res. 214; **SNG Denmark** 34 (Cyprus), no. 123, res. 4; Z. Taşlıkioğlu, **Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1963, s. 13; Matern, **a.g.e.**, s. 297-298, kat. no. M 168.

durumdur²⁵⁷. Böylece Galatia bölgesi için elimizde bulunan Helios betimlemeli dört sikkenin hepsinde de Helios'un meşale ile betimlendiği anlaşılmaktadır.

İonia bölgesinde Maiandros Magnesia'sındaki Geta dönemine ait (İ.S. 209-211) sikkede frontal durumda bir *quadriga* görülmekte ve güneş tanrısı sağ eliyle bir meşale ve sol eliyle de çocuk Dionysos ve bir *thyrsos* tutmaktadır²⁵⁸.

Karia bölgesinde ise Helios meşale tutar vaziyette olmasa da yine meşale ile betimlenen tanrıçalarla birlikte tasvir edilmiştir. Nitekim Apollonia Salbake'deki Septimius Severus dönemine ait (İ.S. 193-211) bir sikkede dört sütunlu bir tapınak frontu ve onun ortasında Apollon-Helios frontal biçimde ve uzun bir elbise içinde tasvir edilmiştir. Helios sağ ayağına yaslanır vaziyette ayakta, sağ tarafta bir karga (?) görülmekte, solda ise Artemis sadak, yay ve okla tasvir edilmiştir. Sağda bir tanrıça meşale veya asayla betimlenmiştir, solda da bir kap görülmektedir²⁵⁹. Kidrama kentindeki Claudius dönemine ait (İ.S. 41-54) bir sikkede de ön yüzde *khlamys* ve ışın tacıyla betimlenmiş Helios büstü yer almakta arka yüzde ise Demeter ayakta ve sağ elinde bir kapla sol elinde ise bir meşale ile tasvir edilmektedir²⁶⁰.

Lydia bölgesinde Aninetos'ta Antoninus Pius dönemine ait (İ.S. 138-161) sikkelerde Helios sağa doğru hareket eden bir *quadriga* üzerinde ve her iki elinde meşale tutar vaziyette tasvir edilmektedir²⁶¹. Hypaipa kentinde Caracalla dönemine ait (İ.S. 211-217) bir sikkede Artemis Anaitis *khiton*'u ve yüksek *polos*'uyla tasvir edilmiştir. Çıplak durumdaki Helios ise ağırlığını sağ bacağına vermiş durumdadır ve başı bir ışın tacıyla çevrilidir. Kaldırdığı sağ elinde bir meşale tutmaktadır, sol

²⁵⁷ A.e., s. 298, kat. no. M 169.

²⁵⁸ S. Schultz, *Die Münzprägung von Magnesia am Mäander in der Kaiserzeit*, 1975, s. 80, no. 214, res. 16: Matern, a.g.e., s. 290, kat. no. M 66.

²⁵⁹ Imhoof-Blumer, a.g.e., s. 121, no. 9, res. 4, 23; Bernhard, a.g.e., s. 258, res. 1, 11: Matern, a.g.e., s. 290, kat. no. M 72.

²⁶⁰ Imhoof-Blumer, a.g.e., s. 142, no. 10, ayrıca bkz. Matern, a.g.e., s. 291, kat. no. M 79.

²⁶¹ SNG Aulock, no. 2895, res. 92 ve F. Imhoof-Blumer, *Lydische Stadtmünzen*, 1897, s. 24, no. 8, res. 2, 5: Matern, a.g.e., s. 291, kat. no. M 84 a-b.

elinde ise bir küre tutmaktadır²⁶². Aynı kentte Iulia Domna dönemine ait (İ.S. 193-217) bir başka sikkede de Helios frontal biçimde ve giyimsiz olarak betimlenmiş olup, sağ bacağına ağırlık vermekte ve bir meşale ile küre tutmaktadır²⁶³. Mostene'deki Commodus dönemine ait (İ.S. 180-192) bir sikkede Helios sağa doğru hareket eden bir *quadriga* üzerinde görülmektedir. Kaldırdığı sağ eliyle bir meşale sol eliyle de dizginleri tutmaktadır. Arabanın önünde ise Hermes *petasos*'uyla görülmektedir²⁶⁴. Phladelphieia kentinde Marcus Aurelius dönemine ait bir sikkede (İ.S. 161-180) *distylos* tapınak frontu tasvir edilmekte, bunun içinde Helios'un heykeli görülmektedir. Sağ elinde bir meşale, sol elinde ise bir asa tutmakta olan Helios giyimli olarak tasvir edilmiştir²⁶⁵. Commodus dönemine tarihlenen (İ.S. 180-192) bir sikkede giyimsiz olarak tasvir edilmiş olan Helios sola dönüktür. Kaldırdığı sağ elinde bir kırbaç sol elinde de bir meşale tutmaktadır²⁶⁶. Septimius Severus dönemine ait (İ.S. 193-211) bir sikkede ise ön yüzde Hekate büstü ve meşale görülmekte arka yüzde de Helios-Apollon gerilmiş yayı ile tasvir edilmektedir²⁶⁷. Temenothrai kentinde Gallienus-Valerianus dönemine ait (İ.S. 253-260) bir sikkede Helios sağa doğru hareket eden bir *quadriga* üzerinde görülmektedir. Her iki elinde de meşale tutmaktadır²⁶⁸. Tralleis'te Antoninus Pius dönemine ait (İ.S. 138-161) bazı sikkelerde Helios ve Selene karşılıklı olarak tasvir edilmişlerdir. Selene'nin omuzları üzerinde yarım ay bulunmaktadır, sağ elini kaldırmış durumdadır, sol elinde ise bir meşale tutmaktadır²⁶⁹. Lucius Verus dönemine ait (İ.S. 161-169) bir sikkede Helios sağa doğru hareket eden bir *quadriga*'nın içinde görülmektedir. Uzun bir elbise giymiş olup, ileriye uzattığı her iki elinde de meşale tutmaktadır²⁷⁰. Commodus dönemine ait (İ.S. 180-192) bir sikkede Helios ve Selene karşılıklı olarak tasvir edilmişlerdir. Selene her iki elinde meşale ile (?) görülmektedir. Helios giyimli olarak betimlenmiştir ve sol eliyle bir meşale (?) tutmaktadır, sağ elinde ise bir asa

²⁶² A.e., s. 291, kat. no. M 86.

²⁶³ A.e., s. 291, kat. no. M 87.

²⁶⁴ Bernhard, a.g.e., s. 269, res. 2, 21; Matern, a.g.e., s. 292, kat. no. M 88.

²⁶⁵ BMC Greek Coins 22 (Lydia), s. 199, no. 73, res. 22, 10; SNG München 23 (Lydien), no. 423, res. 17; Yalouris-Visser-Choitz, a.g.e., s. 1030, no. 367; Matern, a.g.e., s. 292, kat. no. M 91.

²⁶⁶ BMC Greek Coins 22 (Lydia), s. 200, no. 74; Matern, a.g.e., s. 292, kat. no. M 92.

²⁶⁷ BMC Greek Coins 22 (Lydia), s. 192, no. 34, res. 21, 13; Matern, a.g.e., s. 292, kat. no. M 93.

²⁶⁸ Babelon, a.g.e., s. 429 vd., no. 7064, res. 20, 4; Matern, a.g.e., s. 292, kat. no. M 100.

²⁶⁹ Babelon, a.g.e., s. 321, no. 5432-4; Bernhard, a.g.e., s. 263, res. 2, 2; Matern, a.g.e., s. 293, kat. no. M 107.

²⁷⁰ BMC Greek Coins 22 (Lydia), s. 351, no. 151, res. 37, 3; Matern, a.g.e., s. 293, kat. no. M 108.

vardır²⁷¹. Valerianus dönemine ait (İ.S. 253-260) bir sikkede Helios sağa doğru hareket ederken görülmektedir. Kaldırdığı sağ elinde bir meşale, sol elinde ise bir kırbaç tutmaktadır²⁷². Tripolis kentinde de Philippus II dönemine ait (İ.S. 244-249) bir sikkede Helios frontal biçimde ve sağ bacağına dayanmış şekilde ayakta durmaktadır. Sağ elinde bir küre tutmaktadır, sol elinde de bir kırbaç veya meşale bulunmaktadır²⁷³.

Kilikia bölgesinde ise ele almakta olduğumuz ovalık Kilikia kenti Hierapolis-Kastabala dışında Soloi-Pompeiopolis ve Tarsos kentlerinde de bazı sikkeler üzerinde Helios ve meşale tasviri birlikte yer almakta olup, bunlara ilgili bölümlerde ayrıca değinilecektir. Bir ovalık Kilikia kenti olan Soloi-Pompeiopolis'teki Philippus Arabs dönemine (İ.S. 244-249) ait sikkede doğu Pamphylia'daki 1 no.'lu Karallia sikkesine oldukça benzer şekilde Helios sağ elini kaldırmakta sol elinde de bir meşale tutmaktadır. Bir başka ovalık Kilikia kenti olan Tarsos'ta ise Maximinus Thrax dönemine ait bir sikkede de (İ.S. 235-238) Helios, sağ elini yukarı kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutar vaziyette görülmektedir. P. Matern'e göre Helios yanan bir meşaleyle betimlenen Selene'nin karşısında tasvir edilmiştir. Ancak bir başka kaynakta söz konusu figür Demeter olarak yorumlanmaktadır²⁷⁴.

Mysia bölgesinde bulunan Pergamon'daki İ.Ö. 180-160 yıllarına tarihlenen meşhur Pergamon sunağının frizinde bir *gigantomakhia* sahnesi yer almaktadır. Güney yüzünde Helios başka tanrısal varlıklarla birlikte bir *quadriga*'nın üzerinde sola doğru hareket etmektedir. Solda dört nala giden *quadriga*'nın önünde bir *gigant* durmaktadır. Helios sol elini ileriye uzatmış vaziyette dizginleri tutmaktadır ve sağ elinde de bir meşale vardır, buna ait izler tanrının başının yanında görülebilmektedir. Helios'un önünde Eos, arkasında ise Theia ve Selene bulunmaktadır²⁷⁵.

²⁷¹ Imhoof-Blumer, **a.g.e.**, s. 178, no. 36, res. 7, 13; Matern, **a.g.e.**, s. 293, kat. no. M 109.

²⁷² **A.e.**, s. 293, kat. no. M 112.

²⁷³ **A.e.**, s. 293-294, kat. no. M 114.

²⁷⁴ **A.e.**, s. 297, kat. no. M 162 krş. **SNG Schweiz** 1, no. 1103, res. 71.

²⁷⁵ Yalouris-Visser-Choitz, **a.g.e.**, s. 1013, no. 71; ayrıntılı bilgi ve kaynakça için bkz. Matern, **a.g.e.**, s. 211-212, kat. no. Q 30.

Paphlagonia'da Germanikopolis'te Iulia Domna dönemine ait (İ.S. 193-217) bir sikkede Helios giyimsiz olarak betimlenmiş olup, sol bacağına ağırlık vermiştir. Sol elinde bir meşale tutmaktadır, sağ elini ise kaldırmış vaziyettedir²⁷⁶.

Phrygia'da Kolossai kentinde Commodus dönemine tarihlenen (İ.S. 180-192) bazı sikkelerde Helios'un frontal durumdaki *quadriga*'sı yer almaktadır. Helios uzun bir elbise giymiştir, sağ elinde bir meşale ve sol elinde de bir küre vardır²⁷⁷. Yklş. İ.S. 200 yıllarına tarihlenen bir sikkede de Helios frontal biçimde tasvir edilmiştir ve sol bacağına dayanmaktadır. Sağ elinde bir meşale, sol elinde de bir küre tutmaktadır²⁷⁸. Kotiaion'da Valerianus-Gallienus dönemine ait (İ.S. 253-268) bir sikkede Helios'un *quadriga*'sı frontal durumda olup, Helios sağ elinde bir meşale, sol elinde ise bir küre tutmaktadır²⁷⁹.

Doğu Pamphylia'da ise Karallia'daki Elegabalus dönemine tarihlenen (İ.S. 218-222) 1 no.'lu sikkenin arka yüzünde Helios başında ışın tacıyla, ayakta ve yüzü sola dönük durumda olup, sağ elini kaldırmakta ve sol elinde de bir meşale tutmaktadır. Helios ile birlikte tasvir edilen meşale motifiyle ilgili olarak yukarıda değindiğimiz Karallia sikkesi gibi Pamphylia ve Pisidia'da da başka örnekler bulunmakla birlikte bunlara ilgili bölümlerde değinilecektir. Ancak söz konusu örneklerden bir tanesi Helios'un meşaleyle birlikte betimlenen yerel bir tanrıçayla beraber gösterilmesi bakımından dikkat çekici olduğundan burada kısaca belirtmekte yarar görmekteyiz. Söz konusu örnek Pamphylia'nın önemli kentlerinden Perge'de bulunmuş olup Septimius Severus dönemine tarihlenen bir kabartmadır. Ortada meşalesiyle Artemis Pergaia yer almaktadır. Diğer tarafta Aphrodite betimlenmiş olup, sağda ise Helios'un büstü bulunmaktadır.

²⁷⁶ A.e., s. 287, kat. no. M 30.

²⁷⁷ BMC Greek Coins 25, (Phrygia), s. 154, no. 4-5, res. 19, 5; SNG Aulock, no. 3765, res. 123. Matern, a.g.e., s. 294, kat. no. M 120.

²⁷⁸ Babelon, a.g.e., s. 346, no. 5870; Matern, a.g.e., s. 294, kat. no. M 121.

²⁷⁹ SNG Aulock, no. 3774, res. 123; Matern, a.g.e., s. 294, kat. no. M 124.

Faustina Minor dönemine ait elimizdeki Hierapolis-Kastabala sikkelerinde de Helios'un genellikle tarım ve bereket tanrıçası Demeter'in atribütlerinden biri olarak kabul edilen yanan meşaleyle beraber tasvir edilmesi, yukarıda ele aldığımız yazıtta olarak anılan bu tanrının kentte bir tarım ve çiftçi tanrısı olarak "kurtarıcı" kimliğiyle görülüp görülmediği konusuna ı ışık tutabilecek nitelikte önemli bir bulgu olarak görünmektedir. Söz konusu sikkelerde Helios'un yanmakta olan bir meşaleyle birlikte betimlenmesiyle bağlantılı olarak önem arz etmiş olabileceğini düşündüğümüz bereket tanrıçası Demeter daha önce değindiğimiz gibi Aigeai kentinde tarımla olan bağlantısını açık şekilde ortaya koyan *karpotrophos* ve *karpophoros* sıfatlarıyla tapınım görmüştür. Bölgede Demeter'e ilişkin tapınımı belgeleyen bir başka önemli kanıt ise Anazarbos'un kuzey *territorium*'undaki Andıl Tepe'de bulunmuş olan ve eser üzerindeki yazıttan Demeter'i temsil ettiği anlaşılan İ.S. 1.-2. y.y.'a ait bir tanrıça büstüdür. Bu noktada hemen belirtmemiz gerekir ki yukarıda değindiğimiz Tarsos sikkesinde Helios ile birlikte görülen meşaleli figürün Demeter değil de Selene olduğu kabul edilirse ovalık Kilikia'da Helios ve Demeter'in birlikte ve meşale ile tasvir edildiği herhangi bir örnek görebildiğimiz kadarıyla mevcut değildir. Buna karşılık yukarıda değindiğimiz üzere Karia bölgesindeki Kidrama kentine ait bir sikkenin ön yüzünde Helios büstünün, arka yüzünde ise ayakta, sağ elinde bir kap ve sol elinde bir meşale bulunan Demeter'in tasvir edildiğini unutmamak gerekir.

Diğer yandan Demeter'in yanı sıra Hierapolis-Kastabala kentinde güçlü şekilde tapınım gördüğü anlaşılan yerel tanrıça Perasia da bu kentin sikkelerinde Helios ile birlikte yer alan meşale tasviri nedeniyle konumuz açısından ayrıca önem kazanmaktadır. Bu tanrıçayla ilişkili en eski bilgi Hierapolis-Kastabala ve Karatepe arasındaki Bahadırlı köyünde bulunmuş olan ve İ.Ö. 5.-4. y.y.'a tarihlenen Aramca bir yazıtta söz edilen eski bir Assur-Anadolu tanrıçası Kubaba Piwaššura²⁸⁰ ile bağlantılıdır. Kubaba eski Assur-Anadolu kökenli bir isim olup, bu tanrıça Hititler

²⁸⁰ Bilindiği üzere tanrıça Kubaba sonradan Anadolu'da özellikle Phrygia ve Lydia bölgelerinde Kybele veya Kybebe adıyla tapınım görmüş olup, *Potnia Theron* olarak da anılan Kybele ana tanrıça vasfı ve "yaşamın efendisi" sayılmasından dolayı genellikle bereketle ilişkilendirilmiştir, bkz. Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 111.

tarafından da devlet kültü çerçevesinde tapınım görmüştür. Kubaba'nın en iyi bilinen kült merkezi ise Kuzey Suriye'dir ve tanrıçanın kültü buradan güneybatıya, özellikle de kuzeye ve kuzeybatıya yayılım göstermiştir.

Tanrıça Kubaba'nın niteliğini ikonografisi sayesinde anlamak mümkün olmaktadır. Uzun elbise, manto ve *polos*'uyla tasvir edilmesinin yanında bazı atribüleri Kubaba'nın ifade ettiği anlamı açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Kubaba ile birlikte betimlenen nar ve başak demeti onun özellikle bereketle olan ilişkisini, ayna ise kadınlık ve güzellikle ilgili konularla bağlantısını göstermektedir. Kubaba'nın sahip olduğu bu özelliklerin Perasia ile olan büyük benzerliği ise Perasia'nın Kubaba'nın devamı niteliğindeki yerel bir tanrıça olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim Perasia'nın Yunanca kökenli bir isim olmadığına, olasılıkla yukarıdaki yazıtta geçen ve tanrıça Kubaba ile bağlantılı olan Piwaššura kelimesi ile ilişkili olduğunun düşünülmesi de bu görüşü desteklemektedir. Diğer yandan Perasia kelimesi tanrıçanın yapısı ve özellikleri hakkında herhangi bir bilgi vermemekle birlikte, Perasia'nın Hierapolis-Kastabala'da bulunan ve İ.S. 151 yılına tarihlenen bir yazıtta Yunan tanrıçaları Selene, Artemis, ateş taşıyan Hekate, Aphrodite ve Demeter ile bir tutulması²⁸¹ onun bir Yunan tanrıçası olmadığını göstermektedir. Bunun yanı sıra söz konusu yazıtta Perasia ile ilişkilendirilen Yunan tanrıçalarının incelenmesi ise Perasia'nın niteliği hakkında bazı ipuçları vermektedir. Buna göre Perasia'nın muhtemelen bereketle yakından ilişkili bir tanrıça olduğu anlaşılmakta²⁸², bunun dışında ay, kadınlık, güzellik, av, büyü ve belki de yer altı ile de ilişkili görünmektedir. Perasia ile karşılaştırılan bu Yunan tanrıçalarının ikonografik bakımdan Kubaba ile de ortak özelliklere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bunlar uzun elbise ve *polos* ile betimlenmekte, ayrıca Aphrodite Kubaba gibi sıklıkla nar ile ve Demeter de başak demetiyle tasvir edilmektedir. Kubaba ile beraber görülen boğa ve aslan motifleri de Selene, Artemis ve Hekate ile birlikte kullanılmaktadır.

²⁸¹ Söz konusu yazıt için bkz. A.e., s. 225, no. 5.

²⁸² A.e., s. 117.

Hierapolis-Kastabala'da Perasia sadece Hellenistik dönem sikkeleri üzerinde tasvir edilmiştir. Tanrıça bu sikkelerde bir taht üzerinde oturmakta, uzun bir elbiseyle ve başında da *polos* ile tasvir edilmekte olup, tanrıçanın başındaki *polos*'u Kubaba ile ilişkilendirmek mümkündür. Bunun yanı sıra tanrıçanın kolları hafif kırık durumdadır, sağ elinde olasılıkla bir kap ve sol elinde de ince bir asa tutmaktadır. Bu bağlamda yukarıda değinilen yazıtta Perasia ile karşılaştırılan Yunan tanrıçaları için de kullanılan *polos* ve uzun elbise gibi ikonografik özelliklerin Perasia'nın Hellenistik dönem sikkelerindeki tasvirlerine aykırı düşmediği görülmektedir. Söz konusu Hellenistik dönem sikkelerinin arka yüzlerindeki bu oturan, uzun elbiseli ve başında bir *polos* bulunan tanrıça tasviri ortak bir özelliği yansıtmaktadır, zira *polos* genel olarak bereketle ilişkili bir motif olarak kabul edilmektedir. Diğer yandan Perasia Roma imparatorluk dönemine ait sikkelerde yer almamakla birlikte, bu sikkeler üzerinde Perasia ile ilişkili görülen meşale tasvirlerinin sıkça yer alması ise aşağıda değineceğimiz üzere konumuz açısından ayrıca önem taşımaktadır²⁸³.

Diğer yandan Flavioupolis'in kuzey *territorium*'undaki Yeşilyayla köyünde İ.S. 1.-2. y.y.'a tarihlenen bir bereket tanrıçası büstü bulunmuş olup, söz konusu tanrıçanın da meşale ve zeytin dalıyla birlikte tasvir edilmiş olduğu görülmektedir²⁸⁴. Büstün altındaki yazıtta adağı sunan ve eseri meydana getiren kişilerin isimleri anılmakta, ancak ne tanrıçanın ne de söz konusu büstün ait olduğu köyün adları yer almamaktadır. Söz konusu figür sol elinde bir meşale, sağ elinde de bir zeytin dalı tutmaktadır. Atribü olarak elinde tuttuğu meşalenin bu tanrıçanın tanımlanması konusuna ışık tutabileceği ve asıl kült merkezi Hierapolis-Kastabala'da bulunan tanrıça Perasia ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Zira Perasia'nın ele geçen bir yazıtta $\prec_,\succ\text{fl}_,\circ\text{—}$ (=ateş taşıyan) olarak adlandırılması²⁸⁵ onun meşaleyle

²⁸³ Dupont-Sommer – Robert, **a.g.e.**, res. 25 vd., no. 57 vd.; **SNG France 2**, no. 2225 vd., no. 2242 vd.; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 115, not 796.

²⁸⁴ **A.e.**, s. 248, no. 59.

²⁸⁵ Bu yazıt için bkz. Heberdey-Wilhelm, **a.g.e.**, s. 26, no. 58; Dupont-Sommer – Robert, **a.g.e.**, s. 51; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 194, not 1398. Ayrıca Strabon'da yer alan ve tanrıçanın onuruna düzenlenen gece şenliklerinde rahibelerin çıplak ayakla kor halindeki kömürlerin üzerinden yürüdüklerine ve yaralanmadıklarına dair anlatım da bu tanrıçanın kültüründe ateşin önemli bir yeri olduğunu gösteren önemli bir ipucudur, bkz. Dupont-Sommer – Robert, **a.g.e.**, s. 53 vd; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 108, not 739. Bunun yanı sıra az önce değindiğimiz gibi Perasia'ya atfedilen meşale

ilişkilendirilmiş olduğuna işaret etmektedir²⁸⁶. Yine daha önce değindiğimiz gibi Perasia'nın bereketle olan ilişkisi ile bereketle bağlantılı olan tanrıça Kubaba'nın devamı niteliğinde olduğu bilindiğinden, Flavioupolis'teki söz konusu tanrıça büstünün meşale taşıyan bereket tanrıçası olarak betimlenmiş Perasia ile identifiye edilebileceği düşünülmektedir²⁸⁷.

Diğer yandan Anadolu'da bir bereket tanrıçası olarak tapınım gördüğü bilinen ve yukarıda sözünü ettiğimiz Kubaba'nın devamı niteliğinde olan Kybele ile Helios'un yine Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bir arada tasvir edildikleri örneklere rastlanması da konumuz açısından ayrıca dikkat çekicidir. Nitekim Pergamon'da İ.Ö. 2. y.y.'a (?) tarihlenen bir eserde yan yüzde bir meşalenin üzerinde Helios'un küçük bir büstü görülmekte, ön yüzde ise aslanlara binmiş durumdaki Kybele tasviri yer almaktadır²⁸⁸. İonia'da da bir Kybele rahibine ait olduğu anlaşılan bir adak üzerinde solda ışın tacıyla betimlenmiş güneş tanrısı görülmekte olup, sağdaki kırık kısımda ise başka bir tanrısal varlığın tasvir edildiği düşünülmekte, aralarında da ucu yukarıya doğru açık bir hilâl ve içinde bir yıldız betimlemesi yer almaktadır²⁸⁹. Lydia'da Briula kentinde Roma imparatorluk dönemine tarihlenen bir sikkenin ön yüzünde Helios, arka yüzünde ise Kybele *kalathos*'uyla ve ayakta durur vaziyette, ellerini iki aslanın başına dayamış durumda tasvir edilmektedir²⁹⁰. Phrygia bölgesindeki Kotiaion'da Severus Alexander dönemine ait (İ.S. 222-235) bir sikkede ise Helios sağ bacağına yaslanır durumda ve sağ elini kaldırmış vaziyette görülmekte olup, sol elinde ise küçük bir tahtta oturan Kybele figürü tutmaktadır²⁹¹. İlgili bölümde değineceğimiz üzere Pisidia'da Antiokheia'daki ve Gelendost'taki birer sunağın üzerinde de farklı yüzlerde olmak kaydıyla Helios ve Kybele'nin tasvirleri yer almaktadır.

tasvirlerinin Roma imparatorluk dönemi sikkelerinde sıkça kullanılması da yine bu tanrıçanın meşale ile olan bağlantısını göstermektedir.

²⁸⁶ Meşale motifinin Perasia kültüründe önemli bir atribü oluşu hakkında ayrıca bkz. A.e., s. 45.

²⁸⁷ A.e., s. 193-194.

²⁸⁸ Yalouris - Visser-Choitz, a.g.e., s. 1026, no. 294; Matern, a.g.e., s. 252, kat. no. B 52.

²⁸⁹ G. Petzl, *Die Inschriften von Smyrna*, IK 24,1, Teil II, 1, 1987, s. 248, no. 745.

²⁹⁰ SNG Aulock, no. 2933, res. 94; Imhoof-Blumer, a.g.e., s. 53, no. 2, res. 3, 12; H.C. Lindgren-F.L. Kovacs, *Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the Levant from the Lindgren Collection*, 1985, s. 37, no. 718, res. 24; Matern, a.g.e., s. 291, kat. no. M 85.

²⁹¹ A.e., s. 294, kat. no. M 122.

Bu örnekler tabiat ve tarım ürünleri için vazgeçilmez öneme sahip olduğu bilinen Helios'un yine tabiat ve bereketle ilişkisi bilinen ve kökü Hititlere, öncesinde de Kuzey Suriye'ye kadar uzanan tanrıça Kubaba'nın Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde isim değiştirerek varlığını sürdürdüğünü gösteren ana tanrıça Kybele ile olan bağlantısını açıkça ortaya koymaktadır. Ancak görebildiğimiz kadarıyla Kilikia bölgesinde tanrıça Kybele'nin tapınımına dair herhangi bir tasvir veya yazıt bulunmamakta, ayrıca Helios ile Kybele'yi birlikte gösteren bir eser de bilinmemektedir. Buna karşılık yukarıda değindiğimiz üzere bereketle ilişkili bir tanrıça olan Perasia'nın Anadolu'da çeşitli bölgelerde Kybele veya Kybebe olarak tapınım gören Kubaba'nın bir devamı niteliğinde olduğu anlaşılmakta ve ayrıca meşale motifi ile de bağlantılı olduğu düşünülen bu tanrıçanın Hierapolis-Kastabala'da önemli ölçüde tapınım gördüğü bilinmektedir. Bu bağlamda Helios'un Anadolu'nun değişik bölgelerinde ele geçen bazı örnekler üzerinde Kybele ile beraber betimlendiği, ayrıca meşale motifiyle beraber çeşitli yerel nitelikli tanrıçalarla da betimlendiği (yukarıda değindiğimiz Perge'deki Artemis Pergaia örneğinde olduğu gibi) göz önüne alınırsa bu kente ait bazı sikkelerde Helios'un meşale ile beraber tasvir edilmesini tarımsal yaşam açısından önem arz eden ve Kubaba'nın devamı niteliğindeki Perasia ile Helios'un ortak bir tapınımına işaret edebileceği şeklinde yorumlamak da mümkün görünmektedir. Bununla birlikte Helios'un meşale motifi ile birlikte yer aldığı çeşitli tasvirlerine örnekler verdiğimiz kısımda değindiğimiz gibi, Karia'da Kidrama kentindeki bir örnekte Helios'un ve meşalesiyle beraber Demeter'in aynı sikke üzerinde betimlenmesi elimizdeki Faustina Minor dönemine ait 2 no.'lu Hierapolis-Kastabala sikkesinde Helios ile birlikte yer alan meşale tasvirinin kentteki güçlü Perasia kültü ile bağlantılı olabileceğine yönelik yorumlarımızda daha ihtiyatlı olmamızı gerektirmektedir. Zira ovalık Kilikia'da görebildiğimiz kadarıyla Helios ve Demeter arasında sağlam bir bağlantı kurulmasına yol açabilecek herhangi bir buluntunun mevcut olmaması, daha da önemlisi Hierapolis-Kastabala'da Perasia'nın oldukça köklü bir kültü sahip olması ve bu tanrıçanın da meşale ile ilişkilendirilmesine yönelik görüşler ilk bakışta söz konusu sikke üzerindeki meşale motifinin Helios ve Perasia arasında tarımsal bereket anlamında kurulan bir bağa işaret etmekle beraber, Helios'un

Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde meşale motifiyle beraber tasvir edilmesinden dolayı bunu sadece Helios'a özgü ve tarımla ilişkili bir tür bereket sembolü olarak yorumlamak da mümkündür²⁹². Buna karşılık daha önce değindiğimiz üzere yine Hierapolis-Kastabala'da bulunmuş bir yazıtta Perasia'nın Selene, Artemis, ateş taşıyan Hekate, Aphrodite ve Demeter ile özdeşleştirilmesi²⁹³ ve bu tanrıçaların diğer ortak atribülerinin yanı sıra meşale motifi ile de ilişkilerinin bilinmesi²⁹⁴ ve Hierapolis-Kastabala'da köklü bir kültü olan yerel tanrıça Perasia'nın söz konusu Yunan tanrıçalarıyla özdeşleştirilmesi bu tanrıçalar için de geçerli olan meşale motifinin kentteki güçlü Perasia kültü ile bağlantılı olarak elimizdeki Hierapolis-Kastabala sikkeleri üzerinde yer almış olabileceği ihtimaline katkıda bulunmaktadır. Bununla beraber söz konusu meşale motifinin yukarıda adı geçen Perasia dışındaki tanrıçalardan biriyle ilişkili olarak da elimizdeki sikkeler üzerinde yer almış olabileceğini belirtmemiz gerekir. Sonuç olarak Hierapolis-Kastabala'daki sikkede Helios ile beraber görülen meşale tasvirinin, kentte güçlü bir tapınımı olan ve yukarıda bahsedilen tanrıçalarla çeşitli ortak yönlerinin bulunmasının da yardımıyla özdeşleştirilen Perasia ile bağlantılı olması ya da Anadolu'nun başka bölgelerinde olduğu gibi sadece Helios'a ait bir atribü olarak görülmesi iki ihtimal olarak belirlemekte, ancak kentteki köklü Perasia kültü ve her iki tanrıyla birlikte meşale motifinin de bereketle olan bağlantısı dikkate alınırsa, ayrıca Perasia'nın Kybele'nin devamı niteliğindeki Kubaba ile olan yakınlığı ve Helios'un Anadolu'da başka bölgelerde Kybele ile ilişkilendirildiği göz önünde tutulursa söz konusu meşale motifinin Helios ile birlikte yer almasını Perasia kültürünün ve tarımsal bereket kavramının sembolü olarak görmek kanımızca daha güçlü bir ihtimal olarak görünmektedir.

²⁹² Diğer yandan meşale motifinin Perasia ve Demeter'in dışında Hekate, Selene ve Artemis gibi başka tanrıçalar için de kullanılması söz konusu sikkede görülen meşalenin belirli bir tanrıçayla ilişkilendirilmesini güçleştirmektedir.

²⁹³ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 225, no. 5.

²⁹⁴ Hatırlanacağı üzere Selene (Lydia/Tralleis'te), Artemis (Pamphylia/Perge'de) ve Hekate'nin (Lydia/Philadelphieia'da) meşale ile beraber gösterildiği örneklerle Helios'un meşale motifiyle beraber yer aldığı buluntularla ilgili kısımda değinilmişti. Perasia ile söz konusu tanrıçalar arasındaki ortak yönler için ayrıca bkz. **A.e.**, s. 113.

1.2.9. Kalykadnos Seleukeia'sı (Silifke)

Sikkeler

1. İ.Ö. 2.-1. y.y.

Buluntu yeri: Kalykadnos Seleukeia'sı.

Literatür: SNG Aulock, no. 5816, res. 197; SNG France 2, no. 945-47, 956, res. 46-47; N. Yalouris - T. Visser-Choitz, "Helios", LIMC V, 1990, s. 1023, no. 217, res. 643; P. Matern, Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 297, kat. no. M 155.

Ön yüz: Athena büstü, sağa dönük vaziyettedir.

Arka yüz: Helios büstü, sağa dönük vaziyettedir.

SNG France 2, no. 945-946-947, res. 46-47.

Görüldüğü üzere bu kente ait İ.Ö. 2.-1. y.y. sikkeleri üzerinde ön yüzde Athena başı arka yüzde de Helios başı betimlemelerine yer verilmiştir. Kilikia bölgesindeki çeşitli kentlerde Athena tapınıma ilişkin örnekler mevcut olup, söz gelimi dağlık

Kilikia’da Anemurion²⁹⁵, Antiokheia epi Krago²⁹⁶, Aydolin²⁹⁷, Damlaçalı²⁹⁸, Hacılar²⁹⁹, Klaudiopolis³⁰⁰, Lamos³⁰¹ ve konumuzu teşkil eden Kalykadnos Seleukeia’sında³⁰² Athena tapınımına ilişkin çeşitli buluntular göze çarpmaktadır. Kalykadnos Seleukeia’sının kuzey doğusundaki bir mağarada bulunmuş olan bir yazıtta da Krisoa’dan söz edilmektedir³⁰³. Yine Seleukeia’nın kuzeyindeki bir mağarada bir Athena tasviri bulunmuş olup, söz konusu mağaranın Seleukeia’nın kuzeyinde tanrıça Athena’ya ait önemli bir kutsal alan olduğu anlaşılmaktadır³⁰⁴. Bunun yanı sıra Kalykadnos Seleukeia’sındaki sikkelerin yardımıyla Athena’nın bu kentte baş tanrıça durumunda olduğu da bilinmektedir³⁰⁵. Lamos’taki yazıtta ise Oreia Athena Krisoa’dan söz edilmekte olup, bu sayede söz konusu tanrıçanın bir “dağ tanrıçası” olarak tanımlanması mümkün olmuştur³⁰⁶. Bunların yanı sıra yine bu bölgedeki Elaiussa Sebaste’deki bir yazıtta da Athena Oreia için adakta bulunulduğu bilinmektedir³⁰⁷.

Ovalık Kilikia’da ise Mopsuestia’nın *territorium*’unda bulunmuş olan iki adak yazıtı bu bölgedeki Athena Oreia kültüne işaret etmekte³⁰⁸ ve bu kültün sadece dağlık Kilikia ile sınırlı olmadığını kanıtlamaktadır. Ovalık Kilikia’da Athena tapınımına ilişkin başka izler de mevcut olup, bunların arasında Mallos’taki Athena Magarsia kültü önemli bir yer tutmaktadır³⁰⁹. Bunların dışında Aigeai, Zephyrion ve Soloi’daki sikkelerde Athena Nikephoros tavrileri yer almakta,³¹⁰ ayrıca Soloi’daki elinde yıldırım tutan Athena Promakhos tasvirlerinin bulunduğu sikkeler de ovalık Kilikia’da bu tanrıçanın tapınımına ilişkin önemli örnekler arasında görülmektedir³¹¹.

²⁹⁵ Hagel-Tomaschitz, **a.g.e.**, s. 25, no. Anm 3.

²⁹⁶ **A.e.**, s. 38-41, no. AntK 19.

²⁹⁷ **A.e.**, s. 56, Ayd 3.

²⁹⁸ **A.e.**, s. 75, no. Dam 2, 3, 4.

²⁹⁹ **A.e.**, s. 103, 4b.

³⁰⁰ **A.e.**, s. 160-161, no. Kla 13, 31.

³⁰¹ **A.e.**, s. 315, no. Lam 19.

³⁰² **A.e.**, s. 367-368, no. Sel 107 ve 124.

³⁰³ **A.e.**, s. 367-368, no. Sel 107.

³⁰⁴ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 183-184, not 1332.

³⁰⁵ **A.e.**, s. 184, not 1333.

³⁰⁶ **A.e.**, s. 183.

³⁰⁷ **A.e.**, s. 183, not 1331.

³⁰⁸ **A.e.**, s. 184 ve s. 238, no. 33-34.

³⁰⁹ **A.e.**, s. 93-107; s. 126-130.

³¹⁰ **A.e.**, s. 57.

³¹¹ **A.e.**, s. 58.

Dağlık Kilikia’da yer alan Kalykadnos Seleukeia’sındaki elimizdeki sikkelerin dışında Kilikia bölgesinde Helios ve Athena’nın birlikte yer aldıkları başka örnekler de mevcuttur. Daha sonra ilgili kısımlarda ayrıca değineceğimiz üzere bunların arasında yine dağlık Kilikia’da Kanytelis’teki bazı mezar yazıtlarında mezarlarla ilgili uyulması gereken kurallara aykırı hareket edilmesi durumunda Zeus, Helios, Selene ve Athena’ya karşı sorumlu olunacağından söz edilmekte³¹², ovalık Kilikia’da Mopsuestia’da Hellenistik dönem sikkelerinde ve İ.S. 98-138 yıllarına tarihlenen bir sikkenin ön yüzünde Korinthos başlığıyla Athena, arka yüzünde de çıplak durumdaki (?) Helios sağa doğru hareket halindeki *biga*’nın üzerinde görülmekte³¹³, Soloi-Pompeiopolis’te ise İ.Ö. 2.-1. y.y.’a tarihlenen bir sikke tipinin ön yüzünde Helios büstü, arka yüzünde ise tanrıça Athena Nikephoros oturur vaziyette ve arkasındaki kalkana yaslanmış şekilde tasvir edilmekte olup³¹⁴ bu kentte de Athena’nın baş tanrıça olarak kabul gördüğü bilinmektedir³¹⁵.

Kilikia bölgesinin dışında Anadolu’da Helios ve Athena’nın birlikte yer aldığı önemli örneklerden birisi ise Pisidia kısmında değineceğimiz üzere Selge’deki bir yazıt olup, bu yazıtta Helios ile kentin en önemli tanrıları arasında yer alan Athena’nın rahipliğini üstlenmiş birisinden söz edilmektedir³¹⁶. Pamphylia bölgesindeki Side’de ise yklş. İ.Ö. 200-36 yıllarına tarihlenen bir sikkenin ön yüzünde Athena başı sağa dönük vaziyette ve Korinthos başlığı ile tasvir edilmekte olup, üzerinde kontrmark şeklinde Helios’un yüzü yer almakta, arka yüzünde de bir Nike betimlesi bulunmaktadır³¹⁷. Bunların yanı sıra Helios ve Athena’nın çeşitli antlaşmalara ait yemin formüllerinde de başka tanrılarla birlikte anıldıkları bilinmektedir. Söz gelimi Mysia bölgesindeki Pergamon’da bulunmuş olan ve İ.Ö. 3. y.y. ortalarına tarihlenen bir yazıtta Zeus, Ge, Poseidon, Demeter, Ares, Athena Areia ve Tauropolos ve diğer bütün tanrı ve tanrıçalar

³¹² Hagel-Tomaschitz, **a.g.e.**, s. 135-136, no. Kan 11 (yazıtta geçen “Sebaste’deki Athena” ifadesinden dolayı Athena’nın Elaiussa-Sebaste’deki tapınımına işaret edilmektedir) ve no. Kan 16.

³¹³ Matern, **a.g.e.**, s. 296, kat. no. M 152.

³¹⁴ **SNG Aulock**, no. 5882-5883, res. 200; **SNG Schweiz** 1, no. 873-74, res. 55; **SNG Copenhagen** 33 (Lycaonia-Cilicia), 1956, no. 244, res. 9; Matern, **a.g.e.**, s. 297, kat. no. M 156.

³¹⁵ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 57.

³¹⁶ J. Nollé – F. Schindler, **Die Inschriften von Selge**, **IK** 37, Bonn, 1991, s. 128, no. 84a.

³¹⁷ **BMC Lycia, Pamphylia and Pisidia**, Bologna, 1964, s. 151, no. 69-70, res. 28, 7; **BMC Lycia, Pamphylia and Pisidia**, Bologna, 1964, s. 150, no. 56, res. 28, 2; **SNG Copenhagen** (Lycia-Pamphylia), no. 411.

şeklindeki ifadede Helios Ge'den hemen sonra yer almakta³¹⁸, Ionia bölgesindeki Smyrna kentine ait olan ve yklş. İ.Ö. 245 yılına tarihlenen bir yemin metninde de Helios aralarında Athena Areia'nın da bulunduğu Zeus, Ge, Ares, Sipylos'un ana tanrıçası, Apollon, Tykhe, Aphrodite Stratonikis gibi tanrı ve tanrıçalarla birlikte anılmaktadır³¹⁹.

Elimizdeki İ.Ö.2.-1. y.y.'lara tarihlenen sikkenin bir yüzünde Athena'nın diğer yüzünde ise Helios'un betimlenmesi bir yandan dağlık Kilikia'daki Kalykadnos-Seleukeia'sında Helios'un söz konusu tarihlerde resmi anlamda kabul gördüğünü belgelemekte, diğer yandan da Athena'nın genellikle kentlerin koruyucu tanrıçası olarak görülmesi ise Helios'un Kalykadnos Seleukeia'sında koruyucu tanrı olarak kabul edilip edilmediği sorusunu akla getirmektedir. Zira bu duruma benzer şekilde Ionia bölgesindeki Erythrai'da İ.Ö. 2. y.y.'ın ilk yarısına tarihlenen bir yazıtta Helios'un kentin baş tanrılarından birisi olan Athena ile birlikte anıldığı bilinmekte³²⁰, ayrıca yine bu yazıtın ilgili satırında da Helios kentin koruyucu tanrılarından Herakles ile birlikte anılmaktadır³²¹ ki bu da Helios'un Erythtai'da kentin koruyucu tanrılarından birisi olarak görülmüş olabileceğine işaret etmektedir. Elimizdeki örnekte ise Helios kapıları ve kent girişlerini koruduğuna inanılan Herakles ile birlikte değilse de genellikle pek çok kentin koruyucu tanrıçası olan Athena ile aynı sikke üzerinde tasvir edilmektedir. Diğer yandan yukarıda değindiğimiz üzere ovalık Kilikia bölgesindeki Soloi-Pompeiopolis'te Helios'un Athena Nikephoros ile beraber İ.Ö. 2.-1. y.y.'a tarihlenen bir sikkede yer alması ve Athena'nın burada baş tanrıça olarak kabul görmesi Helios'un Soloi-Pompeiopolis'te de kentin koruyucu tanrıçası olarak kabul edebileceğimiz Athena ile aynı anlamda düşünülmüş olabileceğine işaret etmektedir. Helios'un kent koruyucusu Herakles ve Athena ile beraber anıldığı Erythrai örneğine benzer şekilde, yeryüzünde olup biten her şeyi gözetlediğine inanılan bu tanrının gök yüzünde görüldüğü andan battığı zamana kadar geçen zaman boyunca kentleri ve kent kapılarını koruduğu düşüncesinin bir sonucu olarak Kalykadnos Seleukeia'sında baş tanrıça Athena ile aynı sikke üzerinde yer aldığını ve onunla beraber kentin koruyucu tanrısı olarak kabul

³¹⁸ M. Fränkel, *Die Inschriften von Pergamon*, AvP VIII, 1, Berlin, 1890, no. 13.

³¹⁹ G. Petzl, *a.g.e.*, s. 1-13, no. 573.

³²⁰ F. Graf, *Nordionische Kulte. Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia*, Schweizerisches Institut in Rom, 1985, s. 162-164.

³²¹ *A.e.*, s. 171, Herakles'in kapıları koruyucu özelliği için de bkz. s. 174.

$$\begin{array}{c}
\wedge \quad \blacklozenge \circ \quad \circ | \quad \updownarrow \mapsto \mathcal{LR}_{\leftarrow} \quad \leftarrow \leftrightarrow \blacklozenge \quad \hbar \mapsto \rightarrow \mathbf{I} \blacklozenge \quad \leftrightarrow \circ \check{S} \quad \lambda \mathcal{A}_{\leftarrow} \cup \circ \hbar \blacklozenge \quad \rightarrow \mathcal{A} \mapsto \neg \mapsto \rightleftharpoons \\
\mapsto \quad \triangleleft \quad \triangleright_{\leftarrow} \\
\leftrightarrow \quad \triangleleft \blacklozenge \triangleright \triangleleft \odot \\
8 \\
\mathcal{L}_{\parallel} \blacklozenge \hbar \blacklozenge \mapsto \quad \odot \quad \leftarrow \leftrightarrow \blacklozenge \rightarrow \neg \mathcal{L} \circ \circ \blacklozenge \quad \blacklozenge \mapsto \cup \circ \hbar \blacklozenge \quad \rightarrow \mathcal{A} \mapsto \neg \mapsto \rightleftharpoons \mapsto \quad \blacklozenge \circ \neg \circ_{\leftarrow} \\
\leftrightarrow \leftrightarrow \mapsto \quad \leftarrow \\
\rightarrow \mapsto \quad \leftarrow \\
\mapsto \quad \leftrightarrow \circ \quad \leftarrow \mapsto \leftrightarrow \rightarrow \quad \circ \blacklozenge \quad \circ \mathcal{A}_{\leftarrow} \quad \odot \circ \quad \leftarrow
\end{array}$$

Satır 7-8: $\circ \hbar \blacklozenge \rightarrow \mathcal{A} \mapsto$ (Hagel-Tomaschitz), $\circ \mapsto \rightarrow \neg \neg \quad \leftarrow$ (Strubbe).

Yazıtta Marcus Ulpius Knos'un bu mezarı kendi olanaklarıyla kendisi ve karısı (?) Demetrios kızı Sambateis, ayrıca Knos oğlu Menas ve Knos oğlu Knos ile onların eşleri ve çocukları için yaptırdığı, (bu mezara) bir başkasının gömülmesinin yasak olduğu ve şayet birisi kuralları çiğnerse Zeus'un *thesauros*'una 1000 *denarion* ve Selene ile Helios'a da 1000 *denarion* ödeyeceği ve "Arai" ile yer altı tanrılarına karşı sorumlu olacağı anlatılmaktadır. Mezar sahibinin ise olasılıkla kendisi ya da kendisinden önce ailesine mensup birisi tarafından imparator Traianus döneminde Roma vatandaşlık hakkını almış olduğu anlaşılmaktadır³²².

Söz konusu mezar yazıtında ilk olarak göze çarpan husus mezarla ilgili kurallara uyulmaması durumunda suç işleyecek kişinin mezar koruyucusu olarak görülen tanrılara karşı sorumlu olacağının özellikle vurgulanmasıdır. Bu tanrılar yazıtta sırasıyla Zeus, Selene, Helios, "Arai" ve yer altı tanrıları olarak anılmaktadır. A. Parrot bu tanrıların içinde yer alan ve "Arai" ya da bazen "ayde Arai" olarak ifade

³²² J. Strubbe, *a.g.e.*, s. 262-263, no. 388.

edilen dişil tanrısal varlıkları Eumenid’lerle (Erinys’ler, yani intikam tanrıçaları) bağlantılı görmektedir³²³. Erinys’lerin suç işleyen kimselerin peşini hiçbir zaman bırakmayan intikam tanrıçaları oldukları göz önünde tutulduğunda mezarların korunması amacıyla söz konusu tanrıçalara seslenilmiş olduğunu düşünmek bizce de uygun görüldüğünden bundan sonra geçecek olan “Arai” şeklindeki ifadenin karşılığı olarak intikam tanrıçaları kullanılacaktır.

Elimizdeki yazıt aracılığıyla İ.S. 2. y.y. ortalarında, Helios’un da aralarında yer aldığı söz konusu tanrıların bir dağlık Kilikia kenti olan Kanytelis’te mezar kültü kapsamında önemli bir rol üstlenmiş oldukları ve mezarlara karşı suç işleyecek kişilere yönelik caydırıcı bir etkilerinin bulunduğu, dolayısıyla yazıtın ait olduğu dönemde bu tanrılara ilişkin tapınının Kanytelis’te oldukça güçlü olduğu sonucuna varmak mümkündür. Bunun yanı sıra mezarla ilgili kurallara uymayacak kişilerin Zeus, Selene ve Helios’a 1000’er *denarion*’luk ödeme yapacakları belirtilmekte, Zeus’a yapılacak ödemenin onun *thesauros*’una verileceği anlatılmaktadır. İntikam tanrıçaları ve yer altı tanrılarına ise herhangi bir ödemeden söz edilmemekte, yalnızca suç işleyecek kimselerin onlara karşı günahkâr duruma düşecekleri vurgulanmaktadır. Bu noktada belirtmemiz gerekir ki mezarları koruma fonksiyonlarına Elaiussa-Sebaste ile ilgili kısımda kısaca değindiğimiz yer altı tanrılarının Kilikia bölgesinde Helios ile birlikte mezar koruyucusu olarak yer aldığı başka örneklerle Kanytelis gibi birer dağlık Kilikia kenti olan Elaiussa-Sebaste³²⁴, Korykos³²⁵ ve Olba’da da³²⁶ rastlanmaktadır.

Mezara karşı işlenecek suçun karşılığında Zeus, Selene ve Helios’a para cezasının öngörülmesini bu tanrılara karşı duyulan korku ve saygının zayıflamış olması nedeniyle böyle bir yola başvurulduğu şeklinde açıklamak yerine Elaiussa-Sebaste ile ilgili benzer bir örnekte değindiğimiz gibi potansiyel suçlulara karşı yaratılmak istenen caydırıcı etkinin günümüzde olduğu gibi inancı kuvvetli ya da

³²³ A.e., s. 258.

³²⁴ Hagel-Tomaschitz, a.g.e., s. 88, no. EIS 23.

³²⁵ A.e., s. 282, no. Kry 528.

³²⁶ A.e., s. 59, no. Can 6.

2. Koarmis'e ait mezar yazıtı (İ.S. 2.-3. y.y. ya da daha geç)

Literatür: E.L. Hicks, “Inscriptions from Western Cilicia”, **JHS** 12, 1891, s. 231, no. 11; R. Heberdey - A. Wilhelm, **Reisen in Kilikien, ausgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften**, Wien, 1896, s. 58, not 2; J. Strubbe, **ΑΠΑΙ ὤ||∩ Ὑ:≡∩·.∩. Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor. A Catalogue**, **IK** 52, Bonn, 1997, s. 262, no. 387; St. Hagel - K. Tomaschitz, **Repertorium der westkilikischen Inschriften**, **ETAM** 22, Wien, 1998, s. 134-135, no. Kan 11.

$$\dots \xrightarrow{\quad} \mathbb{F}^G \wr \underbrace{\quad}_{\square} \xrightarrow{\quad} \mathbb{F}^G \wr \text{Hicks} \wr \underbrace{\quad}_{\triangle} \cong \underbrace{\quad}_{\blacklozenge} \wr \underbrace{\quad}_{\bullet} \wr \underbrace{\quad}_{\circlearrowleft} \wr \underbrace{\quad}_{\circlearrowright} \xrightarrow{\quad} \underbrace{\quad}_{\circlearrowleft} \wr \underbrace{\quad}_{\circlearrowright} \xrightarrow{\quad} \underbrace{\quad}_{\circlearrowleft} \wr \underbrace{\quad}_{\circlearrowright}$$

◀

[illegible]

119

$$\begin{array}{l}
\Diamond \circ \Diamond, \quad \ell \circ \Diamond \circ \mathbb{Z} \wedge \quad \ell \hbar \Diamond \mp \quad \mathbb{Q} \circ \odot \quad \Diamond \mapsto^G \mapsto \odot \quad \sim \Diamond \quad \swarrow \mapsto^G \searrow \sim \\
4 \quad \mathbb{Q} \quad \Diamond \circ \mathbb{R} \mapsto^G \prec \mapsto \mapsto \uparrow \curvearrowright \mapsto \check{S} \mapsto \wedge \quad \prec \circ \circ \quad \prec \downarrow \mapsto \quad \Diamond \mathbb{Q} \quad \mapsto \odot \\
\bullet \odot \bullet \mapsto \mp \mp \mathbb{R} \Diamond \Diamond, \quad \longleftrightarrow \sim \mapsto \odot \uparrow \hbar \quad _ \odot \quad _ \mapsto \odot \mapsto \mathbb{I} \Diamond \lambda \quad \mapsto \\
6 \quad \mapsto \quad \mapsto \quad \Diamond \triangleleft \odot \ell \parallel \Diamond \hbar \Diamond, \mapsto \quad \uparrow \mapsto \ell \mathbb{R} \mapsto \odot \quad _ \mapsto \circ \mathbb{A} _ \quad \hbar \mapsto _ \\
\mapsto \circ \mathbb{A} _ \mapsto \acute{Y} \mapsto \quad \Diamond \quad \Diamond \quad \odot \mapsto \mapsto \mp \quad _ \mapsto \odot \circ \ell \quad \mapsto _, \mapsto \quad \mapsto \curvearrowright \mathbb{Q} \Diamond \triangleleft \odot \\
8 \quad \uparrow \mapsto \longleftrightarrow \curvearrowright \rightleftharpoons \triangle \quad \hbar \Diamond \quad _ \odot \mapsto \mapsto \mp \quad _ \neg (?) \quad \mapsto \rightleftharpoons (?) , \\
\mapsto \quad \mapsto \odot \triangleleft \odot \uparrow \mapsto \longleftrightarrow \hbar \Diamond \quad \Diamond \circ \parallel \mp \\
\prec \circ \circ \mathbb{I} \mapsto _ \odot \mapsto \mapsto \mp \quad _ \neg (?) \quad \mapsto \rightleftharpoons (?) , \\
\mapsto \quad \mp \hbar \circ \mathbb{Z} \Diamond \quad \mapsto \circ \Diamond \quad \longleftrightarrow \quad \mapsto \odot \uparrow \quad _ \\
10 \quad \odot \quad _ \mapsto \odot \mapsto \circ \mathbb{A} _ \prec \mapsto \bullet \odot \bullet \mapsto \mp \mp \mathbb{R} \Diamond \circ _ \quad \odot \circ \mathbb{A} _ \mapsto \quad \mapsto \mathbb{I} \Diamond \\
\mapsto _ \ell \circ \Diamond \mapsto \quad \mathbb{Q} \Diamond \odot _ \mathbb{R} _ \quad _ \mapsto \mapsto \quad _ \mapsto \mapsto \quad _ \mapsto \quad \bullet \bullet \Diamond \circ \circ \mapsto \acute{Y} \mapsto \circ \check{S} .
\end{array}$$

Satır 1: ... $_ \mapsto \mapsto \mp \circ _$?: $\square _ \mapsto _ \mp \circ _$ (Hagel-Tomaschitz).

Satır 4: $\prec \circ \ell \quad _ \downarrow$ (Hicks)

Satır 8: $(\odot \mapsto \mapsto \mp \quad _) ? \mapsto \rightleftharpoons ?$: $\mp _ (\hookrightarrow \quad \mapsto _)$ (Strubbe; Hagel-Tomaschitz).

Satır 9: $(\odot \mapsto \mapsto \mp \quad _) ? \mapsto \rightleftharpoons ?$: $\mp _ (\hookrightarrow \quad \mapsto _)$ (Strubbe; Hagel-Tomaschitz).

Yazıtta Koarmis adlı birisi kendi olanaklarıyla yaptırdığı mezara sadece kendisinin gömülebileceğini ve başka kimsenin gömülmesine de müsaade etmediğini belirterek, bu kurala uymayacak kişilerin Zeus ve Selene'ye karşı sorumlu olacaklarını ve onların *thesauros*'larına 1000 *drakhmi*, Sebaste'deki Athena'ya 1000 (?) *drakhmi* (?), Sebaste'lilerin *demos*'una 1000 (?) *drakhmi* (?) ceza ödeyeceğini ve isimleri sayılan tanrıların yanı sıra Helios ve intikam tanrıçalarına karşı da günahkâr olacağını vurgulamaktadır.

Yazıtta geçen ve para cezalarıyla ilgili olan “Sebaste’deki Athena” ve “Sebaste’lilerin *demos*’u” ifadelerine kısaca değinmek gerekir. Kilikia’nın tarihi ve tarihi coğrafyası ile ilgili kısımda değindiğimiz üzere Amyntas’ın İ.Ö. 25 yılında öldürülmesinden sonra dağlık Kilikia bölgesi Roma tarafından Kappadokia kralı Arkhelaos I’e verilmiş, Arkhelaos da Elaiussa’yı yönetim merkezi haline dönüştürerek adını Sebaste şeklinde değiştirmiştir. Kanlıdivane’de de Sebaste’ye ait *demos*’lar yaşamakta olup, elimizdeki yazıtta da görüldüğü gibi mezar kurallarına uyulmamasıyla ilgili olarak ödenecek para cezalarının Sebaste’yle bağlantılı olmasına dair örnekler bununla ilişkilidir³²⁸. Bu yerleşim yerinde yaşayanlar ise çeşitli buluntularda “Kanytelleis” veya “Kanytelideis” olarak adlandırılmaktadırlar³²⁹.

Görüldüğü üzere elimizdeki 2 no.’lu Kanytelis mezar yazıtında da ilk olarak göze çarpan husus yine uyulması istenen mezar kurallarının ihlal edilmesi durumunda suçu işleyecek kimselerin yazıtta adı geçen tanrılara karşı sorumlu olunacağını bildirilmesi ve tanrılarla sağlanmak istenen caydırıcı etkinin para cezasıyla artırılmaya çalışılmasıdır. Söz konusu tanrılar Zeus, Selene, Athena, Helios ve intikam tanrıçalarıdır. Az önce değindiğimiz Kanytelis’teki 1 no.’lu mezar yazıtında ise bu tanrılar Zeus, Selene, Helios, intikam tanrıçaları ve yer altı tanrıları olarak verilmektedir. Anlaşıldığı gibi her iki yazıtta da Zeus, Selene, Helios ve intikam tanrıçaları ortak olup, elimizdeki 2 no.’lu yazıtta yer altı tanrılarına değinilmemekte, fakat ödeme yapılacak tanrılardan birisi olarak 1 no.’lu yazıtta anılmayan Athena’dan söz edilmektedir. İ.S. 2.-3. y.y. veya daha geç bir döneme tarihlenen bu mezar yazıtında adı geçen tanrıların mezar koruyucusu olarak anılmaları kentte söz konusu tanrılara ait tapınının bu dönemlerde halen güçlü olduğunu göstermekte ve mezar kurallarına uymayacak kişilerin Sebaste’deki Athena’nın yanı sıra Zeus ve Selene’ye para cezası ödemek zorunda kalacaklarının belirtilmesi de bu iki tanrının Kanytelis’te bir kutsal alanları olduğuna işaret etmektedir³³⁰. Bununla birlikte 2 no.’lu yazıtımızda

³²⁸ A.e., s. 262.

³²⁹ G. Dagron-D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie*, Paris, 1987, s. 49-50; L. Zgusta, *Kleinasiatische Ortsnamen*, s. 225, 433; Strubbe, a.g.e., no. 387.

³³⁰ Ayrıca bkz. Heberdey-Wilhelm, a.g.e., s. 58-59.

Helios'a ve intikam tanrıçalarına yapılacak herhangi bir ödemeden söz edilmemekte, ancak suçluların günahkâr olacakları (= $\mathbb{R} \uparrow \odot \rightarrow$) yani dinsel anlamda kirlenmeye uğrayacakları önemle vurgulanmaktadır³³¹. Bu noktada dikkati çeken husus ise 1 no.'lu Kanytelis yazıtında Helios'un da ödeme yapılacak tanrılar arasında sayılması yani Kanytelis'te olası bir Helios kutsal alanının söz konusu olmasıdır. Bu nedenle 2 no.'lu yazıtta Helios'a ödeme yapılması gerektiğinin belirtilmemesi bu kente Helios'a ait iki farklı ceza uygulaması olduğunu göstermektedir. Bunlardan birinde işlenecek suçun karşılığında tanrıya verilecek bir para cezası, diğerinde ise herhangi bir para cezası olmaksızın sadece Helios'un karşısında düşülecek bir günahkârlık durumu söz konusudur. Bu noktada her iki yazıtta da adı geçen intikam tanrıçaları Helios ile benzerlik göstermekte ve Helios için geçerli olan ikinci tip ceza örneğinde olduğu gibi herhangi bir para cezası talep edilmemektedir. Benzer şekilde 1 no.'lu yazıtta yer alan yer altı tanrıları için de bir para cezasından söz edilmemektedir. Zeus ve Selene ise her iki yazıtta da para cezası ödenecek tanrılar olarak anılmaktadırlar.

Elimizdeki 2 no.'lu yazıtın bir diğer önemli özelliği ise kuşkusuz mezar koruyucu tanrılardan birisi olarak Helios ile birlikte Athena'nın da anılmış olmasıdır. Hatırlanacağı üzere çeşitli bölgelerin yanında Kilikia bölgesinde de Helios ve Athena'nın birlikte yer aldığı bazı buluntulara daha önce değinmiş ve dağlık Kilikia'da Kalykadnos Seleukeia'sındaki, ovalık Kilikia'da ise Mopsuestia ve Soloi-Pompeiopolis'teki bazı buluntuları örnek göstermiştik. Elimizdeki 2 no.'lu Kanytelis yazıtında Athena için "Sebaste'deki Athena" ifadesinin kullanılması ise bu tanrıçanın Kanytelis'ten ziyade yine bir dağlık Kilikia kenti olan Elaiussa-Sebaste'deki tapınımına ve burada mezar koruyucu niteliğiyle kabul görmesine işaret etmekte, ancak Athena'nın Kanytelis'te Zeus, Selene ve Helios ile birlikte mezar koruyucusu kimliğiyle tapınım görüp görmediği sorusuna açıklık getirmemektedir.

3. Appas'a ait mezar yazıtı (tarih ?)

³³¹ A.e., s. 59.

Buluntu yeri: Kanlıdivane.

Literatür: R. Heberdey - A. Wilhelm, **Reisen in Kilikien, ausgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften**, Wien, 1896, s. 58, no. 133; St. Hagel - K. Tomaschitz, **Repertorium der westkilikischen Inschriften**, ETAM 22, Wien, 1998, s. 135-136, no. Kan 16.

$$\Rightarrow \triangleleft \gamma \gamma \quad \perp \quad \odot \circ \mp \diamond \parallel \mp h \diamond \quad \mathbb{Q} \succ \quad \mp h \circ \mathbb{R}$$

2 $\diamond \mapsto \wedge \quad \diamond \quad \mathbb{Q} \bullet \text{fl} \diamond _ \diamond \wedge \ell h _ \diamond \text{fl} \mp$

$$_ \diamond \quad \gamma _ \ell \sim \mapsto \circ \wedge \quad \gamma \mapsto _ \mapsto \quad \mathbb{R} _ \quad \mapsto \circ \mp h \circ \mathbb{Z} \quad \mathbb{Q} \bullet \uparrow \ell$$

4 $h \quad \sim \diamond \mapsto \circ \mathbb{Q} \quad \circ \check{S} \mapsto \quad \succ \circ _ \mp h \circ \mathbb{Z} \quad [\diamond \mapsto \text{fl} _ _ \mp h \circ \odot \diamond$

$$\gamma \mapsto _ \odot _ \mathbb{R} _ \odot \circ \mp h \circ \odot \mp \circ \quad , \mp h \circ \mathbb{Z} \quad \ell \text{fl} \mapsto \circ \diamond \quad \mathbb{Q} \diamond$$

6

$$\mapsto \gamma \circ \quad \mapsto \circ \sim \quad \mathbb{Q} \diamond \mapsto \gamma \sim \diamond \mapsto \circ \quad \circ \mathbb{Z} \dots \mathbb{R} \mapsto \ell \circ \diamond \mapsto \quad \diamond \Rightarrow \triangleleft \gamma \gamma \quad \mapsto \circ _ \bullet \swarrow _ \searrow$$

$$\diamond \mapsto \quad \mapsto \mapsto \quad \dots \circ \swarrow \quad \searrow \circ _ \diamond \mapsto \quad \diamond \mp h _ \mathbb{R} \mapsto \mapsto \quad \circ _ \quad \odot \circ \diamond \mapsto \quad \diamond \mapsto$$

o

8

$$\gamma \text{fl} \diamond \sim \mathbb{Q} \quad \diamond \quad \circ \mathbb{Z} \mapsto \circ _ \gamma \mapsto _ \mapsto \uparrow \mapsto \quad \diamond h \mapsto \quad \bullet \odot \bullet \mapsto \mp \mp \mathbb{R} \diamond \mapsto \quad \mapsto \mapsto \swarrow \circ$$

\

$$\sim _ \odot \uparrow h \quad _ \odot \quad _ \mapsto \odot \mapsto \diamond \lambda \quad \mapsto \mapsto \quad \mapsto \diamond \mapsto _ \ell \circ \diamond \mapsto \quad \mapsto$$

10

$$\diamond \triangleleft \odot \ell \parallel \diamond h \diamond \mapsto \quad \odot \quad _ \mapsto \quad \diamond \Rightarrow \triangleleft \quad h \diamond \quad \diamond \mapsto \quad \gamma _ \circ _ \mapsto \gamma _ \circ _ \diamond \mathbb{R} _$$

$$_ \mathbb{N} \quad \mapsto \quad \odot \mapsto \quad \odot \mapsto \quad _ \circ \mapsto \mapsto \mp \quad _ \mapsto \mapsto$$

$$\mapsto \quad \mapsto \quad \mapsto \circ \odot \mapsto \odot \quad \circ \mapsto \mapsto \mp \quad _ \swarrow \mapsto \mapsto (?) \searrow$$

Satır 7: ...○/—\○—◆?: ...○/↔\○—◆? (Hagel-Tomaschitz).

Kanytelis'teki söz konusu 3 no.'lu mezar yazıtında da uyulması istenen kurallara aykırı hareket edilmesi durumunda önce Zeus, Helios, Selene ve Athena'ya karşı sorumlu olunacağından söz edilmekte ardından da bunlara ait her bir kutsal alana 1000 *drakhmi*'lik ödeme yapılması gerekeceği vurgulanmaktadır. Tanrılar sıralamasında önce Zeus, ardından da Helios, Selene ve Athena gelmektedir. Anlaşılacağı üzere yazıtta mezar kurallarını çiğneyecek kişilerin hem isimleri sayılan dört tanrıya karşı günahkâr olacakları hem de uğrayacakları dinsel kirlenmenin yanı sıra ayrıca bu dört tanrıya para cezası vermeleri gerekeceği duyurulmakta, bu nedenle yazıt Zeus, Selene ve Helios'un kentte mezar koruyucu nitelikleriyle kabul gördüklerini belgeleyen önemli örnekler arasında yer almakta, ayrıca bu tanrıların bir kutsal alanları olabileceğine dair önemli bir ipucu niteliği taşımaktadır. Kanytelis'teki diğer iki örnekte de (1 ve 2 no.'lu Kanytelis yazıtları) Zeus ve Selene'ye ait böyle bir ödemeden söz edilmesi, ayrıca 1 no.'lu yazıtta Helios için de böyle bir ödemenin vurgulanması her üç tanrının da bu kentte bir kutsal alana sahip oldukları yönündeki görüşleri desteklemektedir³³². 3 no.'lu yazıtta adı geçen Athena'nın ise yukarıda değindiğimiz Kanytelis'teki 2 no.'lu yazıtta "Sebaste'deki Athena" şeklinde ifade edilen Elaiussa-Sebaste kentindeki Athena olması ise mümkün görünmekle birlikte Kanytelis'teki bir Athena tapınıma işaret etme ihtimalini yadsımak için de yeterli kanıt bulunmamaktadır³³³. Bu durumda iki ihtimal belirmektedir: Birincisinde 3 no.'lu yazıt, adı geçen Athena'nın Elaiussa-Sebaste'deki Athena oluşuna ve bu kentte mezar koruyucu kimliğiyle tapınım görmesine dair 2 no.'lu Kanytelis yazıtının dışında yeni bir bilgi teşkil etmekte; ikinci olasılıkta ise 3 no.'lu yazıtta bahsedilen Athena Kanytelis'teki bir Athena kültüne işaret etmekte ve böylelikle Kanytelis'te Athena'nın Zeus, Selene ve Helios ile birlikte mezar koruyucu özelliğe sahip bir tanrıça kimliğiyle önemli bir külte

³³² Heberdey-Wilhelm de Zeus, Helios ve Selene'ye para cezalarının ödenmesine yönelik gerekliliğin bu tanrılara ait kutsal alanlar veya *thesauros*'larla ilişkili olduğunu belirterek 1, 2 ve 4 no.'lu Kanytelis yazıtlarına gönderme yapmaktadır, bkz. A.e., s. 58.

³³³ A.e., s. 59.

sahip olduğunu kanıtlamakta, ayrıca kentte adları geçen üç tanrının dışında mezar kültüyle ilgili para cezalarının ödeneceği Athena'ya ait bir kutsal alan olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Bu son olasılık 2 no.'lu Kanytelis yazıtında açık bir şekilde "Sebaste'deki Athena"dan söz edilmesine karşılık 3 no.'lu yazıtta Athena'nın ait olduğu kentten bahsedilmemesi nedeniyle biraz daha güçlü görünmekle beraber, yine de 3 no.'lu yazıtta adı geçen Athena'nın Sebaste'deki değil de Kanytelis'teki Athena tapınımına işaret ettiğini kesin olarak ifade edebilmemiz için elimizdeki örneğin yeterli olmadığını belirtmemiz gerekir.

4. Hekataios'a ait mezar yazıtı (tarih ?)

Buluntu yeri: Kanlıdivane.

Literatür: R. Heberdey - A. Wilhelm, **Reisen in Kilikien, ausgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften**, Wien, 1896, s. 60, no. 134: St. Hagel - K. Tomaschitz, **Repertorium der westkilikischen Inschriften**, ETAM 22, Wien, 1998, s. 136, no. Kan 17; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 197.

$\Rightarrow _ \mapsto _ \mapsto _ \quad \circ _ \square \hbar _ \quad \odot \odot _ (?)$

2 $\leftrightarrow 1 \quad \mp \blacklozenge \hbar \mp \odot \quad \circ \blacklozenge \swarrow \quad \hbar \searrow \odot \swarrow \blacklozenge \mathbb{Q} \prec \quad \searrow$

$\leftrightarrow \quad \mp \parallel \leftrightarrow \odot \quad \leftrightarrow \swarrow \quad \searrow \blacklozenge \mathbb{Q} \bullet \bullet \blacklozenge _ \blacklozenge \quad \mp \swarrow \parallel \searrow$

4 $\leftrightarrow \odot \quad \leftrightarrow \quad \blacklozenge \quad \ell \hbar \swarrow _ \circ \searrow \blacklozenge \blacklozenge \blacklozenge _ \sim \blacklozenge \quad \mp \parallel \leftrightarrow \swarrow \odot \quad \prec \mapsto _ \mapsto \searrow$

$\mathbb{R} _ \quad \mapsto^G \leftrightarrow \blacklozenge \swarrow \prec \searrow \quad \mp \hbar \odot \odot \blacklozenge \quad \swarrow \mp \searrow \parallel$

6 $\leftrightarrow \odot \quad \prec \mapsto \ell \ell \circ \leftrightarrow^G \quad _ \mapsto^G$

$\mp \hbar \odot \mathbb{Z} \quad \mathbb{Q} \odot \odot \quad \blacklozenge \mapsto^G \mathbb{Q} \blacklozenge \quad \leftrightarrow \sim \quad \mp \mathbb{R}$

$$\begin{array}{l}
8 \quad \hookrightarrow \hbar \ell \quad \rightarrow \diamond \mapsto \circ \hookrightarrow \odot \quad \sim \diamond \mapsto \circ \hookrightarrow \sim \mathbb{Q} \diamond \\
\\
10 \quad \hookrightarrow \circ \hookrightarrow \quad \hookrightarrow \prec \ell \quad \diamond \mapsto \hookrightarrow \mapsto \hookrightarrow \\
\\
12 \quad \circ \hookrightarrow \quad \mapsto \hookrightarrow \quad \hookrightarrow \circ \hookrightarrow \sim \hookrightarrow \bullet \diamond \mapsto \circ \\
\\
14 \quad \hookrightarrow \mapsto \dot{Y} \circ \check{S} \sim \mathbb{Q} \quad \diamond \circ \mathbb{R} \hookrightarrow \circ \hookrightarrow \prec \mapsto \diagup \rightarrow \diagdown \\
\\
16 \quad \mapsto \updownarrow \sim \hookrightarrow \circ \quad \hookrightarrow \prec \hookrightarrow \circ \bullet \odot \bullet \mapsto \mp \mp \mathbb{R} \diamond \circ \hookrightarrow \\
\\
18 \quad \hookrightarrow \diagup \rightarrow (?) \diagdown \diamond \sim \hookrightarrow \circ \updownarrow \hbar \quad \hookrightarrow \odot \quad \hookrightarrow \hookrightarrow \odot \hookrightarrow \mathbb{1} \diamond \lambda \quad \mapsto \\
\\
20 \quad \diagup \mapsto \quad \diagdown \hookrightarrow \quad \diamond \prec \odot \ell \mathbb{J} \diamond \hbar \diamond \mapsto \quad \hookrightarrow \mathbb{1} \diamond \hookrightarrow \hookrightarrow \ell \circ \diamond \mapsto \\
\\
22 \quad \diagup \quad \prec \diagdown \circ \hookrightarrow \circ \diamond \mathbb{R} \hookrightarrow \mathbb{N} \quad \hookrightarrow \quad \odot \rightarrow \bigcirc \quad \odot \rightarrow \hookrightarrow \\
\\
24 \quad \diagup \circ \mapsto \hookrightarrow \mp \diagdown \quad \diagup \hookrightarrow \hookrightarrow (?) \diagdown \mapsto \rightleftharpoons \hookrightarrow \quad \hookrightarrow \circ \odot \rightarrow \odot
\end{array}$$

ise Kanytelis'te Athena'nın mezar kültüyle bağlantılı olarak Zeus, Selene ve Helios ile birlikte tapınım görmüş olabileceğine ilişkin görüşlerimize karşılık olumsuz bir örnek teşkil etmektedir. 3 ve 4 no.'lu yazıtlardaki ceza formülleri arasındaki diğer bir küçük farklılık da yazıtların birisinde Helios'un Selene'den önce, diğerinde ise Selene'den sonra yer almasıdır. Kanytelis'teki şimdiye kadar ele aldığımız dört örneğin üçünde Selene'nin Helios'tan önce anıldığını ve hepsinde de baş tanrı Zeus'un ilk sırada yer aldığını göz önünde tutarsak bu bağlamda söz konusu kentte öncelik sıralamasında Selene'nin Helios'a göre biraz daha önemli bir rol oynamış olabileceğini düşünmek de mümkündür.

Elimizdeki 4 no.'lu yazıtta gözümüze çarpan diğer bir husus ise yine 3 no.'lu yazıtta olduğu gibi mezar kurallarına karşı suç işleyecek kişilerin yer altı tanrılarına ve intikam tanrıçalarına karşı sorumlu olacaklarının belirtilmemesidir. Söz konusu tanrılar Kanytelis'te Helios'un da yer aldığı beş adet mezar yazıtından sadece iki tanesinde karşımıza çıkmakta, bunlardan 1 no.'lu yazıtta her ikisi, 2 no.'lu yazıtta ise sadece intikam tanrıçaları yer almaktadır. Bu da Kanytelis'te mezarları koruma amaçlı olarak Helios'un bazen yer altı tanrıları ve intikam tanrıçalarıyla birlikte anılmasına karşılık bu tanrısal varlıklardan bağımsız şekilde de ölü kültü çerçevesinde önemli bir rolü olabildiğini göstermektedir³³⁴. Buna karşılık Kanytelis'te Helios'un yer almadığı ancak yer altı tanrılarının bulunduğu yazıtlar da mevcuttur³³⁵.

5. Mezar yazıtı (tarih ?)

Buluntu yeri: Kanlıdivane.

Literatür: R. Heberdey - A. Wilhelm, **Reisen in Kilikien, ausgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften**, Wien, 1896,

³³⁴ Dağlık Kilikia'daki Adanda, Eirenopolis, Elaiussa-Sebaste, Ermenek, Klaudiopolis, Korykos, Olba-Diokaisareia, Seleukeia ve Zenonopolis'te yer altı tanrılarının yer aldığı çeşitli yazıtlar için bkz. Hagel-Tomaschitz, **a.g.e.**, no. Ada 2; no. Eir 4; no. EIS 23; no. Erm 1; no. Kla 26; no. Kry 153; no. OID 14; no. Sel 67; no. Zen 2.

³³⁵ **A.e.**, no. Kan 10, 20, 22.

$$\sim \bullet \text{fl} \mapsto \mapsto \leftarrow \odot \blacklozenge \stackrel{\Delta}{\mapsto} \text{ff} \quad \mapsto \searrow \mapsto \swarrow \blacklozenge \quad \swarrow \mapsto \searrow (?)$$

Year of birth	Number of children
1940	6.5
1941	6.5
1942	6.5
1943	5.5
1944	6.0
1945	7.0
1946	7.0
1947	6.0
1948	5.0

6 $\parallel \dots \parallel \square \cdot \cdot^{\cdot}$

8

10 $\odot \searrow \quad \leftarrow \leftrightarrow \text{!} \blacklozenge \rightarrow \text{!} \swarrow \text{Go} \blacklozenge \searrow$

128

etmesiyle de Kanytelis'te Helios'a ait bir kutsal alanın bulunduğuna yönelik yeni bir ipucu olarak göze çarpmaktadır. Yazıtta Helios ile birlikte başka bir tanrı veya tanrıçanın yer alıp almadığı ise yazıtın büyük kısmının okunamaz durumda olması nedeniyle anlaşılmamaktadır.

1.2.11. Korakesion (Alanya)

Sikkeler

1. Severus Alexander dönemi (İ.S. 222-235)

Buluntu yeri: Korakesion.

Literatür: F. Imhoof-Blumer, **Kleinasiatische Münzen I-II**, Wien, 1901-1902, s. 461, no. 4; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296, kat. no. M 150.

Arka yüz: Üzerinde Helios'un (?) bulunduğu *quadriga* sola doğru hareket etmektedir. Helios (?) giyimlidir ve sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir küre tutmaktadır.

Korakesion'da Helios'u bir *quadriga* üzerinde ve sol elinde küre tutar vaziyette ve sağ elini kaldırmış şekilde gösteren söz konusu sikke bu kentte Helios'un İ.S. 222-235 yıllarında (Severus Alexander dönemi) resmi anlamda kabul görmüş olduğunu ortaya koymaktadır. Diğer yandan Helios'un elimizdeki sikkenin arka yüzünde sol elinde bir küre tutar vaziyette betimlenmiş olması ise Augusta, Epiphaneia, Mopsuestia ve Tarsos gibi ovalık Kilikia kentlerinde olduğu gibi bir dağlık Kilikia kenti olan Korakesion'da da bu tanrının *kosmokrator* (=evrenin hakimi) olarak kabul görmüş olduğunu ortaya koymaktadır. Helios'un küre ile tasvir edildiği örneklerle Augusta ve Epiphaneia ile ilgili kısımlarda değindiğimizden şimdilik *quadriga* ile ilgili diğer buluntular üzerinde durmayı uygun bulmaktayız.

Kilikia bölgesindeki başka kentlerde de Helios'u *quadriga* üzerinde gösteren çeşitli örnekler bilinmektedir. Nitekim ilgili bölümlerde değinildiği üzere ovalık Kilikia'daki Augusta'da Valerianus dönemine ait (İ.S. 253-260) bir sikkede Helios atları sağa ve sola doğru hareket eden bir *quadriga* üzerinde sağ elini yukarı kaldırmış

ve sol elinde bir küre tutar vaziyette betimlenmekte; Eirenopolis'te Severus Alexander dönemine ait bir sikkede (İ.S. 222-235) Helios giyimli şekilde ve atları sola ve sağa doğru hareket eden frontal bir *quadriga* üzerinde görülmektedir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir kırbaç tutmaktadır; Mopsuhestia'da Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-244) bir sikkede atların sola ve sağa doğru hareket ettiği frontal bir *quadriga* ve bir güneş diskinin üzerinde uzun elbisesiyle Helios tasvir edilmekte olup, sağ elini kaldırmıştır ve sol elinde de bir küre tutmaktadır; Tarsos'ta Macrinus dönemine ait (İ.S. 217) bir sikkede Helios sola doğru hareket halindeki *quadriga* üzerinde görülmektedir, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır; dağlık Kilikia'da Olba'da Caracalla dönemine ait bir sikkede (İ.S. 211-217) Helios sağa doğru dörtnala hareket eden bir *quadriga*'nın üzerinde görülmektedir, sağ elinde bir kırbaç, sol elinde de dizginler bulunmaktadır³³⁶.

1.2.12. Korykos (Kız Kalesi)

Yazıtlar

1. Amalia'ya (Ammia ?) ait mezar yazıtı (tarih ?)

Buluntu yeri: Korykos, Kızkalesi.

Literatür: J. Keil-A. Wilhelm, **Denkmäler aus dem rauhen Kilikien**, MAMA III, Manchester, 1931, s. 134, no. 225; J. Krischan, "Beziehungen zwischen Grabschutzformeln und den gesetzlichen Bestimmungen gegen Gräberschädigung", **WS (Wiener Studien)** 70, 1957, s. 210; St. Hagel - K. Tomaschitz, **Repertorium der westkilikischen Inschriften**, ETAM 22, Wien, 1998, s. 282, no. Kry 528; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 197.

³³⁶ Korakesion ile ilgili olarak ayrıca bkz. T. B. Mitford, "The Cults of Roman Rough Cilicia", **ANRW II**, 18,3, 1990, s. 2142.

Kanytelis³⁴² ve Olba'daki³⁴³ örneklere bir yenisini teşkil etmesi açısından önem taşımakta ve Korykos'ta mezarların korunması görevinin herhangi bir para cezası ön görülmeksizin doğrudan doğruya yer altı tanrılarına ve Helios'a bırakılmış olduğunu gösteren bu yazıt aracılığıyla kentte söz konusu tanrılara karşı duyulan saygı ve korkunun kötü niyetli kişiler için cazip bir hedef olan mezarlara zarar verilmemesi konusunda caydırıcı bir etkiye sahip olacak kadar kuvvetli olduğu sonucuna varmak mümkün görünmektedir³⁴⁴. Diğer yandan yazıtta herhangi bir para cezasından söz edilmemesi ve elimizde Helios'a ait başka bir ipucu bulunmaması nedeniyle Korykos'ta bu tanrıya ait bir kutsal alanın bulunmadığını düşünmek mümkündür.

1.2.13. Lamos (Efrenk)

Yazıtlar

1. Mezar yazıtı (yıklş. Hellenistik dönem)³⁴⁵

Buluntu yeri: Efrenk yakınında (Veyselli'nin 2 km. batısında, Ura'nın yıklş. 15 km. kuzey doğusunda), Canbazlı yolu üzerinde bulunmuştur³⁴⁶.

Literatür: E.L. Hicks, "Inscriptions from Western Cilicia", **JHS** 12, 1891, s. 260, no. 36; J. Keil-A. Wilhelm, **Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien**, **MAMA** III, Manchester, 1931, s. 98-99, no. 111; E. Pfuhl-H. Möbius, **Ostgriechische Grabreliefs II**, Mainz, 1979, s. 496, no. 2069; J. Strubbe, **APAI** —||∩ U:≡∩·.∩.

Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor. A Catalogue, **IK** 52, Bonn, 1997, s. 258, no. 383; St. Hagel - K. Tomaschitz, **Repertorium der westkilikischen Inschriften**, **ETAM** 22, Wien, 1998, s. 313, no. Lam 7; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 197.

³⁴² **A.e.**, s. 132, no. Kan 3.

³⁴³ **A.e.**, s. 59, no. Can 6.

³⁴⁴ Ayrıca bkz. Krischan, **a.g.e.**, s. 210.

³⁴⁵ Strubbe, **a.g.e.**, s. 258.

Keil-Wilhelm, **a.g.e.**, s. 98; Hild-Hellenkempera.g.e., s. 244; Strubbe, **a.g.e.**, s. 258.

- $\diagup \perp \bigcirc' \quad \blacklozenge \updownarrow$
 2 $\ell_1^! \wedge \quad \swarrow \succ \searrow \mapsto \bigcirc$
 $\rightarrow \parallel \leftarrow \parallel \leftrightarrow \swarrow \sim \searrow$
 4 $\rightarrow \quad \bigcirc \bigcirc \blacklozenge \quad \updownarrow$
 $\ell \bigcirc \bigcirc \mapsto \dot{Y} \swarrow \leftarrow \parallel \blacklozenge \searrow$
 6 $^3 \rightarrow _ \ell \bigcirc \bigcirc _$
 $\mapsto \quad \sim \quad \triangleleft \bigcirc \ell \parallel$
 8 $\blacklozenge \swarrow \hbar \searrow$

Dağlık Kilikia kenti Lamos'a ait olan ve yklş. Hellenistik döneme tarihlenen yazıtta mezara zarar vermeye ya da soymaya cüret edecek kişileri Helios ve Selene'nin cezalandıracağı bildirilmektedir. Elimizdeki yazıt Helios ve Selene'nin birlikte yer aldıkları diğer örneklerle karşılaştırıldığında bu tanrıların oldukça erken sayılabilecek bir zaman dilimini ifade eden Hellenistik dönemde Lamos'ta mezarları koruyan tanrılar olarak birlikte saygı gördüklerini ve dolayısıyla söz konusu dönemde güneş ve ay tapınınının kentte mezar kültü çerçevesinde önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Kilikia bölgesindeki başka kentlere ait buluntularda da Helios'un ay tanrıçası Selene ile birlikte yer aldığı bilinmektedir. Nitekim dağlık Kilikia'da Elaiussa-Sebaste'deki³⁴⁷ ve en erken İ.S. 2.-3. y.y.'a tarihlendirilen Kanytelis'teki³⁴⁸ yazıtlarda her iki tanrı birlikte mezar koruyucusu olarak göze çarpmakta, ovalık

³⁴⁷ Hagel-Tomaschitz, **a.g.e.**, s. 88, no. EIS 23.

³⁴⁸ **A.e.**, s. 132, no. Kan 3; s. 134-135, no. Kan 11; s. 135-136, no. Kan 16; s. 136, no. Kan 17.

Kilikia'daki Eirenopolis'te de Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-244) bir sikkede³⁴⁹ zodyak içinde yüzleri birbirlerine dönük olarak tasvir edilmektedirler³⁵⁰.

Yazıtta dikkati çeken bir diğer husus ise mezarın korunmasına yönelik olarak herhangi bir para cezasının ön görülmemesi ve mezarın doğrudan doğruya Helios ile Selene'nin koruması altına altına bırakılmış olmasıdır. Bu iki tanrının birlikte anıldığı dağlık Kilikia'daki bazı örneklerde mezar kurallarına uyulmaması durumunda bu tanrılara belirli bir para cezası ödeneceği belirtilmekte ve bu cezanın ya ilgili tanrılara, ya da onların *thesauros*'larına verileceği vurgulanmaktadır. Nitekim Elaiussa-Sebaste'deki mezar yazıtında "gökyüzündeki tanrı", Helios, Selene ve yer altı tanrıları mezarı koruyan tanrılar olarak görülmekte, ancak belirlenen para cezasının Selene'nin *thesauros*'una ödeneceği belirtilmekte ve Helios ile ilgili olarak bu yönde bir bilgi verilmemektedir³⁵¹. Kanytelis'teki bir yazıtta söz konusu cezanın Zeus'un *thesauros*'unun yanı sıra Selene ve Helios'a ödeneceğine değinilmekte³⁵², bir başkasında Zeus ve Selene'ye karşı sorumlu olunacağı ve cezanın onların *thesauros*'larına verileceği anlatılmakta, ancak Helios için bir para cezası ön görülmemekte³⁵³, diğer bir yazıtta sorumlu olunacak tanrılar Zeus, Helios, Selene ve Athena olarak sıralanmakta ve para cezasının her birinin kutsal alanına verileceği vurgulanmakta³⁵⁴, bir diğerinde benzer şekilde Zeus, Selene ve Helios sıralandıktan sonra yine bunlara ait kutsal alanlara ödeme yapılacağından söz edilmekte³⁵⁵, önemli bir kısmı eksik olan bir başka Kanytelis yazıtında da Helios'a bir para cezasının ödenmesi gerektiği anlaşılmaktadır³⁵⁶. Bu örneklerden yola çıkılarak Elaiussa-Sebaste'de Selene'nin, Kanytelis'te de diğer tanrılar bir yana bırakılırsa hem Helios'un hem de Selene'nin kutsal alanlara sahip oldukları ve mezar kültü çerçevesinde işlenecek belirli suçların karşılığı olarak her iki tanrının söz konusu

³⁴⁹ Matern, **a.g.e.**, s. 296, kat. no. M 143.

³⁵⁰ Helios ve Selene kombinasyonuna dair Anadolu'dan bazı örnekler için bkz. Strubbe, **a.g.e.**, no. 361 (Lykia); no. 6 (Troas).

³⁵¹ Hagel-Tomaschitz, **a.g.e.**, s. 88, no. EIS 23.

³⁵² **A.e.**, s. 132, no. Kan 3.

³⁵³ **A.e.**, s. 134-135, no. Kan 11.

³⁵⁴ **A.e.**, s. 135-136, no. Kan 16.

³⁵⁵ **A.e.**, s. 136, no. Kan 17.

³⁵⁶ **A.e.**, s. 137, no. Kan 21.

kutsal alanlarına para cezası ödenmesinin zorunlu olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık elimizdeki Lamos yazıtında ise Helios ve Selene mezarı koruyan tanrılar olarak belirlemekte ise de bunlara herhangi bir para cezasının ödenmesi gerekeceğinin vurgulanmaması söz konusu tanrıların Lamos'ta bir kutsal alana sahip olmadıklarını düşündürmektedir. Ancak bu kentte mezarları koruduklarına inanılacak ölçüde önemli bir tapınımları olan Helios ve Selene'nin bir kutsal alanları olmadığı sonucuna varmak için elimizde bulunan tek örneğin yeterli olmadığını dikkate almak ve yapılacak yeni araştırmalar neticesinde Kanytelis'tekine benzer şekilde Lamos'ta da Helios ve Selene'ye ait kutsal alanların ortaya çıkma olasılığının bulunduğunu unutmamak gerekir.

Lamos'taki bu yazıt aynı zamanda yanlarında başka bir tanrı olmaksızın sadece Helios ve Selene'nin mezar koruyucusu olarak nitelendirildikleri bir örnek olması bakımından da önem taşımaktadır. Zira dağlık Kilikia'daki diğer mezar yazıtlarında Helios ve Selene'nin başka tanrılarla beraber yer aldıkları görülmektedir. Nitekim yukarıda değindiğimiz Elaiussa-Sebaste'deki yazıtta “gökyüzündeki tanrı” ve yer altı tanrıları, Kanytelis'teki örneklerde ise Zeus, yer altı tanrıları, intikam tanrıçaları, Athena, Helios ve Selene mezarları koruyan tanrılar olarak anılmaktadırlar. Bu nedenle Lamos'ta Helios ve Selene'nin mezar kültü çerçevesinde diğer tanrılardan bağımsız olarak kabul görmüş oldukları ve kentte bu iki tanrının ortak bir kültü bulunabileceğini düşünmek mümkündür. Ancak yukarıda değinildiği gibi bu konuyla ilgili olarak daha sağlıklı yorumların yapılabilmesi için elde bulunan tek örneğin yeterli olmadığını ve daha fazla sayıda yeni buluntuya ihtiyaç duyulduğunu belirtmek gerekir.

1.2.14. Mopsuhestia (Misis/Yakapınar)

Yazıtlar

1. Helios'a adak (İ.Ö. 2.-1.y.y.)

Buluntu yeri: Mopsuhestia.

Şu anda bulunduğunuz yer: Paris, Louvre, env. no. MA 2916.

Literatür: Ph. Le Bas-W.H. Waddington, *Voyage Archéologique en Grèce et en Asie Mineure fait par ordre du Gouvernement Français pendant les années 1843 et 1844*. III. *Inscriptions Grecques et Latines recueillées en Grèce et en Asie Mineure*, 1870, 1972, s. 1491; G. Dagron-D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie*, Paris, 1987, s. 131 vd., no. 83; P. Matern, *Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes*, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 196; K.Ehling-D. Pohl- M.H. Sayar, *Kulturbeggnung in einem Brückenland. Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien*, Asia Minor Studien 53, Bonn, 2004, s. 230, no. 16.

$$\mathcal{G}_0 \hookrightarrow \mathcal{G}_0 \otimes \mathbb{R} \hookrightarrow \check{S}$$

$$2 \Rightarrow \cap_{\text{ol}} \circ - \rightarrow \mathbb{G} \mathbb{R} \leftrightarrow - \swarrow \diamond \searrow$$

$$\xrightarrow{\tau} \ell \quad \xrightarrow{\circ} \mapsto \quad \Leftrightarrow \quad \circ \lambda_{\parallel} \mp \circ.$$

Bir ovalık Kilikia kenti olan Mopsuestia’da bulunmuş olan ve İ.Ö. 2.-1. y.y.’a tarihlendirilen söz konusu adak yazıtının Philokles’in oğlu, Iskholaos’un torunu mimar Philokles tarafından Helios’a ve halka sunulduğu anlaşılmakta ve kentte Helios ile ilgili bir kültün varlığına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu kentte Helios ile bağlantılı bir tapınağın mevcut olduğuna ilişkin bazı görüşler de bulunmaktadır³⁵⁷. Nitekim söz konusu yazıtta adı geçen Philokles’in bir mimar oluşu

³⁵⁷ V. Langlois, *Voyage dans la Cilicie et les montagnes du Taurus*, 1861, s. 447, 451: “Le temple, dont on a lu l’inscription plus haut, et qu’avait édifié l’architecte Philoclès au Dieu-Soleil et au dème de Mopsueste, n’a laissé d’autres traces que des bases de colonnes sortant de terre, mais n’atteignant pas la hauteur d’un mètre; elles sont à l’ouest, sur la route qui conduit de Misis à Adana”: Ehling-Pohl-Sayar, *a.g.e.*, s. 47, not 349.

ve adağı hem Helios'a hem de Mopsuestia halkına sunmuş olması bu görüşü destekler nitelikte görünmektedir.

Diğer yandan elimizdeki yazıt ovalık Kilikia'da Helios'a sunulmuş olan dört adak yazıtından birini teşkil etmesi ve bunların içinde en erken döneme tarihlendirileni olması bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Nitekim Epiphaneia'da Keraunios Helios Sarapis'e sunulmuş olan ve İ.S. 1.-2. y.y.'tarihlenen³⁵⁸, Flavioupolis'te Zeus Helios Hypatos'a sunulan ve İ.S. 2.-3. y.y.'a tarihlenen³⁵⁹ ve Hierapolis-Kastabala'da Helios Soter'e sunulan ve İ.S. 3. y.y.'ın ikinci yarısına tarihlenen³⁶⁰ yazıtlar ovalık Kilikia'da Helios'a sunulmuş diğer örneklerdir. Diğer yandan dikkatimizi çeken bir diğer husus da Mopsuestia'daki adak yazıtında Helios'un herhangi bir sıfat almaması ya da başka bir tanrıyla kombine edilmemiş olmasıdır. Buna karşılık bölgedeki diğer üç örnekte Helios ya Zeus ile synkretize edilmekte ya da bir sıfatla anılmaktadır. Bu durumda Mopsuestia'da Helios'un başka bir tanrıyla birleştirilmeksizin tapınım görmüş olabileceğini ileri sürmek mümkün görünmektedir. Ancak az sonra değineceğimiz üzere kente ait 1 no.'lu sikkenin ön yüzünde Athena büstünün arka yüzünde de *biga* üzerinde Helios'un tasvir edilmiş olması bu kentte her iki tanrının resmi anlamda kabul gördüklerine ve ilgili kısımlarda değindiğimiz dağlık Kilikia'daki bazı mezar yazıtlarında beraber anılmalarına benzer şekilde belki de ortak bir paydaları olabileceğine işaret etmektedir. Böylece Mopsuestia'da Helios'un hem yanında başka bir tanrı olmaksızın ya da bir tanrıyla synkretik anlamda birleştirilmeksizin anılmasına, hem de 1 no.'lu sikkede olduğu gibi Athena ile beraber aynı sikke üzerinde yer almasına ilişkin örneklere sahip bulunduğumuz anlaşılmaktadır.

2. Mezar yazıtı (tarih ?)

Buluntu yeri: Mopsuestia, Yakapınar.

³⁵⁸ A.e., s. 229, no. 13, res. 8,2.

³⁵⁹ A.e., s. 230, no. 15.

³⁶⁰ A.e., s. 231, no. 17.

Şu anda bulunduğu yer: Hatay Müzesi.

Literatür: M.H. Sayar, “Epigraphische Forschungen in Ostkilikien”, **Die Epigraphische und Altertumskundliche Erforschung Kleinasiens: Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Atken des Symposions vom 23. bis 25 Oktober 1990, ETAM 14**, Wien, 1990, s. 324; J. Strubbe, **ΑΠΑΙ —||Π U:≡Π·.Π. Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor. A Catalogue, IK 52**, Bonn, 1997, s. 266, no. 392.

Bir kadın büstünün üzerine yazıldığı anlaşılan söz konusu mezar yazıtında yazıtın başında $\rightarrow \text{—} \ell \odot \odot \dots \rightarrow \odot \odot$ (= efendi Helios) şeklinde seslenildiği ve bunun arkasından da mezara zarar verecek kimselere karşı bir bedduanın yer aldığı belirtilmektedir. Anlaşılacağı üzere bu yazıt ovalık Kilikia’da Helios’un mezar kültü kapsamında tapınım gördüğünü gösteren şimdilik elimizde bulunan tek örnek olması bakımından önem taşımaktadır.

Sikkeler

1. Traianus-Hadrianus dönemi (İ.S. 98-138)

Buluntu yeri: Mopsuestia.

Literatür: H. v. Aulock, “Die Münzprägung der kilikischen Stadt Mopsos”, **AA** 1963, s. 246, no. 17, res. 2, 24; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296, kat. no. M 152.

Ön yüz: Athena büstü Korinthos başlığıyla tasvir edilmiştir.

Arka yüz: Çıplak durumdaki (?) Helios, sağa doğru hareket halindeki *biga*’nın üzerinde görülmektedir.

Mopsuestia'daki bu sikkede yer alan Athena başı ve *biga* üzerinde Helios şeklindeki betimleme dikkat çekici olup, bu tip hem Hellenistik döneme³⁶¹ hem de elimizdeki 1 no.'lu sikkede olduğu gibi Traianus-Hadrianus dönemine³⁶² tarihlendirilmektedir. Söz konusu tip sadece bir seriyle belgelenmekte ve dört örnek üzerinde yer almaktadır. Athena ve Helios kentin ismiyle bağlantılı olan Mopsos kültürle ilişkisi bulunmayan tanrısal varlıklardır. Bunlar Mopsuestia'daki Hellenistik döneme ait sikke tasvirlerini devam ettirmektedirler. Athena ile ilgili olarak söz konusu kentte başka bir kanıt rastlanmamış olup, buna karşılık Mopsuestia'da Helios'a ait bir kültün varlığı İ.Ö. 2.-1. y.y.'a tarihlenen 1 no.'lu adak yazıtımız aracılığıyla belgelenmekte ve söz konusu yazıtla ilgili kısımda değindiğimiz gibi kentte bir Helios tapınağının mevcut olabileceği ileri sürülmektedir³⁶³.

Athena ile Helios'un aynı sikke üzerinde yer aldıkları elimizdeki Mopsuestia örneğinin dışında daha önce Kalykadnos Seleukeia'sı ile ilgili kısımda değindiğimiz gibi Kilikia bölgesinde Helios ve Athena'nın birlikte görüldükleri başka örnekler de bilinmektedir. Nitekim dağlık Kilikia'da yer alan Kalykadnos Seleukeia'sında İ.Ö. 2.-1. y.y.'a tarihlenen sikkelerde ön yüzde kentin baş tanrıçası konumundaki Athena'nın büstü, arka yüzde Helios'un büstü yer almakta³⁶⁴; Kanytelis'teki bazı mezar yazıtlarında mezarlarla ilgili kurallara aykırı hareket edilmesi durumunda Zeus, Helios, Selene ve Athena'ya karşı sorumlu olunacağından söz edilmekte³⁶⁵; ovalık Kilikia'da ise Soloi-Pompeiopolis'te İ.Ö. 2.-1. y.y.'a tarihlenen bir sikke tipinin ön yüzünde Helios büstü, arka yüzünde ise baş tanrıça Athena Nikephoros oturur vaziyette ve arkasındaki kalkana yaslanmış şekilde tasvir edilmektedir³⁶⁶. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Helios dağlık Kilikia'daki Kalykadnos Seleukeia'sında ve ovalık Kilikia'daki Soloi-

³⁶¹ SNG France 2, no. 1959; Ehling-Pohl-Sayar, *a.g.e.*, s. 47, not 346.

³⁶² Söz konusu sikke tipi P. Matern tarafından Traianus-Hadrianus dönemine tarihlendirilirken bir başka kaynaktan ise bu durum şüpheli görülmektedir, bkz. Matern, *a.g.e.*, s. 296, kat. no. M 152 krş. Ehling-Pohl-Sayar, *a.g.e.*, s. 47, not 347.

³⁶³ Dagron-Feissel, *a.g.e.*, s. 131, no. 83; Ehling-Pohl-Sayar, *a.g.e.*, s. 47, not 348.

³⁶⁴ Yalouris-Visser-Choitz, *a.g.e.*, s. 1023, no. 217, res. 643.

³⁶⁵ Hagel-Tomaschitz, *a.g.e.*, s. 135-136, no. Kan 11 ve no. Kan 16.

³⁶⁶ SNG Aulock, no. 5882-5883, res. 200; SNG Schweiz 1, no. 873-74, res. 55; SNG Cophenagen 33 (Lycaonia-Cilicia), 1956, no. 244, res. 9; Matern, *a.g.e.*, s. 297, kat. no. M 156.

Pompeiopolis'te baş tanrıça durumundaki Athena ile beraber aynı sikke üzerinde yer almış, bunlardan birinde arka yüzde diğesinde ise ön yüzde betimlenmiştir.

Helios'un arka yüzde ve *biga* ile gösterildiği ve diğör örneklere göre daha geç bir döneme ait olan Mopsuestia'daki sikkede ise, kentte Athena'ya ait başka bir buluntunun ele geçmemiş olması nedeniyle Athena'nın baş tanrıça olarak yer alıp almadığı bilinmemektedir. Ancak Mopsuestia'nın *territorium*'unda ele geçen iki adak yazıtı bir yandan ovalık Kilikia'daki Athena Oreia kültüne işaret etmekte³⁶⁷ ve bu kültün sadece dağlık Kilikia ile sınırlı olmadığını kanıtlamakta, diğör yandan da Mopsuestia'daki Athena tapınımı hakkında bir ipucu sağlamaktadır. Kalykadnos Seleukeia'sı ile ilgili kısımda da değindiğimiz gibi ovalık Kilikia'da Athena tapınımına ilişkin başka izler de mevcut olup, bunların arasında Mallos'taki Athena Magarsia kültü önemli bir yer tutmakta, bunun dışında Aigeai ve Zephyrion'daki sikkelerde Athena tavrileri yer almakta ayrıca Soloi'daki elinde yıldırım tutan Athena Promakhos tasvirlerinin bulunduğu sikkeler de ovalık Kilikia'da bu tanrıçanın tapınımına ilişkin önemli örnekler arasında görölmektedir³⁶⁸. Kilikia bölgesindeki Athena tapınımına ait başka örnekler ve Kilikia'nın dışında Helios ve Athena'nın Anadolu'da birlikte yer aldıkları çeşitli buluntular da mevcut olmakla birlikte bunlara Kalykadnos Seleukeia'sı ile ilgili kısımda değindiğimizden burada tekrar etmeyi gerekli görmemekteyiz.

2. Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244)

Buluntu yeri: Mopsuestia.

Literatür: SNG Aulock, no. 5746, res. 194; H. v. Aulock, "Die Münzprägung der kilikischen Stadt Mopsos", AA 1963, s. 270, no. 75, res. 5, 57; N. Yalouris - T. Visser-Choitz, "Helios", LIMC V, 1990, s. 1012, no. 65, res. 635; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296, kat. no. M 153.

³⁶⁷ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 184 ve s. 238, no. 33-34.

³⁶⁸ **A.e.**, s. 57-58.

Ön yüz: Gordianus'un büstü.

Arka yüz: Atların sağa-sola doğru hareket ettiği frontal bir *quadriga* ve bir güneş diskinin üzerinde uzun elbisesiyle Helios tasvir edilmiştir. Sağ elini kaldırmıştır ve sol elinde de bir küre tutmaktadır.

SNG Aulock, no. 5746, res. 194.

Mopsuestia'daki Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-244) 2 no.'lu sikkede Helios sol elinde bir küre ile ve sağ elini yukarı kaldırmış vaziyette atları sağa ve sola doğru hareket eden bir *quadriga* üzerinde betimlenmiş olup, Helios'un bir küre tutar şekilde tasvir edilmesi onun Mopsuestia'da da *kosmokrator* (=evrenin hakimi) olarak kabul görmüş olduğunu belgelemektedir. Ovalık Kilikia bölgesinde Augusta, Epiphaneia ve Tarsos'ta, dağlık Kilikia'da ise Korakesion'da Helios'un küre ile betimlendiği örnekler bilinmekte olup bunlara ilgili kısımlarda değinilmiştir.

Kilikia bölgesinde Helios'un *quadriga* ile beraber gösterildiği başka örnekler de mevcuttur. Nitekim ilgili bölümlerde değinildiği gibi ovalık Kilikia'daki Augusta'da Valerianus dönemine ait (İ.S. 253-260) bir sikkede elimizdeki Mopsuestia örneğine benzer şekilde Helios atları sağa ve sola doğru hareket eden bir *quadriga* üzerinde sağ elini yukarı kaldırmış ve sol elinde bir küre tutar vaziyette betimlenmekte; Eirenopolis'te Severus Alexander dönemine ait (İ.S. 222-235) bir sikkede Helios giyimli şekilde ve atları sağa ve sola doğru hareket eden frontal bir *quadriga* üzerinde görülmektedir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir kırbaç

tutmaktadır; Tarsos'ta Macrinus dönemine ait (İ.S. 217) bir sikkede Helios sola doğru hareket halindeki *quadriga* üzerinde görülmektedir, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır; dağlık Kilikia'da Olba'da Caracalla dönemine ait (İ.S. 211-217) bir sikkede Helios sağa doğru dörtlü hareket eden bir *quadriga*'nın üzerinde görülmektedir, sağ elinde bir kırbaç, sol elinde de dizginler bulunmaktadır.

Böylelikle Mopsuestia'da 1 no.'lu yazıtımızın dışında Hellenistik döneme tarihlenen sikkeler ile, İ.S. 98-138 yıllarına tarihlenen 1 no.'lu ve İ.S. 238-244 yıllarına tarihlenen 2 no.'lu sikkeler aracılığıyla Helios'un kentte resmi anlamda kabul görmüş önemli bir tanrı olduğu, kentte tapınımı olan tanrıça Athena ile birlikte aynı sikke üzerinde yer aldığı, sağa doğru gitmekte olan bir *biga* üzerinde betimlendiği ya da atları sağa ve sola doğru hareket halindeki bir *quadriga* üzerinde, sağ elini havaya kaldırmış sol elinde ise bir küre tutar vaziyette tasvir edildiği anlaşılmakta ve İ.Ö. 2.-1. y.y.'a tarihlenen 1 no.'lu yazıt ile sikkeler göz önüne alındığında Mopsuestia'da Helios kültürünün Hellenistik dönemden İ.S. 3. y.y.'ın ortalarına kadar varlığını sürdürdüğü tespit edilebilmektedir.

1.2.15. Olba (Canbazlı)

Yazıtlar

1. Neon ve karısına ait mezar yazıtı (Roma imparatorluk dönemi)³⁶⁹

Buluntu yeri: Canbazlı yakınında, köyün kuzey batısında bulunmuştur. Söz konusu yerleşim Ura'nın 7 km. doğusundadır.

Literatür: J. Keil-A. Wilhelm, *Denkmäler aus dem Rauhen Kilikien*, MAMA III, Manchester, 1931, s. 40, no. 56; J. Krischan, "Beziehungen zwischen Grabschutzformeln und den gesetzlichen Bestimmungen gegen Gräberschädigung",

³⁶⁹ Tarihlendirme harf karakterlerine göre yapılmıştır, bkz. Strubbe, *a.g.e.*, s. 258.

WS 70, 1957, s. 214: J. Strubbe, **APAI** $_||\cap \cup:\equiv\cap'\cdot\cap$. **Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor. A Catalogue**, IK 52, Bonn, 1997, s. 257-258, no. 382; St. Hagel - K. Tomaschitz, **Repertorium der westkilikischen Inschriften**, ETAM 22, Wien, 1998, s. 59, no. Can 6; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 197.

$$\begin{array}{l}
\therefore \mathbb{R}_{\diamond} \rightleftharpoons _ \bullet \bullet \text{fl} \ell \odot _ \xrightarrow{3} _ \leftrightarrow \odot \blacktriangleleft \blacktriangleright _ \odot \diamond \odot _ \\
2 \quad \odot \odot \blacktriangleleft _ \swarrow \mapsto \searrow \mapsto \diamond \neg \leftrightarrow \odot \diamond \rightarrow _ \ell \odot \diamond \mp \hbar \odot \mathbb{R} \diamond \mapsto \leftrightarrow \odot \\
\sim \swarrow \diamond \searrow \mapsto \odot \mathbb{Q} \neg \diamond _ \mathbb{Q} \mp \odot \check{S} \swarrow \mapsto \searrow \swarrow \cdot \searrow _ \diamond \mapsto \odot \\
4 \quad \swarrow \searrow \text{fl} _ \mp \odot _ \mapsto \odot \odot \rightarrow \mapsto _ .
\end{array}$$

Satır 1: $\equiv _ \bullet \bullet \text{fl} \ell \odot _ (\triangle \diamond \bullet \text{fl} \ell \odot _ \triangle \diamond \bullet \text{fl} \mapsto _)$ ismine bölgedeki başka yazıtlarda da rastlanmaktadır³⁷⁰.

Görüldüğü üzere Olba'ya ait olan ve Roma imparatorluk dönemine tarihlenen söz konusu yazıtta, mezar sahibi Neon mezara kendisi ve karısının dışında kimsenin gömülmemesini garanti altına almak için yer altı tanrılarını ve Helios'un isimlerini anmakta, böylelikle bir dağlık Kilikia kenti olan Olba'da da Helios'un mezar koruyucu vasfıyla tapınım gördüğü ve bu bağlamda yer altı tanrılarıyla beraber anıldığı anlaşılmaktadır. Daha önce mezar yazıtlarıyla ilgili kısımlarda değindiğimiz gibi Helios'un dağlık Kilikia'da Elaiussa-Sebaste, Kanytelis, Korykos ve Lamos'ta mezar koruyucu fonksiyonuyla yer aldığı bilinmekte olup, bu kentlerden Elaiussa-Sebaste³⁷¹, Kanytelis³⁷² ve Korykos³⁷³,ta da yer altı tanrıları Helios'un yanı sıra mezarları koruyucu özellikleriyle yer almaktadırlar. Bu bakımdan elimizdeki Olba

³⁷⁰ Keil-Wilhelm, **a.g.e.**, no. 103 krş. no. 56.

³⁷¹ Hagel-Tomaschitz, **a.g.e.**, s. 88, no. EIS 23.

³⁷² **A.e.**, s. 132, no. Kan 3.

³⁷³ **A.e.**, s. 282, no. Kry 528.

yazıtı söz konusu tanrıların Helios ile beraber mezarları koruyucu nitelikleriyle mezar kültü içinde yer aldığını gösteren dördüncü örnek olması nedeniyle önem kazanmaktadır.

Yazıtta dikkati çeken diğer bir nokta da $\rightarrow\rightarrow$ ifadesinin kullanılmış olmasıdır. Daha önce Kanytelis'teki 1 no.'lu yazıtta değindiğimiz üzere “Arai” ve “ayde arai” şeklindeki kullanım Eumenid'lerle (Erinys'ler, yani intikam tanrıçaları) bağlantılı görülmektedir³⁷⁴. Bu nedenle elimizdeki yazıtta da bu ifadenin mezarın korunması amacıyla suç işleyen kimselerin peşini bırakmayan söz konusu tanrıçalar için kullanılmış olduğunu düşünmek mümkündür. $\rightarrow \bigcirc \bigcirc \rightarrow\rightarrow$ ifadesiyle de bu mezarı daha sonradan kullanmak isteyecek herkesin tanrısal adaletin karşısında suçlu duruma düşeceği vurgulanmak istenmiş olmalıdır³⁷⁵. “Arai” ifadesiyle karşılık bulan bu tanrıçalara dağlık Kilikia'da Olba'nın dışında Kanytelis kentindeki iki yazıtta daha mezarları koruyan Helios ile birlikte rastlamak mümkün olmaktadır³⁷⁶.

Diğer yandan Elaiusse-Sebaste kısmında değindiğimiz üzere Helios ve Selene'nin ölüm ve ölü kültüyle ilişkisine dair Strabon'da da çeşitli bilgiler bulunmakta olup, Strabon Miletos'ta ani ölümler ve veba salgını gibi hastalıkların Selene ve Helios ile ilişkilendirildiğini anlatmaktadır. Bu nedenle Olba bölgesinde de böyle bir düşüncenin mevcut olması mümkün görünmekle birlikte³⁷⁷ bu konuda sağlıklı bir yorumda bulunabilmek için kuşkusuz daha aydınlatıcı bilgilere ihtiyaç duyulmaktadır.

Elimizdeki yazıtta Helios'un “atalardan kalma”, “geleneksel”, “baba gibi”, “millî”, “vatan sever”, “vatanî, vatana ait”, “yerli” gibi anlamlara gelen $\leftarrow \leftrightarrow \bigcirc \rightarrow$

³⁷⁴ Strubbe, **a.g.e.**, no. 393 ve s. 258.

³⁷⁵ Keil-Wilhelm, **a.g.e.**, s. 40, no. 56.

³⁷⁶ Hagel-Tomaschitz, **a.g.e.**, s. 132, no. Kan 3; no. Kan 11.

³⁷⁷ M. Durukan, “Doğu Dağlık Kilikia'da Mezarlar Üzerinde Görülen Bazı Semboller”, **Adalya** 9, 2006, s. 70, ayrıca bkz. T.H.S. MacKay, “The Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia”, **ANRW** II, 18.3, 1990, s. 2100 not 218.

sıfatıyla anılmakta olup, “vatanın Helios’u” veya “vatanın babası Helios” şeklinde yorumlamamıza olanak veren bu sıfattan dolayı Olba’da özel ve köklü bir Helios kültürünün varlığından söz etmek de mümkün görünmekte, bu bakımdan Olba’daki söz konusu yazıt dağlık Kilikia’daki diğer örneklerin yanında ayrıca önem kazanmaktadır.

Olba’da büyük bölümü tarımsal, askeri veya dinsel yapılar üzerinde görülen ve en erken İ.Ö. 2. y.y.’a tarihlendirilen bazı sembollere rastlanmakta olup, bu sembollerin Yunan tanrılarıyla ilişkili oldukları anlaşılmaktadır. Ancak bu tanrıların Kilikia’lıların kökeninin uzandığı Luwi dinsel inanışlarında yer alan ve Hellenistik dönemde Yunan tanrılarıyla özdeşleştirilmiş olan tanrılar oldukları anlaşılmaktadır. Söz gelimi Yunan tanrıları Zeus, Hermes ve Herakles’in bölgede Luwi tanrıları olarak tapınım görmüş olan Tarhu, Runt ve Sandan ile özdeşleştirildikleri bilinmektedir. Hellenistik dönemde Olba’da karşılaşılan semboller Yunan kültürünün etkisiyle bölgeye taşınmış olan kültürle ilişkilidir. Roma döneminde ise eski tanrılar tapınım görmeye devam etmiş, buna karşılık Men, Selene ve Helios gibi yeni tanrılar ve bunlara ait semboller de ortaya çıkmıştır. Söz gelimi bunlardan birisi ay tanrısı Men ile bağlantılı olduğu anlaşılan tek başına hilâl betimi diğeri ise hilâl ve yıldızın birlikte tasvir edildiği bir semboldür.

Olba’da mezarlar üzerinde de bazı tanrılara ait sembollere rastlanmakta olup, özellikle Men, Hermes ve Dioskur’lar ölü kültü ile bağlantılı şekilde göze çarpmaktadırlar. Olba’da Hisarkale’deki Hellenistik mezarın dışında üzerlerinde sembol bulunan mezarların tamamı Roma dönemine tarihlendirilmekte ve sembollerin büyük kısmının da tanrılarla ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Hellenistik ve Roma dönemlerinde Olba bölgesinin en popüler tanrısı olan Hermes, ölü kültü ile bağlantılı şekilde Elaiussa-Sebaste’nin kuzeyinde ele geçen ve bir mezar steli olduğu tahmin edilen kabartmalı bir blokla ilişkilendirilmekte olup, üzerindeki *kerykeion* nedeniyle eserin Hermes ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Bunun dışında Olba bölgesinde Dioskur kültü de önemli ölçüde yaygındır ve mezar yapıları üzerinde Dioskur’ları sembolize eden başlıklarla karşılaşılmaktadır. Korykos, Çatıören,

Hüseyinler gibi merkezlerin yanında Aşağı Dünya olarak adlandırılan bölgede mezar kapakları üzerinde Dioskur başlıkları görülmektedir. Bunların yanında ay tanrısı Men'in de Olba bölgesinde kültü olduğu bilinmekte ve mezarlar üzerindeki hilâl sembolleri de bu tanrının ölü kültüyle olan ilişkisine işaret etmektedir. Bu örneklerle Olba merkezde, Demircili'de Elaiussa-Sebaste'de rastlamak mümkündür³⁷⁸.

Sikkeler

1. Caracalla dönemi (İ.S. 211-217)³⁷⁹

Buluntu yeri: Olba.

Literatür: SNG Schweiz 1, no. 664, res. 41; G. M. Staffieri, **La monetazione di Olba nella Cilicia Trachea. Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche**, Lugano, 1978, s. 29, no. 62, res. 6, 55; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296-297, kat. no. M 154.

Ön yüz: Ata binen imparator sağ elini kaldırmış şekilde tasvir edilmiştir.

Arka yüz: Helios sağa doğru dörtlü hareket eden bir *quadriga*'nın üzerinde görülmektedir. Sağ elinde bir kırbaç, sol elinde de dizginler bulunmaktadır.

³⁷⁸ Olba bölgesinde tanrıların ölü kültü içindeki yerleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Durukan, **a.g.e.**, s. 65-71.

³⁷⁹ Ayrıca bkz. G.M. Staffieri, **La monetazione di Olba nella Cilicia Trachea. Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche**, Lugano, 1978, no. 62: O.v. Vacano, **Typenkatalog der antiken Münzen Kleinasiens**, Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 1986, s. 413.

SNG Schweiz 1, no. 664, res. 41.

Elimizdeki Caracalla dönemine ait (İ.S. 211-217) bu sikkede Helios'un *quadriga* üzerinde ve kırbaçla tasvir edildiği görülmekte olup, Helios'un kırbaçla betimlendiği örneklere Flavioupolis kısmında değindiğimizden burada yalnızca *quadriga* ile ilgili örneklerin üzerinde durmayı yeterli görmekteyiz. Söz konusu sikkede Helios'un bir *quadriga* üzerinde tasvir edilmesi Kilikia bölgesindeki başka kentlerde de rastladığımız bir motif olup, ilgili kentlerde de kısaca değinildiği üzere ovalık Kilikia'daki Augusta'da Valerianus dönemine ait (İ.S. 253-260) bir sikkede Helios atları sağa ve sola doğru hareket eden bir *quadriga* üzerinde sağ elini yukarı kaldırmış ve sol elinde bir küre tutar vaziyette betimlenmekte; Eirenopolis'te Severus Alexander dönemine ait (İ.S. 222-235) bir sikkede Helios giyimli şekilde ve atları sola ve sağa doğru hareket eden frontal bir *quadriga* üzerinde görülmekte olup, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir kırbaç tutmaktadır; Mopsuestia'da Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-244) bir sikkede atların sola ve sağa doğru hareket ettiği frontal bir *quadriga* ve bir güneş diskinin üzerinde uzun elbisesiyle Helios tasvir edilmekte olup, sağ elini kaldırmıştır ve sol elinde de bir küre tutmaktadır; Tarsos'ta Macrinus dönemine ait (İ.S. 217) bir sikkede Helios sola doğru hareket halindeki *quadriga* üzerinde görülmektedir, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır. Dağlık Kilikia'da ise Korakesion'daki Severus Alexander dönemine ait (İ.S. 222-235) bir sikkede üzerinde Helios'un (?) bulunduğu *quadriga* sola doğru hareket etmektedir. Helios (?) giyimlidir ve sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir küre tutmaktadır.

Diğer Arkeolojik Buluntular

1. Kül sunağı (İ.S. 2.-3. y.y.)

Literatür: S. Durugönül, “Neue Reliefs aus dem Rauhen Kilikien”, **Karatepe’deki Işık, Halet Çambel’e Sunulan Yazılar**, 1999, s. 282; M. Durukan, “Doğu Dağlık Kilikia’da Mezarlar Üzerinde Görülen Bazı Semboller”, **Adalya** 9, 2006, s. 63-82.

Olba’da Helios ile bağlantılı olarak bir kül sunağının bulunmuş olması bu kentteki Helios kültüne işaret eden önemli kanıtlardan birini teşkil etmektedir. Böylece Olba’da şimdiye kadar elimizde bulunan dağlık Kilikia’daki Helios ile ilgili diğer ipuçlarına ilave olarak bu tanrıya ilişkin tapınımın kültürel boyutuna dair ait önemli bir ize rastlanmış olmaktadır.

1.2.16. Soloi-Pompeiopolis (Viranşehir)

Sikkeler

1. İ.Ö. 2. y.y.

Buluntu yeri: Soloi.

Literatür: O. Bernhard, “Der Sonnengott auf griechischen und römischen Münzen”, **Schweizerische Numismatische Rundschau** 25/3, 1933, s. 262, res. 1, 21; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 297, kat. no. M 157.

Ön yüz: Sağa dönük vaziyette Helios büstü.

Arka yüz: Rhodos gülü.

2. İ.Ö. 2.-1. y.y.³⁸⁰

Buluntu yeri: Soloi.

Literatür: SNG Aulock, no. 5882-5883, res. 200; SNG Schweiz 1, no. 873-74, res. 55; H.C. Lindgren- F.L. Kovacs, **Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the Levant from the Lindgren Collection**, 1985, s. 173, no. A1598A, res. 128; SNG Cophenagen 33 (Lycaonia-Cilicia), 1956, no. 244, res. 9; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 297, kat. no. M 156.

Ön yüz: Işın tacıyla birlikte sağa dönük vaziyette Helios başı tasvir edilmiştir.

Arka yüz: Tanrıça Athena Nikephoros oturur vaziyettedir. Arkasındaki kalkana yaslanmış şekilde tasvir edilmiştir.

SNG Schweiz 1, no. 873, res. 55.

³⁸⁰ Tarihleme için bkz. Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 50, not 375. Söz konusu eserde arka yüzde Athena Nikephoros bulunan sikkelerin İ.Ö. 2.-1. y.y.'a ait olduğu açıkça belirtilmekte, bununla birlikte bu sikkelerde görülen ışın tacılı figürün ise B. İskender olabileceğinin ileri sürüldüğü, ancak bunun geçerli bir görüş olmadığı vurgulanmakta, bunun için de şu sebepler ileri sürülmektedir; Helios bu kentte klasik dönem sikkeleri üzerinde de yer almaktadır ve bu tanrı Soloi'luların ana kenti olan Rhodos'un da baş tanrısıdır, ayrıca Kilikia bölgesindeki sikkeler incelendiğinde B.İskender'in hiçbir şekilde bir ışın tacıyla betimlenmediği, buna karşılık ya aslan başlığı ya da *diadem* ile tasvir edildiği görülmektedir, bkz. s. 50, not 373 ve s. 57, not 412. P. Matern ise söz konusu sikkeleri İ.Ö. 3. y.y.'a tarihlemekle beraber ön yüzdeki figürü Helios olarak tanımlamaktadır, bkz. Matern, **a.g.e.**, s. 297, kat. no. M 156.

SNG Schweiz 1, no. 874, res. 55.

SNG Copenhagen 33 (Lycaonia-Cilicia), 1956,
no. 244, res. 9.

SNG Aulock, no. 5882, res. 200.

SNG Aulock, no. 5883, res. 200.

3. Philippus Arabs dönemi (İ.S. 244-249)

Buluntu yeri: Soloi-Pompeiopolis.

Literatür: BMC Greek Coins 21 (Lykaonia), s. 156, no. 66, res. 27, 7; SNG France 2, no. 1253, res. 63; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 297, kat. no. M 158.

Arka yüz: Helios frontal biçimde ve ayaktadır. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir meşale bulunmaktadır.

SNG France 2, no. 1253, res. 63.

Soloi kenti Akhemenid egemenliği döneminde de sikke darbeden kentler arasında yer almakta olup, kent sikkelerinde tanrıça Athena en fazla görülen tanrısal figürdür ve çok sayıda sikke üzerinde yer almaktadır. Bu durumuyla Athena'nın kentteki en önemli tanrısal varlık olduğu anlaşılmaktadır. Kent sikkelerinde Athena'nın böyle sık biçimde yer alması az sonra da değineceğimiz üzere Soloi'un bir Rhodos-Lindos kolonisi olmasıyla ilişkilidir, zira Athena Lindos'ta da baş tanrıçadır. Sikkelerin arka yüzlerinde yer alan üzüm salkımı motifi ise bereketli Kilikia ovası ile ilişkili olmalıdır ve muhtemelen üzüm ya da şarabın kent yaşamı açısından oldukça önemli birer tarımsal ürün olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra kentteki bazı sikkeler üzerinde baykuş, gül, güneş ışınları veya *kantharos* gibi çeşitli betimlemelerin yer aldığı da görülmektedir. Bu betimlemeler olasılıkla Soloi'da tapınım gören çeşitli tanrısal varlıklarla ilişkilidir; baykuş Athena, gül ve

güneş ışınları Helios, *kantharos* da Dionysos için kullanılmış olmalıdır³⁸¹. Athena ve üzüm salkımı betimlemesi Hellenistik dönem sikkelerinde de görülmekte, bunun yanı sıra Athena elinde *kantharos*'u ile ayakta duran Dionysos, baykuş, gül veya kartal gibi yeni motiflerle kombine edilmektedir. Arkeolojik ve epigrafik buluntuların eksik oluşuna karşın Akhemenid ve Hellenistik dönemlere ait sikkeler aracılığıyla Soloi'da başka tanrılara ve kültlere ait izler bulmak mümkündür; nitekim kent tanrıçası Athena'nın ve Helios'un yanı sıra Dionysos, Artemis ve Dioskur'ların tapınım gördüğü anlaşılmakta, epigrafik anlamda ise Hermes ve Herakles'e sunulmuş bazı adakların varlığı bilinmektedir³⁸².

İ.Ö. 2. y.y.'a tarihlenen elimizdeki 1 no.'lu sikke Soloi'da Rhodos sikke tipinin kullanıldığını gösteren en önemli ipucu olarak belirlemekte olup, söz konusu sikkenin ön yüzünde ışın taçlı Helios ve arka yüzünde bir gül betimlemesi yer almaktadır³⁸³. Sikkelerde Helios ve gül tasvirine yer verilmesi Soloi kentinin Rhodos'la olan sıkı bağlantısını ortaya koymakta, Athena tasvirlerinin kullanılması da Lindos ile olan bağlantıya işaret etmektedir. Soloi kenti diğer Kilikia kentleri arasında özel bir yere sahiptir, zira burası Lindos tarafından kurulmuş bir Yunan kentidir. Soloi'un söz konusu kentle olan bu bağlarının ele geçen buluntular üzerindeki izlerini görmek mümkündür. Söz gelimi sikkeler ışığında Soloi'da tapınım gören baş tanrıça olduğu anlaşılan tanrıça Athena Lindos'ta da en önemli tanrısal varlık konumundadır. Aynı şekilde Rhodos'ta Athena'nın yanında en önemli tanrı konumunda olan Helios'un Soloi'daki Hellenistik döneme ait sikkeler üzerinde de Rhodos için tipik olan Helios başı/gül şeklindeki sikke tipiyle (1 no.'lu sikkemizde olduğu gibi) aynı biçimde yer alması bu bakımdan dikkat çekicidir. Athena ve Helios'u sikkeleri üzerinde baskın şekilde kullanmakla Soloi'lular Rhodos'la olan köksel bağlarını ve bir Yunan kenti oluşlarını göstermek istemişlerdir³⁸⁴.

³⁸¹ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 49, not 369.

³⁸² **A.e.**, s. 51.

³⁸³ Ayrıca bkz. **SNG France 2**, no. 1194: Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 50, not 372.

³⁸⁴ Soloi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. K.Ehling-D. Pohl- M.H. Sayar, **Kulturbegegnung in einem Brückenland. Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien**, Asia Minor Studien 53, Bonn, 2004, s. 49-51.

Kente ait olan ve İ.Ö. 2.-1. y.y.'a tarihlenen 2 no.'lu sikkelerde ise ön yüzde ışın taçlı Helios büstü arka yüzde de Athena Nikephoros oturur vaziyette tasvir edilmektedir. Buna benzer şekilde Soloi'daki bir başka sikke tipinde de ön yüzde Pompeius'un büstü, arka yüzde de Athena Nikephoros tasvir edilmiş olup, Pompeius'un betimlenmesi tarihsel bir olayla ilişkilidir. Bilindiği gibi Pompeius Kilikia'lı korsanları yenilgiye uğrattıktan sonra bu korsanlardan seçkin olanları nüfusu azalmış olan Soloi kentine yerleştirmiş, kentin adı da Pompeiopolis olmuştur³⁸⁵. Soloi'lular da Pompeius'u ve Athena Nikephoros'u sikkelerde betimlemekle kurucularını onurlandırmışlardır³⁸⁶. Böylelikle bu sikkelerde Athena Nikephoros'un tarihsel bir kişilik olan ve bir savaş sonucunda kente iyiliği dokunmuş olan birisiyle aynı sikkede yer almış olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 2 no.'lu Soloi sikkelerimizde ön yüzde Helios'un arka yüzde de Athena Nikephoros'un yer almış olmasını buna benzer bir durumla ilişkilendirmenin mümkün olup olmayacağı ve Helios'un sahip olduğu *aniketos* (=yenilmez) özelliğiyle bağlantı kurularak zafer getiren Athena ile beraber savaşla ilişkili bir tanrı olarak bu sikkelerde yer almış olabileceği sorusu akla gelmektedir. Bu konuda bir başka olasılık ise Roma imparatorlarının güneş tanrısıyla özdeşleştirilmelerindeki en önemli etkenlerden birisi olan bir tür propaganda yönteminin Soloi'daki bu sikkelerde de kullanılmış olmasıdır. Bu yönetime göre imparatorların iktidara geçmeleriyle beraber sıkıntıların sona ereceğini ve yeni imparatorun halkın üzerine bir güneş gibi doğacağını belirtmek için imparatorlar güneşle özdeşleştirilirdi³⁸⁷. Bu bağlamda Soloi'da da parlak bir dönemin başladığını ve her iki tanrının sahip oldukları "yenilmez" ve "zafer getiren" özellikleriyle kenti koruma altına aldıklarını halka göstermek amacıyla kent sikkelerinde Helios'un Athena Nikephoros ile beraber yer aldığını düşünmek mümkün görünmektedir.

³⁸⁵ Strabon, *Geographika*, XIV, 5, 8.

³⁸⁶ Ehling-Pohl-Sayar, *a.g.e.*, s. 57.

³⁸⁷ Roma imparatorlarının güneş kültüyle olan bağlantıları ve güneş tanrısının bu bağlamda ele alınan çeşitli özellikleri için bkz. S. Berrens, *Sonnenkult und Kaisertum von den Severern bis zu Constantin I. (193-337 n. Chr.)*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004, s. 171-202, İ.S. 3. y.y.'daki kriz dönemlerinin Roma imparatorluğu üzerindeki etkileri için bkz. s. 33-38.

Bunların yanı sıra tanrıça Athena ile birlikte Soloi kentinin sikkelerinde üzüm salkımı motifine sıkça yer verilmiş olmasının kentin ekonomik yaşamında bağcılık ve şarap üretiminin önemli rol oynadığına işaret ettiğine yukarıda değinmiştik. Bu bağlamda Athena'nın aynı zamanda kent tanrıçası olarak söz konusu tarımsal ürünün bir anlamda koruyucusu şeklinde de tasavvur edilmiş olabileceğini, diğer yandan özellikle bir başka ovalık Kilikia kenti olan Hierapolis-Kastabala kısmında değindiğimiz üzere bitkilerin gelişimi ve tarım ürünlerinin olgunlaşmasındaki yararlı katkısı, kuraklık dönemlerindeki zarar verici niteliği gibi özellikleri bakımından çiftçilerin önem verdiği bir tanrı olan Helios'un Athena ile birlikte sikkeler üzerinde betimlenmiş olmasını sadece Rhodos-Lindos etkisiyle açıklamak kanımızca yeterli değildir. Bu nedenle güneş tanrısına, Soloi'da sık sık üzüm salkımı motifiyle tasvir edilen Athena ile birlikte sikkeler üzerinde yer verilmiş olmasını Helios'un kentin ekonomik yaşamında önemli bir yeri olduğu anlaşılan üzüm ya da şarap üretimini koruyan bir tanrı olarak düşünülmüş olmasıyla bağdaştırmak da mümkündür. Ancak kentte Helios ile üzüm salkımı motifinin birlikte yer aldığı bir buluntunun görebildiğimiz kadarıyla mevcut olmayışı nedeniyle Soloi-Pompeiopolis'te Helios'un üzüm bağlarını koruyan bir tanrı olarak görülüp görülmediğine dair sorulara şimdilik kesin bir yanıt vermek mümkün görünmemektedir.

Daha önce Kalykadnos Seleukeia'sı ile ilgili kısımda değindiğimiz gibi Kilikia bölgesinde Helios ve Athena'nın birlikte görüldükleri başka örnekler de bilinmektedir. Nitekim dağlık Kilikia'da yer alan Kalykadnos Seleukeia'sında İ.Ö. 2.-1. y.y.'a tarihlenen sikkelerde ön yüzde kentin baş tanrıçası konumundaki Athena'nın büstü, arka yüzde Helios'un büstü yer almakta; Kanytelis'teki bazı mezar yazıtlarında mezarlarla ilgili kurallara aykırı hareket edilmesi durumunda Zeus, Helios, Selene ve Athena'ya karşı sorumlu olunacağından söz edilmekte; ovalık Kilikia'daki Mopsuestia'da ise Hellenistik döneme ve İ.S. 98-138 yıllarına tarihlenen bazı sikkelerin ön yüzlerinde Korinthos başlığıyla Athena büstü, arka yüzlerinde ise çıplak durumdaki (?) Helios sağa doğru hareket halindeki *biga*'nın üzerinde görülmektedir. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere Helios dağlık Kilikia'daki Kalykadnos Seleukeia'sında kentin baş tanrıçası durumundaki Athena ile beraber aynı sikke

üzerinde yer almaktadır. Bu bağlamda elimizdeki 2 no.'lu Soloi-Pompeiopolis sikkelerinde Helios'un kentin baş tanrıçası olan Athena ile beraber yer alması bu duruma ilişkin ovalık Kilikia'daki bir örnek olması bakımından önem taşımaktadır.

Ovalık Kilikia'da Athena tapınımına ilişkin başka ipuçları da mevcut olup, bunların arasında Mallos'taki Athena Magarsia kültü önemli bir yer tutmaktadır³⁸⁸. Bunun dışında Mopsuestia'nın *territorium*'unda bulunmuş olan ve bu bölgedeki Athena Oreia kültüne işaret eden iki adak yazıtı³⁸⁹, Aigeai ve Zephyrion sikkelerindeki Athena Nikephoros tavrileri³⁹⁰, ayrıca Soloi'daki elinde yıldırım tutan Athena Promakhos tasvirlerinin bulunduğu sikkeler ovalık Kilikia'da bu tanrıçanın tapınımına ilişkin önemli örnekler arasında görülmektedir³⁹¹. Bunların yanı sıra Athena'nın Kilikia bölgesindeki tapınımına ve Anadolu'nun başka bölgelerinde Helios ile birlikte yer aldığı buluntulara Kalykadnos Seleukeia'sı ile ilgili kısımda değindiğimizden burada tekrar etmeyi gerekli görmemekteyiz.

Philippus Arabs dönemine ait (İ.S. 244-249) 3 no.'lu Soloi sikkesinin arka yüzünde ise Helios frontal biçimde ayakta durmaktadır, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir meşale bulunmaktadır. Hierapolis-Kastabala ile ilgili kısımda da değindiğimiz üzere Kilikia bölgesinde Helios'un meşale ile birlikte tasvir edildiği bilinmektedir. Nitekim ovalık Kilikia'da Hierapolis-Kastabala'daki Faustina Minor dönemine ait (İ.S. 161-176) bir sikkede Helios sağ ayağının yanında meşaleyle³⁹² tasvir edilmektedir. Kilikia dışında Anadolu'nun başka bölgelerinde de Helios'un meşale motifiyle beraber tasvir edildiği çok sayıda örnek bulunmakta olup, bunlara Hierapolis-Kastabala ile ilgili kısımda detaylıca değinilmişti. Meşale tasvirinin genellikle bereket tanrıçası Demeter'in atribüsü olarak kabul gördüğü dikkate alınırsa Soloi-Pompeiopolis'te de Helios'un meşale ile tasvir edilmiş olmasını bu tanrının söz konusu kentte tarımla ilgili bir bereket tanrısı olarak kabul edildiği şeklinde

³⁸⁸ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 93-107; s. 126-130.

³⁸⁹ **A.e.**, s. 184 ve s. 238, no. 33-34.

³⁹⁰ **A.e.**, s. 57.

³⁹¹ **A.e.**, s. 58.

³⁹² Matern, **a.g.e.**, s. 296, kat. no. M 147.

yorumlamak mümkündür³⁹³. Bu konudaki görüşümüzü destekleyecek nitelikteki bir başka husus ise 2 no.'lu Soloi sikkelerinde Helios ve Athena'nın birlikte tasvir edilmiş olmalarıdır. Zira Soloi'da baş tanrıça olarak kabul edilen Athena'nın betimlendiği pek çok sikkede aynı zamanda üzüm salkımı motifinin yer almasının üzüm bağlarının ve belki de şarap üretiminin bu kent için büyük önem taşımasının bir göstergesi olma ihtimaline ve bu nedenle kentin baş tanrıçası konumundaki Athena'nın bağıcılığın koruyucusu olarak düşünülmüş olabileceğine yukarıda değinmiştik. Bu bağlamda daha önce değindiğimiz tarımsal ürünlerin gelişimiyle ilgili çeşitli özelliklerini de göz önüne alırsak Helios'un elimizdeki İ.S. 3. y.y.'ın ilk yarısına ait Soloi-Pompeiopolis sikkesinde genellikle tarımsal bereketin sembolü olan meşale ile betimlenmiş olmasını, söz konusu kentin ekonomik yaşamında önemli bir yeri olduğu anlaşılan bağıcılığın ve buna bağlı olarak belki de şarap üretiminin koruyucu tanrısı olarak düşünülmüş olabileceğine dair görüşlerimize katkı sağlayan bir örnek olarak görmek de mümkündür.

1.2.17. Tarsos (Tarsus)

Sikkeler

1. İ.Ö. 4. y.y.

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: SNG Aulock, no. 5420.

Ön yüz: Tanrı Baal tahtında oturur vaziyettedir, elinde asası bulunmaktadır.

Arka yüz: Kanatlı güneş diski ve onun altında bir aslan tasviri yer almaktadır.

³⁹³ Bu konuyla ilgili yorumlarımız için bkz. bölüm no. 1.2.8. (Hierapolis-Kastabala).

SNG Aulock, no. 5420.

2. Yklş. İ.Ö. 400-380.

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: SNG Aulock, no. 5914.

Ön yüz: Bir Persli *tiara* içindedir. Uzun pantolon giymiştir. Elleriyle iki sığırı yönlendirmektedir. Sağ elinde bir değnek vardır, sol eliyle de sabanı tutmaktadır, hayvanların ayaklarının altında da tarla görülmektedir.

Arka yüz: Bir inek, altında duran ve sütünü emen yavrusuna bakmaktadır, üzerinde de kanatlı bir güneş diski görülmektedir.

SNG Aulock, no. 5914.

İ.Ö. 4. y.y.'ın başlarına tarihlenen bu son derece ilginç sikkede ilk olarak göze çarpan husus tarım ve hayvancılıkla ilgili sahnelerin tasvir edilmiş olmasıdır. Konumuz açısından bu sahnelerin taşıdığı önem ise kuşkusuz Augusta kentindeki kanatlı güneş motifinin yer aldığı sikkeleri incelediğimiz esnada değindiğimiz üzere, Mısırlılar ve Anadolu'da Hititler tarafından yaygın şekilde kullanılan kanatlı güneş diskinin bir Pers çiftçisinin betimlendiği söz konusu sikke üzerinde de yer almasıdır. Bu şekliyle elimizdeki 2 no.'lu sikke, Kilikia bölgesinde Augusta kentinden başka Mallos, Myriandros ve Issos'ta da kanatlı güneş diski motifi içeren ve Tarsos'ta da

başka örnekleri bulunan sikkeler içinde ayrı bir yere sahip görünmektedir. Çünkü anlaşılacağı üzere bu sikkedeki çiftçilik ve hayvancılıkla ilgili son derece canlı ve etkileyici sahne arka yüzde üst kısımda betimlenen kanatlı güneş motifiyle tamamlanmaktadır. Buradan çıkaracağımız en anlamlı sonuç ise kuşkusuz antik çağ insanının yaşamında belki de birinci derecede önem taşıyan tarım ve hayvancılık konusunda güneşin vazgeçilmez rolünün elimizdeki sikkelerle vurgulanmak istenmiş olmasıdır. Sikkelerin ön yüzünde tarlasını süren çiftçi betimlemesiyle büyük olasılıkla ürünlerin gelişimi ve olgunlaşmasındaki güneşin oynadığı rol (ya da belki de kuraklık dönemlerindeki yıkıcı etkisinden duyulan korku); arka yüzdeki yavrusunu emzirmekte olan inek tasviriyle de et ve süt ürünleri bakımından günümüzde olduğu gibi antik çağ insanının da günlük hayatında büyük önemi olan hayvan yetiştiriciliği konusunda hava ile ilgili diğer tanrısal güçlerin yanı sıra güneşin de önemli bir işlevi olduğu anlatılmak istenmiş olmalıdır, zira besi hayvanlarının gelişip büyümesinde büyük önemi olan otlakların her yıl yeşermesi için yağmurların olduğu kadar güneşin de büyük ölçüde etkisi olduğunun antik çağ insanı tarafından gözlendiğini tahmin etmek güç değildir. Tam bu noktada Hierapolis-Kastabala kısmında değindiğimiz üzere Anadolu'nun bir başka bölgesine ait bazı sikkeler güneşin tarım ve hayvancılıkla olan bağlantısını ortaya koyması ve Tarsos'taki kanatlı güneş diskinin betimlendiği 2 no.'lu sikkelerle gösterdiği benzerlik bakımından oldukça dikkat çekicidir. Zira Bithynia'daki Nikaia kentine ait bazı İ.S. 2.-3.y.y. sikkeleri üzerinde Yunan güneş tanrısı Helios ile ilgili oldukça ilginç tasvirler yer almakta olup, bunlarda Helios'un büstü koyun ve koç gibi ekonomik yaşam için faydalı hayvanlarla birlikte betimlenmekte, bu da güneş tanrısının çiftçilik ya da hayvancılıkla geçinen yöre insanları için arz ettiği yaşamsal önemi ve onların sahip oldukları refah düzeyinin garantörü olarak tapınım görmüş olduğunu ortaya koymaktadır³⁹⁴. Bithynia'daki bu sikkeler ile kanatlı güneş diski motifinin yavrusunu emziren inek tasviri üzerinde yer aldığı Tarsos'taki sikke arasında büyük bir benzerlik bulunduğu açık olup, birisi İ.Ö. 4. y.y.'a diğeri İ.S. 2.-3. y.y.'a tarihlenen her iki örnekte de güneş tanrısı tarım ve hayvancılık ile ilgili tasvirlerle birlikte gösterilmektedir. Yavrusunu emziren anne motifinin aynı zamanda, soğuk ve

³⁹⁴ Matern, **a.g.e.**, s. 19 ve s. 288, kat. no. M 41 a-b.

karanlık geçen kışların ardından tabiatın her yıl yeniden uyanışı ve yaşamın sürekliliği konusunda güneşin vazgeçilmez önemini vurgulamak için kanatlı güneş diskiyle birlikte kullanılmış olabileceğini de unutmamak gerekir. Sonuç olarak kanatlı güneş betimlemesinin son derece bereketli topraklara sahip olan Kilikia bölgesinde tarım ve hayvancılık için güneşin önemli bir faktör olarak düşünülmesinin etkisiyle bu konularla ilgili oldukça canlı iki sahnenin yer aldığı söz konusu sikke üzerinde tasvir edilmiş olduğunu düşünmek kanımızca doğru bir yaklaşım olarak görünmektedir.

3. Datames dönemi (İ.Ö. 378-372)

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: SNG Aulock, no. 5951.

Ön yüz: Tahtta oturmakta olan Baal Tars bir *khimation*'la betimlenmiştir, önünde *thymiaterion*, başak demeti ve üzüm salkımı yer almakta, solda ise “Tarsos’un Baal’i” lejandı okunmaktadır.

Arka yüz: Satrap bir *diphros*’un üzerinde oturmakta, sol elinde de bir ok tutmaktadır. Bunun altında ise bir yay ve sağ üstte de kanatlı güneş diski yer almakta, sol tarafta da Datames lejandı okunmaktadır.

SNG Aulock, no. 5951.

4. Datames dönemi (İ.Ö. 378-372)

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: SNG Aulock, no. 5952.

Ön yüz: Tahtta oturmakta olan Baal Tars bir *khimation*'la betimlenmiştir. Tahtın altında ise bir boğa başı yer almaktadır. Tanrının önünde *thymiaterion*, başak demeti ve üzüm salkımı yer almakta, solda ise “Tarsos’un Baal’i” lejandı okunmaktadır.

Arka yüz: Satrap bir *diphros*'un üzerinde oturmakta, sol elinde de bir ok tutmaktadır. Bunun altında ise bir yay ve sağ üstte de kanatlı güneş diski yer almakta, sol tarafta da Datames lejandı okunmaktadır.

SNG Aulock, no. 5952.

Görüldüğü gibi Tarsos'taki Datames dönemine ait olan (İ.Ö. 378-372) ve arka yüzlerinde kanatlı güneş diskinin betimlendiği 3 ve 4 no.'lu sikkelerde konumuz gereği ilk olarak göze çarpan husus bu sikkelerin ön yüzlerinde başak demeti ve üzüm salkımı tasvirlerinin yer almış olmasıdır. Bu da söz konusu dönemde Tarsos'ta buğday ve üzüm üretiminin kent yaşamı için taşıdığı önemi ortaya koymaktadır. Kanımızca ön yüzde başak demeti ve üzüm salkımı tasvirlerinin yer almasını, arka yüzde ise kanatlı güneş diskine yer verilmesini, aynı motifin tarım ve hayvancılık ile ilgili tasvirlerin yer aldığı yine bu kente ait 2 no.'lu sikkedeki gibi güneşin tarımla olan ilişkisi nedeniyle önem arz eden bir tanrı olarak görüldüğü ve bu nedenle 3 ve 4 no.'lu sikkeler üzerinde yer aldığı şeklinde yorumlamak bizce mümkün görünmektedir. Böylelikle Tarsos'ta İ.Ö. 4. y.y.'ın başlarına tarihlenen 2-3 ve 4

no.'lu sikkeler aracılığıyla kentte bu dönemde güçlü bir güneş tapınımı olduğu ve kanatlı bir güneş diskiyle sembolize edilen söz konusu güneş tanrısının büyük olasılıkla tarım ve hayvancılıkla ilişkili önemli bir tanrı olarak kent sikkeleri üzerinde yer aldığını söylemek mümkün görünmektedir.

Diğer yandan Augusta'daki kanatlı güneş diskinin yer aldığı sikkelerle ilgili kısımda değindiğimiz üzere söz konusu motifin Mısır-Hitit-Akhemenid etkisi göstermesi ve elimizdeki sikkelerde görüldüğü gibi Pers'ler tarafından da kabul görmesi Tarsos'taki kanatlı güneş diski tasvirlerinin bölgedeki Yunan öncesi dönemlere ait köklü bir güneş tapınımına ve büyük olasılıkla da Hitit-Luwi etkisine işaret etmektedir. Zira K. Ehling de bölgede yer alan ve Augusta'dan fazla uzak olmayan Tarsos kentine ait sikkelerdeki Hitit-Luwi dilinde “baş” anlamına gelen ve olasılıkla kente ismini veren *tarsa* kelimesiyle bağlantılı olan boğa başı tasvirlerinin (elimizdeki Datames dönemine ait 4 no.'lu sikkede olduğu gibi³⁹⁵) Hitit-Luwi etkisine işaret ettiğini belirtmektedir³⁹⁶. Bunun yanı sıra Kilikia bölgesinin tarihi ve tarihi coğrafyasıyla ilgili kısımda değindiğimiz gibi etimolojik bakımdan incelendiğinde Kilikia kelimesinin Anadolu kökenli olduğu ve Hitit metinlerinde rastlanan *Khalaka* ile bağlantılı olarak İ.Ö. 16. yüzyıla kadar geri gittiği anlaşılmaktadır³⁹⁷. *Khalaka* Kilikia Trakheia'yı (=dağlık Kilikia), *Adanija* ise Kilikia Pedias'ı (=ovalık Kilikia) tanımlamak için kullanılmıştır³⁹⁸. Başkent *Tarsa*³⁹⁹ (=Tarsos) ile birlikte ovalık Kilikia'yı egemenliği altında tutan Hitit İmparatorluğu burayı “*Adanija Ülkesi*” olarak adlandırmış⁴⁰⁰ olup, bu adlandırma ovalık Kilikia'nın ortasında yer alan Adana'dan dolayı verilmiştir⁴⁰¹. Bunun yanı sıra *Asitawanda*'daki (=Karatepe) Hitit *hieroglyph* dili ve Fenike dilleriyle yazılmış olan çift dilli yazıtlar da bölgenin Hitit devleti ile olan bağlantılarını ortaya koymaları bakımından ayrıca önem taşımaktadır⁴⁰². İ.Ö. 1200 yıllarında Hititlerin yıkılmasının

³⁹⁵ SNG Aulock, no. 5952.

³⁹⁶ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 153-154 ve 157.

³⁹⁷ Cornelius, **a.g.e.**, s. 118; Hild-Hellenkemper, **a.g.e.**, s. 30.

³⁹⁸ Täuber, **a.g.e.**, s. 454.

³⁹⁹ Kümmel, **a.g.e.**, s. 627.

⁴⁰⁰ **A.e.**, s. 627 vd.

⁴⁰¹ Hild-Hellenkemper, **a.g.e.**, s. 30;

⁴⁰² Bossert-Alkım-Çambel-Ongunsu-Süzen, **a.g.e.**, s. 60-64; Hild-Hellenkemper, **a.g.e.**, s. 30; Täuber, **a.g.e.**, s. 455.

ardından bölgede Geç Hitit Krallıkları kurulmuştur. Bu bilgiler de Tarsos'un içinde yer aldığı bölgenin tarihsel süreç içinde Hitit devletiyle sıkı bir biçimde ilişki içinde olduğunu ortaya koymakta olup, bu güçlü devletin inanç sistemleriyle bağlantılı bir etkileşim olabileceği konusunda da ipucu sağlamaktadır. Bu durumda Augusta'daki kanatlı güneş tasvirlerinin Mısır-Hitit-Akhemened etkisi göstermesine benzer şekilde Tarsos'taki kanatlı güneş diski betimlemeleri sayesinde söz konusu kentte kökü Yunan öncesi dönemlere uzanan, büyük olasılıkla da Hitit-Luwi etkisi gösteren köklü bir güneş kültü olduğu sonucuna varmak mümkündür.

5. Caracalla dönemi (İ.S. 211-217)

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: SNG Schweiz 1, no. 1043, res. 66; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 297, kat. no. M 159.

Ön yüz: Caracalla'nın büstü.

Arka yüz: Helios (ya da imparator Caracalla)⁴⁰³ çizimleriyle, askeri bir kıyafet içinde, pelerini ve başında ışın tacıyla ayakta ve cepheden tasvir edilmektedir, başı sola dönüktür, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise olasılıkla kısa bir asa tutmaktadır.

SNG Schweiz 1, no. 1043, res. 66.

⁴⁰³ Bir başka kaynakta ise bu figür kesin olarak imparator Caracalla'nın Helios ile özdeşleştirilmiş şekli olarak tanımlanmaktadır, bkz. Berrens, **a.g.e.**, s. 50, not 107.

6. Caracalla dönemi (İ.S. 211-217)

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: SNG France 2, no. 1504, res. 76; SNG Schweiz 1, no. 1044, res. 66; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 297, kat. no. M 160.

Ön yüz: Caracalla'nın büstü.

Arka yüz: Çıplak durumdaki Helios sol bacağına ağırlık vermiş şekilde ayakta durmakta ve sol elinde bir küre tutmakta, sağ elini ise yukarı kaldırmaktadır.

SNG Schweiz 1, no. 1044, res. 66.

7. Macrinus dönemi (İ.S. 217)⁴⁰⁴

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: SNG Aulock, no. 6021, res. 205; SNG Schweiz 1, no. 1077, res. 69; N. Yalouris - T. Visser-Choitz, "Helios", LIMC V, 1990, s. 1012, no. 54, res. 635; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 297, kat. no. M 161.

⁴⁰⁴ Ayrıca bkz. Vacano, a.g.e., s. 411.

Ön yüz: Macrinus'un büstü.

Arka yüz: Helios sola doğru hareket halindeki *quadriga* üzerinde görülmektedir, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır.

SNG Schweiz 1, no. 1077, res. 69.

8. Maximinus Thrax dönemi (İ.S. 235-238)

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: SNG Schweiz 1, no. 1103, res. 71; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 297, kat. no. M 162.

Arka yüz: Helios, sağ elini yukarı kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutar vaziyette görülmektedir. Matern'e göre Helios yanan bir meşaleyle betimlenen Selene'nin karşısında tasvir edilmiştir. Ancak daha önce Hierapolis-Kastabala sikkelerinde kısaca değindiğimiz üzere SNG Schweiz 1'de söz konusu figür Demeter olarak belirtilmektedir.

SNG Schweiz 1, no. 1103, res. 71.

9. Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244)

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: **BMC Cilicia** 213, no. 258; **SNG London IV** (Lycia-Cappadocia), Fitzwilliam Museum Leake and General Collections, Part VII, 1967, no. 5338, res. CXI; K.Ehling-D. Pohl- M.H. Sayar, **Kulturbegegnung in einem Brückenland. Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien**, Asia Minor Studien 53, Bonn, 2004, s. 146, not 1032.

Ön yüz: Gordianus'un büstü.

Arka yüz: Boğanın arkasına geçmiş durumdaki Helios başında ışın tacıyla ve askeri bir kıyafetle betimlenmektedir. Tanrı sol diziyle boğanın sırtına bastırmaktadır. Sağ bacağı gergindir. Sol eliyle hayvanın burun deliklerinden tutup başını geriye doğru çekerken sağ elindeki hançerle de öldürücü darbeyi indirmektedir.

SNG London IV (Lycia-Cappadocia),

no. 5338, res. CXI.

10. Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244)

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: SNG Aulock, no. 6044, res. 207; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 297, kat. no. M 163 a.

Ön yüz: Gordianus'un büstü.

Arka yüz: Helios frontal biçimde tasvir edilmiştir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır.

SNG Aulock, no. 6044, res. 207.

11. Trebonianus Gallus dönemi (İ.S. 251-253)

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: SNG France 2, no. 1787, res. 96; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 297, kat. no. M 163 b.

Ön yüz: Gallus'un büstü.

Arka yüz: Helios frontal biçimde tasvir edilmiştir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır.

SNG France 2, no. 1787, res. 96.

12. Valerianus dönemi (İ.S. 253-260)

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: SNG Schweiz 1, no. 1182, res. 79; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 297, kat. no. M 164.

Ön yüz: Valerianus'un büstü.

Arka yüz: Başında ışınlı tacı bulunan Helios frontal biçimde ve sola dönük tasvir edilmiştir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir küre tutmaktadır.

SNG Schweiz 1, no. 1182, res. 79.

13. Salonina (İ.S. 254-268)

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: BMC Greek Coins 21 (Lykaonia), s. 230, no. 331, res. 38, 6; SNG Aulock, no. 6081, res. 209; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 297, kat. no. M 165.

Ön yüz: Omuzunda bir ay betimlemesi bulunan Salonina'nın büstü.

Arka yüz: Uzun ve kıvrımlı bir elbise giymiş olan Helios sağa dönük durumdadır. Sağ elini kaldırmıştır ve sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır.

SNG Aulock, no. 6081, res. 209.

Diğer Arkeolojik Buluntular

1. Kandil (Tarih ?)

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: H. Goldman, **Excavation at Gözlü Kule, Tarsos I. The Hellenistic and Roman Periods**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1950, s. 129, no. 405, res. 110; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 268, kat. no. B 180.

Açıklama: Helios büstü, yuvarlak yüzü ve uzun saçlarıyla tasvir edilmiştir, başında ışınlar bulunmaktadır.

H. Goldman, no. 405, res. 110.

2. Kandil (tarih ?)

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: H. Goldman, **Excavation at Gözlü Kule, Tarsos I. The Hellenistic and Roman Periods**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1950, s. 129, no. 406, res. 110.

Açıklama: Başında ışın tacıyla Helios büstü, frontal durumda tasvir edilmektedir.

H. Goldman, no. 406, res. 110.

3. Kandil (tarih ?)

Buluntu yeri: Tarsos.

Literatür: H. Goldman, **Excavation at Gözlü Kule, Tarsos I. The Hellenistic and Roman Periods**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1950, s. 129, no. 407, res. 111.

Açıklama: Olasılıkla Helios arabasının üzerinde tasvir edilmiştir. Sağ kolunu kaldırmış durumdadır. Ancak betimleme oldukça silik durumdadır.

H. Goldman, no. 407, res. 111.

Tarsos sikkeleri üzerindeki betimlemelerden anlaşıldığı üzere Helios bu kentte oldukça önem verilen bir tanrı konumunda olup⁴⁰⁵, ona ait tasvirler Caracalla, Macrinus, Maximinus Thrax, Gordianus III, Trebonianus Gallus, Valerianus I ve Gallienus'un karısı Salonina'ya ait sikkeler üzerinde yer almaktadır. Tarsos'ta Caracalla dönemine ait sikkelerde iki farklı Helios tipine rastlanmaktadır. Birinci tipte güneş tanrısı (ya da güneş tanrısı ile özdeşleştirilmiş Caracalla)⁴⁰⁶ çizmeleriyle, askeri bir kıyafet içinde, mantosuyla ve başında ışın tacıyla, ayakta ve cepheden tasvir edilmektedir, başı sola dönüktür, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise olasılıkla kısa bir asa tutmaktadır⁴⁰⁷. İkinci tipte ise Helios çıplak olarak ve hafifçe sağa dönük şekilde ayakta durmaktadır, ışın taçlı başı sola dönüktür, sağ elini selamlar vaziyette kaldırmıştır, sol elinde de bir küre tutmaktadır⁴⁰⁸. Helios'un elinde bir küre ile betimlenmiş olması nedeniyle Tarsos'ta Caracalla döneminde *kosmokrator* (=evrenin hakimi) olarak tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Kilikia bölgesinde Helios'u bu niteliğiyle tasvir eden diğer örneklerle ovalık Kilikia'da Tarsos'un dışında Augusta,

⁴⁰⁵ Bkz. A. Barb, **Die kaiserlichen Münzen der Stadt Tarsos in Kilikien** (maschinenschriftl. Diss.), Wien, 1924, 16; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 145, not 1020.

⁴⁰⁶ Daha önce de belirttiğimiz gibi Berrens'e göre bu tip kesin olarak imparator Caracalla'yı ifade etmektedir, bkz. Berrens, **a.g.e.**, s. 50, not 107; Caracalla'nın güneş kültüyle olan bağlantısı hakkında genel bilgi için bkz. s. 47-51.

⁴⁰⁷ **SNG Schweiz** 1, no. 1043, E. Levante asadan söz etmemektedir bkz. Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 145, not 1022. Bir başka kaynakta ise bu nesnenin bir küre olduğu belirtilmektedir, bkz. Berrens, **a.g.e.**, s. 50, not 107.

⁴⁰⁸ **SNG Schweiz** 1, no. 1044; **SNG France** 2, no. 1504; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 145, not 1021.

Epiphaneia ve Mopsuestia'da; dağlık Kilikia'da ise Korakesion'da rastlanmakta olup, bunlara ait örneklerle ilgili kısımlarda değinilmişti.

Macrinus dönemine ait sikkelerde Helios ışın tacıyla, *quadriga* üzerinde sola doğru hareket halinde görülmektedir ve tanrı sağ eliyle selamlama hareketi yapmakta, sol elinde ise bir kırbaç tutmaktadır⁴⁰⁹. İlgili kentlerde değindiğimiz gibi Kilikia bölgesinde Helios'un *quadriga* ile birlikte betimlendiği başka örnekler de bulunmaktadır. Ovalık Kilikia'daki Augusta'da Valerianus dönemine ait (İ.S. 253-260) bir sikkede Helios atları sağa ve sola doğru hareket eden bir *quadriga* üzerinde sağ elini yukarı kaldırmış ve sol elinde bir küre tutar vaziyette betimlenmekte; Eirenopolis'te Severus Alexander dönemine ait bir sikkede (İ.S. 222-235) Helios giyimli şekilde ve atları sola ve sağa doğru hareket eden frontal bir *quadriga* üzerinde görülmekte olup, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir kırbaç tutmaktadır; Mopsuestia'da Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-244) bir sikkede atların sola ve sağa doğru hareket ettiği frontal bir *quadriga* ve bir güneş diskinin üzerinde uzun elbisesiyle Helios tasvir edilmekte olup, sağ elini kaldırmıştır ve sol elinde de bir küre tutmaktadır; dağlık Kilikia'da Olba'da Caracalla dönemine ait bir sikkede de (İ.S. 211-217) Helios sağa doğru dörtlü hareket eden bir *quadriga*'nın üzerinde görülmektedir, sağ elinde bir kırbaç, sol elinde de dizginler bulunmaktadır.

Maximinus Thrax dönemine tarihlenen sikkeler üzerinde ise Helios ay tanrıçası Selene (?) ile birlikte⁴¹⁰ görülmektedir. Sol taraftaki Selene (?) sola dönük durumdadır, uzun bir elbise giymiştir ve her iki eliyle yanmakta olan bir meşaleyi tutmaktadır. Onun karşısında da Helios yer almakta olup, bir *khlamys* giymiştir, başında da ışın tacı bulunmaktadır, sağ elini yukarı kaldırmıştır, sol eliyle de bir kırbaç tutmaktadır⁴¹¹. Daha önce değindiğimiz gibi Helios'un Kilikia bölgesindeki başka yazıt ve sikkelerde de ay tanrıçası Selene ile birlikte yer aldığı bilinmektedir. Söz gelimi her iki tanrı dağlık Kilikia'daki Elaiussa-Sebaste⁴¹², Kanytelis⁴¹³ ve

⁴⁰⁹ SNG Aulock, no. 6021= SNG Schweiz 1, no. 1077; Ehling-Pohl-Sayar, a.g.e., s. 145, not 1023.

⁴¹⁰ Bu figür SNG Schweiz 1, no. 1103'te Demeter olarak yorumlanmaktadır. Ehling-Pohl-Sayar, a.g.e., s. 145, not 1024.

⁴¹¹ SNG Schweiz 1, no. 1103. Ehling-Pohl-Sayar, a.g.e., s. 145, not 1025.

⁴¹² Hagel-Tomaschitz, a.g.e., s. 88, no. EIS 23.

Lamos⁴¹⁴ yazıtlarında mezar koruyucusu olarak göze çarpmakta, ovalık Kilikia'daki Eirenopolis'te Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-244) bir sikkede ise⁴¹⁵ bir zodyak içinde karşılıklı olarak tasvir edilmektedirler. Söz konusu Eirenopolis sikkesi Helios ve Selene'nin karşılıklı olarak betimlenmiş olması nedeniyle elimizdeki Tarsos örneğiyle benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda Selene ve Helios'un Eirenopolis'te olduğu gibi Tarsos'taki bu sikke üzerinde de bir arada yer almış olmalarını Tarsos'ta Helios ve Selene'ye yani güneş ve ay kültüne dair ortak bir tapınım olabileceği şeklinde yorumlamak da mümkün görünmekle beraber bu konuda daha fazla buluntuya ihtiyaç duyulmaktadır.

Tarsos'ta Gordianus III⁴¹⁶ ve Trebonianus Gallus⁴¹⁷ dönemlerine ait sikkelerde Helios frontal biçimde ve ayakta tasvir edilmiş olup, sağ elini kaldırmakta, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır⁴¹⁸. Bu kentte Helios'un kırbaç ile tasvir edildiği başka örnekler de bulunmaktadır. Söz gelimi Macrinus dönemi (İ.S. 217) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios sola doğru hareket halindeki *quadriga* üzerinde görülmektedir, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır; Maximinus Thrax dönemi (İ.S. 235-238) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios, sağ elini yukarı kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutar vaziyette görülmektedir; Salonina (İ.S. 254-268) sikkelerinin arka yüzlerinde de uzun ve kıvrımlı bir elbise giymiş olan Helios sağa dönük durumda olup, sağ elini kaldırmıştır ve sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır. Kilikia bölgesinde Helios'un kırbaç ile betimlendiği başka örnekler de mevcuttur. Nitekim ovalık Kilikia'da Eirenopolis'te Severus Alexander dönemine ait (İ.S. 222-235) sikkelerin arka yüzünde Helios giyimli şekilde ve atları sola ve sağa doğru hareket eden frontal bir *quadriga* üzerinde görülmektedir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir kırbaç tutmaktadır; Eirenopolis'in yakınında yer alan Flavioupolis'te yine Severus Alexander dönemine ait (İ.S. 222-235) sikkelerin arka yüzlerinde Helios sağ bacağına ağırlık vermiş şekilde sağa dönük vaziyette ayakta durmaktadır. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmakta olup, çıplak

⁴¹³ A.e., s. 132, no. Kan 3; s. 135-136, no. Kan 16; s. 136, no. Kan 17.

⁴¹⁴ A.e., s. 313, no. Lam 7

⁴¹⁵ Matern, a.g.e., s. 296, kat. no. M 143.

⁴¹⁶ SNG Aulock, no. 6044.

⁴¹⁷ SNG France 2, no. 1787.

⁴¹⁸ Matern, a.g.e., s. 297, kat. no. M 163 a ve b.

durumdadır; Gallienus dönemine ait (İ.S. 253-268) sikkelerde Helios sağ bacağına ağırlık vermiş şekilde ve sağa dönük vaziyette ayakta durmaktadır. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmakta olup, çıplak durumdadır; Hierapolis-Kastabala'da Faustina Minor dönemine ait (İ.S. 161-176) sikkelerin arka yüzlerinde Helios giyimli olarak ve sağ bacağına ağırlığını vermiş şekilde ayakta tasvir edilmektedir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır. Sağ ayağının yanında yanmakta olan bir meşale durmaktadır; dağlık Kilikia'da Olba'da bazı Caracalla dönemi (İ.S. 211-217) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios sağa doğru dörtlü hareket eden bir *quadriga*'nın üzerinde görülmektedir. Sağ elinde bir kırbaç, sol elinde de dizginler bulunmaktadır.

Valerianus⁴¹⁹ dönemine ait (İ.S. 253-260) Tarsos sikkeleri üzerinde Helios'u ışın tacıyla, sol elinde bir küre tutar vaziyette ve sağ elini yukarı kaldırmış olarak görmektediriz. Tarsos'taki 6 no.'lu Caracalla dönemi sikkesinde olduğu gibi Valerianus dönemi sikkelerinde de Helios'un küre ile tasvir edilmesi bu tanrının Tarsos'ta Valerianus döneminde de *kosmokrator* (=evrenin hakimi) olarak kabul edilmiş olduğuna dair önemli bir örnek teşkil etmektedir. Tarsos dışında Helios'un küre ile betimlendiği Augusta, Epiphaneia, Mopsuestia ve Korakesion'daki diğer örneklerle ise daha önce değinilmişti. Salonina'ya ait sikkelerde ise yeni bir tasvir göze çarpmaktadır. Bunlarda ışın taçlı güneş tanrısı uzun bir elbise giymiştir, ayakta durur vaziyette ya da sağa doğru ilerlemektedir, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır⁴²⁰.

Diğer yandan Tarsos'ta bulunan imparatorluk dönemine ait sikkelerden bir tanesi ise özellikle dikkat çekicidir. Gordianus III dönemine (İ.S. 238-244) tarihlenen 9 no.'lu bu sikke üzerinde Helios boğa öldüren Mithras olarak tasvir edilmektedir. Şans eseri elimizde bulunan bu örnek son derece iyi durumda korunagelmıştır ve sikke üzerindeki çok ilginç detaylar bile ayırt edilebilir durumdadır⁴²¹. Boğanın arkasına geçmiş durumdaki Helios sol eliyle hayvanın burun deliklerinden tutup

⁴¹⁹ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 146, not 1028.

⁴²⁰ **SNG Schweiz** 1, no. 1999 vd.: Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 146, not 1029.

⁴²¹ **BMC Cilicia** 213, no. 258; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 146, not 1032.

başını geriye doğru çekerken sağ elindeki hançerle de öldürücü darbeyi indirmektedir. Buna benzer boğa öldürme sahnelerinin yer aldığı Mithras tasvirleri Roma, Ostia, Britannia, Ren Nehri ve Tuna civarında bulunmuş olan başka örnekler aracılığıyla da bilinmektedir. Bilindiği gibi boğanın öldürülmesi tanrı Mithras'ın en önemli görevi olup bu sahne *mithraeum*'ların da vazgeçilmez betimlemelerindendir⁴²². D. Ulansey söz konusu boğa öldürme sahnesinin Tarsos'taki stoacı filozofların astronomiye duydukları yakın ilgiyle ve yıldızların gökyüzündeki konumlarıyla ilişkili olduğunu ileri sürmekte, bu anlamda da Bithynia'daki Nikaia kentinde doğmuş olan Hipparkhos (İ.Ö. 190-126) tarafından keşfedilen ekinoksların gerilemesi olgusunun söz konusu boğa öldürme sahnesinin yıldızlarla olan bağlantısının açıklanmasındaki önemine değinmektedir. Ulansey'in bu konudaki görüşlerini kısaca şöyle özetlemek mümkündür: Hipparkhos bazı yıldızların konumlarına yönelik gözlemlerini kendisinden önce yaşamış astronomların gözlemleriyle karşılaştırarak İ.Ö. 128 yılına doğru buluşunu gerçekleştirmiş olup, Mithraizmin ortaya çıkmasından önce bu keşfin Tarsos veya başka yerlerde yayılması için yeterli zaman mevcuttur ve Hipparkhos'un buluşu o zaman Koç ve Terazî'de olan ekinoksların daha önce Boğa ve Akrep'te olduğunu açıkça ortaya koymaktadır⁴²³. Hipparkhos astronomluğunun yanında bir diğer özelliği dünyada olup biten her şeyi yıldızların belirlediğine inanmakta, bu nedenle de ekinoksların gerilemesi ile ilgili buluşu kendisi üzerinde çok derin bir etki yaratmış olmalıdır. Bunun yanı sıra Hipparkhos bütün uzayın bilinmeyen bir hareketini keşfetmiş olmasını kutsal bir bildiri olarak algılamış ve bu buluşa kutsal bir anlam yüklemiştir. Stoacılar da Hipparkhos'un buluşuyla ciddi şekilde ilgilenmiş olmalıydılar. Uzayın canlı ve kutsal bir varlık olduğu inancını taşıyan stoacılar da astral bir öğretiye sahip olduklarından Hipparkhos'un bu buluşunun onlar için derin dini anlamlar içermesi beklenen bir sonuçtur. Hipparkhos'un söz konusu buluşu ise Tarsos'lu stoacılara büyük olasılıkla Poseidonios aracılığıyla ulaşmış olmalıdır. Her doğal olayın kaynağında bir kutsal varlığın rolü olduğuna inanan stoacıların bu yeni buluşun ortaya koyduğu uzay hareketini yöneten bir tanrının varlığını öne süren

⁴²² R. Merkelbach, **Mithras**, 1984, s. 193; M. Clauss, **Mithraskult und Mysterien**, 1990, s. 87. Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 146, not 1033.

⁴²³ Ulansey, **a.g.e.**, s. 91-93.

tezler geliřtirdiklerini dűřűnmek műmkűndűr. Sabit yıldıřlar kűresini hareket ettirdiđine gűre çok gűlű olan bu yeni tanrı gűneř ve gezegenlerden de daha gűlűdűr zira onların da yűrűngelerini deđiřtirebilmektedir. Bunun yanında stoacıların dođa gűlerini mitolojik kahramanlarla űzdeřleřtirme řeklinde bir geleneđe sahip olmaları nedeniyle bu yeni kozmik gűce uygun bir kiřilik bulma arayıřına girdiklerini dűřűnmek műmkűndűr. Tarsos'lulara gűre bu yeni kozmik gű için bir takım yıldıř olarak varlıđı zaten bilinen Tarsos'un tanrısı Perseus en uygun isimdir. Hipparkhos'un ekinoksların gerilemesiyle ilgili buluřunu Tarsos'lu filozoflarla ve Perseus takım yıldıřıyla bu řekilde bađdařtıran Ulansey, Hipparkhos'un bahar ekinoksunun Koç burcunda olduđu dűnemden űnce ekinoksun Bođa'da olduđunu açık řekilde ortaya koyduđunu, bu durumda Bođa ađının sonunu sembolize eden bir bođa űldűrme sahnesinin bunun için en uygun sembol olduđunu belirterek, Perseus takımıyıldıřının tam olarak Bođa'nın űzerinde bulunmasının Bođa'yı Perseus'un űldűrdűđu dűřűncesini yaratmıř olması gerektiđini ileri sűrmekte ve Tarsos'lu stoacıların bir takım yıldıřı olarak astronomi ile zaten bađlantılı olan kentlerinin tanrısı Perseus'u Hipparkhos'un buluřu ile varlıđı kanıtlanan yeni kozmik tanrı olarak kabul ettiklerini, Perseus takım yıldıřının Bođa'nın űzerinde yer almasının da bođa űldűrme sahnesiyle çok iyi uyuřtuđunu ve Perseus'un yeni tanrıyla űzdeřleřtirilmesini kolaylařtırdıđını vurgulamaktadır. Ulansey ayrıca Hipparkhos'un buluřunu bilen ve bunun kutsal anlamını kavrayabilenlerin kendilerini çok gűlű bir gizin sahibi olarak gűrdűklerini ve bu gizi sadece ona layık olabileceklere açıklamak űzere koruma gűrevini űstlendiklerini, ancak belirli bir astronomi bilgisi olanların Hipparkhos'un buluřunu anlayabileceklerine gűre yeni katılanların gerekli olan astronomik bilgiyi ve bunun kutsal anlamını űđrenmeleri için uygulanan eđitimin ařamalarının kűltűn bir parçası haline geldiđini belirtmektedir⁴²⁴.

Bunların yanı sıra Mithraizmin tanrısının Perseus olarak deđil de Mithras olarak anılmasıyla ilgili olarak ise Ulansey kűltűn merkezindeki bilginin çok deđerli olmasından dolayı Mithraizmde gizliliđin çok űnemli olduđunu ve tanrının gerçek

⁴²⁴ A.e., s. 96-101.

isminin gizlenmesi amacıyla başka bir ismin kullanılmış olabileceğini, Tarsos'un uzun bir süre Pers egemenliğinde kaldığını ve kentte belirli bir Pers nüfusu bulunduğunu, isminden dolayı Perseus'un İran ile bağlantısı olduğunu⁴²⁵ ve Perseus'un Mithras gibi bir İran tanrısıyla birleştirilmesi için bütün bunların uygun ortamı yaratmış olabileceğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte İ.Ö. 1. y.y.'da Anadolu'yu bir müddet egemenliği altına alan Pontos kralı Mithridates VI Eupator'un da bu isim değişikliğinde etkili olmuş olabileceğini belirten Ulansey, Mithridates'in Roma'ya karşı ittifak içinde olduğu Kilikia'lı korsanlarla çok yakın ilişkide olduğunu ve Pers tanrısı Mithras'ın ismiyle anılan Mithridates'in Perseus'un soyundan geldiğini ileri sürmesinin ve Pontos sikkeleri üzerinde kendisinin Perseus olarak gösterilmesinin son derece ilginç olduğuna değinmektedir. Mithridates'in Perseus yoluyla Pers kökenli olduğuna değinen Ulansey Mithridates hanedanının kendisini Perseus ile çok yoğun şekilde özdeşleştirdiğini ve Eupator döneminde basılan sikkelerde Perseus'un yanı sıra Perseus gibi giyinmiş Mithridates'in tasvirlerinin yer aldığını da vurgulayarak, Kilikia'lı korsanların Pers tanrısı Mithras'ın ismini taşıyan ve Perseus'un soyundan geldiğine inanan Mithridates ile yakın ilişki içinde olduklarını, bu nedenle de söz konusu ilişki çerçevesinde Perseus ile Mithras'ın bağdaştırılarak yeni kültün tanrısına Mithras adının verilmiş olduğunu ileri sürmektedir⁴²⁶.

Mithras ile ilgili boğa öldürme sahnelerinde ise az sonra da değineceğimiz üzere Mithras her zaman bir pelerini uçuşan genç bir kahraman olarak betimlenmekte ve başında da her zaman Phrygia takkesi denilen tepesi öne kıvrık bir külah bulunmakta olup, bu külah da antik sanatta onu giyen kişinin doğulu olduğunu belirtmek için kullanılırdı. Mithras boğayı öldürürken daima onun üzerinde, sol dizi bükülmüş, sağ bacağı gergin, sağ eliyle boğanın boynuna hançeri saplarken sol eliyle de başını yukarı kaldırır durumda tasvir edilir. Çoğu zaman da boğayı öldürürken başka yöne bakar durumda betimlenmiştir⁴²⁷.

⁴²⁵ Perseus ile Pers'ler ve Mithras arasındaki bağlantılar konusunda özellikle bkz. A.e., s. 33-50.

⁴²⁶ A.e., s. 106-108.

⁴²⁷ A.e., s. 33.

Ancak hiç şüphesiz Tarsos'taki sikke üzerinde en dikkat çekici olan şey bu görevi Mithras'ın yerine Helios'un yerine getiriyor olmasıdır. Zira Mithras her zaman bir Phryg başlığı takmakta ve *khiton*'unun altında da çoğunlukla bacaklarını örten pantolon benzeri uzun bir giysi bulunmaktadır. Ayrıca yine elimizdeki sikke üzerinde genellikle Mithras'a eşlik eden Kautes ve Kautopates'in yanı sıra boğa öldürme sahnesinde görülen hayvanlardan köpek, yılan ve akrep de yer almamaktadır. Tanrı ise başındaki ışın tacıyla açık şekilde Helios olarak belirmektedir. Buradan anlaşıldığı üzere Tarsos'taki söz konusu sikkede Helios ve Mithras tek bir tanrı olarak özdeşleştirilmişlerdir.

Daha önce değindiğimiz gibi Helios'un yanı sıra Sol'un de Mithras ile identifiye edilmesine dair imparatorluk dönemine ait çok sayıda yazıt aracılığıyla bilgi edinmek mümkün olmaktadır⁴²⁸. Söz gelimi İ.S. 120 yılına tarihlenen bir Roma yazıtında tanrının Sol Mithras olarak adlandırıldığı görülmektedir⁴²⁹. Başka adak yazıtlarında da Sol Invictus Mithras⁴³⁰, Deus Sol Invictus⁴³¹ veya Deus Sol Mithras⁴³² gibi ifadelerle rastlanmaktadır. Bu yazıtlardan da anlaşılacağı gibi Mithras Sol ile ya da Sol Mithras ile özdeşleştirilmiştir. Ancak her ne kadar Mithras ve Sol tek bir tanrı haline getirilmişlerse de aslında birbirlerinden farklı iki tanrının söz konusu olduğunu unutmamak gerekir. Nitekim Poetovio'daki (Pettau, Ptuj) bir Mithras kutsal alanında Sol ve Mithras'ın küçük bir sunağın önünde el sıkışmalarını gösteren bir tasvir bulunmaktadır⁴³³. Bu betimleme Mithras kültürüyle ilgili çok sayıda kabartmada yer alan bir sahneyle bağlantılıdır. Söz konusu sahnenin ortasında dostluk anlaşmasının akdedilişi, üstte ise ortak araba yolculuğu betimlenmektedir⁴³⁴. Burada Mithras ve Sol tamamen iki ayrı tanrı olarak görülmekte ve Mithras diğerine göre daha üstün bir tanrı olarak belirmektedir. Diğer yandan epigrafik buluntuların yanı sıra Sol ve Mithras'ın özdeşleştirilmelerine ilişkin başka görsel bulgular da

⁴²⁸ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 146, not 1034.

⁴²⁹ **A.e.**, s. 146, not 1035.

⁴³⁰ **A.e.**, s. 146, not 1036.

⁴³¹ **A.e.**, s. 146, not 1037.

⁴³² **A.e.**, s. 147, not 1038.

⁴³³ Merkelbach, **a.g.e.**, s. 374, res. 138; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 147, not 1039.

⁴³⁴ Clauss, **a.g.e.**, s. 155 vd.; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 147, not 1040.

mevcuttur⁴³⁵. Bunların arasındaki önemli bir örnekte Mithras başında ışınlarla çevrili bir Phryg başlığı ile tasvir edilmektedir⁴³⁶. Bu nedenle elimizdeki Tarsos sikkesi üzerindeki tanrının Phryg başlığı takmaması ve sadece ışın tacıyla tasvir edilmiş olması ayrıca önem taşımaktadır.

Bunun yanı sıra söz konusu 9 no.'lu Tarsos sikkesi başka bir özel durum daha arz etmektedir. Helios'u uzun bir elbise içinde gösteren Salonina sikkeleri dışında bu tanrı genellikle *khlamys* giymiş olarak tasvir edilmektedir. Buna karşılık Tarsos'taki 5 no.'lu Caracalla sikkesinde olduğu gibi elimizdeki Gordianus III dönemine ait sikkede de Helios-Mithras askeri bir kıyafet içinde ve bir zırhla betimlenmektedir⁴³⁷. K. Ehling Gordianus III sikkesi üzerindeki Helios-Mithras betimlemesinin bizzat söz konusu imparatoru Helios-Mithras olarak ifade ettiğini ileri sürmekte⁴³⁸, benzer şekilde Caracalla'nın Tarsos'taki nümizmatik veriler ışığında Triptolemos ve Helios ile identifiye edilmesinin de Gordianus III'ün bu sikke üzerinde Helios-Mithras olarak tasavvur edilmiş olması ihtimalini güçlendirdiğini belirtmektedir. Ehling'e göre Helios-Mithras betimlemeli sikkeler büyük olasılıkla Roma birliklerinin İ.S. 242-243 yılındaki sevkıyatları sırasındaki bir emisyonu aittir ve imparatorun Helios-Mithras ἀνίκητος/invictus olarak stilize edilmesiyle Roma'nın büyük düşmanı olan Pers'leri yenilgiye uğratacağı vurgulanmak istenmiş olmalıdır.

Helios-Mithras olarak betimlenen bu tanrı sadece Gordianus III dönemine ait tek bir Tarsos sikke grubunda karşımıza çıkmaktadır. Buna karşılık söz konusu tip Mithras'ın açıkça yerel bir *Heros Equitans* ile özdeşleştirildiği bazı sikkeler⁴³⁹ ve şimdiye kadar henüz yayımlanmamış olan Perge'deki bir Gallienus sikkesiyle⁴⁴⁰

⁴³⁵ A.e., s. 147, not 1042.

⁴³⁶ Nemrud Dağ'ında bulunmuş olan bir kabartmada tanrı Mithras Kommagene kralı Antiokhos I ile el sıkışmakta olup, başında bir Phryg başlığı bulunmaktadır ve ışınlarla çevrilidir. Krş. J. Wagner, **Gottkönige am Euphrat. Neue Ausgrabungen in Kommagene**, 2000, s. 31, res. 38; Ehling-Pohl-Sayar, a.g.e., s. 147, not 1043.

⁴³⁷ BMC Cilicia 213, no. 258, G.F. Hill bu elbiseyi "short chiton" olarak adlandırmaktadır, bkz. Ehling-Pohl-Sayar, a.g.e., s. 147, not 1044.

⁴³⁸ A.e., s. 147.

⁴³⁹ Bu sikkeler üzerinde Mithras Phryg başlığı ve ışın tacıyla bir at üzerinde tasvir edilmektedir; Merkelbach, a.g.e., s. 44, s. 149; Ehling-Pohl-Sayar, a.g.e., s. 147-148, not 1046.

⁴⁴⁰ A.e., s. 148, not 1047.

birlikte eyaletlerdeki imparatorluk dönemine ait sikkeler üzerindeki az sayıda Mithras betimlemesine önemli bir örnek teşkil etmektedir.

İlk bakışta bu sikke tipi Plutarkhos tarafından aktarılan ve Mithras kültünün kökenlerinin Kilikia'daki korsanlara kadar uzandığı şeklindeki bilgileri tasdik eder nitelikte görünmektedir. Plutarkhos, Pompeius tarafından İ.Ö. 67 yılında yenilgiye uğratılan ve Kilikia'ya yerleşen korsanların Olympos'ta kendilerine özgü bazı tuhaf kurban törenlerinden ve bir takım gizli ayinlerle uğraştıklarından söz ederek, bunlardan birisi olan Mithras ayinlerinin bu korsanlar tarafından başlatıldığını ve kendi yaşadığı dönemde de devam ettiğini anlatmaktadır⁴⁴¹. Mithras dininin kökeninin Kilikia'da (özellikle Tarsos'ta) aranması gerektiği düşüncesi Ulansey tarafından da kesin bir şekilde savunulmakta ve Ulansey Tarsos kentindeki iyi eğitilmiş ve akıllı bazı kimselerin bu korsanlarla yakınlık kurduklarını ve Tarsos'lu entellektüeller tarafından önceden benimsenmiş olan söz konusu yeni gizem dininin bu ilişkiler vasıtasıyla korsanlara ulaştırıldığını ve bütün denizciler gibi korsanların da gemicilik faaliyetleri bakımından yıldızlara bağlı olmaları nedeniyle en önemli özelliği yıldızlar üzerindeki gücü olan bu yeni dinsel öğretiyi kabul etmeye yatkın oldukları düşünüldüğünde bu olasılığın çok güçlü olduğunu dile getirmektedir⁴⁴². Ancak bir yandan Plutarkhos'un Roma-Mithras kültüründen ziyade Pers-Hellenistik Mithra kültürünü düşünmüş olabileceğini⁴⁴³, diğer yandan da korsanların Pompeius tarafından iskân edilmeleriyle bağlantılı olarak elimizdeki sikkenin ait olduğu Tarsos

⁴⁴¹ Plutarkhos ile ilgili çeviri ve bu konudaki görüşler için bkz. Merkelbach, **a.g.e.**, s. 45 ve Ulansey, **a.g.e.**, s. 50; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 148, not 1049.

⁴⁴² Ulansey, **a.g.e.**, s. 105-106. Bu düşünceye karşı bir görüşle ilgili olarak bkz. Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 148, not 1050.

⁴⁴³ Merkelbach bu konuda şunları söylemektedir: "*Korsanların Mithras seremonileriyle daha sonraki myster'ler arasında doğrudan bir bağlantı kurmak mümkün değildir. Korsanların sonuyla Roma myster'leri arasında 150 yıllık bir zaman bulunmaktadır. Bunun yanı sıra İran'a ait olan ya da İran asıllıların yönettiği bütün bölgelerde Mithras seremonileri mevcuttur. Bu nedenle ilk olarak korsanların uyguladıkları bu seremonilerin Yunanlılar tarafından tanınması sadece bir tesadüftür.*", bkz. Merkelbach, **a.g.e.**, s. 45; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 148, not 1051.

için yazılı bir kanıtın olmadığını⁴⁴⁴, bu durumun ancak Mallos, Epiphaneia, Adana ve Soloi için geçerli olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir⁴⁴⁵.

Bunun yanı sıra Mithras ile ilgili buluntuların coğrafi durumu göz önünde tutulduğunda ve Mithras kültürünün Roma'da ya da Ostia'da İ.S. 1. y.y.'da mevcut olduğu⁴⁴⁶ dikkate alındığında Tarsos'taki Helios-Mithras sikke tipinin Mithras kültürünün Kilikia kökenli oluşu konusunda bir kanıt olmaktan ziyade bir akkültürasyon örneği teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Bu noktada şöyle bir soru önem kazanmaktadır; imparatorluğun batısında özellikle askerler, köleler ve azatlılar tarafından tapınım gören bu tanrı gelenekçi bir Kilikia kenti olan Tarsos sikkelerinde nasıl yer almıştır? Bununla ilgili en akla yakın açıklama Pers'lere karşı sevk edilen Roma birlikleri ve/veya *veteran*'ların Mithras kültürünü İtalya'dan ya da batıdaki diğer bölgelerden ovalık Kilikia'ya getirmiş olmalarıdır. Mithras'ın Tarsos sikkelerinde yer alan tanrıların arasına dahil edilmesi de büyük olasılıkla Helios'un kentteki mevcut tapınımının yardımıyla daha rahat bir biçimde gerçekleşmiştir. Bugüne kadar nümizmatik ve epigrafik buluntuların mevcut olmamasına rağmen Tarsos'ta Helios olasılıkla Hellenistik dönemde de tapınım gören bir tanrıydı. İ.S. 3. y.y.'dan itibaren de çeşitli Helios tasvirlerinin özellikle Tarsos sikkeleri üzerinde yer aldığı görülmektedir. Tarsos'lular büyük ihtimalle Roma askerleri ya da *veteran*'lar aracılığıyla Mithras'la Sol Invictus Mithras, Deus Sol Invictus ya da Deus Sol Mithras adı altında tanıştırılmışlardır. Böylece Tarsos'taki Yunan tanrısı Helios, elimizdeki sikkede görüldüğü gibi Mithras'ın özelliklerine bürünerek Helios-Mithras'a dönüşmüştür.

⁴⁴⁴ Ulansey ise Plutarkhos tarafından verilen bir bilgi yardımıyla Kilikia'lı aydınların söz konusu korsanlarla sıkı bir bağlantı kurmuş oldukları şeklinde değerlendirmekte ve Tarsos'taki gizemli kültürün bu aydınlar aracılığıyla korsanlara geçmiş olabileceğini ileri sürmektedir, bkz. Ulansey, **a.g.e.**, s. 106, not 71.

⁴⁴⁵ R. Ziegler, "Ären kilikischer Städte und Politik des Pompeius in Südostkleinasien", **Tyche** 8, 1993, s. 210 vd.; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 148, not 1052.

⁴⁴⁶ Merkelbach ve Clauss, Mithra ve Mithras kültürü arasındaki farklılığa dikkat çekmektedirler. Mithra dini doğuda ortaya çıkmış ve Pers'lerle birlikte Anadolu'ya ulaşmış, özellikle Pontos kralları ve Kommagene'deki Orontid'ler aracılığıyla da yayılmıştır. Olasılıkla da Kommagene üzerinden Roma'ya ve İtalya'ya ulaşmıştır. Roma'da (veya Ostia'da) Pers Mithra'sından Roma Mithras kültürü ortaya çıkmış ve bu da batıdan Tuna bölgesi üzerinden yeniden Anadolu'ya ulaşmıştır. Bu yol üzerinde de eski Mithra kült mahalleri yeni birer Roma-Mithras kült alanına dönüşmüştür, bkz. Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 148, not 1053.

Elimizdeki Tarsos sikkesinde Helios-Mithras'ın Roma imparatorunun askeri kıyafeti içinde olması nedeniyle, daha önce imparator Caracalla'nın Helios ve Triptolemos olarak kabul edilmesi gibi Gordianus III'ün de Tarsos'ta Helios-Mithras olarak düşünülmüş olduğu ihtimaline yukarıda değinilmişti. Benzer şekilde Ephesos'ta da Gordianus III için *neos* Helios (= genç Helios) sıfatının kullanıldığı bilinmektedir⁴⁴⁷. Belki de genç imparator, Commodus gibi Mithras *myster*'lerine katılmış ve bu nedenle Tarsos sikkelerinde Helios-Mithras olarak yer almıştır. İmparatorun Sol ile özdeşleştirilmesine dair olası yansımalar Odessa'daki sikkelerde⁴⁴⁸ ya da ön yüzde Sol veya Helios'a özgü bir selamlama hareketi olarak elini kaldırır şekilde tasvir edildiği bir Tarsos sikke tipinde rastlamak mümkündür⁴⁴⁹.

Bunun yanı sıra Mithras inancı özellikle imparatora olan bağlılığı simgelemektedir⁴⁵⁰, öyle ki Mithras'ın doğrudan doğruya *imperator* olarak nitelendirilmesi de bunu göstermekte olup, Mithras için kullanılan Deus Sol Invictus *Imperator* şeklindeki ifade çeşitli yazıtlar aracılığıyla belgelenmektedir⁴⁵¹. Bu durumda Tarsos sikkesi üzerindeki Helios-Mithras'ın Roma imparatorunun giysisiyle tasvir edildiği ve imparatorla özdeşleştirildiği kabul edilirse⁴⁵² Deus Sol Invictus *Imperator* tanımlamasının bu sikke için de geçerli olması gerekir. Bu durumda Tarsos'taki söz konusu Helios-Mithras'ın da Gordianus III ile bağlantılı olarak $\rightarrow _ \ell \circ _ : \rightarrow \rightarrow _ \blacklozenge \hbar_{\rightarrow \circ _} \mapsto \dot{Y}_{\rightarrow \circ} \rightarrow \leftrightarrow$ şeklinde ifade edilmesi mümkündür⁴⁵³.

⁴⁴⁷ C. Börker-R. Merkelbach, **Die Inschriften von Ephesos, IK 12**, Teil II, nr. 101-599, Bonn, 1979, s. 103-104, no. 302 ve s. 104-105, no. 304. Gordianus'un güneş kültüyle olan bağlantısı için bkz. Berrens, **a.g.e.**, s. 61-71.

⁴⁴⁸ Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 149, not 1057.

⁴⁴⁹ **SNG Schweiz** 1, no. 1146; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 149, not 1058.

⁴⁵⁰ Merkelbach Mithras kültünü haklı olarak "Religion der Loyalität" (=sadakat dini) olarak nitelemektedir, Merkelbach, **a.g.e.**, s. 153 vd.; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 149, not 1059.

⁴⁵¹ **A.e.**, s. 149, not 1060.

⁴⁵² Mithras'ın askeri kıyafetler içindeki görünümü hakkında **CIMRM**'deki kabartmalar bilgi vermemektedir. Buna karşılık Helios'un askeri kıyafetler içinde tasvir edildiği bilinmektedir, bkz. M. Bergmann, **Die Strahlen der Herrscher. Theomorphes Herrscherbild und politische Symbolik im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit**, 1998, s. 73 vd.; Matern, **a.g.e.**, s. 120 vd.; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 149, not 1061.

⁴⁵³ Krş. **CIMRM**, no. 578: $\rightarrow _ \ell \circ _ : \rightarrow \rightarrow _ \blacklozenge \hbar_{\rightarrow \circ _} \mapsto \dot{Y}_{\rightarrow \circ} \rightarrow \leftrightarrow$. Gordianus III ile ilgili olarak: $\blacklozenge \mathbb{R} \circ _ \rightarrow _ \ell \circ _ : \rightarrow \rightarrow _ \blacklozenge \hbar_{\rightarrow \circ _} \mapsto \dot{Y}_{\rightarrow \circ} \rightarrow \leftrightarrow$; Ehling-Pohl-Sayar, **a.g.e.**, s. 149, not 1062.

Tarsos'ta tapınım gören tanrılar hakkındaki bilgilerimizi sadece sikkeler aracılığıyla elde etmek mümkün olmaktadır. Güneş tanrısı Helios'un bu tanrılar arasında söz konusu kent için büyük bir önemi olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Tarsos'ta Helios Caracalla, Macrinus, Maximinus, Gordianus III, Trebonianus Gallus, Valerianus I ve Gallienus'un karısı Salonina'ya ait sikkeler üzerinde yer almaktadır. Tanrı ışın tacı, *khlamys*, küre veya kırbaçla ayakta ya da bir *quadriga* üzerinde tasvir edilmektedir. Caracalla'ya ait sikkeler bu imparatoru Helios olarak göstermekte, Gordianus III dönemine ait küçük bir grup sikkede ise imparator boğa öldüren Helios-Mithras olarak ve ışın tacıyla (ancak Phryg başlığı olmadan) tasvir edilmekte, kendisinden önce Caracalla'nın Helios ile özdeşleştirilmesi gibi Gordianus III de Helios-Mithras ile özdeşleştirilmektedir. Diğer yandan Tarsos'taki söz konusu Helios-Mithras tipinin Mithras kültünün Kilikia kökenli oluşuna ilişkin bir kanıt olmadığı, tersine dikkat çekici bir akkültürasyon sürecine dair önemli bir örnek olduğu anlaşılmaktadır. Olasılıkla Pers'lere karşı sevk edilen Romalı askerler veya Kilikia'ya yerleşen *veteran*'lar Mithras inancını imparatorluğun batısından doğusuna beraberlerinde getirmişlerdir.

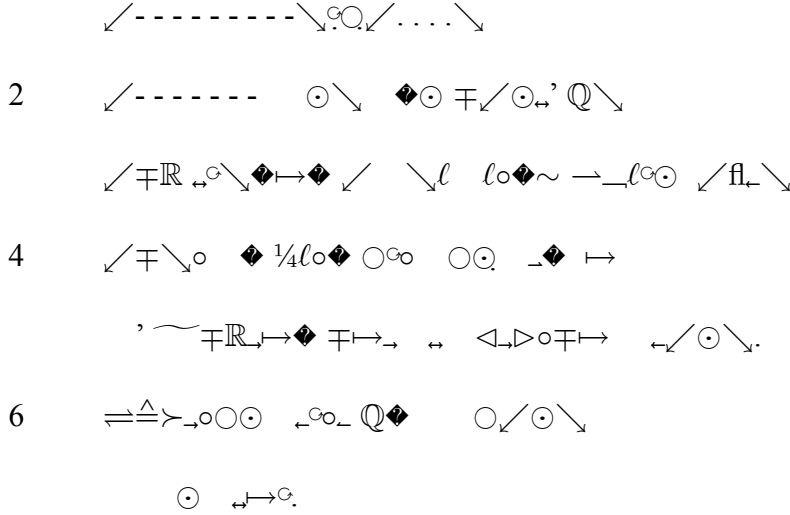
1.2.18. Bilinmeyen Bölge

Yazıtlar

1. Aphrodisios'a ait mezar yazıtı (İ.S. 3.y.y.)

Şu anda bulunduğu yer: Adana Müzesi.

Literatür: G. Dagron-D. Feissel, **Inscriptions de Cilicie**, Paris, 1987, s. 91, no. 48; SEG 37, 1987, s. 428-429, no.1357.

Adana Müzesi'nde korunmakta olan Aphrodisios'a ait mezar yazıtında Helios yine ölü kültü çerçevesinde karşımıza çıkmaktadır. Eserin buluntu yeri bilinmediğinden bölgesel bir karşılaştırma yapmak mümkün olmamakla beraber ilgili bölümlerde değindiğimiz üzere özellikle dağlık Kilikia bölgesinde Helios mezarları koruyan-gözeten tanrı kimliğiyle tapınım görmüştür. Nitekim söz konusu bölgedeki Elaiussa-Sebaste⁴⁵⁴, Kanytelis⁴⁵⁵, Korykos⁴⁵⁶, Lamos⁴⁵⁷ ve Olba'da⁴⁵⁸ yazıtlarında Helios'un mezar koruyucu niteliği açıkça ortaya çıkmaktadır. Elimizdeki yazıtta da mezar sahibi Aphrodisios'un "*her gün evreni gezen Helios'u tanık gösteriyorum*" şeklindeki ifadeyle mezarı koruma altına almaya çalıştığı anlaşılmakta, böylelikle bu yazıt Helios'un Kilikia bölgesinde mezar koruyucu vasfıyla ölü kültü açısından önem arz ettiğine dair yeni bir örnek teşkil etmektedir.

⁴⁵⁴ Hagel-Tomaschitz, **a.g.e.**, s. 88, no. EIS 23.

⁴⁵⁵ **A.e.**, s. 132, no. Kan 3; s. 134-135, no. Kan 11; s. 135-136, no. Kan 16; s. 136, no. Kan 17; s. 137, no. Kan 21.

⁴⁵⁶ **A.e.**, s. 282, no. Kry 528.

⁴⁵⁷ **A.e.**, s. 313, no. Lam 7

⁴⁵⁸ **A.e.**, s. 59, no. Can 6.

2. LYKIA BÖLGESİ

2.1. Ana Çizgileriyle Lykia Bölgesinin Tarihi ve Tarihi Coğrafyası

Lykia bölgesinin coğrafi sınırları ana hatlarıyla doğuda Pamphylia ve Pamphyllion Pelagos (Antalya Körfezi), batıda Karia, kuzeyde ise Phrygia arasında kalan alanı oluşturmaktadır. Ancak bölgenin sınırlarının kesin olarak tespit edilebilmesinde çeşitli güçlüklerin bulunduğunu belirtmek gerekir. Söz gelimi önemli bir kıyı kenti olan Phaselis'ten (Tekirova) çeşitli zamanlarda bazen Lykia ve bazen de Pamphylia sınırları içinde söz edilmiştir. Ancak genel olarak bu iki bölge arasındaki sınırın daha güneydeki Khelidonia ada kümesi olduğu kabul edilmektedir. Lykia'nın Karia ile olan batı sınırında da bazı belirsizlikler bulunmaktadır. Söz gelimi bölgenin batı ucundaki Telmessos kenti İ.Ö. 5. y.y.'ın ortalarında Lykia'lılardan ayrı görünmekte, İ.Ö. 4. y.y. ortalarında ise Lykia'ya dahil edilmektedir. Daha sonraki dönemlerde ise Lykia'nın batı sınırı Indos (Dalaman) çayına, Hristiyanlık döneminde ise Kaunos'a kadar genişlemiş görünmektedir. Bölgenin kuzeyinde de buna benzer şekilde sınır belirsizlikleri mevcuttur. Söz gelimi bölgenin kuzeyindeki Milyas başlangıçta Phrygia'ya dahil olduğu, sonradan ise Lykia'ya katıldığı anlaşılmaktadır. Ardından yeniden Lykia'dan ayrılan bölge İ.Ö. 84 yılında Romalılar tarafından Lykia'ya bağlanmıştır. Genel olarak Lykia'nın kuzeyde Milyas ile olan sınırını erken dönemlerde Massikytos'un (Akdağ) oluşturduğu kabul edilmektedir.

Lykia bölgesinin iç kesimlerinin İ.Ö. 3. binyıldan itibaren iskan edildiği bilinmekte olup, İ.Ö. 2. binyılda ise bölgede korsanlıklarıyla tanınmış *Lukka*, *Lukku* veya *Rwka* adıyla anılan bir topluluğun yaşadığı kabul edilmektedir. Homeros destanlarında Troia'lıların yanında savaşan cesur bir halk olarak göze çarpan bu topluluk Herodotos'a göre Girit kökenlidir ve Lykia'lılar Anadolu'da Solymos, sonradan da Milyas olarak adlandırılan bölgeye gelmişlerdir. Bunun yanı sıra bu halkın kendilerini *Trmmili* veya *Termili*, yaşadıkları bölgeyi *Trmmisa* olarak adlandırdıkları; İranlılar tarafından *Turmi/la* veya *Turmira/liya*, Babilliler tarafından

ise *Tarmilaa* olarak anılan bu topluluğun daha sonraları Yunanlılar tarafından Lykia’lılar olarak adlandırıldığına ilişkin bilgiler de mevcuttur⁴⁵⁹. Herodotos ve başka antik yazarlar tarafından verilen bu yöndeki bilgilerin tümüyle doğru olduğu söylenemezse de içlerinde bazı gerçek payları bulunduğu kabul edilmektedir. Bununla birlikte söz konusu öykülerde geçen Sarpedon ismi Yunan öncesi dönemlere uzanmakta ve Lykia’lıların kökenlerinin Luwi’lerle bağlantılı olabileceğini düşündürmektedir. Bunu destekleyen diğer bir olgu da Lykçe ile Geç Tunç Çağı’nda batı-güneybatı Anadolu’da yaygın şekilde kullanılan Luw dilinin akraba olduğunun kabul edilmesidir. Hatta Lykia adının bile Luwca bir kelime olan ve “kurt” anlamına gelen *lukwos*’tan türemiş olduğu da kabul edilmektedir. Bu bilgilerin ışığında Lykia’da yaşayan halkın yerli ve Girit kökenli unsurların kaynaşmasıyla oluşmuş bir topluluk olduğunu söylemek mümkünse de bu konu henüz kesinlik kazanmamıştır.

Lykia’lılar ilk olarak İ.Ö. 1400’lü yıllarda Lukka’lı korsanlar olarak ortaya çıkmış, İ.Ö. 1295 yılında Mısırlılarla Hititler arasında yapılan Kadeş Savaşı’nda Hititlerin yanında yer almışlar, Yunanistan’dan hareket ederek Kuzeybatı Anadolu’ya gelen Akha’lar ile Troia’lılar arasında cereyan eden ünlü Troia savaşında da Lykia’lılar yine Anadolu’lu bir halk olan Troia’lıların yanında savaşmışlardır. Lykia’lılar İ.Ö. 1000 yıllarından sonra bütün Batı Anadolu’da etkili olan Aiol, Dor ve Ion göçlerinden ise hemen hemen hiç etkilenmemişler, İ.Ö. 7. y.y.’ın ortalarında da yerel bir krallık kurmuşlardır. Başlangıçta yalnızca Rhodos ile bazı ilişkiler kurdukları anlaşılan Lykia’lılar İ.Ö. 540 yılında uzun savaşlardan sonra Akhaimenid egemenliğine girmişleridir. Bununla birlikte bölgedeki bazı köklü aileler İ.Ö. 5-4. y.y. süresince kendi adlarına sikke bastırmaya devam edebilmişlerdir. Lykia’lılar İ.Ö. 5. y.y. ortalarında Attika-Delos Deniz birliğine bir süre vergi ödemiş, İ.Ö. 4. y.y.’ın ortalarında Karia satrabı Mausolos’un egemenliğine girmişlerdir. Bölge İ.Ö. 334 yılından sonra Büyük İskender’in ve ondan sonra da Antigonos Monophthalmos, Ptolemaios’lar ve İ.Ö. 301 yılından sonra da Lysimakhos’un eline geçmiştir. İ.Ö. 296 yılında ise yüzyıl kadar sürecek olan Ptolemaios’ların egemenliği başlamıştır. Bu

⁴⁵⁹ Herodotos, a.g.e., I, 173; VII, 92.

uzun mücadeleler esnasında da bölgede Yunan kültürünün etkisi giderek güçlenmiş, İ.Ö. 3. y.y.'da Lykçe'nin yerini artık Yunanca almıştır.

Bölge İ.Ö. 197 yılında kısa bir süre Antiokhos III'ün egemenliğine girmiş, İ.Ö. 190 yılında Romalılar Magnesia'da (Manisa) kazandıkları zaferin ardından ise Antiokhos Lykia'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Bunun ardından Roma desteğiyle bölgede başlayan ve sıkıntı yaratan Rhodos egemenliği İ.Ö. 168-167 yılına kadar sürmüş, bu tarihte Lykia'lılar Roma tarafından sağlanan bir imtiyazla tekrar özgürlüklerine kavuşmuşlardır. İ.Ö. 88 yılında Pontos kralı Mithridates VI Lykia'yı ele geçirmiş, ancak Roma'nın elde ettiği galibiyet sonrasında bölge yeniden özgürlüğüne kavuşmuş, buna ilave olarak Roma'nın yanında yer alması nedeniyle kuzeydeki Kibyra, Boubon, Balboursa ve Oinoanda'yı da sınırlarına katmıştır. Lykia bölgesi İ.S. 43 yılında imparator Claudius tarafından Pamphylia ile birleştirilerek eyalet haline getirilmiştir. Özellikle İ.S. 2. y.y.'dan itibaren her bakımdan giderek gelişmeye ve zenginleşmeye başlayan bölge İ.S. 141 yılında büyük bir deprem geçirmiş, Roma'nın ve yerel zenginlerin yardımlarıyla yeniden toparlanmış, ancak İ.S. 240 yılındaki büyük depremin ardından yavaşça önemini yitirmeye başlamıştır.

Toros dağları zincirinin başlangıcı olarak kabul edilen (Massikytos (Akdağ), Solyma (Tahtalı), Kragos (Dodurga), Antikragos (Mendüs), Phoinikos (Musa dağı) bölgenin önemli yükseltileri arasında yer almaktadır) ve son derece engebeli bir arazi yapısına sahip olan Lykia bölgesinde kentler çoğunlukla batıda Telmessos (Fethiye) ovası, bunun güneyindeki Ksanthos (Kınık) ovası, doğuda Myra (Demre) ve Phoinikos (Fenike) ovası gibi ırmak vadilerinde veya kıyılarda kurulmuş olup, iç bölgelere doğru gidildikçe yerleşim yerlerinin giderek azaldığı görülmektedir.

Bölgenin önemli kentleri arasında en batı uçtaki Telmessos (Fethiye) yer almaktadır. İ.Ö. 5. y.y.'ın ortalarında Attika-Delos Deniz Birliği'ne Lykia'lılardan ayrı olarak vergi ödeyen kent, İ.Ö. 4. y.y. ortalarında giderek Lykia'lı karakteri kazanmaya başlamıştır. İ.Ö. 188 yılındaki Apameia Barışı'nın ardından Pergamon'a bırakılan Telmessos İ.Ö. 2. y.y.'ın ortalarında Lykia Birliği'nin sikke basan kentleri

arasına girmiştir⁴⁶⁰. Batıdaki sınır kentlerinden birisi de Lykçe yazıtlarda *Khadawati* olarak geçen Kadyanda'dır (Üzümlü). Bu kent İ.Ö. 4. y.y.'da Karia satrabı Piksodaros'un (İ.Ö. 340-334) egemenliğine girmiştir. Ancak söz konusu kent ile ilgili bilgiler çok sınırlı olduğundan Kadyanda'nın Lykia Birliği'ne dahil olup olmadığı konusu da belirsizdir. Lykia'nın batısında Ksanthos çayı vadisindeki en önemli yerleşim ise Pinara'dır (Minare). Bu kent Hititçe yazıtlarda *Pina*, Lykçe yazıtlarda da *Pinale* olarak anılmaktadır. Pinara da Kadyanda gibi İ.Ö. 4. y.y.'ın ortalarında Karia satrabı Piksodaros'un egemenliğine girmiştir. Daha sonra İ.Ö. 334 yılında Büyük İskender'e teslim olmuş, İ.Ö. 2. y.y.'da Lykia Birliği'nin en güçlü altı kentinden birisi olmuştur. Ancak zaman içinde dağlardaki ulaşılması güç konumu nedeniyle önemini giderek yitirmiştir. Bölgenin güneybatı ucunda ise İ.Ö. 2. y.y.'da Lykia Birliği üyesi olan ve Roma döneminde de önemini korumuş olan Sidyma (Asar) kenti yer almaktadır. Sidyma'nın kuzeydoğusunda Ksanthos ırmağının doğu kıyısında bölgenin dini ve idari bakımdan en önemli kenti sayılan Ksanthos (Kınık) yer almaktadır. Ksanthos'un ismi Hititçe belgelerde olasılıkla *Arina*, Lykçe yazıtlardaysa *Arna* veya *Arnna* olarak geçmektedir. Ksanthos'un hemen güneyinde ise Ksanthos ve bütün Lykia Birliği'nin kutsal alanı sayılan Letoon (Bozoluk) yer almaktadır. İ.Ö. 7. y.y.'ın başlarından itibaren varlığını sürdürmüş olan kentte Leto, Apollon ve Artemis'e ait üç tapınak yer almaktadır. Letoon'un güneydoğusunda ise Lykia'nın en önemli kentleri arasında yer alan Patara (Gelemiş) yer almaktadır. Lykçe yazıtlarda *Pttara* veya *Pttareze* olarak anılan kentin tarihi İ.Ö. 7. y.y.'a kadar uzanmaktadır. Herodotos tarafından Apollon bilicilik merkezi olarak söz edilen bu kent⁴⁶¹ İ.Ö. 334 yılında Büyük İskender'e teslim olmuş, İ.Ö. 315'te Antigonos, İ.Ö. 304'te ise Demetrios tarafından işgal edilmiştir. Bunun ardından Ptolemaios II Philadelphos'un eline geçen kent İ.Ö. 190 yılında Antiokhos III'ün egemenliği altına girmiş, Roma imparatorluğu döneminde de gelişimini sürdürerek Lykia'nın önde gelen kentlerinden biri olma konumunu sürdürmüştür.

⁴⁶⁰ Buna karşılık A.T. Tek ise yeni bir sınır yazıtı aracılığıyla Telmessos'un İ.Ö. 46 yılında Lykia Birliği'ne katıldığını belirtmektedir, bkz. A.T. Tek, "Hellenistik ve Erken Roma İmparatorluk Dönemlerinde Likya'da Basılan Otonom Şehir Sikkeleri", **III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri**, II. Cilt, (ed. K. Dörtlük- B. Varkıvaç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006, s. 772, not 17.

⁴⁶¹ Herodotos, **a.g.e.**, I, 182.

Ksanthos'tan kuzeye doğru çıkıldığında İ.Ö. 15. y.y.'a ait Hitit belgelerinde olasılıkla *Talawa*, Lykçe yazıtlarda da *Tlawa* olarak adlandırılan ve ilk sikkelerini İ.Ö. 4. y.y.'ın başlarında basmış olan Tlos (Düver/Kaleasar) kenti bulunmaktadır. Bu kentlerin yanında Ksanthos vadisinde ayrıca Lykçe yazıtlarda *Araththi* olarak adlandırılan Araksa (Ören) ve bunun güneyinde de Arsada (Arsa) kentleri yer almaktadır.

Sahilden doğu istikametine gidildiğinde tarihi İ.Ö. 6. y.y.'a uzanan Antiphellos (Kaş)'un yanı sıra Phellos (Felen yayla) ve Sebeda (Bayındır limanı) gelmekte, Isinda (Belenli)'dadan sonra ise Aperlai (Sıcak iskelesi) kentine ulaşılmaktadır. Bunların yanı sıra Apollonia (Kılınçlı) ve Simena (Kale) kentleri de bölgede yer almaktadırlar. Daha doğudaki önemli sayılabilecek kentlerden birisi ise Kyaneai (Yavı)'dır. Daha doğuda ise Lykçe yazıtlarda *Surezi* olarak anılan Soura (Sura) kenti bulunmaktadır. Bu kent Apollon'un küçük bir kehanet merkezi olarak bilinmektedir. Bunun ardından Lykçe yazıtlarda Myrrh olarak geçen ve bölgenin önemli metropollerinden birisi olan Myra (Demre) gelmektedir. Bu kentin geçmişi de İ.Ö. 5. y.y.'a kadar uzanmaktadır. Myra'nın güneyinde ise Andriake (Demre/Çayağzı) kenti yer almakta, bu kentin kuzeydoğusunda ise Lykçe metinlerde *Trusn* olarak adlandırılan ve tarihi İ.Ö. 7. y.y.'a uzanan Trysa (Gölbaşı) yer almaktadır. Kıyıdan ilerlemeye devam edildiğinde Myra'nın doğusunda Lykçe metinlerde *Zemuri* olarak anılan Limyra (Turunçova/Yuvalılar) kenti bulunmakta olup kentin tarihi İ.Ö. 5. y.y.'a kadar uzanmaktadır.

Arykandos vadisinin kuzeyinde Arykanda (Arif) kenti yer almaktadır. Tarihi İ.Ö. 5. y.y.'a kadar uzanan ve İ.Ö. 2. y.y.'da Lykia Birliği üyelerinden olan kent⁴⁶² Roma imparatorluk döneminde gelişmiştir. Limyra'dan doğuya doğru gidildiğinde Rhodiapolis (Saricasu) ve bunun güneydoğusunda ise Korydalla (Kumluca) ve Gagai (Yeniceköy) kentleri yer almaktadır. Limyros vadisinin yukarı kısımlarında Idebessos (Yenikışla/Bademağaç), Akalissos (Asarönü) ve Kormos (Kormi,

⁴⁶² Ancak bazı araştırmacılara göre Arykanda İ.Ö. 78-75 yıllarında Servilius Isauricus tarafından korsanlara karşı yürütülen seferlerin sonunda yapılan düzenlemelerle söz konusu yıllarda Lykia Birliği'ne katılmış olmalıdır, bkz. Tek, a.g.e., s. 776.

Karabük) kentlerine rastlanmaktadır. Lykia'nın sahilden doğuya doğru gidildiğinde son iki önemli kenti ise Olympos (Çıralı) ve Phaselis (Tekirova)'tır. Olympos İ.Ö. 2. y.y.'ın ortalarında Lykia Birliği'nin kentleri arasında bulunmakta olup İ.Ö. 1. y.y.'da korsanların hakim olduğu bir kent haline gelmiş, İ.Ö. 78 yılında ise korsanlardan temizlenerek Roma'ya katılmıştır. Bunun yanı sıra kentin bilinen en önemli özelliği ise kuşkusuz Hephaistos kültüyle ilişkilendirilen ve günümüzde bile yanmaya devam eden “sönmeyen ateş”iyle ün kazanmış olmasıdır. Lykia'nın doğu ucundaki Phaselis ise efsanelere göre İ.Ö. 2. binyılın sonlarında kurulmuştur. İ.Ö. 690 yılında ise kente Rhodos'lu Dor'lar yerleşmeye başlamıştır. Bunun ardından İ.Ö. 5. y.y.'da Attika-Delos Deniz Birliği'ne dahil olan kent daha sonradan Büyük İskender'e teslim olmuş, İ.Ö. 309-197 tarihleri arasında Ptolemaios'ların denetimine girmiş, İ.Ö. 188 yılında ise Rhodos egemenliğine bırakılmış, İ.Ö. 160 yılında ise yeniden özgürlüğüne kavuşmuştur.

Lykia'nın dağlık iç bölgelerinde kıyılara oranla yerleşim alanlarının sayıca daha az olduğu göze çarpmaktadır. Bunların arasında orta Lykia'da yer alan ve Hititçe metinlerde olasılıkla *Hintuwa* olarak anılan Kandyba (Gendiye), aynı bölgedeki Arneai (Ernez/Günçalı) ve Nisa (Neisa, Nysa, Meryemlik-Sütleğen), kuzeye doğru Komba (Gömbe), Khoma (Hacımusalar) ve Podalia (Söğle) kentlerini saymak mümkündür.

Bunların yanı sıra İ.Ö. 84 yılında Lykia'ya bağlanan ve Hitit metinlerinde muhtemelen *Wijanawanta* olarak geçen Oinoanda (İncealiler), Boubon (İbecik) ve Balboursa (Çölkayığı) kentleri bölgenin en kuzey kesiminde yer almaktadırlar. Bunlardan Oinoanda kentine ya da bunun bir bölümüne Pisidia bölgesinin önemli kentlerinden Termessos'tan gelen göçmenler sebebiyle Küçük Termessos adının verilmiş olduğu bilinmektedir⁴⁶³.

⁴⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz. V. Sevin, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, TTK Yayınları VI. Dizi, sayı 50, Ankara, 2001, s. 133-149 ve F. Hild, **Lykien und Pamphylien**, TIB 8, Wien, 2004.

2.2. Lykia Bölgesinde Helios Kültleri

2.2.1. Arykanda (Arif)

Yazıtlar

1. Helios’a ait bir *temenos*’a veya tapınağa ilişkin sınır yazıtı (Roma imparatorluk dönemi)

Buluntu yeri: Yukarı kentteki tapınak alanı. Kazı env. no. T 215.

Literatür: P. Frei, “Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit”, **ANRW II**, 18, 3, 1990, s. 1798; S. Şahin, **Die Inschriften von Arykanda**, **IK 48**, Bonn, 1994, s. 94-95, no. 88, Taf. 15; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 17, not 132.

⇒ —ℓ ○—

Görüldüğü üzere Arykanda’daki Roma imparatorluk dönemine tarihlenen 1 no.’lu yazıt Helios’un *genitivus casus*’lu isminden ibaret olup, büyük olasılıkla Helios’a ait bir kutsal alanın varlığına işaret etmektedir. Arykanda antik kentinde yaklaşık 35 yıldır yürütülen kazı ve araştırmalar neticesinde tespit edilebilen altı-yedi adet dinsel nitelikli yapıdan bugüne kadar yalnızca dört tanesinin hangi tanrıya ya da kültü ait olduğu anlaşılabilmektedir. Bunlardan birisi ve konumuzla bağlantılı olan tanrı ise şüphesiz Arykanda ile ilgili olarak bilgi veren antik yazarların şimdilik en eskisi olarak bilinen antik yazar Pindaros sayesinde⁴⁶⁴ bu kentteki varlığı hakkında bilgi sahibi olduğumuz Sozon’dur. Bilindiği gibi Sozon Anadolu’lu bir güneş tanrısıdır ve betimlemelerde başında ışın demeti ve ışın tacıyla tasvir edilmektedir. Atlı betimlemelerinde üstünde bir *tunica* ve kısa bir manto ile görülmekte, elinde de kargı

⁴⁶⁴ Bayburtluoğlu, a.g.e., s. 68.

ve çifte balta tutmaktadır. Ancak bu atribülerin Anadolu’da pek çok atlı tanrıya da ait olduğunun unutulmaması gerekir. Sozon’a adanmış bazı adak sunaklarında da tanrının büstü ve daha nadir olarak da ayakta ve giyinik bir erkek şeklinde tasvir edilmekte olup, tanrı genellikle genç ve sakalsız biçimde görülmektedir. Lykia bölgesine yakın olan Pisidia’da bulunan bir eserde ise Sozon yüksek bir başlık giymiş olarak tasvir edilmiştir.

Sozon ise Yunanca bir kelime olup “kurtarıcı” anlamına gelmektedir. Tanrı Sozon ayrıca Zeus ve Apollon’un taşıdıkları *sozon* epithet’inden dolayı bunlarla da özdeşleştirilmekle birlikte söz konusu bağlantı için yeterli kanıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte özellikle Sozon ile Apollon arasında ikonografik bakımdan bazı benzerlikler bulunduğu bilinmektedir. Söz gelimi Apollon da Sozon gibi genç ve sakalsız olup, bazen ışın taçlı bazen de çifte baltalı olarak tasvir edilmektedir. Ancak bu benzerlikler her iki tanrının özdeşleştirilmesi konusunda yeterli görülmemektedir⁴⁶⁵.

Lykia bölgesindeki Arykanda ile bağlantılı olarak ise Pindaros, iki vadi ile iki ırmak arasında *embolos* şeklinde adlandırılan bir yerde tanrı Sozon’un tapınım gördüğünden söz etmektedir. Sozon tasvirlerine kentin Lykia Birliği dönemine ait sikkelerinde yani İ.Ö. 2. y.y.’dan itibaren⁴⁶⁶ ve Roma dönemine ait bazı sikkelerin arka yüzlerinde rastlanmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz gibi Sozon genellikle dolak giymiş, kısa *tunica*’lı, şapkasız, yanında sakın durumda bir atla ve sakalsız şekilde tasvir edilen bir tanrıdır. Bazı tasvirlerinde ise yanında duran at ve kıyafetleri aynı olmakla birlikte başında Phryg türü bir başlıkla görülmektedir. Ancak konumuz açısından bu tanrının sahip olduğu önem hiç şüphesiz onun ışıkla ve güneşle ilişkili bir tanrı olması ve Arykanda sınırları içinde bu tanrıya ait kutsal bir alan bulunmasıdır. Zira söz konusu tanrının Arykanda’da Helios’un başka bir tür ifadesi

⁴⁶⁵ Karayaka, **a.g.e.**, s. 83-84, Pisidia Bölgesi’nde Sozon ve kültleri hakkında detaylı bilgi için de bkz. s. 84-86, Sozon ve Apollon arasındaki bağlantı konusunda bkz. İ. Delemen, **Anadolu’da Atlı Tanrılar. Lykia, Pisidia, Lykaonia, Isauria, Phrygia, Lydia ve Karia Bölgelerinde Taş Eserler Üzerine Bir İnceleme**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1993, s. 39 vd.

⁴⁶⁶ Bayburtluoğlu, **a.g.e.**, s. 58.

ya da öncülü olduğu ileri sürülmekte ve Beydağları üzerinde “Kızlar Sivrisi” olarak anılan zirvenin batısında, Arifler Yayla’sındaki *embolos* ifadesine uyan yerde bulunan kutsal alanın güneşi doğuşundan batışına kadar görme olanağına sahip olması, bu durumuyla da hem Sozon’a hem de Helios’a uyması nedeniyle Sozon’u Helios ile özdeşleştirmenin ya da onun öncülü olarak kabul etmenin yanlış olmayacağı ileri sürülmektedir⁴⁶⁷. Helios ve Sozon’un Arykanda’da özdeşleştirilmiş olmasıyla ilgili bir başka destekleyici unsur ise şüphesiz *sozon* kelimesinin taşıdığı anlamdır. Yukarıda kısaca belirttiğimiz üzere yerel nitelikli bir güneş tanrısı olarak tapınım gören Sozon’un Yunanca “kurtarıcı” anlamına gelmesi ve Kilikia bölgesindeki Hierapolis-Kastabala kentinde Helios’a sunulan 1 no.’lu adak yazıtıyla ilgili kısımda daha detaylı olarak değindiğimiz üzere yine aynı anlamda kullanılan *soter* sıfatının Sozon gibi güneş tanrısı olan Helios için de kullanıldığının bilinmesi, her ne kadar Sozon ile Helios’un özdeşleştirilmeleri konusunda yalnızca bu sıfatın göz önünde tutulması yeterli olmasa bile her ikisinin de güneş tanrısı kimlikleriyle “kurtarıcı” özelliğe sahip olduklarına inanılması bakımından kanımızca söz konusu tanrıların özdeşleştirilmelerinde etkili olan unsurlardan birisi olarak görülmelidir⁴⁶⁸.

Kanımızca Arykanda’da Sozon ve Helios arasındaki bir diğer bağlantı noktası ise kent sikkelerinde görülen ve C. Bayburtluoğlu’na göre Sozon veya Helios olarak adlandırılan tanrının⁴⁶⁹ bir atla birlikte tasvir edilmiş olmasıdır.

⁴⁶⁷ C. Bayburtluoğlu, “Arykanda Tanrıları ve Kültürleri”, **III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri**, I. Cilt, (ed. K. Dörtük- B. Varkıvaç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006, s. 61-62.

⁴⁶⁸ *Soter* sıfatının Helios’un yanı sıra başka tanrılar için de sıkça kullanıldığı bilinmektedir. *Soter* sıfatı için ayrıca bkz. Dornseiff, **a.g.e.**, s. 1211-1221.

⁴⁶⁹ C. Bayburtluoğlu, **Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer. Arykanda**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 60.

anlatılmaktadır⁴⁷⁶. Güneş tanrısının at üzerinde düşünülmesi Yunanlılıkla ilgisi olmayan bir özelliği yansıtmakta olup, bu durum Anadolu’da Sozon olarak bilinen ve çoğu zaman Helios ile özdeşleştirilen güneş tanrısı ile bağlantılı şekilde pek çok örnekte göze çarpmaktadır⁴⁷⁷. Bu bağlamda her iki tanrının kültüründe önemli bir yeri olduğu anlaşılan at motifinin Helios ve Sozon’un Arykanda’da özdeşleştirilmesi hususunda yardımcı unsurlardan birisi olarak kullanılmış olduğunu düşünmek doğru bir yaklaşım olarak görünmektedir.

Arykanda’daki Helios tapınağı olarak kabul edilen yapı ise söz konusu alanda veya bu alanın çevresinde bulunan Helios ile ilişkili yazıt ve diğer arkeolojik buluntulardan dolayı kentteki en iyi şekilde tespit edilebilmiş kutsal alanlardan birisi olarak göze çarpmaktadır. Buluntular yardımıyla İ.Ö. 4. y.y.’a kadar geriye tarihlenen söz konusu tapınak Hellenistik dönem *akropol*’ünde ticaret *agora*’sı üzerindeki terasta yer almaktadır. Tapınak alanına ticaret *agora*’sından bir merdivenle çıkılmakta olup, tapınak için gerekli alan teras duvarları ile genişletilmiş, böylece söz konusu yapı düzeltilmiş ve doldurulmuş kaya zemininde büyük bloklar üzerinde yükseltilmiştir. 6.40 x 9.40 ölçülerindeki dikdörtgen biçimli, *in antis* veya *prostylos* planlı tapınağın ana girişi batıdaki bir *propylon* ile sağlanmaktadır. Ancak *propylon*’un batıda olmasına karşılık tapınağın cephesi güneye bakmaktadır. Bunun yanı sıra Dor düzeninde bir cepheyi düşündürten az sayıda mimari parça da bulunmuştur. Söz konusu tapınak büyük hasar gördüğü İ.S. 141 yılındaki depreme kadar ayakta kalmıştır. Bu depremin ardından ise tapınağın *temenos*’unun içine tonozlu bir mezar yapısı inşa edilmiş, bu mezar da bir süre sonra kireç veya metal eritme alanı olarak kullanılmaya başlanmıştır⁴⁷⁸.

Bu tapınağın Helios’a izafe edilmesinin ise bazı önemli gerekçeleri bulunmaktadır. Yukarıda da değindiğimiz üzere Pindaros, güneşle bağlantılı yerel bir niteliğe sahip olan ve Yunanlıların Helios’u ile özdeşleştirilen Sozon’un

⁴⁷⁶ Ohlmutz, **a.g.e.**, s. 85 ve **AvP** VIII, 2, s. 248-249, no. 336.

⁴⁷⁷ Ohlmutz, **a.g.e.**, s. 85, not 68.

⁴⁷⁸ Bayburtluoğlu, **a.g.e.**, s. 65-66.

Arykanda'daki mevcudiyeti hakkında bilgi vermekte olup, bu bilgi Helios tapınağı etrafında bulunan betimlemeler ve yazıtlı adak stelleriyle de uyumaktadır. Diğer yandan güneş tanrısının kentteki dinsel yaşam açısından taşıdığı önem de Arykanda sikkelerinde açıkça ortaya çıkmaktadır. Hellenistik dönemden Roma imparatorluk çağının sonlarına kadar Sozon ya da Helios ışın tacı ile veya bir atın yanındaki tasvirleriyle Arykanda sikkelerinde yer almaktadır. Bu bakımdan Helios'un kentteki yerli ve Yunan *pantheon*'una ait tanrılar arasında en başta gelen tanrı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu tapınak, güneşi doğduğu andan battığı ana kadar görebileceği bir konumda inşa edilmiş olması nedeniyle de Helios'a adanmış bir yapı için son derece uygundur. Tapınak alanında bulunmuş olan ve Helios'un *genitivus casus*'lu isminden müteşekkil olmasından dolayı bir tür "kutsal alan sınır yazıtı" işlevi gördüğünü düşündüğümüz elimizdeki yazıt ile aşağıda ayrıca değineceğimiz üzere tapınak alanında ele geçen Geç Roma Erken Bizans dönemine tarihlenen Helios'un cepheden ışın taçlı tasvirinin yer aldığı bir sunak da bu tapınak alanının Helios'a ait olduğunu gösteren önemli ipuçları arasındadır⁴⁷⁹.

Helios Tapınağı olarak adlandırılan bu tapınakla ilgili bir diğer ilginç nokta ise söz konusu kutsal alanda yürütülen kazılarda Helios ile bağlantılı sunakların yanı sıra Asklepios ve Hygieia'ya ait heykellerin de bulunmuş olmasıdır. Bu nedenle söz konusu tapınağın Helios ile birlikte ayrıca antik dönemde sağlık ve şifa tanrıları olarak tapınım gördükleri bilinen Asklepios ve Hygieia'ya da adanmış olabileceği ileri sürülmektedir⁴⁸⁰, ki bu durum Helios ile Asklepios ve Hygieia'nın Arykanda'da ortak tapınım görmüş olabileceğine işaret etmektedir. Bu kentte hamamların sayıca fazla oluşu da Asklepios ve Hygieia'nın sağlık tanrıları olarak Arykanda'da önemli bir yere sahip olmalarıyla bağlantılı görülmekte olup, Roma'da güneş tanrısı Sol'un aynı zamanda su ile tedavi amaçlı hamamlarla ilişkili görülmesi de Arykanda'da Asklepios ve Hygieia ile Helios kültlerinin birleştirilmiş olması hususunda açıklayıcı nitelikte görülmektedir⁴⁸¹. Diğer yandan Kilikia'daki Helios kültleri ile ilgili

⁴⁷⁹ Bayburtluoğlu, *a.g.e.*, s. 58 ve 68.

⁴⁸⁰ Arykanda'da ayrıca Asklepios ve Hygieia'yı birlikte gösteren bir yüzük taşı, heykeller ve sikkeler de bulunmuştur, bkz. *A.e.*, s. 59.

⁴⁸¹ *A.e.*, s. 59.

bölümümüzde Hierapolis-Kastabala'da'daki 1 no.'lu adak yazıtında detaylı biçimde değinmeye çalıştığımız üzere, antik dönemde bu tanrının aynı zamanda bir sağlık tanrısı olarak da tapınım gördüğü bilinmektedir. Bu bakımdan Helios'un Arykanda'da sağlık tanrıları Asklepios ve Hygieia ile birlikte tapınım görmüş olması ve bu üç tanrıya ait ortak bir tapınak ve kült tesis edilmesi ihtimali hiç de şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte Helios'un Arykanda'da ne tür bir sağlık sorunuyla bağlantılı olarak tapınım gördüğü konusunun ise şimdilik netlik kazanmadığını, ayrıca bu üç tanrının ortak kültüne işaret eden yeni epigrafik ve arkeolojik buluntulara ihtiyaç duyulduğunu da belirtmemiz gerekmektedir.

Res. 2: Arykanda Helios Tapınağı.

Res. 3: Arykanda Helios Tapınağı.

Res. 4: Arykanda Helios Tapınağı.

Res. 5: Arykanda Helios Tapınağı.

Res. 6: Arykanda Helios Tapınağı.

Diğer yandan ele geçen bir bronz kaidenin de Helios'un at üzerindeki durumunu ve ellerinde meşale tutan müridlerinin yerlerinin belirlenmesinde yardımcı olduğu belirtilmektedir. Helios dörtlüğe giden ve şaha kalkmış gibi görünen bir at üzerinde Sozon gibi ayağında dolak olan, kısa tunik giymiş ve Phryg başlıklı olarak gösterilmekte olup, Sozon ile aralarındaki farkın atların pozisyonları ile Sozon veya Helios'un yürümeleri ya da at üzerinde oluşlarından ibaret olduğu ve Sozon için vurgulanan *embolos* şeklindeki kutsal alanın ilginç biçimde Helios tapınağının bulunduğu alana benzediği belirtilerek Arykanda'ya Rhodos etkisiyle girdiği ileri sürülen Helios kültürünün bu kentte Sozon kültürü ile özdeşleştiği ve İ.S. 5. y.y.'a kadar da çok önemli bir yer tuttuğu belirtilmektedir⁴⁸².

2. Helios'a adak (Roma imparatorluk dönemi, y.ş. İ.S. 2.-3. y.y.)

Buluntu yeri: Kazılar sırasında “kitaplık” olarak adlandırılan yerde bulunmuştur.

Şu anda bulunduğu yer: Arif'te kazı deposunda.

Literatür: P. Frei, “Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit”, **ANRW** II, 18, 3, 1990, s. 1729-1864; S. Şahin, **Die Inschriften von Arykanda**, **IK** 48, Bonn, 1994, s. 95, no. 89; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 17, not 132.

Θεῶν Ἡλίου

2 λῆξιν

ἡλίου

4 ἡλίου

ο

⁴⁸² C. Bayburtluoğlu, “Arykanda Tanrıları ve Kültürleri”, **III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri**, I. Cilt, (ed. K. Dörtlük- B. Varkıvanç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006, s. 62.

Yklş. İ.S. 2.-3. y.y.'a tarihlenen Arykanda'daki 2 no.'lu adak yazıtının Demetrios isimli birisi tarafından Helios'a şükranlarını göstermek amacıyla sunulduğu anlaşılmakta olup, bu adak yazıtı da kentteki Helios tapınımı hakkında önemli bir ipucu niteliği taşımaktadır. Ancak söz konusu yazıtta ne yazık ki adakta bulunan kişi hakkında herhangi bir bilgi verilmemekte ve ayrıca adağın ne amaçla sunulduğu hakkında da bir ipucu yer almamakta, sadece minnet duygularının bir ifadesi olarak söz konusu adak yazıtının Helios'a sunulduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda, Helios'a *soter* sıfatıyla sunuda bulunan Hierapolis-Kastabala'daki 1 no.'lu adak yazıtıyla ilgili kısımda da genişçe değindiğimiz üzere, elimizdeki 2 no.'lu Arykanda yazıtında Helios'a şükran hislerinin dile getirilmesi amacıyla sunuda bulunulmasını Helios'un antik dönemde sahip olduğu çeşitli özelliklerle bağdaştırmak mümkün olduğundan, söz konusu Arykanda yazıtında tanrının hava koşullarıyla olan ilişkisi (aşırı sıcaklıklara ve kuraklığa sebep olabilmesi gibi olumsuz ya da tarım ürünlerine zarar veren zamansız yağmur, fırtına, sel ve dolu gibi kötü olayların karşısında iyi hava koşullarını temsil etmesi gibi olumlu özellikleri) ve bitkilerin yetişip olgunlaşmasındaki bilinen rolü nedeniyle tarımsal anlamda bir minnettarlığın sonucu olarak sunulmuş olabileceğini düşünmek mümkündür. Nitekim Arykanda'da antik dönem teraslarının korunduğu yerlerin bazılarında Yazır Üzümü olarak bilinen şaraplık üzümün üretilmesi, ören yerinin karşısındaki ormanlık alanda asma kütükleri ve su yollarına ait kalıntılar ile kentteki pek çok evde sıra elde etmeye yarayan presler ve havuzcukların mevcut olması Arykanda'da bağcılığın ve şarap üretiminin önemine işaret ettiğinden⁴⁸³, Helios'un hava sıcaklıklarına hükmeden bir tanrı olarak ürünlerin gelişip olgunlaşmasında oynadığı rol göz önüne alınırsa üzümlerin uygun sıcaklıklarda gereği gibi büyümesini sağladığı düşüncesiyle bu adağın sunulmuş olması çok da uzak bir ihtimal olarak görünmemektedir. Tam bu noktada, ilgili kısımda da değineceğimiz üzere Pisidia bölgesinde yer alan Praetoria (Burdur) kentine ait bir sunak önemli bir ipucu sağlamaktadır. Söz konusu sunağın ön yüzünde çıplak bir Helios büstü kolları ve omuzlarının bir kısmıyla birlikte

⁴⁸³ C. Bayburtluoğlu, "Arykanda Tanrıları ve Kültürleri", **III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri**, I. Cilt, (ed. K. Dörtlük- B. Varkıvanç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006, s. 63.

görülebilmektedir. Yüz kısmı tümüyle tahrip olmuştur, sadece yukarıya yönelmiş 8 adet ışın kalabilmiştir, sağda ise bir çelenk betimlemesi yer almaktadır. Ancak asıl ilginç olanı ise sunağın sol yan yüzünde üzüm salkımlarının betimlenmiş olmasıdır⁴⁸⁴. Helios ve üzüm salkımı motifinin aynı eser üzerinde gösterildiği Pisidia'daki bu örnek Helios'un üzümlerin yetişmesi ve olgunlaşmasıyla bağlantılı bir tanrı olarak görülmüş olmasıyla bağdaştırılırsa, üzüm ve şarap üretiminin önem taşıdığı bir kent olan Arykanda'da da Demetrios'un minnet duygularının bir ifadesi olan elimizdeki adağın bağcılığı koruyan bir tanrı olarak düşünülmesi nedeniyle Helios'a sunulmuş olabileceğini ileri sürmek mümkündür.

Bunun yanı sıra yine Hierapolis-Kastabala'daki 1 no.'lu adak yazıtında detaylıca değindiğimiz gibi antik dönemde Helios'un sağlıkla ilgili konularla da bağlantılı olduğuna inanılması nedeniyle (özellikle göz hastalıkları, veba gibi çeşitli salgın hastalıklar, aşırı sıcaklardan kaynaklanan rahatsızlıklar ve anî ölümler) Arykanda'daki yazıtta da Demetrios'un kendisinin veya bir yakınının sağlık probleminin iyileşmesinin ardından bu tanrıya şükran duygularını göstermek istemiş olması da ihtimal dahilindedir. Bu olasılığa katkıda bulunan bir diğer husus ise 1 no.'lu Arykanda yazıtında değinildiği gibi Helios Tapınağı olarak adlandırılan kutsal alanda yürütülen kazılarda Helios'a ait sunakların yanı sıra Asklepios ve Hygieia'ya ait heykellerin de bulunmuş olmasıdır. Bu nedenle söz konusu tapınağın Helios ile birlikte ayrıca antik dönemde sağlık ve şifa tanrıları olarak tapınım gördükleri bilinen Asklepios ve Hygieia'ya da adanmış olabileceği ileri sürülmekte ve bu durumun Helios ile Asklepios ve Hygieia'nın Arykanda'da ortak tapınım görmüş olabileceğine işaret ettiği belirtilmektedir. Ayrıca bu kentte hamamların fazla oluşu da Asklepios ve Hygieia'nın sağlık tanrıları olarak Arykanda'da önemli bir yere sahip olmalarıyla ilişkilendirilmekte olup, Roma'da güneş tanrısı Sol'un aynı zamanda su ile tedavi amaçlı hamamlarla ilişkili görülmesi de Arykanda'da Asklepios ve Hygieia ile Helios kültlerini birleştirilmiş olması hususunda açıklayıcı nitelikte görülmektedir⁴⁸⁵.

⁴⁸⁴ Matern, **a.g.e.**, s. 253, kat. no. B 61.

⁴⁸⁵ C. Bayburtluoğlu, **Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer. Arykanda**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 59.

Bir diğer olasılık da Helios'un antik dönemde kölelerin azat edilmeleri esnasında $\text{P} \prec \circ \lambda \mapsto \text{---} \sim \blacklozenge \rightarrow \text{---} \ell \circ \circ \blacklozenge$ (=Zeus, Ge ve Helios adına) şeklindeki yemin formülünde yer alması, ayrıca $\circ \circ \ell \circ \text{---} \circ \mathbb{Z} \text{ } \mathbb{Q} \ell \circ \text{---} \mathbb{R} \circ \text{---} \prec \circ \circ \circ$ (=köleleri özgür kılar) ifadesiyle anılmasıdır⁴⁸⁶, ki bu durumda Demetrios'un azat edilen bir köle olduğunu ve bu olayın ardından Helios'a adakta bulunduğunu düşünmek de mümkündür. Ancak bütün bu olasılıklara karşın yazıtta Demetrios'un ne tür bir olayın ardından Helios'a sunuda bulunduğu açık şekilde anlatılmadığından bu konuda kesin bir yorum yapabilmenin mümkün olmadığını belirtmek isteriz.

Sikkeler

1. İ.Ö. 2. y.y. (Otonom)

Buluntu yeri: Arykanda.

Literatür: BMC Lycia, no. 2; SNG Cophenagen 31, no. 47-48; SNG Aulock, no. 4273, no. 8483: A.T. Tek, "Hellenistik ve Erken Roma İmparatorluk Dönemlerinde Likya'da Basılan Otonom Şehir Sikkeleri", **III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri**, II. Cilt, (ed. K. Dörtlük- B. Varkıvañç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006, s. 776, not 43, res. 26.

Ön yüz: Helios'un ışın taçlı başı sağa dönük vaziyettedir.

Arka yüz: Apollon Daphneus ayakta, sola dönük, çıplak, sol kolu ile bir sütuna dayanmakta, sağ eli ile yay tutmaktadır.

⁴⁸⁶ Jessen, **a.g.e.**, s. 73.

A.T. Tek, not 43, res. 26.

2. İ.Ö. 2. y.y. (Otonom)

Buluntu yeri: Arykanda.

Literatür: BMC Lycia, no.1, res. 10,2; SNG Aulock, no. 4274: A.T. Tek, “Hellenistik ve Erken Roma İmparatorluk Dönemlerinde Likya’da Basılan Otonom Şehir Sikkeleri”, III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri, II. Cilt, (ed. K. Dörtlük- B. Varkıvanç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006, s. 776, not 50, res. 27.

Ön yüz: Helios, ışın taçlı başı sağa dönük.

Arka yüz: Apollon Daphneus ayakta, sola dönük, sol kolu ile sütuna dayanmış, sağ eli ile yay tutmaktadır, solda ise sadak görülmektedir.

A.T. Tek, not 50, res. 27.

Görüldüğü üzere Arykanda'daki İ.Ö. 2. y.y.'a ait 1 ve 2 no.'lu sikkelerin ön yüzlerinde Helios büstü, arka yüzlerinde ise Apollon Daphneus'un tasviri yer almaktadır. Kilikia bölgesinde yer alan Hierapolis-Kastabala'daki 1 no.'lu yazıtta da değindiğimiz gibi antik dönemde ışığın temsilcisi sayılan ve Anadolu kökenli olduğu bilinen tanrı Apollon ile Helios'un sahip oldukları pek çok özellik büyük ölçüde benzerlik göstermekte ve bu nedenle her iki tanrı zaman zaman birbirleriyle özdeşleştirilmektedirler. Nitekim Orpheus'un öyküsünün anlatıldığı bir yerde Orpheus'un Helios'u en büyük tanrı olarak andığı ve onu Apollon'la bir tuttuğuna dair bir ifade mevcut olup, Orphik öğretilerde de Helios ile Apollon'un özdeşleştirildiği anlaşılmaktadır. Diğer yandan Anadolu'da da her iki tanrının çoğu kez birlikte anıldığı bilinmektedir. Söz gelimi Anadolu'nun değişik bölgelerinde ele geçen yazıtlar üzerinde görülen Helios Apollon Lairbenos, Helios Apollon Kisauloddenos, Helios Apollon Tyrimnaios şeklindeki ifadeler bu duruma örnek gösterilebilir⁴⁸⁷. Ayrıca Byzantion'da Apollon-Helios'a ait bir tapınağın varlığına dair bilgiler de her iki tanrının özdeşleştirilmesi bakımından dikkat çekicidir⁴⁸⁸. Anakara Yunanistan'ında ise böylesi kesin bir identifikasyon olmamakla birlikte, daha önce değinildiği üzere Attik Apollon şenliklerinin aynı zamanda Helios'a da ait olduğuna inanılmasına dair bazı bilgiler mevcuttur. Elimizdeki Arykanda sikkelerinde bir yüzde Helios'un diğer yüzde ise Apollon'un kendilerine özgü ikonografik özellikleriyle yer almaları ise Helios ve Apollon'un bu kentte birbirlerinden farklı tanrılar olarak tapınım gördüklerini ortaya koymaktadır. Birbirleriyle pek çok özellikleri bakımından benzerlik gösteren bu iki tanrının aynı sikke üzerinde betimlenmesi ise Arykanda'da söz konusu tanrılara ait ortak bir kültürün mevcut olabileceğini düşündürmektedir. Diğer yandan C. Bayburtluoğlu, Apollon'un olması gerekenden çok daha az şekilde Arykanda tanrıları arasında yer aldığını belirtmekte ve bu durumun Sozon ile Helios'un Zeus ve Apollon'u temsil etmelerinden

⁴⁸⁷ Matern, **a.g.e.**, s. 20.

⁴⁸⁸ **A.e.**, s. 17.

kaynaklandığını ileri sürmekte ayrıca kentte Apollon'a ait herhangi bir kutsal yapı bulunmadığını vurgulamaktadır⁴⁸⁹.

3. İ.Ö. 2. y.y. (Otonom)

Buluntu yeri: Arykanda.

Şu anda bulunduğu yer: Antalya Müzesi.

Literatür: A.T. Tek, “Hellenistik ve Erken Roma İmparatorluk Dönemlerinde Likya’da Basılan Otonom Şehir Sikkeleri”, **III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri**, II. Cilt, (ed. K. Dörtlük- B. Varkıvaç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006, s. 777, not 51, res. 28.

Ön yüz: Helios, ışın taçlı başı sağa dönük.

Arka yüz: *Triskeles* motifi.

A.T. Tek, not 51, res. 28.

⁴⁸⁹ C. Bayburtluoğlu, “Arykanda Tanrıları ve Kültleri”, **III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri**, I. Cilt, (ed. K. Dörtlük- B. Varkıvaç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006, s. 63.

Lykia Birliği tiplerinde sikke basan tek Milyas kenti olarak nitelendirilen Arykanda'nın Lykia Birliği'ne katılmadan önce otonom sikkeler bastığı bilinmektedir. Bölgedeki bazı kentlerin İ.Ö. 82 yılındaki bazı düzenlemelerle Lykia Birliği'ne katılmış oldukları tahmin edilmekte, bunun da bölgede Roma'ya bağlı olacak kentlerin sayısını artırmak amacını taşıdığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık Arykanda'nın ise İ.Ö. 78-75 yıllarında Servilius Isauricus'un korsanlara karşı yürüttüğü seferlerin sonrasında alınan bazı önlemler çerçevesinde bu yıllarda Lykia Birliği'ne katılmış olması gerektiği düşünölmektedir. Arykanda'daki Helios tapınımı çerçevesinde ele aldığımız sikkeler arasında bulunan 1 no.'lu ilk otonom sikke tipinin İ.Ö.2. y.y.'dan itibaren başlatılması gerektiği ve söz konusu sikkelerin üzerinde yer alan kontrmark'lardan anlaşıldığı kadarıyla da yklş. İ.Ö. 80 civarına kadar basılmaya devam ettikleri anlaşılmaktadır. Söz konusu sikkenin ön yüzünde görölen Helios betimlemesi yanlış olarak bazı bilim adamlarınca Sozon olarak tanımlanmıştır⁴⁹⁰. Bu sikke tipinin arka yüzündeki Apollon Daphneus betimlemesi geç Hellenistik döneme tarihlenen bir yazıt sayesinde tapınağının "Daphniai" *phyle*'sinde olduğu bilinen Apollon Daphneus kültüyle bağlantılıdır. İkinci sikke tipinde de aynı betimlemeler devam etmiş, yalnızca arka yüzde diğer tipteki sikkelere vurulan kontrmark'larda da yer alan sadak ilave olarak yer almıştır⁴⁹¹. Üçüncü tip sikkede ise ön yüzde ışın taçlı Helios başı sağa dönük vaziyette betimlenmekte ve arka yüzde ise bir *triskeles* motifi yer almakta olup bu şekliyle Limyra *dynast*'ı Perikle tarafından bastırılan sikkelere benzetilmektedir⁴⁹².

⁴⁹⁰ Buna karşılık Arykanda'da Gordianus III dönemine ait sikkelerdeki Helios'un süvari tarzındaki betimlemelerinden dolayı Helios ile atlı tanrı olarak betimlenen yerel güneş tanrısı Sozon arasında ikonografik bakımdan bir benzerlik bulunduğu bilinmektedir, bkz. A.T. Tek, **a.g.e.**, s. 776, not 45.

⁴⁹¹ **A.e.**, s. 776.

⁴⁹² **A.e.**, s. 777.

Diğer Arkeolojik Buluntular

1. Bronz heykelcik (tarih ?)

Arykanda’da 2002 yılında gerçekleştirilen kazılarda Helios Tapınağı’nın hemen batısında “Rahibin Odası” adı verilen alanda kireçtaşıdan bir *exedra*’nın yanında Helios’un Phryg şapkalı, ışın taçlı ve süvari şeklinde bronzdan bir heykelciği bulunmuş olup, söz konusu heykelcik de Helios’un Arykanda’daki tapınımı hakkında önemli ipuçlarından birisi niteliğindedir. Buluntunun Helios Tapınağı’nın yakınında ele geçmiş olması da söz konusu tapınağın Helios ile olan identifikasyonuna önemli bir katkı sağlamaktadır. Bunun yanı sıra eserde Helios’un bir Phryg başlığıyla gösterilmesi ve bu başlığın etrafında Helios’a özgü ışınların görülmesi de hiç kuşkusuz, bölgede yerel bir tapınımı olan Sozon ile Helios’un özdeşleştirilmiş olmasına dair önemli bir kanıt teşkil etmekte, bu da Arykanda’daki güneş kültünün sürekliliğini ve yerel nitelikli bir güneş tanrısıyla Yunan Helios’unun birleştirilerek güneş tapınımının devam ettirilmiş olduğunu, dolayısıyla en azından güneş tapınımı çerçevesinde yaşanan akkültürasyon sürecini açıkça gözler önüne sermektedir.

Literatür: C. Bayburtluoğlu, “Arykanda 2002”, **Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri** 1, Suna-İnan Kırarç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2003, s. 8-10; C. Bayburtluoğlu, **Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer. Arykanda**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 59.

Res. 7: Arykanda, Helios’a ait bronz heykelcik.

2. Sunak (Geç Roma Erken Bizans)

Buluntu yeri: Arykanda, tapınak alanı.

Literatür: C. Bayburtluoğlu, **Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer. Arykanda**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 58-59; C. Bayburtluoğlu, “Arykanda Tanrıları ve Kültleri”, **III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri**, I. Cilt, (ed. K. Dörtlük- B. Varkıvanç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006, res. 3.

Açıklama: Omuzları ve kollarının bir kısmı görülen Helios frontal durumda ve giyimlidir, başında 5 adet ışın görülmektedir.

Res. 8: Arykanda, Helios betimlemeli sunak.

3. Elips biçimli bronz eser

1992 yılı kazılarında ele geçen söz konusu elips biçimli küçük boyutlu bronz eser üzerinde Helios diğer tanrılarla birlikte oturur vaziyette tasvir edilmektedir.

Literatür: C. Bayburtluoğlu, **Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer. Arykanda,** Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 59.

4. Sebasteion-Kutsal Ev, Helios-Mithras kült mahalli ? (Septimius Severus dönemi, İ.S. 193-211)

Arykanda akropolünün kuzeybatısında yer alan söz konusu yapı, biri küçük diğeri büyük dikdörtgen planlı iki odadan oluşmakta olup, kullanımından önce bir kült mahalli olarak hizmet verdiği düşünülmektedir. Tapınak cepheli yapı *templum in*

antis planlıdır ve dış tarafta üçgen alınlıklı bir tapınak fasadına sahip olduğu tahmin edilmektedir. Kapının tam karşısına gelen yerde bir sunak *in situ* durumda olup, mozaik döşeli tabanın orta kısmında bir Medusa başı yer almaktadır. Loş olan batı mekânının ise Arykanda'da Helios kültü ile ilgili *myster*'ler ya da son yıllardaki kazılarda ele geçen Helios-Mithras figürleri ile bağlantılı bir kutsal alan olduğu düşünülmekte, uzun bir süre gizlilik içinde tapınılan Mithras'ın Septimius Severus tarafından tanınmasının kültün gelişiminde önemli rol oynadığı ve sonuç olarak da söz konusu yapının büyük bir olasılıkla Severus ailesi ve Helios-Mithras adına bir kült mahalli olarak kullanılığı ileri sürülmektedir⁴⁹³. Kilikia bölgesinde yer alan Anazarbos kentindeki 1 no.'lu Zeus Helios Mithras yazıtıyla ilişkili olarak Helios ve Mithras arasındaki bağlantılara ve Mithras'ın genel özelliklerine detaylıca değindiğimizden burada yalnızca Mithras'a ait kutsal alanların genellikle ışık almayan yer altı mekânları ve mağaralar şeklinde olduğunu, bu bakımdan da Arykanda'da "loş mekân" olarak adlandırılan yerin bir Mithras kutsal alanı için uygun olabileceğini belirtmekle yetinmeyi uygun görmekteyiz.

2.2.2. Hippokome (Athisar)

Yazıtlar

1. Zeus Helios rahibi Hippolokhos (İ.S. 1. y.y.)

Buluntu yeri: Hippokome.

Literatür: E. Kalinka, *Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti*, TAM II, 3 fasc., Wien, 1920-1944, no. 168 b; P. Frei, "Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit", ANRW II, 18, 3, 1990, s. 1797.

⁴⁹³ C. Bayburtluoğlu, **Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer. Arykanda**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 70-71, yapı ile ilgili ayrıntılar için bkz. s. 69-72.

- ... $\rightarrow \leftarrow \rightarrow \blacklozenge \blacklozenge \odot$ $\sim \rightleftharpoons \triangle \bullet \odot \swarrow \circ \searrow -$
- 50 $\succ \blacklozenge \rightleftharpoons \triangle \dashv \circ \circ \circ \cup \circ \rightarrow \rightarrow \dashv \sim \blacklozenge \rightleftharpoons, \dots -$
- $\mathbb{R} \blacklozenge \square \hbar \rightarrow \blacklozenge \circ \circ \cup \circ \rightarrow \rightarrow \dashv \sim \triangleleft \blacklozenge \rightleftharpoons ? \triangleright$
- 52 $\swarrow \rightleftharpoons \cap \searrow \prec \prec \ell \circ \circ \dots \odot \blacklozenge \circ \hbar \uparrow \circ -$
- $\swarrow \odot \searrow \rightarrow \leftarrow \odot \leftarrow \rightarrow \lambda \mathfrak{C} \perp$
- 54 $\rightleftharpoons \perp \ell \circ \circ \circ \uparrow \circ \circ,$

Görüldüğü üzere İ.S. 1. y.y.'a tarihlenen yazıtta ömür boyu Zeus-Helios rahipliği yapan Kendebos oğlu Hippolokhos'tan söz edilmekte olup, Hippolokhos'un synkretik anlamda birleştirilmiş olduğu anlaşılan Zeus-Helios'un rahipliğini üstlendiğinin ve bu görevin ömür boyu sürdüğünün belirtilmesi Hippokome'de hem ortak bir Zeus-Helios kültünün varlığına hem de bu tanrıya ait bir tapınak ya da kutsal alana işaret etmektedir. Ancak ne yazık ki yazıtta bu tanrıya ait herhangi bir kültürel uygulamadan söz edilmemekte, bu da Hippokome'deki söz konusu Zeus-Helios kültünün içeriği hakkında daha detaylı bilgi edinmemize engel teşkil etmektedir.

Zeus ve Helios'la ilgili çeşitli efsanelerin dışında antik dönemde bazı filozoflar Zeus'un bizzat güneş olduğunu ya da gökyüzüyle ilgili çeşitli isimlerin ($\circ \dot{Y} \rightarrow \blacklozenge \ell \rightarrow, \mapsto \parallel \rightarrow, \parallel \rightarrow$ gibi) yanı sıra ayrıca güneş olarak da adlandırıldığını ileri sürmektedirler. Bunun yanı sıra, filozofların dışında Zeus ve Helios'un birlikte anıldığını gösteren başka ipuçları da mevcuttur. Bunlara örnek olarak Kıbrıs'ta Zeus ve Helios için yapılan ortak sunaklar ve ayrıca Helios Zeus ve Zeus Helios şeklindeki ifadeler gösterilebilir⁴⁹⁴. Anadolu'da da Zeus ve Helios'un synkretik anlamda birleştirildiği çeşitli örnekler bilinmektedir. Söz gelimi ovalık Kilikia bölgesinde

⁴⁹⁴ Jessen, **a.g.e.**, s. 76.

Anazarbos'taki 1 no.'lu Zeus Helios Mithras yazıtı (İ.S. 3. y.y.); Epiphaneia'daki 1 no.'lu (Zeus) Keraunios Helios Sarapis yazıtı (İ.S. 1.-2. y.y.); Flavioupolis'teki 1 no.'lu Zeus Helios Hypatos yazıtı (İ.S. 2.-3. y.y.); Lykia bölgesinde Sidyma'daki 1 no.'lu Zeus Helios Sarapis yazıtı (İ.S. 2. y.y.) ve Pamphylia bölgesinde Side'deki Zeus Helios Sarapis yazıtı (İ.S. 2. y.y.) bunlara örnek gösterilebilir. Bunların dışında iki farklı tanrı olarak anılmakla beraber Zeus Eleutherios ve Helios'a ait ortak bir rahiplikten söz eden Lykia bölgesindeki Trysa'ya ait 1 no.'lu yazıt da (İ.S. 2. y.y. ?) yine her iki tanrının ortak kültürüne işaret eden bu bölgelerdeki önemli örnekler arasında yer almaktadır.

2.2.3. Kadyanda (Üzümlü)

Yazıtlar

1. Heliades *phyle*'sinden Artemon (İ.S. 1. y.y.)

Buluntu yeri: Üzümlü.

Literatür: E. Kalinka, *Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti*, TAM II, 3 fasc., Wien, 1920-1944, no. 674; P. Frei, "Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit", *ANRW* II, 18, 3, 1990, s. 1797.

$$\Rightarrow \hat{=} \mathbb{R} \nmid \blacklozenge \Rightarrow \hat{=} \mathbb{R} \swarrow \nmid \searrow \blacklozenge \circ _$$

$$2 \quad \succ _ \ell \sim _ \Rightarrow _ \ell^{\circ} \quad \circ \circ _$$

$$\Rightarrow \cdot _ \rightarrow \blacklozenge \odot \prec \odot \quad \nmid^{\circ} \blacklozenge \dots \circ \blacklozenge \odot _ \text{fl} \prec _ \rightarrow \circ _$$

$$4 \quad \swarrow \succ \searrow _ \ell \sim _ \Rightarrow \cap \odot _ \rightarrow \circ _ \quad \circ \circ _$$

$$\swarrow \leftrightarrow \searrow _ 1 \blacklozenge \mapsto \mathbb{P} _ \circ \check{S} \quad \circ \odot \ell \succ \quad 1 \blacklozenge$$

100 *drakhmi*” şeklinde bir ifade kullanılmaktadır. Olasılıkla bir yapıya ait inşaat masrafları için yapılan bağışları duyurmak için yaptırılmış olan söz konusu yazıtta göze çarpan husus Heliad'lara göre adlandırıldığı anlaşılan bir *phyle*'den ve onun mensuplarından söz edilmesi nedeniyle kentte Helios'a ait bir tapınının mevcut olabileceği ihtimalidir. Zira bilindiği gibi antik dönemde Heliades olarak adlandırılan mitolojik varlıkların Helios ile *nymphé* Rhodos'un oğulları olduklarına inanılmış ve söz konusu oğulların hepsi de birer gök bilgini olarak kabul edilmiştir⁴⁹⁵. Helios ve Rhodos'tan olduklarına inanılan bu 7 erkek çocuğun isimleri ise şöyledir: Okhimos, Kerkaphos, Aktis, Makareus (veya Makar), Kandalos, Triopes ve Tenages (= Phaeton)⁴⁹⁶. Bu çocukların sonları ise şöyle olur: Tenages kardeşleri tarafından öldürülür, onlar da bu yüzden sürgüne gönderilirler. Sadece bu cinayetle ilgisi olmayan Okhimos ve Kerkaphos Rhodos'ta kalırlar. Krallığa sahip olan Okhimos Hegetoria ile evlenir ve Kydippe (veya Kyrbia) adında bir kızları olur. Kydippe de daha sonradan, Okhimos'un ölümüyle kral olan amcası Kerkaphos'la evlenir ve bu evlilikten de Lindos, Ialysos ve Kameiros adındaki çocuklar doğar⁴⁹⁷. Diodoros'a göre, sürgüne gönderilen diğer kardeşlerden Kandalos Kos'a, Aktis Mısır'a (inaniş'a göre orada Heliopolis kentini kurmuş ve Mısırlılara astrolojiyi öğretmiştir)⁴⁹⁸, Triopas Karia'ya (oradaki Triopion onun adını almıştır), Makar da Lesbos'a gitmiştir. Heliad'lardan Khrysippos'un ise Kilikia'ya kaçarak orada Khrysippa kentini kurduğuna inanılmaktadır⁴⁹⁹. Böylelikle Rhodos efsanelerinin, Rhodos adasının efsanevi dönemlerde komşu adalar ile diğer bölgeler üzerindeki etkisini açıklama çabası içinde oldukları anlaşılmaktadır.

Helios'un kızları olan ve ona eşlik eden, atlarıyla ilgilenen güneş tanrısının kızları Heliad'larla (=Heliadai) ilgili olarak da efsanelerde çeşitli bilgiler bulunmaktadır⁵⁰⁰. Bu konuyu anlatan iki yaygın efsanenin ilkinde babaları Helios'un Thrinakia'daki sürülerini korumakla görevli olan, tanrının Neaira'dan doğan kızları

⁴⁹⁵ A. Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002, s. 133.

⁴⁹⁶ Jessen, **a.g.e.**, s. 68.

⁴⁹⁷ **A.e.**, s. 69.

⁴⁹⁸ **A.e.**

⁴⁹⁹ **A.e.**

⁵⁰⁰ **A.e.**, s. 81.

Lampetie ve Phaethusa'dan söz edilmektedir⁵⁰¹. Helios'un belki de en tanınmış oğlu olan Phaethon'la ilgili ikinci öyküde ise söz konusu Heliad'lar Phaethon'un ablaları olarak anlatılırlar ve Phaethon için Helios'un atlarının koşum takımlarını gizlice bağlarlar, ancak öykünün sonunda Phaethon'un ölümünün ardından birer kavak ağacına dönüşürler, göz yaşları ise kehribar taşı ($\ell \odot \leftrightarrow \circ \blacklozenge$) halini alır. Bunun yanı sıra söz konusu kızların sayıları antik kaynaklarda üç ile yedi arasında değişebilmektedir. Bu isimlerin arasında az önce söz edilen Lampetie ile Phaethusa'nın da adları geçmektedir. Heliad'lara veya Phaethon'un kız kardeşlerine üçüncü isim olarak Aigle'yi veya Phoibe'yi ilave eden kaynaklar bulunmaktadır. Diğer bir kaynakta da Lampetie (Lampeto), Aigle ve Phoibe'nin adı geçer. Söz konusu kızların sayılarının üçten fazla olduğunu bildirmekle birlikte yalnızca Lampetie ve Phaethusa'nın adını veren kaynaklar da vardır. Bazı yazarlar da Aigle, Lampetie ve Phaethusa'nın yanında Hemitheia ve Dioxippe (Dioksippe)'nin adını verir, bazıları da yedi tane Heliad'dan söz eder: Merope, Helie, Aigle, Lampetie, Phoibe, Aitheria ve Dioxippe (Dioksippe)⁵⁰².

Bunun yanı sıra Kadyanda'da kullanılmış olan Heliodoros şeklindeki *theophor* ismi de⁵⁰³ bu kentteki Helios inancı ile ilgili bir ipucu olarak değerlendirmek mümkün görünmekle birlikte, bir kültün varlığından söz edebilmek için bu örneğin yeterli olmadığını da belirtmemiz gerekir.

2.2.4. Kibyra (Göhlisar-Horzum)

Yazıtlar

1. Alfabetik kehanet (İ.S. 2.-3. y.y.)

Buluntu yeri: Ballık, Anbarcık.

⁵⁰¹ Homeros, *Odysseia*, XII, 132, 375.

⁵⁰² Jessen, *a.g.e.*, s. 82.

⁵⁰³ G. Cousin-Ch. Diehl, "Inscriptions de Cadyanda en Lycie", *BCH* 10, 1886, s. 41.

Literatür: SEG 47, 1997, s. 547-548, no. 1808; Th. Corsten, **Die Inschriften von Kibyra**, IK 60, Bonn, 2002, s. 124-127, no. 97.

B.

6 $\nearrow \ell \hbar \blacklozenge \mp \odot \bullet \leftrightarrow \hbar \blacklozenge \succ \odot \check{S} \bullet \odot \mp \parallel \leftrightarrow^G \mapsto \updownarrow \ell \triangleleft \mapsto \triangleright \updownarrow \curvearrowright _$
 $\rightarrow _ \ell \odot \text{fl} _ \leftarrow \odot \leftarrow \odot \rightarrow \sim^3 \ell \mapsto \mp \prec _ \text{fl} _ \odot _ \leftrightarrow \prec \blacklozenge \mapsto^3 \searrow _ \searrow _$
8 $\square \odot \odot \text{fl} _ \rightarrow \bullet \odot \text{fl} _ \mapsto \prec \mapsto _ \mapsto \leftrightarrow \mapsto _ \rightarrow \odot _$

Satır 7: $\rightarrow _ \ell \odot _ \leftarrow \odot \leftarrow \odot \rightarrow \sim^3 \ell \mapsto \mp \prec _ \text{fl} _, \frac{1}{4} _ \leftrightarrow \prec \blacklozenge \mapsto^3 \searrow _ \searrow _^{504}$.

İ.S. 2.-3.y.y.'a tarihlenen 1 no.'lu Kibyra yazıtı bir tür alfabetik kehanet niteliğinde olup, “zarar görmemek için büyük dalgadan sakın, Helios seni izliyor, ışıldayan tanrı her şeyi görür, sana yardım eden ve yanında olan tanrılara sahipsin” şeklindeki bir ifadeyle Helios’tan söz edilmekte, bu da Kibyra’da Helios inancının İ.S. 2.-3. y.y.’da halen güçlü olduğunu ve söz konusu tanrının insanları gözetlediğine, yer yüzünde olup biten her şeyi gördüğüne dair inanışın bu kentte geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Lykia bölgesinde söz konusu kehanetin başka örneklerine Limyra (1 no.'lu yazıt) ve Olympos’ta da (1 no.'lu yazıt, Roma imparatorluk dönemi ?) rastlanmakta olup, bu kehanetle ilgili olarak Limyra’daki benzer örnek üzerinde daha detaylı durulacaktır.

2. Agathokles ve Artemeis’e ait mezar (tarih ?)

Buluntu yeri: Osmankalfalar (Madamprus ?/Mandropolis ?).

Literatür: R. Heberdey-E. Kalinka, **Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien**, Wien, 1897, s. 7, no. 20; L. Robert, “Documents d’Asie Mineure XXIII-XXVIII”, **BCH** 107/1, 1983, s. 569, not 85.

⁵⁰⁴ SEG 47, 1997, s. 547-548, no. 1808.

$$\begin{array}{l}
\Rightarrow \triangle \bullet \rightarrow \quad \circ \ell \sim _ \Rightarrow \cdot \cdot \blacklozenge \circ \uparrow \rightarrow \circ _ \\
2 \quad \Rightarrow \triangle \rightarrow \mathbb{R} \mp \odot \odot \odot \odot \leftrightarrow \sim \quad _ \bullet \rightarrow \leftrightarrow \\
\mp \blacklozenge \parallel \mp \hbar _ \llbracket \blacklozenge \odot \mapsto \mapsto \quad \mathbb{N} \mapsto _ - \\
4 \quad \leftrightarrow \quad \swarrow \searrow \mapsto \quad \leftrightarrow \sim \bullet _ \blacklozenge \mapsto \odot \quad \blacklozenge \sim \mathbb{Q} \quad \blacklozenge \\
\circ \mathbb{R} \leftrightarrow \odot _ \leftrightarrow \odot \quad \leftrightarrow \mapsto \quad _ \mapsto \quad \rightarrow \odot _ \sim \text{sic} _ \\
6 \quad \swarrow \searrow \searrow \rightarrow \odot _ \odot \quad \leftarrow \odot \odot \wedge \mapsto \mathbb{R} \mapsto \odot \odot \odot \odot, \mathbb{P} - \\
\swarrow \searrow \searrow \odot \odot \quad \leftarrow _ \mapsto _ \ell \quad _ \mapsto \quad \triangleleft \odot \ell \parallel \blacklozenge \hbar.
\end{array}$$

Elimizdeki 2 no.'lu yazıtta Onobaros'un oğlu Agathokles'in (bu mezarı) kızı Artemeis'in anısı için ve ayrıca kendisi ve karısı için yaşarken yaptırdığı anlatılmakta ve şayet birisi mezara kötü niyetle elini sürer ya da zarar verirse Helios ve Selene'nin gazabına uğraması istenmektedir. Böylelikle elimizdeki 2 no.'lu yazıt aracılığıyla Lykia'daki Kibyra kenti yakınlarında Helios ve Selene'nin mezar koruyucu vasıflarıyla ölü kültü çerçevesinde önemli bir rol oynadıkları anlaşılmakta, ayrıca bu yazıt Lykia'da her iki tanrıya ait inanışın mezarlara zarar vermeye niyetlenen kişilere karşı caydırıcı etki yaratabilecek kadar güçlü bir durumda olduğunu ortaya koymaktadır. Lykia bölgesinde elimizdeki yazıtın dışında başka örneklerde de Helios ve Selene'nin birlikte ve mezar koruyucu olarak yer aldığı bilinmektedir. Nitekim Oinoanda'daki 1 no.'lu yazıtta (yklş. Roma imparatorluk dönemi) Helios, Selene ve yer altı tanrıları anılmakta, 2 no.'lu yazıtta ise sadece Helios ve Selene yer almakta; Tyriaion'daki 1 no.'lu yazıtta da yine yalnızca Helios ve Selene birlikte anılmaktadır. Benzer şekilde başka bölgelerde de Helios ve Selene'nin mezarları koruyan ve gözeten tanrılar olarak anıldığı çeşitli örnekler mevcuttur. Söz gelimi her iki tanrı dağlık Kilikia bölgesindeki Elaiussa-Sebaste⁵⁰⁵, Kanytelis⁵⁰⁶ ve Lamos⁵⁰⁷ yazıtlarında da mezar koruyucusu olarak göze çarpmaktadırlar.

⁵⁰⁵ Hagel-Tomaschitz, **ag.e.**, s. 88, no. EIS 23.

⁵⁰⁶ **A.e.**, s. 132, no. Kan 3; s. 135-136, no. Kan 16; s. 136, no. Kan 17.

Osmankalfalar'a ait elimizdeki yazıtta dikkati çeken bir diğer husus ise mezarın korunmasına yönelik olarak herhangi bir para cezasının ön görülmemesi ve mezarın doğrudan doğruya Helios ile Selene'nin koruması altına altına bırakılmış olmasıdır. Söz konusu iki tanrının birlikte anıldığı dağlık Kilikia'daki bazı örneklerde mezar kurallarına uyulmaması durumunda bu tanrılara belirli bir para cezası ödeneceği belirtilmekte ve bu cezanın ya ilgili tanrılara, ya da onların *thesauros*'larına verileceği vurgulanmaktadır. Nitekim Elaiussa-Sebaste'deki bir mezar yazıtında “gökyüzündeki tanrı”, Helios, Selene ve yer altı tanrıları mezarı koruyan tanrılar olarak görülmekte, ancak belirlenen para cezasının Selene'nin *thesauros*'una ödeneceği vurgulanmakta, ancak Helios ile ilgili olarak bu yönde bir bilgi verilmemektedir⁵⁰⁸. Kanytelis'teki bir yazıtta söz konusu cezanın Zeus'un *thesauros*'unun yanı sıra Selene ve Helios'a ödeneceğine değinilmekte⁵⁰⁹, bir başkasında Zeus ve Selene'ye karşı sorumlu olunacağı ve cezanın onların *thesauros*'larına verileceği anlatılmakta, ancak Helios için bir para cezası ön görülmemekte⁵¹⁰, diğer bir yazıtta sorumlu olunacak tanrılar Zeus, Helios, Selene ve Athena olarak sıralanmakta ve para cezasının her birinin kutsal alanına verileceği vurgulanmakta⁵¹¹, bir diğerinde benzer şekilde Zeus, Selene ve Helios sıralandıktan sonra yine bunlara ait kutsal alanlara ödeme yapılacağından söz edilmekte⁵¹², önemli bir kısmı eksik olan bir başka Kanytelis yazıtında da Helios'a bir para cezasının ödenmesi gerektiği anlaşılmaktadır⁵¹³. Elimizdeki yazıtta ise Helios ve Selene'ye ödenecek bir cezadan söz edilmemesi bu kentte söz konusu tanrılara ait bir kutsal alanın bulunmadığını düşündürmektedir. Bunun yanı sıra görebildiğimiz kadarıyla Lykia bölgesinde Helios'un yer aldığı Kibyra dışındaki diğer mezar yazıtlarında da (Oinoanda, Orpeanoi ve Tyriaion) mezara karşı işlenecek suçlardan dolayı ödenmesi gereken herhangi bir para cezasından söz edilmemesi de ilgi çekicidir.

⁵⁰⁷ A.e., s. 313, no. Lam 7

⁵⁰⁸ A.e., s. 88, no. EIS 23.

⁵⁰⁹ A.e., s. 132, no. Kan 3.

⁵¹⁰ A.e., s. 134-135, no. Kan 11.

⁵¹¹ A.e., s. 135-136, no. Kan 16.

⁵¹² A.e., s. 136, no. Kan 17.

⁵¹³ A.e., s. 137, no. Kan 21.

Osmankalfalar'daki yazıtımız aynı zamanda Helios ve Selene'nin yanlarında başka bir tanrı olmaksızın mezar koruyucusu olarak nitelendirildikleri bir örnek olması bakımından da önem taşımaktadır. Zira söz gelimi dağlık Kilikia'daki mezar yazıtlarında Helios ve Selene'nin ölü kültü çerçevesinde başka tanrılarla birlikte yer aldıkları bilinmektedir. Nitekim yukarıda değindiğimiz Elaiussa-Sebaste'deki yazıtta “gökyüzündeki tanrı” ve yer altı tanrıları, Kanytelis'teki örneklerde ise Zeus, yer altı tanrıları, intikam tanrıçaları, Athena, Helios ve Selene mezarları koruyan tanrılar olarak anılmaktadırlar. Lykia bölgesindeki örneklerde ise Oinoanda'daki 1 no.'lu yazıtta Helios ve Selene yer altı tanrılarıyla beraber anılmakta; 2 no.'lu yazıtta sadece Helios ve Selene yer almakta; Tyriaion'daki 1 no.'lu yazıtta yine sadece Helios ve Selene görülmekte; Orpeanoi'da ise sadece Helios'a ve onunla birlikte “bütün tanrılara” şeklindeki ifadeye yer verilmektedir. Böylelikle Osmankalfalar'daki yazıtımız Lykia bölgesinde Helios ve Selene'nin mezar koruyucu olarak ve yanlarında başka bir tanrı olmadan tapınım gördüğü örneklerle bir yenisini teşkil etmesi bakımından önem taşımakta olup, aynı zamanda Kibyra civarında Helios ve Selene'nin ölü kültü çerçevesinde diğer tanrılardan bağımsız olarak kabul görmüş olmalarına ve kentte söz konusu iki tanrının ortak bir kültü bulunabileceğine de işaret etmektedir. Ancak bu konuyla ilgili daha sağlıklı yorumların yapılabilmesi için kuşkusuz daha fazla sayıda buluntuya ihtiyaç duyulduğunu belirtmemiz gerekir.

3. Mezar koruyucusu olarak Helios ve Selene (tarih ?)

Buluntu yeri: Manay/Söğüt⁵¹⁴ (Eukereia ?), kuzey Lykia.

Literatür: R. Heberdey-E. Kalinka, **Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien**, Wien, 1897, s. 8, no. 2; L. Robert, “Documents d'Asie Mineure XXIII-XXVIII”, **BCH** 107/1, 1983, s. 569, not. 84; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 197, not 1053.

⁵¹⁴ Manay'ın Lykia bölgesinde Kibyra yakınlarındaki konumu ile ilgili olarak bkz. www.epigraphy.packhum.org/inscriptions.

$$\begin{aligned}
& / _ \diamond \leftrightarrow \check{S} _ \diamond \leftrightarrow 1 _ \cdot _ \diamond \\
2 \quad & \wedge \nexists _ \diamond \rightarrow _ \diamond \wedge _ \diamond _ \diamond _ \diamond, \\
& _ \diamond _ \diamond \mapsto \check{Y} _ \diamond _ \diamond _ \diamond _ \diamond _ \diamond _ \diamond \\
4 \quad & \diamond \mapsto _ \diamond _ \diamond _ \diamond _ \diamond
\end{aligned}$$

Görüldüğü üzere Kibyra yakınlarındaki Manay’a ait olan 3 no.’lu yazıtımızda da Helios ve Selene yine mezar koruyucusu olarak anılmakta olup, mezar kurallarına uyulmaması durumunda suçu işleyecek kişilerin bu tanrılara karşı sorumlu olacakları vurgulanmaktadır. Bu yazıtta da 2 no.’lu Osmankalfalar yazıtında olduğu gibi Helios ve Selene’ye ödenecek herhangi bir para cezasına değinilmemekte ve bu iki tanrı yanlarında başka bir tanrı olmaksızın tek başlarına mezar koruyucusu olarak anılmaktadırlar. Yukarıda Osmankalfalar yazıtında detaylıca değindiğimiz üzere bu yazıt sayesinde Kibyra yakınlarındaki Manay’da da Helios ve Selene’nin yanlarında başka bir tanrı olmaksızın ölü kültü çerçevesinde birlikte tapınım gördükleri anlaşılmakta olup, bu tanrılara veya onların *thesauros*’larına ödenecek bir para cezasından söz edilmemesi nedeniyle şimdilik Osmankalfalar’da olduğu gibi bu yerleşim yerinde de Helios ve Selene’ye ait bir kutsal alanın mevcut olmadığı sonucuna varmak mümkün görünmektedir.

2.2.5. Limyra (Turunçova)

Yazıtlar

1. Alfabetik kehanet (tarih ?)

Buluntu yeri: Finike.

“Lykia’da yaşamı ele alış gerçeğinin en büyük anıtı” ve “Lykia’ya özgü *sophrosyne*’nin en güzel şekilde ortaya konuluşu” olarak değerlendirilen⁵¹⁵ bu alfabetik kehanet yazıtı genel hatlarıyla yaşamla ilgili çeşitli öğütleri içermektedir. Girişilecek işte çaba göstermeden, zorluk çekmeden, sabretmeden başarıya ulaşamayacağının vurgulandığı yazıtta ayrıca sonucun elde edilmesi için acele edilmemesi gerektiği ve dikkatli adımlar atılmasının önemine değinilmekte, kanunsuz davranışların zarar getireceğinden söz edilerek Tykhe, Pythia, Gaia, Helios ve Phoibos (Apollon)’un isimleri zikredilmektedir. Bu tanrılardan Tykhe, Pythia ve Gaia’nın yardımcı olacağından, kişinin çabalarını ödüllendireceklerinden söz edilmekte, Phoibos (Apollon) ise sakıncan olmayı bildiren uyarıcı niteliğiyle (satır 18) anılmaktadır. Güneş tanrısı Helios ise hem karanlığı dolayısıyla gizli işleri aydınlattığını gösteren ışıldayan tanrı olma özelliğiyle hem de her şeyi gören, insanları izleyen, evrende olup bitenleri takip eden kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır.

Yazıtta Helios’un adının geçtiği yere kadar olan ilk altı satırda bir amaç için uğraş verecek insanlara bazı öğütler verilmektedir. Buna göre insanların amaçlarına ulaşmak için çaba göstermeleri halinde uğraşlarının sonucunu alacakları, zorbalığın kanunların geçerli olduğu yerde işe yaramayacağı, uygunsuz davranışların hoş karşılanmayacağı ve insanların girişimlerinde dikkatli olmaları gerektiği belirtilmekte ve arkasından da Helios’un her şeyi gören tanrı olarak insanları izlediğine değinilmekte, ardından da tanrıların bu yolda yardımcı olacakları anlatılmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta insanlara kanunsuz ve uygun olmayan davranışlardan kaçınmalarının ve bir amaca ulaşmak için önce çaba göstermelerinin öğütlendiği bu satırlarla Helios’un yeryüzünde olup biten her şeyi görme özelliğinden dolayı adaleti sağlayan bir tanrı olmasının ilgisi bulunup bulunmadığı sorusudur. Çünkü elimizdeki yazıt bir alfabetik kehanet örneği olduğundan Helios’un isminin harf sıralamasına uygun düşmesi amacıyla burada yer alıp almadığı konusu ilk bakışta belirsiz gibi görünmektedir. Ancak kanaatimize göre tanrıların yanı sıra insanların davranışlarını da gözetleyen ve onların yasa tanımazlıklarına karşı adaleti sağladığına inanılan Helios, insanları amaçları için çaba

⁵¹⁵ J. Borchhardt, **Limyra. Zemuri Taşları**, çev. G. Yümer, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999, s. 146.

sarfetmeye ve kanunsuz işlerden uzak durmaya çağıran bu yazıtta bir uyarı amacıyla yer almış görünmekte, böylelikle de insanların uygunsuz işlerden uzak durmalarının sağlanması amaçlanmaktadır. Bu uyarıdan hemen sonra da tanrıların bu yaşam yolunda kişinin yanında yer alacakları vurgulanmakta, bununla da uygun davranışlarda bulunanların Helios'un gazabına uğramayacakları ve diğer tanrıların da teveccühünü kazanacakları anlatılmak istenmektedir. Yazıtın devamında da hedeflenen amaca ulaşmak için insanların zorluklarla mücadele etmeleri ve tehlikelere karşı sakıngan olmaları gerektiği, çaba göstermeden amaçlarına ulaşamayacakları, kötülüğün olumsuz sonuçlara yol açacağı, başarıya ulaşmak için sabretmenin önemli olduğu ve insanların çabalarının karşılığını mutlaka alacakları şeklinde genel hatlarıyla insanları çalışmaya, emek sarfetmeye ve kötülükten uzak tutmaya yönelik ifadeler göze çarpmakta, bu da yazıtta Helios'un uyarıcı ve yasa tanımaz davranışları cezalandırıcı vasfıyla yer aldığını göstermektedir.

Bunun yanı sıra hemen belirtmemiz gerekir ki, söz konusu Limyra kehanetindeki Helios ile ilgili aynı ifadelere yine Lykia bölgesinde yer alan Kibyra (1 no.'lu yazıt, İ.S. 2.-3. y.y.) ve Olympos (1 no.'lu yazıt, Roma imparatorluk dönemi ?) kentlerinde de rastlanmakta olup, bunlarda da "ışıldayan" Helios'tan Limyra yazıtında olduğu gibi her şeyi gören, izleyen tanrı olarak söz edilmekte ve güneş tanrısı uyarıcı niteliğiyle ön plana çıkmaktadır. Anlaşılabileceği üzere bölgedeki bu üç kentte bulunmuş olan aynı tipteki kehanet yazıtlarında "ışıldayan" Helios'un her şeyi gören tanrı olma özelliğiyle tanımlanarak insanları kanunsuz davranışlardan uzak tutma amacıyla yer alması Helios'un Limyra yazıtında münferit olarak yer almadığını göstermekle kalmamakta, ayrıca bu tanrının insanları gözetlediğine ve gerektiğinde onları cezalandırabileceğine dair inancın, dolayısıyla Helios tapınının Lykia'daki durumu hakkında da önemli bir ipucu sunmaktadır.

Diğer yandan, başka bölgelerin yanı sıra Lykia'da da Helios'un kanunsuz davranışlara karşı uyarıcı/cezalandırıcı niteliğiyle ön plana çıkarıldığı mezar yazıtları bilinmektedir. Bu mezar yazıtlarında Helios çoğu zaman Selene ile birlikte mezarların koruyucu tanrısı olarak görülmekte (Kibyra'daki 2 ve 3 no.'lu yazıtlarda olduğu gibi) ve mezara zarar verecek ya da mezar hukukuna uygun düşmeyecek

davranışlarda bulunacak kişilerin Helios'un gazabına uğrayacakları belirtilmektedir. Kibyra'daki bu örneklerin dışında Lykia bölgesinde Helios'un her şeyi gören tanrı olduğuna inanılmasının bir sonucu olarak mezar koruyucu vasfıyla anıldığı başka yazıtlar da bilinmektedir. Söz gelimi Oinoanda'da (1 ve 2 no.'lu yazıtlar); Tyriaion'da (1 no.'lu yazıt) ve Orpeanoi'da (1 no.'lu yazıt) Helios her şeyi gören tanrı olduğuna inanılması nedeniyle mezarlara karşı işlenecek suçlara yönelik olarak koruyucu vasfıyla anılmakta olup, bu örnekler söz konusu tanrının insanları izlediğini belirten uyarıcı nitelikteki Limyra'daki kehanet yazıtıyla da uyumaktadır.

2.2.6. Oinoanda (İncealiler)

Yazıtlar

1. Marcus Eppius Crispus ve Artemesia'ya ait mezar (yıklş. Roma imparatorluk dönemi)⁵¹⁶

Buluntu yeri: İncealiler, *nekropol* alanı.

Literatür: R. Heberdey-E. Kalinka, **Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien**, Wien, 1897, s. 51, no. 71; J. Strubbe, **ΑΡΑΙ** $\sqcup \parallel \cap$ $\cup \dot{=} \dot{=} \cap \cdot \cap$.

Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor. A Catalogue, IK 52, Bonn, 1997, s. 240, no. 361; B. İplikçioğlu-G. Çelgin-A.V. Çelgin, **Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium IV**, Wien, 2007, s. 218, not 353.

$$\begin{array}{l} \vdots \rightarrow \circ _ \Rightarrow _ \prec \prec \circ _ \dots \rightarrow _ \leftarrow \\ 2 \quad \prec \circ _ \mapsto \Rightarrow \hat{=} _ \rightarrow \odot \mp \odot \odot _ \mapsto \\ \sim \bullet _ \blacklozenge \mapsto \dot{Y} _ \circ \check{S} \mapsto _ \odot _ \leftarrow \end{array}$$

⁵¹⁶ Strubbe, **a.g.e.**, s. 240.

- 4 $\odot \mapsto \leftarrow \mapsto \blacklozenge N \mapsto \leftarrow \circ _$
 $\mapsto \leftarrow \circ _ _ \mathbb{Q}^\circ \mapsto \leftarrow \blacklozenge \sim$
- 6 $\Rightarrow _ _ \blacklozenge \circ \mathbb{R} \leftrightarrow _ _ \circ^\circ \parallel \leftarrow _ \mapsto$
 $\mp \blacklozenge \hbar \mp \odot _ \circ \blacklozenge, \mathbb{Q} \prec _ \mapsto \leftarrow \circ _$
- 8 $\leftrightarrow \mapsto \Rightarrow _ \ell _ \mapsto \odot \mapsto _ \prec \odot _$
 $\ell \parallel \blacklozenge _ \mapsto \leftarrow \circ _ _ \mapsto \leftarrow \mapsto _ _ \circ _$
- 10 $\blacklozenge _ \circ _ _ \odot \circ _ _ \prec _ \leftarrow \circ \blacklozenge.$

Görüldüğü gibi Roma imparatorluk dönemine tarihlenen Oinoanda'daki 1 no.'lu yazıtta Marcus Eppius Crispus ve karısı Artemesia'nın (bu mezarı) kendileri ve çocukları için yaptırdıkları ve eğer birisi bu mezara zarar verirse Helios, Selene ve bütün yer altı tanrılarının gazabına uğramasını istedikleri anlaşılmaktadır. Oinoanda'daki bu yazıt Lykia bölgesinde Helios ve Selene'nin mezar koruma formüllerinde beraber yer almalarına ilişkin yeni bir örnek olmasının yanı sıra görebildiğimiz kadarıyla söz konusu tanrıların Lykia'da mezarlarla ilgili kanunsuz davranışlara karşı yer altı tanrılarıyla birlikte anıldıkları tek örnek olması bakımından da önem taşımaktadır. Bilindiği gibi Helios ve Selene'ye dağlık Kilikia bölgesindeki mezar koruma formüllerinde de rastlanmakta olup, bunların bazılarında yer altı tanrıları da yer almaktadır. Söz gelimi Elaiussa-Sebaste'deki 1 no.'lu ve Kanytelis'teki 1 no.'lu yazıtlarda Helios, Selene ve yer altı tanrılarının; Korykos'taki 1 no.'lu ve Olba'daki 1 no.'lu yazıtlarda da Helios ve yer altı tanrılarının mezarları koruma amaçlı olarak yer aldıkları bilinmektedir. Böylece Oinoanda'daki bu yazıt sayesinde Helios ve Selene'nin bu kentte mezar koruyucu vasıflarıyla yer altı tanrılarıyla bir arada yer aldıkları ve Oinoanda'daki ölü kültü kapsamında Roma imparatorluk döneminde tapınım gördükleri anlaşılmaktadır. Yazıtta dikkat çeken diğer bir nokta da mezar hukukuna uyulmaması durumunda ödenecek herhangi bir para cezasından söz edilmemesi ve sadece adı geçen tanrılara karşı sorumlu

olunacağının vurgulanmasıdır. Görebildiğimiz kadarıyla Lykia bölgesinde Helios'un mezar koruma formüllerinde yer aldığı Kibyra, Orpeanoi ve Tyriaion'daki mezar yazıtlarında da mezara karşı işlenecek suçlardan dolayı ödenmesi gereken herhangi bir para cezasından söz edilmemektedir. Böylece Oinoanda'daki 1 no.'lu yazıtımız Lykia bölgesinde Helios'un yer aldığı bu tip yazıtlarda para cezasından söz edilmeyen bir başka örnek olarak karşımıza çıkmakta ve aynı zamanda herhangi bir böyle bir cezanın söz konusu olmayışını Oinoanda'da bu tanrıya ait bir kutsal alanın bulunmadığı şeklinde yorumlamamızı mümkün kılmaktadır.

2. Mezar yazıtı (tarih ?)

Buluntu yeri: Seydiler-Seki (Oinoanda *territorium*'u).

Literatür: CIG III, no. 4380 t; L. Robert, "Documents d'Asie Mineure XXIII-XXVIII", BCH 107/1, 1983, s. 568-569, not. 83; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 197.

- 2
- 4
- 6

Mezarı kötü niyetli kişilere karşı korumaya yönelik olan 2 no.'lu yazıtta Helios ve Selene yine koruyucu tanrılar olarak birlikte anılmakta, böylelikle mezarın gündüzleri Helios, geceleri de ay tanrıçası Selene tarafından gözetilmekte olduğu ve zarar verilmesi durumunda suçluların her iki tanrıya karşı sorumlu olacağı uyarısı yapılmaktadır. Anlaşılabacağı gibi söz konusu mezar koruma formülü bölgede yaşayan insanlar arasında Helios'a ve onunla birlikte Selene'ye duyulan inancın mevcudiyeti hakkında fikir vermektedir. Zira söz konusu iki tanrıya karşı duyulan saygı ve çekincenin yeterince güçlü olmadığı bir ortamda insanlar için dokunulmazlığı olan ve büyük önem taşıyan mezarların bu tanrıların korumasına bırakılması ve kötü niyetli kişileri cezalandıracaklarına inanılması mantıklı değildir. Elimizdeki bu yazıt 1 no.'lu yazıtta olduğu gibi Helios ve Selene'nin Oinoanda'daki ortak tapınımına ve her iki tanrısal varlığın mezarların korunmasına yönelik inancın bir parçası olarak

birlikte anılmalarına ilişkin olarak da önemli bir örnek teşkil etmekte olup, aynı zamanda 1 no.'lu yazıtta olduğu gibi herhangi bir para cezasından söz edilmemesi nedeniyle Oinoanda'da Helios'a ait bir kutsal alanın bulunmadığına dair görüşleri destekler niteliktedir. Bunun yanı sıra 1 no.'lu yazıtta Helios ve Selene ile birlikte yer altı tanrılarının da anılmasına karşılık bu yazıtta söz konusu tanrılarının bulunmaması Oinoanda'da Helios ve Selene'nin ölü kültü kapsamında bağımsız olarak tapınım görmüş olduklarına da işaret eden önemli bir ipucu olarak görülmektedir.

3. Helios-Mithras'a adak ve Helios kabartması (İ.S. 2.-3. y.y.)

Buluntu yeri: Oinoanda.

Literatür: N.P. Milner-M.F. Smith, "New Votive Reliefs from Oinoanda", **AnatSt** 44, 1994, s. 70-75, no. 4b, res. 16a; **SEG** 45, 1994, s. 424-425, no. 1204; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 262, kat. no. B 120.

Açıklama: Kalker taşından bir çeşmenin (?) üzerinde kaya kabartmaları yer almaktadır. Söz konusu eserde Helios-Mithras'a sunulan yazıtın hemen üzerinde başında 9 adet ışıktan müteşekkil bir ışın tacı bulunan frontal durumda bir Helios büstü tasvir edilmektedir. Helios'un hemen solunda at üzerinde Dioskur'lar ve sağında da elinde *kerykeion*'u ile Hermes ve ayrıca bir Zeus betimlemesi yer almakta olup, bu eserde Helios-Mithras'ın yanı sıra "kurtarıcı Dioskur'lara", "önder Hermes'e" ve "kurtarıcı Zeus" ile birlikte "theois synnaois'a" adanmış yazıtlar da bulunmaktadır⁵¹⁷.

⁵¹⁷ N.P. Milner-M.F. Smith, "New Votive Reliefs from Oinoanda", **AnatSt** 44, 1994, s. 71-72, no. 4a,c,d.

B.

⇒_ℓ

2 : →

Oinoanda'daki İ.S. 2.-3. y.y.'a tarihlenen 2 no.'lu yazıt synkretik anlamda birleştirilmiş olduğu anlaşılan Helios-Mithras'a sunulmuş olup kentte söz konusu dönemde bir Helios-Mithras tapınıminin mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Böylelikle Oinoanda'da Helios'un ölü kültü çerçevesinde mezarları koruma amaçlı olarak Selene ve yer altı tanrılarıyla birlikte anılmasının dışında ayrıca Mithras ile özdeşleştirildiği de anlaşılmaktadır. Elimizdeki yazıtta benzer şekilde Helios ve Mithras'ın birlikte yer aldığı başka örnekler de bilinmektedir. Söz gelimi ovalık Kilikia'da yer alan Anazarbos'taki 1 no.'lu yazıtta Zeus Helios *aniketos* Mithras'ın bir rahibinden söz edilmekte (İ.S. 3. y.y.); Tarsos'ta Gordianus III dönemine ait 9 no.'lu sikkede (İ.S. 238-244) Helios Mithras synkretik anlamda birleştirilmekte; Pamphylia bölgesinde de Perge'deki 2 no.'lu yazıtta (İ.S. 2. y.y.'ın ikinci yarısı) Helios ve Mithras'ın synkretik anlamda birleştirildiği görülmektedir. Lykia bölgesinde de Helios ve Mithras'ın ortak tapınımina işaret eden başka ipuçları mevcuttur. Nitekim Arykanda'daki arkeolojik buluntularla ilgili 4 no.'lu örnekte değindiğimiz gibi bu kentte yürütülen kazılarda ele geçen Helios-Mithras figürleri ve “Sebasteion-kutsal ev” ya da “Helios-Mithras kült alanı” olarak yorumlanan bir yapının varlığı Arykanda'da bu iki tanrıya ait kültün varlığını göstermekteyse de Oinoanda'daki İ.S. 2.-3. y.y.'a tarihlenen elimizdeki yazıt şimdilik Lykia bölgesindeki Helios-Mithras synkretizmine dair en açık kanıt olması bakımından önem kazanmaktadır.

Diğer yandan eserde Helios'un yanı sıra Dioskur'ların, Hermes ve Zeus'un da yer alması söz konusu tanrılarla Helios arasında olası bir bağlantının mümkün olup olmadığı sorusunu da akla getirmektedir. İlgili kısımda Helios ve Dioskur'lar arasındaki bağlantılara da değinileceği üzere Pisidia bölgesinde Kremna'ya ait olan ve İ.S. 2.-3. y.y.'a tarihlenen bir adak yazıtında hilal ve bunun sağında ışın taçlı bir Helios büstü yer almaktadır. Alınlığın altında görülen bir tanrıçanın her iki yanında ise Dioskur'lar atlı olarak yer almaktadırlar. Böylece Pisidia'daki bu örnekte de elimizdeki Oinoanda örneğinde olduğu gibi Helios ve Dioskur'ların aynı eser üzerinde gösterildikleri anlaşılmaktadır. Helios ve Hermes'in aynı eser üzerinde yer aldığı bir başka örnek ise Pisidia bölgesinde yer alan Makropedion'daki 1 no.'lu yazıttır. İ.S. 125-126 (?) yıllarına tarihlenen söz konusu yazıtın Zeus, Hera, Hermes, Men, Apollon, Helios ve Makropedion halkı için sunulduğu anlaşılmaktadır. Helios ve Hermes arasındaki ilişkiye işaret eden bir başka önemli örnek olan Pisidia bölgesinde Prostanna'ya ait 1 no.'lu sikkenin (İ.Ö. 1. y.y.) ön yüzünde Helios başı ışın taçlı, arka yüzünde Hermes çıplak, ayakta, sol elinde *kerykeion* ile ve sağ elini yukarı kaldırmış durumda tasvir edilmektedir. Bunun yanı sıra Pamphylia bölgesinde de Hermes ve Helios bağlantısına işaret bir örnek mevcuttur. Perge'deki 1 no.'lu yazıtta da değineceğimiz üzere bu yazıtta Side kökenli birisinin Perge Artemis'ne üzerinde Hermes tasviri bulunan bir Helios heykelciği sunduğunun belirtilmesi bu iki tanrı arasındaki bir bağlantıya işaret etmektedir. Büyük olasılıkla söz konusu bağlantı Hermes'in *psykhopompos* (=ruhlara eşlik eden) özelliği yani ölülerin ruhlarını Hades'e götürdüğüne inanılması ile Helios'un pek çok örnekte görüldüğü üzere mezar koruyucusu olarak ölü kültü ile ilişkilendirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Nitekim Kilikia bölgesindeki Olba ile ilgili kısımda da değindiğimiz gibi bu kentteki mezarlar üzerinde bazı tanrılara ait sembollere rastlanmakta olup, Hermes ve Dioskur'lar ölü kültü ile bağlantılı şekilde göze çarpmaktadırlar. Hellenistik ve Roma dönemlerinde Hermes, ölü kültü ile bağlantılı şekilde Elaiussa-Sebaste'nin kuzeyinde ele geçen ve bir mezar steli olduğu tahmin edilen kabartmalı bir blokla ilişkilendirilmekte olup, üzerindeki *kerykeion* nedeniyle eserin Hermes ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Bunun dışında Olba

bölgesinde Dioskur kültü de önemli ölçüde yaygındır ve mezar yapıları üzerinde Dioskur'ları sembolize eden başlıklarla karşılaşmaktadır. Korykos, Çatıören, Hüseyinler gibi merkezlerin yanında Aşağı Dünya olarak adlandırılan bölgede mezar kapakları üzerinde Dioskur başlıkları görülmektedir⁵¹⁸. Dioskur'ların ve Hermes'in ölü kültüyle olan ilişkisinin anlaşıldığı Olba'daki Roma imparatorluk dönemine tarihlenen 1 no.'lu yazıtta da Helios'un mezar koruyucu tanrı kimliğiyle karşımıza çıkması bu açıdan oldukça dikkat çekicidir. Nitekim Helios'un Hermes ve Dioskur'larla birlikte betimlendiği elimizdeki örneğin yer aldığı Oinoanda'daki 1 ve 2 no.'lu yazıtlarda da Helios'un mezar koruyucu tanrı özelliğiyle ölü kültü kapsamında tapınım gördüğünün anlaşılması da kanımızca bölgede Hermes ve Dioskur'larla Helios arasında bu anlamda bir bağlantı kurulmuş olabileceğine işaret etmektedir. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki söz konusu tanrılarla Helios arasında bu anlamda bir bağlantı kurmak için Hermes ve Dioskur'ların Lykia bölgesinde ölü kültü ile ilgili olarak ifade ettikleri anlamın detaylı bir biçimde incelenmesi gerekmektedir. Diğer yandan Kilikia kısmında Zeus ve Helios'un çoğu zaman synkretik anlamda birleştirildiklerine ve bu iki tanrının birlikte yer aldığı örneklere değindiğimizden burada yalnızca Oinoanda'daki 3 no.'lu eserin bu örneklere bir yenisini teşkil ettiğini söylemekle yetineceğiz.

Bunların yanı sıra elimizdeki 3 no.'lu Oinoanda yazıtında Hermes, Dioskur'lar, Helios ve Zeus'a sunulmuş yazıtların yanında bu tanrıların tasvirlerinin de bir arada yer alması söz konusu bölgede bu dört tanrıya ait bir kutsal alanın mevcut olabileceğini de düşündürmektedir. Benzer şekilde Pisidia bölgesinde Keçili'de ana kayaya oyulmuş Men, Kakasbos, Dioskur'lar ve tanrıça kabartmalarının bu dört tanrıya ait ortak bir kutsal alana işaret ettiğinden söz edilmesi kanımızca Oinoanda'daki örneğin de böyle bir duruma işaret edebileceği yönünde bir katkı sağlamaktadır

⁵¹⁸ Durukan, a.g.e., s. 65-71.

Res. 9: Oinoanda, Helios kabartması.

Diğer Arkeolojik Buluntular

1. Arşitrav bloğu (Septimius Severus dönemi İ.S. 193-211)

Buluntu yeri: Oinoanda, *bukonisterion*'un fasadı.

Literatür: J.J. Coulton, "Oinoanda: The Agora", *AnatSt* 36, 1986, s. 76, res. 8b; P. Matern, *Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes*, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 262, kat. no. B 119.

Açıklama: Mermer bir arşitrav bloğu üzerindedir. Helios büstü giyimli biçimde tasvir edilmiştir. Helios'un başında 9 adet ince ve uzun ışın mevcuttur, altta bir kırbaç ve olasılıkla bir kartal betimlemesi yer almaktadır.

Res. 10: Oinoanda, *bukonisterion*
Helios kabartması.

Görüldüğü üzere Oinoanda'daki söz konusu örnekte Helios pek çok tasvirinde adeta ayrılmaz bir atribüsü olan kırbaç motifiyle birlikte yer almakta, bunun yanı sıra hemen altta ise bir olasılıkla bir kartal betimlemesi görülmektedir. Söz konusu figürün bir kartal olduğu kabul edilirse bunun genellikle Zeus'un kutsal hayvanlarından birisi olarak görülmesi nedeniyle Oinoanda'ya ait elimizdeki eserde muhtemelen bir Zeus-Helios kültüne işaret edilmiş olabileceğini ileri sürmek mümkünse de bu konuyla ilgili olarak daha belirgin ipuçları sağlayabilecek başka buluntulara ihtiyaç duyulmaktadır. Bunun yanı sıra söz konusu esere ait sağ blokta ise ay tanrıçası Selene'ye ait bir betimlemenin yer alması ise Oinoanda'ya ait 1 ve 2

no.'lu mezar yazıtlarının da gösterdiği üzere bu kentteki ortak bir güneş ve ay kültürünün varlığına işaret etmektedir.

2.2.7. Olympos (Çıralı)

Yazıtlar

1. Alfabetik kehanet (Roma imparatorluk dönemi ?)

Literatür: R. Heberdey- Kalinka, **Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien**, Wien, 1897, s. 35, no. 46; E. Kalinka, **Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti**, TAM II, 3 fasc., Wien, 1920-1944, no. 947; F. Heinevetter, **Würfel und Buchstabenorakel in Griechenland und Kleinasien**, Breslau, 1912, s. 34.

6 $\nearrow \ell \hbar \blacklozenge \mp \odot \bullet \leftrightarrow \hbar \blacklozenge \succ \odot \check{S} \bullet \odot \mp \parallel \leftrightarrow^G \mapsto \updownarrow \ell \mapsto \updownarrow \vee \dots$
 $\rightarrow \dots \ell \odot \hbar \dots \odot \mapsto \ell \mapsto \mp \prec \rightarrow \hbar \dots / \dots \leftrightarrow \prec \blacklozenge \mapsto \rightarrow^3 \dots$
 8 $\square \odot \odot \blacklozenge \dots \rightarrow \bullet \odot \blacklozenge \leftrightarrow \sim \dots \odot \odot \check{S} \mapsto \leftrightarrow \hbar \dots \rightarrow \odot \odot \dots$

Anlaşılabacağı üzere Olympos'a ait olan ve muhtemelen Roma imparatorluk dönemine tarihlenen söz konusu yazıt Lykia bölgesinde yer alan Kibyra ve Limyra'daki diğer örnekler gibi bir alfabetik kehanet olup, yazıtta geçen “zarar görmemek için büyük dalgadan sakın. Işıldayan Helios seni izliyor, ki o her şeyi görür. Bu yolda sana yardım eden tanrılara sahipsin” şeklindeki ifade Kibyra ve Limyra'daki alfabetik kehanet yazıtlarında yer alan Helios ile ilgili anlatımlarla aynıdır. Böylelikle elimizdeki 1 no.'lu yazıt aracılığıyla Lykia'daki söz konusu örneklerde olduğu gibi Olympos'ta da bir Helios tapınınının mevcut olduğu ve Helios'un yer yüzünde olup biten her şeyi görme ve insanların davranışlarını gözetleme özelliğine kentte yaşayanlar tarafından inanıldığı, bu nedenle de insanları

uyarıcı nitelikteki bu yazıtta söz konusu özelliklerinden dolayı yer aldığı anlaşılmaktadır.

2.2.8. Patara (Gelemiş)

Yazıtlar

1. Theos Soter Hedraios Asphales, Poseidon Hedraios ve Helios-Apollon'a ait *temenos* sınır yazıtı ? (İ.S. 2. y.y.)

Buluntu yeri: Patara.

Literatür: E.L. Hicks, “Inscriptions from Casarea, Lydae, Patara, Myra”, **JHS** 10, 1889, s. 81, no. 34; E. Kalinka, **Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti**, **TAM** II, 3 fasc., Wien, 1920-1944, no. 403; Z. Taşlıklıoğlu, **Anadolu’da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1963, s. 105-106; P. Frei, “Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit”, **ANRW** II, 18, 3, 1990, s. 1797.

$$\square \odot \circ \check{S} \triangleleft \sim -$$
$$2 \quad \rightarrow \circ \leftarrow \text{NO} \rightarrow \vdash \rightarrow \quad \circ \leftarrow$$
$$\leftarrow \gamma \mapsto \ell \circ \check{S}_-$$

4 $\mapsto \parallel \circ -$

6 $\blacklozenge \circ _ \text{NO} \rightarrow _ \circ _$

$$\mapsto \quad \xrightarrow{\quad} \quad \ell \quad \circ \quad$$
8 $\Rightarrow \hat{=} \prec \text{all} \blacklozenge \circ _$

Patara'daki İ.S. 2. y.y.'a tarihlenen bu yazıtta Theos Soter Hedraios Asphales, Poseidon Hedraios ve Helios-Apollon'un isimleri *genitivus casus*'larıyla yer almakta olup, bu durum söz konusu tanrılara ait ortak bir kutsal alanın mevcut olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Zira söz gelimi Arykanda'daki 1 no.'lu yazıt da Helios'un *genitivus casus*'lu isminden müteşekkil olup, bu yazıtın kentteki Helios tapınağının sınır taşı işlevini gördüğü düşünülmektedir. Bir diğer olasılık ise söz konusu yazıtın, Theos Soter Hedraios Asphales ve Poseidon Hedraios'un birlikte anılmış olmaları nedeniyle bu tanrılara bir deprem sonrasında yardım için ya da olası depremlere karşı korunma amaçlı olarak sunulmuş bir adak olmasıdır. Ancak bu durumda Helios-Apollon'un söz konusu tanrılarla birlikte anılmış olmasının sebebini açıklamak zor görünmektedir. Zira görebildiğimiz kadarıyla Helios'un depremlerle bağlantılı görüldüğüne dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Helios-Apollon'un depremle ilişkili olan bu tanrılarla birlikte yer almasını antik dönemde Helios'un olduğu kadar Apollon'un da sağlıkla ilgili konularla ve salgın hastalıklarla bağlantılı görülmeleriyle⁵¹⁹ ve kentte yaşanan bir deprem sonrasında ortaya çıkan salgın hastalıkla ilişkilendirilmiş olmalarıyla açıklamak eldeki ihtimallerden birisi olarak görünmektedir. Bunun yanı sıra yazıtta Helios-Apollon'un synkretik anlamda birleştirildiği açık şekilde anlaşılmakta olup bu iki tanrının benzerlikleriyle ilgili açıklamalara Hierapolis-Kastabala'daki 1 no.'lu yazıtta değindiğimizden burada yalnızca Lykia bölgesinde Helios ve Apollon'un birlikte görüldüğü örneklerle yer vermekle yetinmeyi uygun bulmaktayız. Şimdilik görebildiğimiz Lykia bölgesinde Arykanda'daki İ.Ö. 2. y.y.'a tarihlenen 1 ve 2 no.'lu sikkelerin ön yüzlerinde Helios arka yüzlerinde de Apollon Daphneus yer almakta; Limyra'daki 1 no.'lu alfabetik kehanet yazıtında Helios ve başka tanrıların yanı sıra Phoibos Apollon da bulunmakta ve Telmessos'ta da 1 no.'lu (İ.Ö. 196-189), 2 no.'lu (İ.Ö. 2.-1. y.y.) ve 3 no.'lu (İ.Ö. 168-İ.S. 43) sikkelerde ön yüzde Helios ve arka yüzde ise Apollon tasvirleri yer almaktadır. Anlaşılabileceği üzere elimizdeki 1 no.'lu Patara yazıtı bu örneklerle karşılaştırıldığında, hem Helios ve Apollon'un synkretik anlamda birleştirilmesine açık bir örnek teşkil etmesi hem de muhtemel bir Helios-

⁵¹⁹ Strabon, *Geographika*, XIV, 1, 6.

Apollon tapınağına ya da kutsal alanına işaret etmesi bakımından ayrı bir önem kazanmaktadır.

2.2.9. Phaselis (Tekirova)

Yazıtlar

1. Yemin tanrısı olarak Helios (İ.Ö. 367-353)

Buluntu yeri: Phaselis.

Literatür: E. Kalinka, *Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti*, TAM II, 3 fasc., Wien, 1920-1944, no. 1183.

$\swarrow$ -----
 $\searrow$
 $\swarrow^{1/4} \circ _ \circ \mathbb{Z} \circ \mathfrak{H} \blacklozenge \circ \blacklozenge \circ _ _ _ _ \mathbb{R} \circ _ _ _ _ \mathbb{C} \circ _ _ _ _ \hbar \ell \mathbb{C} _ \blacklozenge \quad ?$
 $\vdots \mapsto _ _ _ _ \ell \searrow _$
 $\swarrow \ell _ \mapsto _ _ _ _ \triangle _ _ _ _ \odot _ _ _ _ \mapsto \quad ? \quad {}^2 _ _ _ _ \searrow \mapsto \blacklozenge _ _ _ _ \lambda \mapsto \quad \mapsto$
 $_ _ _ _ \triangle \ell \circ _ \blacklozenge \mapsto _ _ _ _ \blacklozenge \mapsto$
 $2 \quad \swarrow \uparrow \mapsto _ _ _ _ \mathbb{R} _ _ _ _ \mapsto \blacklozenge _ _ _ _$
 $_ _ _ _ \blacklozenge \mathbb{Q} _ _ _ _ \odot \searrow _ _ _ _ \odot _ _ _ _ \blacklozenge _ _ _ _ \ell \circ \bullet \hbar _ _ _ _ \mathbb{R} \blacklozenge \circ _ _ _ _ _ _ _ _ _$
 $\swarrow _ _ _ _ \hbar \ell _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ \mathfrak{H} \ell _ _ \mapsto \quad \searrow \uparrow \ell \mapsto \uparrow \mathbb{R} _ _ \sim {}^2 _ _ _ _ _ _ _ _ _ _ \blacklozenge _ _ _ _ \blacklozenge \circ \mathbb{Z} \mapsto$
 $_ _ _ _ \mapsto _$
 vd.

İ.Ö. 367-353 yıllarına tarihlenen elimizdeki 1 no.'lu Phaselis yazıtında Mausollos ile Phaselis kenti arasında yapılan bir anlaşmaya değinilmekte olup, anlaşmanın tarafı olan Mausollos ve Artemisia (?) şartları yerine getireceklerine dair Zeus, Helios, Ge ve Tykhe adına yemin etmektedir. Antik dönemde Yunanlıların tanrılarına olan yakınlıklarından dolayı gerek günlük yaşamda gerekse resmi ve önemli konularda yemin kavramının büyük bir önemi olmuş ve sıklıkla başvurulmuş bir yöntem olarak kullanılmıştır. Bu tür yeminlerde sıklıkla kullanılan $\diamond \lambda \mapsto$ şeklindeki basit formdan Girit'te 16 tanrının sayıldığı yemin formüllerine kadar farklı yöntemler kullanılmıştır. Bunun yanı sıra günlük yaşamda bir erkeğin yemin ettiği tanrı ve tanrıçalarla bir kadınıninkiler, ya da bir gencin yemin ettikleriyle yaşlılarıninkilerin farklılık göstermesi gibi kentlerin kendi resmi tanrılarını göz önüne alarak kullandıkları yemin formülleri de başka kentlerle farklılık gösterebilmekteydi. Bu bölgesel farklılıklara örnek olarak Lakonia'lının Kastor'a, Boiotia'lının Herakles'e veya Iolaos'a, Megara'lının Heros Diokles'e, Ephesos'luların Diana'ya yemin etmelerini göstermek mümkündür. Özel yaşam alanında yemin edilen tanrılar kişilere göre farklılık gösterebildiğinden bunların yarattığı etki herkes üzerinde eşit derecede değildir. Resmi anlamda kabul görmüş devlet tanrıları ise bu bakımdan daha bağlayıcı nitelikte görünmektedir, zira bu tür yemin tanrılarının yer aldığı formülleri kanun koyucular tespit etmekteydi ve hemen her kentte hangi tanrıların kentler arası anlaşmalar gibi önemli konularda tanık gösterilmesi gerektiği de bilinirdi. Bazı kentlerde tek bir tanrı yeminlerin şahidi olarak gösterilmekte ve bu da söz konusu yemin formüllerinin en sade şeklini temsil etmektedir. Söz gelimi Gortyn'de Artemis, Atina'da Phratri yemininde Zeus Patroos, Kalaureia'da Zeus Soter, Olympia'da Zeus Olympios, Eresos'ta Apollon Lykios, Zelea'da Artemis, Ephesos'ta Zeus'un anılması bu duruma örnek gösterilebilir. İki tanrının yer aldığı örneklerden birisi ise Eresos'ta Zeus ve Halios'un çağırıldığı formüldür. Buna karşılık yemin formüllerinde üç tanrının yer alması ise daha sık rastlanan bir durumdur. Bu bakımdan Atina'yı örnek vermek mümkündür. Burada iki formül kullanılmakta, daha yaygın olan birincisinde Zeus, Apollon ve Demeter anılmakta, ikincisinde ise Zeus, Poseidon ve Demeter birlikte yer almaktadırlar. Atina'da bunların dışında bazı anlaşmalarda Zeus, Athena, Poseidon ve Demeter'in ya da Zeus, Ge, Helios, Poseidon, Athena ve Ares'in birlikte

tanrı olmasıdır⁵²². Helios, işlenen günahları cezasız bırakmayacağı düşüncesinden yola çıkılarak yapılan her türlü işin tanığı olarak çağırılırdı⁵²³. Helios, çoğu zaman her şeyi gören ve duyan tanrı olması nedeniyle özellikle yeminlere başka tanrılarla birlikte tanık olarak çağırılmıştır. Söz gelimi Homeros'ta toprağa, gökyüzüne ve Styks Irmağına edilen yeminlerin yanında tanrı Helios da unutulmamıştır⁵²⁴. İlginç olan bir diğer nokta da, yemin tanığı olarak çağırılan tanrılar söz konusu olduğunda Zeus-Ge-Helios şeklinde bir üçlemeyle karşılaşılmasıdır. Nitekim, Homeros'ta kurbanlar, Zeus, Ge ve Helios'a sunulmakta, ancak yemin sırasında Zeus, Helios, nehirler, toprak ve yer altı tanrılarının adı geçmektedir⁵²⁵. Benzer şekilde, yine Homeros'un bir başka dizisinde kurbanlar Zeus ve Helios için sunulmakta, ancak yemin sırasında Zeus, Ge, Helios ve Erinys'ler anılmaktadır⁵²⁶. Girit'teki Drera'da bulunan yemin formüllerinde Helios, çok sayıda tanrının yanında yer almaktadır⁵²⁷. Eresos'taki bir diğer örnekte de Zeus ve Helios birlikte anılmaktadır⁵²⁸. Bunların yanı sıra Helios ve Ge; Helios ve Hekate; Helios ve Hades; Helios, Zeus ve Athena şeklindeki örneklere de rastlanmaktadır⁵²⁹.

2. Helios'a adak ve Helios rahipliği (İ.Ö. 4. y.y.)

Buluntu yeri: Phaselis.

Literatür: M. Adak-N.T. Önen-S. Şahin, "Neue Inschriften aus Phaselis I", **Gephyra** 2, Herausgegeben von J. Nollé-S. Şahin, Ege Yayınları, İstanbul, 2005, s. 3-4, no. 1.

⋄→ _ ⇐ _ ll o → ⇐ ⊙ o _ ⇐ ≡ l _ ⊙

⁵²² Homeros, **Ilias**, III, 277; Homeros, **Odysseia**, XI, 109; XII, 323.

⁵²³ Jessen, **a.g.e.**, s. 59.

⁵²⁴ **A.e.**

⁵²⁵ Homeros, **Ilias**, III, 104, 276.

⁵²⁶ **A.e.**, XIX, 197, 258.

⁵²⁷ Jessen, **a.g.e.**, s. 59.

⁵²⁸ **A.e.**

⁵²⁹ **A.e.**

$$2 \quad \begin{array}{c} \mapsto \quad \hookrightarrow \circ \quad _ \quad \ell \ell \circ \circ _ \quad \odot \circ \quad _ \quad \prec \quad \hookrightarrow \circ \\ \\ vac. \quad \odot \rightarrow \hbar \odot \quad \hookrightarrow _ \quad \Rightarrow \triangle \ell \quad \circ _ \quad vac. \end{array}$$

Elimizdeki 2 no.'lu Phaselis yazıtının Hellokrates oğlu Sotas tarafından Helios'un rahipliğini yaptığı esnada Helios'a ve diğer bütün tanrılara adandığı anlaşılmakta ve son derece özenle hazırlanmış olan yazıt harf karakterlerinin yardımıyla İ.Ö. 4. y.y.'a tarihlendirilmektedir. Yazıtta dikkati çeken husus Helios'un isminin Dor lehçesinde oluşu, $\odot \rightarrow \hbar \odot \hookrightarrow _ (= \odot \rightarrow \hookrightarrow \odot \hookrightarrow _)$ 'ın ise Ion lehçesinde olmasıdır.

Bilindiği üzere Helios Rhodos'un en önemli tanrısı durumunda olup, daha önce Lykia bölgesinde yer alan Kadyanda'daki 1 ve 2 no.'lu yazıtlarda daha detaylıca değinildiği gibi Helios'un *nymphe* Rhodos'la olan birlikteliğinden 7 Haliad meydana geldiğine dair çeşitli anlatımlar mevcuttur. Phaselis'te ise Helios kültürünün kent tanrıçası Athena Polias gibi kentin kurulduğu İ.Ö. 691 yılından beri mevcut olduğu düşünülmektedir. Helios yukarıda değindiğimiz Mausollos ve Phaselis arasındaki 1 no.'lu antlaşmada da Zeus ve Ge ile birlikte yemin tanrısı olarak anılmakta, böylelikle Helios'un Phaselis'te bir baş tanrı konumunda olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda örneklerine yer vereceğimiz üzere kentin Hellenistik dönem sikkelerinde de Helios tasvirlerine sıkça rastlanmaktadır⁵³⁰. Bunun yanı sıra elimizdeki 2 no.'lu yazıtta bir Helios rahipliğinden söz edilmesi nedeniyle kentte Helios'a ait bir tapınağın mevcut olduğu düşünülmekte olup, söz konusu kutsal alanın yeri bugüne kadar saptanamamıştır. Bu konuda en akla yakın görüş söz konusu tapınağın Athena Polias, Apollon ve Zeus Boulaios'un tapınaklarının olduğu düşünülen *akropolis*'te olması gerektiğidir⁵³¹.

⁵³⁰ Ch. Heipp, *Untersuchungen zu den Hellenistischen Münzen der Lykischen Stadt Phaselis*, Saarbrücken, 1987; M. Adak-N.T. Önen-S. Şahin, "Neue Inschriften aus Phaselis I", *Gephyra* 2, Herausgegeben von J. Nollé-S. Şahin, Ege Yayınları, İstanbul, 2005, s. 4, not 11.

⁵³¹ Yazıtta adı geçen adak sahipleri ile ilgili ayrıntılı bilgiler için de bkz. **A.e.**

Sikkeler

1. İ.Ö. 3.y.y. ortaları-ykış. İ.Ö. 221-220 (Seri 1)

Buluntu yeri: Phaselis.

Literatür: Ch. Heipp, **Untersuchungen zu den Hellenistischen Münzen der Lykischen Stadt Phaselis**, Saarbrücken, 1987, s. 142, kat. no. 5.

Ön yüz: Bir gemiye ait ön yüz (Prora), sağa doğru tasvir edilmiştir ve Helios *quadriga* üzerinde görülmektedir.

Arka yüz: Bir geminin arka kısmı sola dönük olarak tasvir edilmektedir.

2. İ.Ö. 3.y.y. ortaları-yklş. İ.Ö. 221-220 (Seri 1)

Buluntu yeri: Phaselis.

Literatür: Ch. Heipp, **Untersuchungen zu den Hellenistischen Münzen der Lykischen Stadt Phaselis**, Saarbrücken, 1987, s. 150, kat. no. 63.

Ön yüz: Bir gemiye ait ön yüz (Prora), sağa doğru tasvir edilmiştir ve bunun üzerinde frontal durumda bir Helios başı yer almaktadır.

Arka yüz: Bir geminin arka kısmı sola dönük olarak tasvir edilmektedir.

Ch. Heipp, kat. no. 63.

3. Yklş. İ.Ö. 221-220-yklş. İ.Ö. 189-188 (Seri 2)

Buluntu yeri: Phaselis.

Literatür: Ch. Heipp, **Untersuchungen zu den Hellenistischen Münzen der Lykischen Stadt Phaselis**, Saarbrücken, 1987, s. 154, kat. no. 82 a; s. 158, kat. no. 108; s. 159, kat. no. 114; s. 159, kat. no. 116; s. 160, kat. no. 122; s. 162, kat. no. 133; s. 162, kat. no. 137 d; s. 167, kat. no. 162; s. 170, kat. no. 184; s. 171, kat. no. 193 a.

Ön yüz: Herakles başı sağa doğru tasvir edilmiştir.

Arka yüz: Zeus tahtta, sola doğru, kartal ve asasıyla betimlenmekte ve bir Helios başı kontrmark şeklinde yer almaktadır.

Ch. Heipp, kat. no. 108.

Ch. Heipp, kat. no. 114.

Ch. Heipp, kat. no. 122.

Ch. Heipp, kat. no. 133.

Görüldüğü üzere Phaselis'e ait olan ve İ.Ö. 3.y.y. ortaları-yklş. İ.Ö. 221-220 yıllarına tarihlenen 1 ve 2 no.'lu sikkelerde (seri 1) ön yüzde bir gemiye ait ön yüz (Prora), sağa doğru tasvir edilmekte, kentteki Rhodos etkisine işaret eden Helios ise *quadriga* üzerinde ya da aynı tip betimlemede frontal bir büst şeklinde görülmekte, arka yüzde ise bir geminin arka kısmı sola dönük olarak tasvir edilmektedir. Sikkelerde görülen gemi tasvirleri Phaselis'in sahip olduğu coğrafi konumun avantajları nedeniyle önemli ve zengin bir ticaret kenti olmasıyla bağdaştırılmaktadır. Gerçekten de kent Lykia'nın doğu kıyılarında en önemli ticaret limanı haline gelmiş ve bu durum İ.Ö. 150 yılına kadar devam etmiştir. Bu nedenle Phaselis sikkelerinde ticaretin en önemli vasıtalarından olan gemilere ait betimlemelerin yer alması son derece doğaldır. Ancak ilginç olan söz konusu sikkeler üzerinde ticaret gemilerine ait tasvirler olması gerekirken bunların savaş gemilerine ait olduklarının anlaşılmasıdır. Bu durum antik dönemde genellikle ticaret gemilerinin değil savaş gemilerinin sikkeler üzerinde tasvir edilmesiyle ve savaş gemilerinin ticaret gemilerini koruma amaçlı olarak kullanılmış olmasıyla ilişkilendirilmektedir. Zira büyük ölçüde gemilerle sağlanan ticari amaçlı yolculuklar olmadan antik dönemde ekonomik yaşamın ayakta kalması mümkün olamazdı. Bu nedenle savaş gemileri ticaret gemilerini ve yaşamsal öneme sahip ticaret rotalarını barış dönemlerinde deniz korsanlarına, savaş zamanlarındaysa düşman kuvvetlerinin saldırılarına karşı korumak için vazgeçilmez öneme sahip olmuşlardır. Bunun yanı sıra savaş gemileri sayesinde kentler kendi ticaret filolarını güvenceye aldıkları gibi

aynı zamanda bunları düşmanların yük gemilerini yok etmek amacıyla da kullanmışlardır. Yani savaş gemileri sadece askeri anlamda egemenlik kurmak için gerçekleştirilen çarpışmalar için değil aynı zamanda ekonomik hayatın devam edebilmesine yönelik olarak ticaret filolarının korunması amacıyla da büyük öneme sahip olmuşlardır⁵³². Bu nedenle elimizdeki 1 ve 2 no.'lu sikkeler üzerinde savaş gemileriyle birlikte Helios betimlemelerine yer verilmiş olmasını Helios'un antik dönemde sahip olduğu *aniketos* (=yenilmez) sıfatıyla bağdaştırmak ve bu tanrının Phaselis için yaşamsal önemdeki deniz ticaretinin devam edebilmesinde büyük rolü olan savaş gemilerini koruma altına aldığını böylelikle savaş gemilerinin yenilmez olduğunu göstermek amacıyla bu sikkelerde betimlenmiş olabileceğini düşünmek mümkündür. Diğer bir olasılık ise Helios'un bu sikkelerde güneşli günleri temsil eden hava tanrısı olarak Phaselis'teki ticaret hayatının sürekliliği için büyük önem taşıyan güvenli deniz yolculukları için (=euploia) uygun hava koşullarını sağladığına inanılmasından dolayı yer almış olmasıdır. Her iki ihtimalde de Helios Phaselis'in var olmasındaki en önemli etken olan denizle ve deniz ulaşımıyla ilişlendirilmiş görünmektedir.

Phaselis'teki sikkelerde dikkati çeken diğer bir husus ise yuklş. İ.Ö. 221-220-yuklş. İ.Ö. 189-188 yıllarına tarihlenen 3 no.'lu sikke grubunun (Seri 2) ön yüzünde Herakles başının arka yüzde ise Zeus'un yanı sıra kontrmark olarak Helios başı tasvirinin yer almasıdır. Helios'un bu sikkeler üzerinde kontrmark olarak yer alması Seleukos'larla bağdaştırılmakta, fakat aynı zamanda 1 ve 2 no.'lu sikkelerde olduğu gibi bir Rhodos etkisinin söz konusu olabileceği de düşünülmektedir⁵³³. Phaselis'te söz konusu 3 no.'lu sikke grubuna (seri 2) dahil olan bu kontrmarklardan iki tanesinin (no. 122, no. 133) Seleukos'larla bağlantılı olduğu anlaşılmakta diğerlerinin kökeni ise henüz bilinmemektedir. Söz konusu kontrmark'ların Seleukos'larla ilişkili olduğu kabul edilirse o halde bunların Helios'a ya da ona benzer bir tanrıya tapınım gösterilen Seleukos'lara ait bir kentte basıldığını düşünmek gerekir⁵³⁴.

⁵³² Heipp, **a.g.e.**, s. 47-50.

⁵³³ **A.e.**, s. 74-75.

⁵³⁴ **A.e.**

2.2.10. Pinara (Minare)

Yazıtlar

1. Helios'a ait bir *temenos* sınır yazıtı ? (tarih ?)

Literatür: E. Kalinka, *Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti*, TAM II, 3 fasc., Wien, 1920-1944, no. 501; P. Frei, “Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit”, ANRW II, 18, 3, 1990, s. 1797.

⇒ — ℓ ○ —

Helios'un *genitivus casus*'lu isminden ibaret olan söz konusu yazıt Helios ile ilgili herhangi bir kültürel uygulama hakkında ya da söz konusu eseri yaptıran kişi veya kişiler hakkında herhangi bir bilgi vermemekte, ancak Pinara'da Helios'a ait bir kutsal alan olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bu bağlamda yine Lykia bölgesindeki Arykanda kentinde bulunmuş olan Helios'a ait 1 no.'lu adak yazıtının da Pinara'daki bu yazıtla aynı özelliği gösterdiğini belirtmemiz gerekir. Arykanda'daki yazıt da tıpkı elimizdeki Pinara yazıtı gibi sadece tanrının *genitivus casus*'lu (⇒ — ℓ ○ —) isminden ibaret olup, bu yazıtın Helios'a ait bir kutsal alanın sınır taşı işlevini gördüğü düşünülmektedir⁵³⁵. Bunun yanında, yine söz konusu Pinara yazıtıyla aynı özellikte olan fakat Pisidia bölgesinde yer alan Termessos'taki 1 no.'lu yazıt ile ilgili kısımda da tekrar değineceğimiz üzere, yakın zamanlarda yapılan bir araştırmada günümüze kadar “filanca tanrının altarı”, veya “filanca tanrıya adak” olarak yorumlanan, üzerlerinde *genitivus casus*'lu bir tanrı ismi ile *epitheton*'u bulunan küçük ve orta boyutlu sunakların aslında birer sınır taşı olabileceğini kanıtlamaya yönelik bulgular ortaya konulmaktadır. Bu amaçla

⁵³⁵ Şahin, *a.g.e.*, s. 94-95, no. 88, res. 15, ayrıca bkz. P. Frei, “Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit”, ANRW II, 18, 3, 1990, s. 1798.

sunakların da steller gibi sınır yazıtı olarak kullanıldığı, Anadolu'nun çeşitli bölgelerindeki buluntular yardımıyla açıklanmakta ve *genitivus casus*'lu bir tanrı ismi ile *epitheton*'unu taşıyan aynı boyutlardaki stellerin sınır taşı olarak kabul gördüğü yine çeşitli örneklerin yardımıyla gösterilerek bu sunakların üzerindeki *genitivus casus*'unun yazıt taşıyıcısı ile değil *horos* sözcüğünün *scilicet* olmasıyla bağlantılı olması gerektiği ileri sürülmektedir. Bunun yanı sıra bir tanrıya ait herhangi bir bölgeyi sınırlamak için çok sayıda sınır taşı kullanıldığı ve bu nedenle bazı taşlar üzerinde *horos* sözcüğünün kullanılmamış olabileceği de belirtilmektedir⁵³⁶. Bu bilgiler ile elimizdeki yazıtla aynı özellikteki 1 no.'lu Arykanda yazıtının bir Helios tapınağıyla ilişkilendirildiği dikkate alındığında elimizdeki Pinara yazıtının da kentteki bir Helios kutsal alanının sınır taşı işlevini görmüş olduğunu düşünmek, dolayısıyla da bir kutsal alanı bulunduğunu tahmin ettiğimiz Helios'un Pinara'da güçlü bir külte sahip olduğunu ileri sürmek mümkün görünmektedir. Ancak bu tahminimizle ilgili olarak elimizdeki tek örneğin yeterli olamayacağını ve daha kesin nitelikli bilgiler sağlayabilecek buluntulara (söz gelimi kentte Helios'a ait bir rahipliğin belgelenmesi gibi) ihtiyaç duyulduğunu belirtmemiz gerekir.

2.2.11. Sidyma (Asar)

Yazıtlar

1. Zeus Helios Sarapis'e adak (İ.S. 2. y.y.)⁵³⁷

⁵³⁶ Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. E.N.A. Arca, "The Genitive Case on Altares from Asia Minor indicating a Boundary Inscription", **Gephyra** 2, Herausgegeben von J. Nollé-S. Şahin, Ege Yayınları, İstanbul, 2005, s. 47-58. Ayrıca *genitivus casus*'lu örnekler ve bunların değerlendirilmesiyle ilgili görüşler için bkz. M. Adak-S. Şahin, "Neue Inschriften aus Tlos", **Gephyra** 1, Herausgegeben von J. Nollé-S. Şahin, Ege Yayınları, İstanbul, 2004, s. 95.

⁵³⁷ Sidyma'da Zeus Helios Sarapis tapınımları ile Pompeiopolis (Pontos) ve Stratonikeia'daki (Karia) örnekler için ayrıca bkz. N. Şahin, **Zeus'un Anadolu Kültleri**, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Monografi Dizisi 2, İstanbul, 2001, s. 57 not 708-710. Diğer yandan Şahin, Zeus Helios başlığı altında Helios'un Zeus'un bir epitheti olduğunu belirtmekte ve İ.S. 2. y.y.'da Mithra ve Baal kültürlerinin etkisiyle Zeus'un göksel ve güneşle ilişkili olan Helios kimliğinin ortaya çıktığını belirtmektedir, bkz. s. 56. Ancak gerek yazıtlar gerekse çok sayıda sikke ve arkeolojik buluntunun sağladığı ikonografik veriler Helios ve Zeus'un antik dönemde tümüyle birbirinden farklı iki tanrı olarak kabul görmüş olduğunu açık şekilde ortaya koymakta ve efsanelerde de Zeus ve Helios birbirlerinden tamamen bağımsız karakterde iki ayrı tanrı olarak belirtmektedir. Ayrıca Kilikia'daki Helios ve (Zeus) Keraunos'un birlikte anıldıkları bir örnekte değindiğimiz üzere gerek söz konusu

Literatür: E. Kalinka, *Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti*, TAM II, 3 fasc., Wien, 1920-1944, no. 182; P. Frei, “Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit”, *ANRW* II, 18, 3, 1990, s. 1797.

$\lambda^{\circ} \quad \Rightarrow _l \quad \triangleleft \odot \rightarrow \quad \prec \odot \odot$

2 $\dots l \mapsto \quad \odot \odot _l \Rightarrow \triangle \bullet \rightarrow \quad \prec \prec \mapsto _l$

Görüldüğü üzere Sidyma'daki İ.S. 2. y.y.'a tarihlenen 1 no.'lu yazıt Agrippa'nın oğlu Claudius tarafından Zeus Helios Sarapis'e adanmış olup, söz konusu yazıtta Zeus, Helios ve Sarapis'in synkretik anlamda birleştirilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Söz konusu üç tanrının bu tarz bir özdeşleştirilme içinde görüldüğü bir başka önemli örnek ise hiç kuşkusuz daha önce değindiğimiz Kilikia bölgesindeki Epiphaneia'ya ait olan ve İ.S. 1.-2.y.y.'a tarihlenen 1 no.'lu yazıttır. Hatırlanacağı üzere bu yazıtta da üç tanrı tıpkı elimizdeki Sidyma yazıtında olduğu gibi aynı sıralamayla yani (Zeus) Keraunios Helios Sarapis şeklinde yer almakta olup, buradaki küçük fark Zeus yerine Keraunios isminin kullanılmasıdır, ancak Keraunios'un yazıtta Zeus'u ifade ettiği kabul edilmektedir. Benzer şekilde Pamphylia bölgesinde Side'deki İ.S. 2. y.y.'a tarihlenen 2 no.'lu yazıtta da Zeus Helios Sarapis şeklinde synkretik bir kompozisyon yer almaktadır.

Zeus Helios ve Sarapis'in synkretik anlamda birleştirilmelerine, Helios ile Sarapis arasındaki bağlantılara ve Sarapis hakkındaki tanıtıcı bilgilere yukarıda belirttiğimiz 1 no.'lu Epiphaneia yazıtında detaylıca yer verildiğinden şimdilik Sidyma'da bu üç tanrının Epiphaneia'dakine benzer şekilde hava şartlarıyla veya

Sidyma yazıtında gerekse Anadolu'daki Zeus ve Helios'un birlikte anıldıkları diğer buluntularda söz konusu iki tanrının zaman içinde çeşitli sebeplerden dolayı (özellikle her ikisinin de hava olayları ile doğrudan bağlantılı olmaları gibi) birlikte anıldıklarını ve bu örneklerde Helios'un Zeus'a ait bir epithet olmadığını, tersine iki farklı tanrının synkretik anlamda birleştirildiğini düşünmek bizce daha doğru görünmektedir.

tarımsal bereketle ilişkili tanrılar olarak synkretize edilmiş olabileceklerini belirtmekle yetinmeyi uygun görmekteyiz. Diğer yandan elimizdeki Sidyma örneği Helios'un İ.S. 2. y.y.'da Sidyma'daki varlığını kanıtlamakta, ayrıca Helios'un Zeus ve Sarapis ile Lykia bölgesinde de synkretize edilmiş olmasına dair önemli bir örnek teşkil etmekte ve kentte birleştirilmiş bu üç tanrıya ait ortak bir kutsal olabileceğini düşündürmektedir. Ancak hemen belirtmemiz gerekir ki bu tür bir kutsal alanın varlığının ileri sürülebilmesi için söz konusu tanrılara ait bir rahiplikten, bunların tapınaklarına ödenecek bir para cezasından bahseden yazıtlara veya bir yapı inşa yazıtı gibi daha kesin nitelikli buluntulara ihtiyaç duyulmaktadır.

2.2.12. Telmessos (Makri-Fethiye)

Sikkeler

1. Antiokhos III dönemi (İ.Ö. 196-189)⁵³⁸

Buluntu yeri: Telmessos.

Literatür: BMC Lycia, s. 86, no. 1, res. 17, 9; SNG Copenagen (Lycia-Pamphylia), no. 134, res. 4; Z. Taşlıkılıoğlu, **Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1963, s. 114; SNG Aulock, no. 8498; P. Frei, "Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit", ANRW II, 18,3, 1990, s. 1797; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 294, kat. no. M 128.

Ön yüz: Helios başı, ışıltacıyla ve frontal durumda betimlenmiştir.

Arka yüz: *Omphalos*'un üzerinde sola dönük durumda oturur vaziyetteki Apollon ok ve yay tutmaktadır.

⁵³⁸ Tarihleme için ayrıca bkz. Tek, **a.g.e.**, s. 772, not 20.

SNG Copenhagen (Lycia-Pamphylia),
no. 134, res. 4.

BMC Lycia, no. 1, res. 17,9.

2. İ.Ö. 2.-1. y.y.⁵³⁹

Buluntu yeri: Telmessos.

Literatür: SNG Aulock, no. 4451.

Ön yüz: Helios başı, ışıntaçlı ve frontal durumda betimlenmiştir.

Arka yüz: Sola dönük durumdaki Apollon *omphalos* üzerinde oturmakta, sağ elinde ok ve sol elinde ise yay tutmaktadır.

⁵³⁹ Tek'e göre söz konusu sikke İ.Ö. 2. y.y.'ın başına tarihlenmelidir, bkz. A.e., s. 772, not 20.

SNG Aulock, no. 4451.

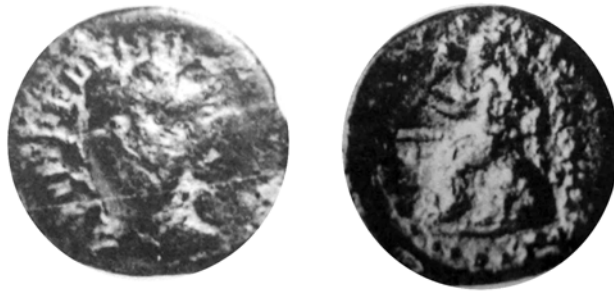
3. İ.Ö. 168- İ.S. 43

Buluntu yeri: Telmessos.

Literatür: **SNG London IV** (Lycia-Cappadocia), Fitzwilliam Museum Leake and General Collections, Part VII, 1967, no. 5050, res. 101.

Ön yüz: Helios başı, ışıntaçlı ve frontal durumda betimlenmiştir.

Arka yüz: Sola dönük durumdaki Apollon *omphalos* üzerinde oturmakta, ok ve yay tutmaktadır.

SNG London IV (Lycia-Cappadocia), no. 5050,
res. 101.

Bölgenin tarihi ve tarihi coğrafyasıyla ilgili kısımda değindiğimiz üzere İ.Ö. 188 yılında Lykia bölgesinin Rhodos egemenliğine bırakılmasından sonra Telmessos kenti İ.Ö. 133 yılına kadar Pergamon krallığının himayesi altında kalmıştır. İ.Ö. 133 yılından sonra Telmessos Pergamon krallığına ait topraklarla beraber Roma'ya bırakılmış, İ.Ö. 46 yılında da Lykia birliğine katılmıştır. A.T. Tek, Telmessos'un olasılıkla Klasik dönemde de sikke darbettğini belirterek söz konusu kentin, Ptolemaios'lar döneminde bu krallığın resmi darphanelerinden birisi olabileceğini ve kente ait bir sikke tipi olan ve İ.Ö. 2. y.y. başına tarihlenen sikkelerin, ön yüzlerinin Lykia'da Rhodos hakimiyeti döneminde kullanılan sikkeleri, arka yüz motiflerinin ise Seleukos sikkelerini andırması nedeniyle bu döneme tarihlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır⁵⁴⁰.

Görüldüğü üzere Telmessos'taki İ.Ö. 2.-İ.S. 1. y.y.'lara tarihlenen 1-3 no.'lu bu sikkelerde ön yüzde Helios başı, ışıntacıyla ve frontal durumda betimlenmiş olup, arka yüzlerde *omphalos*'un üzerinde sola dönük durumda oturur vaziyetteki Apollon ok ve yay tutmaktadır. Hierapolis-Kastabala'daki 1 no.'lu yazıtta Helios ve Apollon arasındaki benzerliklere, bu tanrıların antik dönemde birlikte anılmalarına ve özdeşleştirilmelerine detaylıca değinilmişti. Bu nedenle burada söz konusu sikkelerin İ.Ö. 2.-İ.S. 1. y.y.'lar arasına tarihlenen dönemde Telmessos kentinde Helios'un resmi anlamda kabul gördüğünü ve muhtemelen antik dönemde pek çok örneğini bildiğimiz üzere bu kentte Helios ile Apollon arasındaki ortak bir külte işaret edebileceğini söylemekle yetineceğiz. Lykia bölgesinde Arykanda'daki İ.Ö. 2. y.y.'a tarihlenen 1 ve 2 no.'lu sikkelerin ön yüzlerinde Helios arka yüzlerinde de Apollon Daphneus yer almakta; Limyra'daki 1 no.'lu alfabetik kehanet yazıtında Helios ve başka tanrıların yanı sıra Phoibos Apollon da bulunmakta; Patara'daki 1 no.'lu yazıtta ise Helios ve Apollon synkretik anlamda birleştirilmekte ve ayrıca söz konusu kentte bu özdeşleşmiş tanrıya ait bir kutsal alan olabileceği tahmin edilmektedir. Bu bakımdan elimizdeki Telmessos sikkeleri Helios ve Apollon'un aynı eser üzerinde gösterilmelerine ilişkin başka bir örnek olması bakımından önem taşımaktadır.

⁵⁴⁰ A.e.

2.2.13. Trysa (Gölbaşı)

Yazıtlar

1. Zeus Eleutherios ve Helios rahibi Hegelokhos'un onurlandırılması (İ.S. 2. y.y. ?)

Literatür: E. Petersen-F. von Luschan, **Reisen im südwestlichen Kleinasien II: Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratis**, Wien, 1889, s. 11, no. 19; P. Frei, “Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit”, **ANRW II**, 18, 3, 1990, s. 1797; O. Benndorf-G. Niemann, **Das Heroon von Gjölbaschi-Trysa**, 1889, s. 26 vd.; G.E. Bean, **Lycian Turkey: An archaeological guide**, London, 1978, s. 112; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 16, not 123.

vö.

[illegible]
$$O \sim \nexists O \sim \mapsto \rightarrow \odot \quad \odot \quad \leftarrow \leftrightarrow \odot \mapsto$$
$$\mathbb{P} \prec_1 \sim \prec \text{fl} \odot \rightarrow \swarrow \prec \quad \odot \rightarrow \odot \text{Apple} \prec \searrow$$
$$4 \quad \lambda_{\mathbf{q}_1} \rightharpoonup \ell \odot \quad \hbar_{\rightarrow} \circ \mapsto \rightharpoonup \ell \circ$$
[illegible]
$$\leftrightarrow^0 \mapsto \mapsto_{\rightarrow} \perp \mapsto$$

vd.

Anlaşılabacağı üzere yazıtta Zeus Eleutherios ve Helios'un bir rahibi ülkesi için yaptığı görevler nedeniyle kent tarafından onurlandırılmaktadır. Yazıtta her iki tanrı için sadece tek bir rahipten söz edilmesi iki kültün birbiriyle olan bağlantısına işaret etmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu yazıtın bir tapınak alanıyla bağlantılı olması nedeniyle bazı bilim adamları tarafından bu kutsal alanın yazıtta adı geçen her iki tanrıya adanmış ortak bir tapınak olabileceğinin belirtilmesi elimizdeki yazıtın önemini artırmaktadır⁵⁴¹. Diğer yandan yazıtta Zeus için kullanılan *eleutherios* sıfatı (=özgür kılan) ise Helios için de hiç yabancı değildir. Söz gelimi Hierapolis-Kastabala'daki 1 no.'lu yazıtta da değindiğimiz gibi Troizen'de Helios Eleutherios'a ait bir sunak olduğu⁵⁴² ve antik dönemde dünyanın yedi harikasından biri sayılan ünlü Rhodos Helios heykelinin de bu tanrıya "özgür kılan" adıyla adandığı bilinmektedir⁵⁴³. Bunun yanı sıra bir başka görüşe göre ise Helios bizzat özgürlüğü simgelemektedir. Nitekim Epidauros'taki iki yazıtta şu ifade yer almaktadır:

↗h♦ ⇨ ⇨=⊖⊙ℓ ⇨ Qℓ⊙⊖ ⊙→ ⊙⊖⇨ ℓ→⊖↗fl♦⊙⊖⇨ (=özgür

kılan ve sıkıntıdan, dertten, ağır işten, eziyetten kurtaran Zeus ve Helios'a)⁵⁴⁴. Başka

bir kaynaktan da Helios için kullanılan ⊙⊖ ℓ⊖⊖ ⊙Z Qℓ⊙⊖ R,⊙⊖ ↗⊙⊖⊙

(=köleleri özgür kılar)⁵⁴⁵ şeklindeki ifade de Helios'un kölelerin azat edilmesindeki önemini açıkça ortaya koymaktadır. Bu örneklerden yola çıkarak Trysa'daki yazıtta Zeus Eleutherios ve Helios'un ortak bir rahibinden söz edilmesini antik dönemde Helios'un da *eleutherios* sıfatıyla ilişkilendirilmiş olması nedeniyle her iki tanrının özdeşleştirilmiş olduğu şeklinde yorumlamak mümkündür. Ancak bu noktada dikkat edilmesi gereken nokta Zeus Eleutherios ile Helios'un ⇨ bağlacı ile ayrılmış olmasıdır. Bu nedenle tam anlamıyla bir synkretizmden söz edilemese de aslında

⁵⁴¹ O. Benndorf-G. Niemann, **Das Heroon von Gjölbасchi-Trysa**, 1889, s. 26 vd.; G.E. Bean, **Lycian Turkey: An archaeological guide**, London, 1978, s. 112; Frei, **a.g.e.**, s. 1797, not 141 krş. Jessen, **a.g.e.**, s. 72, 53; Matern, **a.g.e.**, s. 16, not 123.

⁵⁴² Pausanias, **a.g.e.**, II, 31, 5.

⁵⁴³ Jessen, **a.g.e.**, s. 72.

⁵⁴⁴ **A.e.**

⁵⁴⁵ **A.e.**, s. 73.

Helios için de kullanıldığı bilinen *eleutherios* sıfatının ve bu tanrılara hizmet eden ortak bir rahibin varlığından söz edilmesi Trysa’da söz konusu tanrılara adanmış bir tapınak ya da kutsal alan olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

2.2.14. Tyriaion (Teke, Kozağacı)

Yazıtlar

1. Titus Flavius Heren(n)ius’un mezarı (tarih ?)

Buluntu yeri: Kozağacı (Teke), (Söğüt Gölü’nün güneyi, Balboursa yakınları, kuzey Lykia).

Literatür: C. Naour, *Tyriaion en Cabalide: Épigraphie et géographie historique*, Zuthpen, 1980, no. 43; L. Robert, “Documents d’Asie Mineure XXIII-XXVIII”, *BCH* 107/1, 1983, s. 569, not 86a; P. Matern, *Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes*, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 197; J. Strubbe, *ΑΠΑΙ —||Π U:≡Π·.Π. Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor. A Catalogue*, *IK* 52, Bonn, 1997, s. 282-283, Appendix 1, P.

$$\leftrightarrow \circ _ _ \ell \quad \circ _ \circ _ _ \Rightarrow _ _ \mathbb{R} \diamond \circ _ _$$

$$2 \quad \circ \quad \dot{Y} \odot \leftrightarrow \rightarrow \diamond _ _ \mathbb{Q} \prec \quad \leftrightarrow _ _ \ell \swarrow \odot \searrow _$$

$$\bullet \quad \odot \quad \diamond _ _ _ \llbracket \leftrightarrow \hbar _ \leftrightarrow \rightarrow \leftrightarrow \odot \quad \rightarrow _ _$$

$$4 \quad \rightarrow \leftrightarrow \odot _ _ \mathbb{R} \rightarrow _ _ \odot \diamond _ _ _ \nabla \diamond \hbar \quad -$$

$$\swarrow \nabla \searrow \odot _ _ \diamond \mathbb{N} \quad \mapsto \quad \leftrightarrow \quad \circ \quad \mapsto \quad \leftrightarrow \quad \bullet _ _ \diamond \rightarrow _ _ \circ _ _$$

- 6 $_l \mapsto \circ_ \vdash _ \circ \circ \diamond \circ \cdot \mapsto$
- $\leftrightarrow \circ _ \leftrightarrow \mathbb{R} \diamond \circ^{\circ} _ \mapsto _ \ell _ \swarrow \text{ca. } 2 \searrow \vdots \swarrow \dots \searrow$
- 8 $\dots \swarrow \dots \searrow \mapsto \swarrow - - - \searrow \leftrightarrow _ \searrow$
- $\bullet \circ \diamond \circ \check{S} _ \diamond \mp \diamond \mathbb{J} \mp \hbar _ [\diamond \circ \circ \diamond \sim \mathbb{Q} \diamond$
- 10 $\circ \mathbb{R} \leftrightarrow _ \circ^{\circ} \mathbb{J} \leftarrow | \diamond \swarrow \circ _ _ \leftarrow \searrow -$
- $\swarrow \leftrightarrow \searrow \Rightarrow _ \ell _ \mapsto _ \circ \diamond \mathbb{J} \diamond \swarrow | - - \searrow$
- 12 - - -

Tyriaion'daki bu yazıtta emekli bir Romalı asker olan Titus Flavius Heren(n)ius'un bu mezarı kendisi, karısı Flavia Secunda, çocukları ve ebeveynleri için yaptırdığı ve eğer birisi bu mezara zarar verirse Helios ve Selene'nin gazabına uğramasını istediği görülmektedir. Böylece Lykia bölgesinde Helios ve Selene'nin mezar koruyucu nitelikleriyle beraber anıldığı diğer örneklerde olduğu gibi Tyriaion'da da bu iki tanrının ölü kültü kapsamında tapınım görmüş oldukları, ayrıca söz konusu tanrıların burada yaşayan Latin kökenli biri tarafından da mezar koruyucu nitelikleriyle benimsendiği anlaşılmaktadır. Lykia bölgesinde elimizdeki yazıtın dışında başka örneklerde de Helios ve Selene'nin birlikte ve mezar koruyucu olarak yer aldığı bilinmektedir. Nitekim Kibyra'ya ait 2 (Osmankalfalar) ve 3 no.'lu yazıtlarda (Manay) Helios ve Selene anılmakta; Oinoanda'daki 1 no.'lu yazıtta (yklş. Roma imparatorluk dönemi) Helios, Selene ve yer altı tanrıları, 2 no.'lu yazıtta ise sadece Helios ve Selene yer almaktadır. Kibyra'daki 2 no.'lu yazıtta (Osmankalfalar) ilgili örneklere detaylıca değinidiğimiz üzere Tyriaion'daki yazıtımız da gerek Helios ve Selene'nin yanlarında başka bir tanrı olmaksızın ölü kültü kapsamındaki tapınımlarına işaret etmesi gerekse bu yazıtta da Helios'un yer aldığı diğer mezar yazıtlarında olduğu gibi mezar kurallarına uyulmaması durumunda herhangi bir para cezasından bahsedilmemesi, dolayısıyla Tyriaion'da en azından şimdilik Helios'a ait

bir kutsal bulunmadığı sonucuna varmamıza yol açması bakımından Lykia bölgesi için önemli bir örnek teşkil etmektedir.

birisinin bu mezara zarar vermesi durumunda Helios ve bütün tanrılar tarafından lanetlenmesini istediği anlaşılmaktadır. Elmalı'nın kuzey batısında yer alan Yapraklı'da bulunmuş olan yazıt Lykia bölgesindeki başka mezarlarda olduğu gibi bu bölgede de Helios'un her şeyi görme vasfıyla mezarları koruyan bir tanrı olarak Roma imparatorluk döneminde tapınım gördüğünü ortaya koymakta ve Lykia'daki benzer örneklerle bir yenisini teşkil etmektedir. Kibyra'daki 2 no.'lu yazıtta (Osmankalfalar) ilgili örneklerle detaylıca değindiğimiz üzere bu yazıtta da, Helios'un yer aldığı Lykia bölgesindeki diğer mezar yazıtlarında olduğu gibi (Kibyra, Oinoanda ve Tyriaion) kurallara uyulmaması durumunda herhangi bir para cezasından söz edilmemekte, bu nedenle yazıtın ait olduğu bölgede Helios ile bağlantılı bir kutsal alanın varlığından söz etmek şimdilik mümkün olamamaktadır.

Yazıtta dikkati çeken bir diğer nokta ise Helios'un mezar koruyucu olarak alışıldık olunduğu gibi Selene veya yer altı tanrılarıyla değil de "bütün tanrılar" ile birlikte anılmasıdır. Kibyra'daki 2 no.'lu yazıtta Helios ve Selene'nin birlikte yer aldığı çeşitli örneklerle değindiğimizden, yalnızca elimizdeki yazıtta Helios ile birlikte "bütün tanrılara" şeklindeki ifadenin yer almasının Lykia bölgesindeki örneklerin içinde şimdilik sadece Orpeenoi'a özgü olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

2.2.16. Bilinmeyen Bölge (Hellenistik dönem, İ.Ö. 2. y.y.'ın ikinci yarısı ve sonrası)⁵⁴⁷

Buluntu yeri: Bilinmiyor. Lykia bölgesine ait olduğu tahmin edilmektedir.

Şu anda bulunduğu yer: Oğuz Kocagil koleksiyonu, env. no. 285.

Literatür: O. Köse-R. Tekoğlu, "Money Lending in Hellenistic Lycia: The Union of Copper Money", **Adalya** 10, 2007, s. 63-81.

A.

vö.

⁵⁴⁷ O. Köse-R. Tekoğlu, "Money Lending in Hellenistic Lycia: The Union of Copper Money", **Adalya** 10, 2007, s. 64 ve 77.

$$40 \quad \circ_{\perp} \circ \circ_{\leftarrow} \mathbb{Z}_{\perp\perp} \cdot \mathbb{Q} \quad \blacklozenge \circ \mathbb{Z} \mapsto 1 \quad \circ^{\circ} \blacklozenge 1 \blacklozenge$$

$$\swarrow \leftrightarrow \searrow \quad \blacklozenge \mapsto \ell \mathbb{R} \blacklozenge \mp \quad \prec \circ^{\circ} \frown \quad \wedge \quad \ell -$$

$$42 \quad \ell \circ_{\perp} \leftrightarrow^{\circ} \perp \mapsto \leftrightarrow \quad \leftrightarrow \quad \bullet \odot \bullet \mapsto \mp -$$

$$\mp \mathbb{Z} \blacklozenge \mapsto \quad \prec \circ_{\leftrightarrow} \swarrow \circ \blacklozenge \searrow \mathbb{R}_{\leftrightarrow} \mapsto \blacklozenge \circ \quad \ell \triangleleft \ell \triangleright -$$

$$44 \quad \circ^{\circ} \mapsto \acute{Y}_{\leftrightarrow} \quad \blacklozenge \triangleleft, \mapsto \mapsto \quad 'N \quad \leftrightarrow \hbar \blacklozenge$$

$$\mapsto \quad \leftrightarrow \quad \mapsto \blacklozenge \quad \odot \rightarrow \quad \perp \varpi \neg \ell \quad \circ_{\perp} \mapsto \quad \mathbb{Q} \circ \mathbb{R} -$$

$$46 \quad \leftrightarrow \leftrightarrow \circ \quad \perp \triangleleft \neg \mp \mapsto \circ_{\perp} \quad \blacklozenge -$$

$$\neg \circ_{\leftrightarrow} \odot \check{S}_{\leftarrow} \circ \blacklozenge \quad \mathbb{Q} \circ^{\circ} \quad \odot \leftarrow -$$

$$48 \quad \mapsto^{\circ} \mapsto \quad \ell \ell \quad \leftrightarrow \quad \circ \uparrow \circ_{\perp} \circ \mp \mathbb{R} -$$

$$\blacklozenge \neg^{\circ} \mathbb{Q} \prec \quad \leftrightarrow \quad \circ \smile \mp \quad \leftarrow \odot^{\circ}.$$

vd.

B.

vö.

$$\prec \odot \quad \prec \circ \blacklozenge. \leftrightarrow \quad \blacklozenge \leftrightarrow \Pi \neg \blacklozenge \leftrightarrow \quad \blacklozenge \neg -$$

$$14 \quad \rightarrow \circ \quad \blacklozenge \leftrightarrow \blacklozenge \quad \leftarrow \circ \neg \circ \blacklozenge \odot \quad \neg \leftrightarrow 1 \blacklozenge \quad \prec \mapsto \blacklozenge -$$

$$\mapsto \mapsto \neg \circ \blacklozenge 1 \blacklozenge \quad \odot \quad \mapsto \neg ' \mathbb{Q} \blacklozenge \circ \rightarrow \neg 1 \blacklozenge \quad \mathbb{Q} \mp$$

$$16 \quad \mp \hbar \blacklozenge \quad \ell_{\perp} \quad \leftrightarrow \sim^{\circ} \odot \quad \circ^{\circ} \mapsto \quad \prec \mathbb{R} \mp \prec \neg |$$

$$\neg 1 \mp \quad \mapsto \blacklozenge \leftrightarrow \circ \mathbb{R} \leftrightarrow \hbar \blacklozenge \varpi \neg \ell \quad \frac{1}{4} \neg \odot \mathbb{D} \circ \hbar \neg \odot \blacklozenge$$

$$18 \quad \triangleleft_{-}\mp\mp\mapsto\leftarrow^{\mathcal{C}}\blacklozenge\mapsto\quad\vdash\mapsto\mp\mp\mapsto\blacklozenge\leftrightarrow\quad\blacklozenge\bullet_{-}$$

$$\blacklozenge\mapsto\quad\mapsto\mapsto\mapsto\check{Y}_{\leftrightarrow}\circ\check{S}\mapsto\quad\odot\check{Y}_{\mapsto}\hbar\quad\mathbb{J}_{\leftarrow}\circ\blacklozenge\mapsto\mapsto^{\mathcal{C}}\mathbb{Q}\blacklozenge$$

$$20 \quad \mapsto\mapsto\quad\mapsto\downarrow\mapsto\quad\sim\quad\mp\mathbb{R}\cdot\quad\bullet\circ\blacklozenge\mapsto\odot_{-}\mathbb{Q}\prec\quad\blacklozenge_{-}$$

$$\mp\circ\blacklozenge\quad\sim\quad\mp\mathbb{R}\mapsto\blacklozenge\triangleleft_{-}\mp\mp\mapsto\leftarrow^{\mathcal{C}}\circ_{-}\mapsto\quad\vdash\mapsto\mp-$$

$$22 \quad \mp\mapsto_{-}\mapsto\sim_{-}\bullet_{-}\blacklozenge\mapsto^{\mathcal{C}}\mathbb{1}_{-}\mapsto\check{Y}_{\leftrightarrow}\circ\check{S},\mathbb{Q}\prec\quad\circ\mathbb{Z}\leftrightarrow\quad\blacklozenge$$

$$\odot\check{Y}_{\mapsto}\quad\mapsto\blacklozenge\prec\mapsto\mathbb{R}_{\leftarrow}\circ\blacklozenge\mapsto\mapsto^{\mathcal{C}}\quad\odot\quad\mapsto-$$

$$24 \quad \mapsto'\mathbb{Q}\blacklozenge\mapsto^{\mathcal{C}}\mapsto\downarrow\mathbb{1}\blacklozenge\circ\quad_{-}\circ\quad\mp\circ_{-}\triangleleft_{-}\mp\mp\mapsto-$$

$$\mapsto\circ_{-}\mapsto\quad\mapsto\mapsto\mp\quad\succ\mathcal{C}\circ_{-}\mapsto\quad\ldots l\odot\quad\blacklozenge\circ_{-}$$

$$26 \quad \circ\quad\triangleleft_{-}\mp\mp\mapsto\leftarrow^{\mathcal{C}}\circ_{-}\mapsto\quad\circ\quad\bullet\mapsto\mp\uparrow\mapsto\circ\quad\mp\circ^{\mathcal{C}}$$

$$\mapsto\mp\mapsto\mapsto\uparrow\odot l^{\mathcal{C}}_{-}\mapsto\quad\mapsto\mapsto\mp\mathfrak{f}l\mathfrak{l}_{-}\circ_{-}$$

$$28 \quad \circ\quad\circ\blacklozenge\quad\mapsto\leftarrow^{\mathcal{C}}\circ_{-}\doteq\odot ll\odot\mapsto\circ\succ\mathfrak{f}l\blacklozenge\mapsto\odot\circ\circ_{\swarrow}/^{\mathcal{C}}\searrow,$$

$$\leftarrow\circ_{\leftarrow}\circ\blacklozenge\circ\mathbb{Z}\quad\odot\quad\mapsto\mapsto'\mathbb{Q}\blacklozenge\mapsto^{\mathcal{C}}\mapsto\downarrow\mathbb{1}\blacklozenge\circ_{\swarrow}/\quad\searrow$$

$$30 \quad \mapsto\quad\mapsto\circ\quad\mp\odot\blacklozenge\circ^{\mathcal{C}}\quad\mapsto\circ\blacklozenge\mapsto\odot_{-}\mapsto\check{S}\quad\circ^{\mathcal{C}}\blacklozenge\circ\check{S}$$

$$\mapsto\quad\blacklozenge\mapsto\mathcal{C}\mathbb{R}_{\leftarrow}\blacklozenge\quad\mapsto^{\mathcal{C}}\triangleleft_{-}\mp\mp\mapsto\leftarrow^{\mathcal{C}}\circ_{-}$$

$$32 \quad \mapsto\quad\vdash\mapsto\mp\mp\mapsto_{-}\mathbb{Q}\prec\quad\mapsto\check{S}\quad\circ\mapsto\quad\hbar_{\leftarrow}\circ\mp\mathbb{R}-$$

$$\blacklozenge\circ_{-}\mathbb{P}\prec\mapsto\check{Y}_{\leftrightarrow}\circ\check{S}\uparrow\mapsto\mp\circ\check{S}\quad\odot_{\leftarrow}\odot\quad\circ\blacklozenge\mapsto\quad-$$

$$34 \quad \bullet\odot\circ\blacklozenge\quad\prec\mapsto\uparrow\quad\mapsto\odot\circ\blacklozenge\mapsto\quad\odot\check{Y}_{\mapsto}\hbar\quad\mathbb{J}-$$

$$\leftarrow\circ\blacklozenge\mapsto\mapsto^{\mathcal{C}}\mapsto\quad\mathbb{Q}\blacklozenge\mapsto\mapsto\quad\mapsto\downarrow\mapsto\quad\sim\quad\mp\mathbb{R}\cdot$$

$$\begin{aligned}
36 \quad & \prec_{\rightarrow} \perp_{\rightarrow} \leftrightarrow \odot \leftrightarrow \succ \quad \circ \quad \rightarrow \odot \xrightarrow{G} \xrightarrow{G} \rightarrow \quad \mapsto \\
& \circ \quad \ell \ell \circ \xrightarrow{G} \rightarrow \circ \blacklozenge \leftrightarrow \odot_{\rightarrow} \circ \quad \prec_{\rightarrow} \circ \bullet \swarrow \odot \searrow - \\
38 \quad & \bullet \rightarrow \rightarrow \mp \mp \mathbb{R} \blacklozenge \circ \xrightarrow{G} \quad \blacklozenge \xrightarrow{G} \leftrightarrow \odot \quad \perp \circ \quad \leftarrow \circ \swarrow - \searrow - \\
& \swarrow \leftarrow \xrightarrow{G} \searrow \blacklozenge \circ \mathbb{Z} \mapsto \quad \prec_{\rightarrow} \perp_{\rightarrow} \leftrightarrow \quad \bullet \odot \xrightarrow{G} \circ \mp \mathbb{R} \blacklozenge | \\
40 \quad & \swarrow \mp \searrow \odot_{\rightarrow} \quad \circ \xrightarrow{G} \mapsto \quad \ell \ell h \blacklozenge \mathbb{Q} \prec \quad \ell \circ \blacklozenge \mp \odot - \\
& \rightarrow \quad \circ \mapsto {}^2 \prec \quad \leftarrow \quad \xrightarrow{G} \blacklozenge \triangleleft - \mp \mp \mapsto \leftarrow \odot \triangleleft \circ \swarrow \rightarrow \searrow - \\
42 \quad & \xrightarrow{G} \circ_{\rightarrow} \frac{1}{4} \perp_{\rightarrow} \circ \blacklozenge \quad \blacklozenge \rightarrow \circ \blacklozenge 1 \blacklozenge \quad \sim \frac{1}{4} - \\
& \rightarrow \mapsto \blacklozenge \circ \mathbb{Z} \mp \odot \mapsto \ell \ell \quad \circ | \quad \prec_{\rightarrow} \circ_{\rightarrow} - \\
44 \quad & \prec \mapsto \rightarrow \mapsto \xrightarrow{G} \quad \mathbb{R}_{\leftrightarrow} \mapsto \blacklozenge \quad \leftrightarrow \circ \quad \perp \perp \quad \circ \quad \perp \mp \circ_{\rightarrow} \\
& \frac{1}{4} \perp \mapsto \blacklozenge \circ \mathbb{Z} \quad \blacklozenge \circ \text{fi} \xrightarrow{G} \mp \odot \mapsto \ell \ell \quad \circ \swarrow \circ_{\rightarrow} \searrow - \\
46 \quad & \leftarrow \odot \blacklozenge \quad \circ \xrightarrow{G} \circ \text{fi} \xrightarrow{G} \mapsto \blacklozenge \quad \leftrightarrow \circ \quad \perp \quad \mathbb{Q} \bullet \text{fi} \swarrow \blacklozenge \circ \xrightarrow{G} \searrow \\
& \circ \xrightarrow{G} \quad \bullet \mathbb{R} \blacklozenge \circ_{\rightarrow}, \quad \odot \quad \leftrightarrow \sim \perp \circ \mathbb{Z} \quad \rightarrow \swarrow \quad \mapsto \searrow \\
48 \quad & \mapsto \quad \odot \rightarrow \quad \mapsto \perp \quad \prec_{\rightarrow} \circ \leftrightarrow \parallel \leftarrow \circ \blacklozenge \mapsto \xrightarrow{G}
\end{aligned}$$

C.

$$\begin{aligned}
& \swarrow \mathbb{Q} \prec \searrow \xrightarrow{G} \odot \ell \odot \quad \leftrightarrow \mapsto \blacklozenge \quad \mathbb{Q} \blacklozenge \quad \ell \ell \mapsto \xrightarrow{G} \swarrow \perp \searrow \\
2 \quad & \swarrow \sim \searrow \mp \mathbb{R} \mapsto \xrightarrow{G} \perp \leftrightarrow \xrightarrow{G} \quad \circ \blacklozenge \leftrightarrow \mapsto \quad \prec_1 \circ \mathbb{Z} \\
& \swarrow \leftrightarrow \searrow \circ \check{S} \quad \circ \odot \circ \circ \mp \mathbb{R} \blacklozenge \circ_{\rightarrow} \quad \rightarrow \bullet \rightarrow \quad \circ_{\rightarrow} \mathbb{P} \prec_1
\end{aligned}$$

$$4 \quad \triangleleft_{\perp} \mp \mp \mapsto \leftarrow^{\odot} \circ_{\perp} \cdot \mp \hbar \quad \mathbb{R} \blacklozenge^{\odot} \mathbb{Q} \circ \mathbb{R}_{\leftrightarrow} \quad \succ \odot -$$

$$l \odot \quad \blacklozenge \wedge \mp \odot \leftarrow \odot \blacklozenge \mathbb{R} \bullet \mapsto^{\odot} \odot \quad \perp \quad l \triangleleft l \triangleright \circ -$$

$$6 \quad \blacklozenge \mapsto \leftarrow \mapsto \mapsto \parallel \leftarrow \mapsto \leftarrow \quad \mapsto^{\odot} \cdot \mathbb{Q} \quad \blacklozenge \circ \mathbb{Z}$$

$$\leftarrow^{\odot} \perp \quad \succ \mathbb{R} l \mid \wedge \mp \odot \leftarrow \odot \blacklozenge \mathbb{R} \bullet \mid \wedge \odot -$$

$$8 \quad \perp \quad l l \circ \blacklozenge \mapsto \leftarrow \mapsto \mapsto \parallel \leftarrow \hbar \leftarrow \mapsto^{\odot} \quad \mp \mapsto -$$

$$\swarrow \rightarrow \searrow \leftrightarrow l \perp \quad \leftrightarrow \mapsto \mapsto \perp \quad \circ \perp \mapsto \quad \leftarrow \quad \blacklozenge$$

$$10 \quad l l \perp \blacklozenge \quad \odot \quad \blacklozenge \mapsto \quad \succ \circ \leftarrow^{\odot} \blacklozenge \mathbb{R}_{\leftrightarrow} -$$

$$\leftarrow \mapsto \blacklozenge \circ \quad \mapsto \quad \leftarrow^{\odot} \circ \odot \frac{1}{4} \leftarrow \circ \blacklozenge \quad \blacklozenge \quad \succ \mathbb{R} l \perp -$$

$$12 \quad \leftarrow^{\odot} \blacklozenge \quad \leftarrow \circ \check{\mathbb{S}}_{\leftarrow} \circ \quad \circ \odot \succ l \circ \check{\mathbb{S}} \blacklozenge \mapsto \quad \leftrightarrow$$

$$\mathbb{Q} \bullet \circ \odot \mapsto \leftarrow \quad \mapsto \leftarrow \circ \uparrow \circ \perp l \circ \mp \mathbb{R} \blacklozenge \perp^{\odot} \mathbb{Q} -$$

$$14 \quad \succ \quad \leftarrow \circ \sim \mp \quad \leftarrow \odot \odot \odot \quad \perp \circ \mathbb{Z} \quad \leftarrow \blacklozenge \leftarrow \quad \succ \circ \blacklozenge$$

$$\mp \hbar \quad \mathbb{R} \blacklozenge^{\odot} \mathbb{Q} \circ \circ \leftarrow \quad \mapsto \quad \leftrightarrow \quad \Downarrow \mapsto^{\odot}$$

$$16 \quad \text{ofi} \quad \leftarrow^{\odot} \blacklozenge \quad \leftarrow \succ \quad \mp \mapsto \mp \circ \blacklozenge \text{fl} \odot -$$

$$\circ \blacklozenge \wedge^2 \succ \odot \odot \mathbb{R}_{\leftrightarrow} \leftarrow \quad \odot \circ \odot \blacklozenge \quad \odot$$

$$18 \quad \leftarrow \quad \odot \succ \leftarrow \odot \odot \bullet \leftarrow \mapsto \mp \mp \mathbb{R} \blacklozenge \quad \odot \triangleleft \leftarrow \parallel$$

$$^3 \quad \Downarrow \mapsto \perp \mapsto \quad \succ \odot \leftarrow \mathbb{Q} \bullet \circ \quad \hbar \perp,$$

$$20 \quad \mapsto \quad \leftarrow^{\odot} \circ \odot \quad \leftrightarrow \leftarrow \mapsto \blacklozenge \quad \mathbb{Q} \blacklozenge \odot \leftarrow \quad -$$

$$\circ \blacklozenge \leftarrow \odot \perp \quad \frac{1}{4} \leftarrow \mapsto \blacklozenge \quad \succ \leftarrow \circ \mapsto^{\odot} \leftarrow \quad \blacklozenge \leftarrow \mapsto^{\odot}$$

$$\begin{aligned}
22 \quad & \mapsto \mathbb{Q} \odot \diamond \diamond \leftrightarrow \mathbb{I} \diamond \mapsto \mathbb{C} \mathbb{I} \diamond \frac{1}{2} \diamond \leftrightarrow \odot - \\
& \rightarrow \odot \mathbb{C} \rightarrow \mathbb{C} \leftrightarrow \rightarrow . \mathbb{Q} \prec \odot \mathbb{Z} \leftrightarrow \odot \prec \rightarrow \odot \odot \bullet \odot \bullet \rightarrow \mp - \\
24 \quad & \mp \mathbb{R} \diamond \odot \mathbb{C} \prec \prec \mathbb{C} \diamond \odot \dot{\mathbb{Y}} \odot \text{fl} \hbar \odot \diamond \leftrightarrow \odot \mathbb{C} \diamond \mathbb{I} \diamond \\
& \leftrightarrow \diamond \rightarrow \ell \mathbb{R} \diamond \diamond \mapsto \odot \odot \odot \prec \hbar \updownarrow \succ \odot - \mathbb{Q} - \\
26 \quad & \rightarrow \hbar \prec \mapsto \mathbb{C} - \mp \mapsto \odot - \cap \odot \ell \mapsto \mathbb{C} \mp \mathbb{C} - \\
& \vdots \odot \odot - \triangle \leftrightarrow \mathbb{C} \diamond \prec \mathbb{C} \prec \prec \bullet \odot \diamond \odot \odot \odot \rightarrow \mp \mapsto \odot \odot - \\
28 \quad & \swarrow \mathbb{C} \searrow \rightarrow \odot - \doteq \odot \ell \ell \odot \rightarrow \odot \succ \text{fl} \diamond \leftrightarrow \odot \mathbb{C} \odot \mathbb{C} \rightarrow \text{fl} \diamond \leftrightarrow \diamond
\end{aligned}$$

Lykia bölgesine ait olduğu kabul edilen yazıtla ilgili değerlendirmeye geçmeden önce yazıtta geçen ve konumuzla bağlantılı olan ifadelere kısaca yer vermek uygun görünmektedir.

A: “... Eğer Bakır Para Kasası ya da başka birisi yazılan maddeler uyarınca hareket etmezse, bunlardan bu davranış içinde bulunanlar Helios rahiplerine her bir suç için 1000 *drakhmi* ödeyecekler ve Symmasis’in varislerine veya isteyen başka birisine (bu paranın) yarısı üzerinde hak iddia etme hakkı olsun...”

B: “... Her zaman faizden elde edilen gelirden bir miktar para harcayarak her yıl Loios ayının 25. gününde ve üç yılda bir Helios’a Symmasis ve eşi Mamma’yı kutsaması için kurban kesecekler ve o güne Symmasis ve eşi Mamma’nın adını vererek şenlikler kutlanacaktır. Kutlamalara çocuklarım, Symmasis’in oğulları Symmakhos, Hermaphilos ve Kleinos, damatlarım Bellerophonteios’lardan Tinzasis’in oğulları Ermaktybelis ve Hermolykos her zaman katılacaklar. Bakır para kasasının seçilmiş *arkhon*’ları her yıl Symmasis ve Mamma’nın *heroon*’unda Symmasis tarafından inşa edilmiş sunağın üzerinde adak olarak koyun (ve) keçi kurban kesecekler ve kutlama yapacaklar ve o gün mezar başında yöneticiler ve adı

daha önce belirtilmiş olan diğer yakın akraba *arkhon*'lar, hayatta ise, Sortias oğlu Symmasis'e ana hisseye ek olarak buttan arka payını verecekler. Öldüğünde ise çocuklarına devredecekler. Eğer bunlar da ölürse soydan gelenlere verecekler (ve bunlar) her zaman kurban törenlerinde ve kutlamalarda yer alacaklar.”

C: “Diğer otuz günde Symmasis'in vermiş olduğu parayla dini görevleri yerine getirsinler. Hiç kimse (bu parayı) çalamaz, el koyamaz veya başka bir amaç için kullanamaz. Eğer birisi çalar, el koyar veya başka bir amaç için kullanırsa Helios'un ve diğer tanrıların günahkârı olsun ve suçlular ne kadar çalarlarsa iki mislini geri ödesinler ve isteyene yarısı üzerinde hak olsun. Hiç kimsenin tek taş kapağı olan bu mezara ölü gömme izni yoktur, aksi halde gömen kimse yasa gereğince yukarıda adı geçen birliğe 100 *drakhmi* borçlu olsun. Yöneticiler o zamana göre neyin yapılmasını teklif ederlerse *koinon*'un mutemetleri de (= *kyrioi*) kefil olsunlar. Yukarıda yazılmış olan bütün hususları Bakır Para Kasası kabul etmiş (ve) karar alındıktan sonra hepsine onay vermiştir. *Arkhon*'lardan Midas oğlu Idlaimis (ve) Bellerophonteios'lardan Ermade[i]ros oğlu Attinas ve epigonos şahittir⁵⁴⁸.”

Herhangi bir kent veya bölge adı geçmemekle birlikte İ.Ö. 2. y.y.'ın ikinci yarısı ve sonrasına tarihlenen yazıtın Lykia bölgesine ait olduğu kabul edilmekte olup⁵⁴⁹, söz konusu yazıt içerdiği sosyo-ekonomik bilgilerin yanı sıra ayrıca bölgedeki dinsel inançlar ve özellikle de Helios tapınımı ile ilgili olarak oldukça değerli ipuçları sağlamaktadır.

Yazıt Symmasis adlı bir şahısla kurucusu olarak yer aldığı Bakır Para Kasası şeklinde tanımlanabilecek bir *koinon* arasındaki sözleşmeyle ilgili bilgiler vermektedir. Sözleşmede beliren hususlardan birisi faiz karşılığı ödünç para verilmesi diğer ise sosyalleşme olgusudur. Faiz karşılığı para verilmesi bir bankacılık işlemi sayılmakta olup, bu durum böyle bir müesseseyi kurabilecek kişilerin aristokrat sınıfa mensup olmaları gerektiğini düşündürmektedir. Symmasis faizden

⁵⁴⁸ A.e., s. 77-78.

⁵⁴⁹ A.e., s. 63.

kazandığı paranın bir bölümünü harcayarak aile üyelerini diğer akrabalarla birlikte bazı etkinliklere katmış yani faizden gelen parayla ailesinin sosyal faaliyetlerde bulunmasına yardım etmiştir. Başta Atina, Rhodos ve Delos olmak üzere bu dönemdeki çeşitli Yunan kentleri benzer teşkilatlar kurmuşlardır. Yani bunlar Yunan kültüründe olan özelliklerdir ve Lykia'da görünmeleri de bu merkezlerle olan ilişkilerin sonucudur. Söz gelimi o dönemin Rhodos'unda çok sayıda benzer teşkilata rastlanmakta ve bunların bazılarında Anadolu'dan gelme yabancıların kurucu olarak yer aldıkları bilinmektedir. Bu da elimizdeki yazıtta yer alan bilgilerin Rhodos ve Lykia arasındaki ilişkilere bağlanabileceğini göstermektedir. Söz konusu yazıt yardımıyla Lykia'da yaşayanların Hellenistik dönemde Yunan tarzında ekonomik ve sosyal yapılanmalardan etkilenmeye başladıklarını söylemek mümkündür⁵⁵⁰.

Konumuzla ilgili olarak yazıtın sağladığı önemli bilgilerden birisi ise şüphesiz Bakır Para Kasası ile ilgili kurallara uyulmaması durumunda suç işleyen kişilerin Helios rahiplerine her bir suç için 1000 *drakhmi* para cezası ödemek zorunda kalacaklarının bildirilmesidir⁵⁵¹. Bu ifade bize bölgedeki Helios tapınımına ilişkin oldukça önemli ipuçları sunmaktadır. Bunlardan birisi söz konusu anlatım sayesinde hem yazıtın ait olduğu kentte veya bu kentin yakınlarında bir Helios tapınağı veya en azından kutsal alanının bulunduğu ve burada hizmet eden rahiplerin mevcut olduğunun dolayısıyla Helios kültünün resmi anlamda kabul gördüğünün ortaya çıkması, hem de bu tanrının belirli bir konuda tespit edilmiş kuralların çiğnenmesi yani yasaların ihlali durumunda suçu işleyen kişilerin söz konusu Helios rahiplerine her bir suç karşılığında 1000 *drakhmi* gibi söz konusu dönem için oldukça yüksek bir cezanın ödenmesini zorunlu kılacak bir yaptırım gücüne sahip olduğunun kanıtlanmasıdır.

⁵⁵⁰ A.e., s. 78.

⁵⁵¹ Bkz. A yüzü, satır 40-45.

Lykia bölgesi orijinli olduğu düşünölen yazıtımızda Helios rahiplerinden söz edilmesi yukarıda değindiğimiz gibi Helios'a ait bir tapınak veya kutsal alanın varlığına işaret etmekte ise de, ne yazık ki yazıtın buluntu yeri bilinemediğinden şimdilik söz konusu kutsal alanın yerini tespit etmek mümkün olamamaktadır. İlgili bölümlerde değindiğimiz üzere Lykia bölgesinde Helios ile ilgili oldukları tahmin edilen başka tapınak veya kutsal alanlar da mevcuttur. Nitekim İ.S. 1. y.y.'a tarihlenen ve Hippokome'de bulunmuş olan bir yazıtta Zeus-Helios rahibinden söz edilmekte olup, böylelikle söz konusu kentte synkretik şekilde birleştirilmiş bu tanrıya ait resmi anlamda kabul görmüş bir kültün ve belki de bir kutsal alanın varlığı ileri sürölebilmektedir⁵⁵². Bu bölgede Helios'a ait olduğu düşünölen bir başka tapınak ise Trysa'daki (Gölbaşı) kutsal alan olup, İ.S. 2. y.y.'a (?) tarihlendirilen bir yazıt aracılığıyla belgelenmektedir. Yazıtta Zeus Eleutherios ve Helios'un bir rahibi ülkesi için yaptığı yararlı işlerden dolayı kent tarafından onurlandırılmakta ve bazı araştırmacılar söz konusu kutsal alanın bu iki tanrıya ait ortak bir tapınak olduğunu ileri sürmektedir⁵⁵³. Hippokome ve Trysa'daki bu iki örnek ise önemli bir sebepten dolayı elimizdeki yazıtta işaret edilen Helios kutsal alanıyla identifiye edilebilme olasılıklarını yitirmektedirler. Zira söz konusu örneklerde Helios ya Zeus ile birlikte anılmakta ya da synkretik bir ilişki içinde görölmekte, elimizdeki yazıtta ise Helios ile beraber başka bir tanrıdan söz edilmemektedir. Bölgede ele geçen buluntular ışığında ayrıca Pinara ve Patara'da da Helios'a ait olduğu düşünölen muhtemel tapınak veya kutsal alanların bulunduğı düşünölmekte olup bunlara yeri geldiğinde ayrıca değinilecektir.

Lykia'daki Helios kutsal alanlarından bir tanesi de Arykanda'daki (Arif) tapınaktır. Söz konusu tapınak, yakınında bulunmuş olan ve Helios'un *genitivus casus*'lu isminden müteşekkil bir yazıttan dolayı söz konusu tanrıya atfedilmekte olup, bu kentteki Helios kültünün kökeni ve tapınağın imarı olasılıkla Rhodos

⁵⁵² E. Kalinka, *Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti*, TAM II, 3 fasc., Wien, 1920-1944, no. 168 b.

⁵⁵³ Benndorf-Niemann, *a.g.e.*, s. 26 vd.; Bean, *a.g.e.*, s. 112; Frei, *a.g.e.*, s. 1797, not 141 krş. Jessen, *a.g.e.*, s. 72, 53.

egemenliği dönemine (İ.Ö. 188-167) tarihlendirilmektedir⁵⁵⁴. Elimizdeki yazıtın da Hellenistik döneme (İ.Ö. 2. y.y.'a) ait olduğu göz önüne alındığında Arykanda'da Helios kültünün İ.Ö. 2. y.y.'a kadar uzandığına ilişkin görüşlerle bir paralellik göze çarpmakta ve ayrıca söz konusu kentteki Helios tapınağının varlığı da elimizdeki yazıtta rahiplerinden söz edilen Helios kutsal alanının Arykanda ile bağlantılı olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Arykanda'daki tapınağın yazıtımızda işaret edilen Helios tapınağıyla ilişkilendirilmesine yönelik ihtimaller arasına girmesindeki bir başka neden de şüphesiz söz konusu kentte bulunan tapınakla bağlantılı yazıtlarda Helios'un elimizdeki örnekte olduğu gibi başka herhangi bir tanrıyla birlikte anılmamasıdır.

Lykia'da Helios'a ait olduğu kabul edilen bir başka tapınak ise ilgili bölümde değindiğimiz gibi Phaselis'te bulunmuş olan 2 no.'lu yazıt aracılığıyla bilinmektedir. Söz konusu yazıt oldukça erken bir döneme (İ.Ö. 4. y.y.) tarihlendirilmekte olup, bu örnekte de Helios'un bir rahibinden söz edilmekte ve Phaselis'teki Helios kültünün kent tanrıçası Athena Polias gibi kentin kurulduğu İ.Ö. 691 yılından beri Phaselis'te mevcut olduğu düşünülmektedir⁵⁵⁵. İ.Ö. 4. y.y.'a tarihlendirilen söz konusu yazıt aracılığıyla varlığından haberdar olduğumuz ve henüz lokalizasyonu yapılamamış olan Phaselis'teki Helios tapınağının da yazıtımızda işaret edilen kutsal alanla bir ilgisi bulunma ihtimali mevcut olup bu konuya aşağıda değinilecektir.

Diğer yandan elimizdeki yazıtta Helios rahiplerinden söz edilmekle beraber, sadece belirtilen anlaşma maddelerine uyulmaması durumunda söz konusu rahiplere suç başına 1000 *drakhmi* ödeneceği vurgulanmakta, ancak bunların herhangi bir kült organizasyonu içindeki fonksiyonlarına ve kaç yıl süreyle rahiplik görevini üstleneceklerine değinilmemekte, ayrıca bu rahiplerin isimlerine ve aile bilgilerine de yer verilmemektedir. Yazıtta elde edilen bilgilerin bağlantılı olduğunun

⁵⁵⁴ P. M. Fraser– G. E. Bean, **The Rhodian Peraea and the Islands**, London, 1954, s. 130 vd.; S. Şahin, **Die Inschriften von Arykanda**, IK 48, Bonn, 1994, s. 94-95, no. 88, res. 15.

⁵⁵⁵ Adak-Önen-Şahin, **a.g.e.**, s. 3-4, no. 1.

düşünüldüğü⁵⁵⁶ Rhodos'ta ele geçen yazıtlardan ise Helios rahipleriyle ilgili olarak önemli bilgiler edinilmektedir. Burada Helios rahipliği kişilerin yaşam boyu değil yıldan yıla seçildikleri bir memuriyetti⁵⁵⁷ ve bunların bir de yedekleri bulunmaktaydı⁵⁵⁸. Bunun yanı sıra bir başka yazıttan da aynı aileden baba ve iki kardeşin Helios rahipliği yaptığı anlaşılmaktadır. Diğer yandan Rhodos'ta yılların rahiplere göre adlandırılması nedeniyle çok sayıda Helios rahibinin ismi de bilinmektedir. Aynı şekilde Rhodos'un yılları bu şekilde adlandırma yöntemini benimseyen civardaki adalarda bulunan yazıtlarda da benzer bir durum görülmektedir⁵⁵⁹. Diğer yandan yukarıda değindiğimiz gibi Lykia bölgesinde de sayıları az olmakla beraber bazı Helios rahiplerinin varlığı bilinmektedir. Nitekim İ.Ö. 4. y.y.'a tarihlenen 2 no.'lu Phaselis yazıtında yer alan Helios rahibinin babasının ismi zikredilmekte, ancak elimizdeki yazıtta benzer şekilde üstlendiği görevin süresi hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. İ.S. 1. y.y.'a tarihlenen ve Hippokome'de bulunmuş olan bir başka yazıtta ise bir Zeus-Helios rahibinden söz edilmekte ve rahibin baba ismi verilerek bu görevi ömür boyu üstlendiği belirtilmektedir. İ.S. 2. y.y.'a (?) tarihlendirilen Trysa'daki yazıtta da Zeus Eleutherios ve Helios'un bir rahibi ülkesi için yaptığı yararlı işlerden dolayı kent tarafından onurlandırılmaktadır.

Görüldüğü üzere Helios rahiplerinden söz eden bu örnekler Helios'un anlaşmaları gözeten tanrı olma özelliği ile ilgili herhangi bir ipucu vermemekte, elimizdeki yazıt ise bir anlaşmanın şartlarına uyulmaması durumunda Helios rahiplerine yüklü miktarda ceza ödemesi yapılacağını vurgulamakla tanrının bu niteliğine açıkça işaret etmektedir. Bu bağlamda yazıtımız Helios'un anlaşmaları, tespit edilmiş kuralları gözeten ve haksız davranışlarda bulunanları cezalandıran bir tanrı olmasına ilişkin inanışların dolayısıyla da Helios tapınınının Lykia bölgesinde Hellenistik dönemde (İ.Ö. 2. y.y.'da) oldukça güçlü durumda olduğuna dair yeni bir kanıt teşkil etmesi bakımından ayrıca önem kazanmaktadır. Phaselis ile ilgili bölümde daha detaylı şekilde değindiğimiz gibi antik dönemde Helios her şeyi gören

⁵⁵⁶ Köse-Tekoğlu, **a.g.e.**, s. 78.

⁵⁵⁷ Jessen, **a.g.e.**, s. 66.

⁵⁵⁸ Jessen, **a.g.e.**, s. 67.

⁵⁵⁹ **A.e.**

ve duyan bir tanrı olarak pek çok bölgede yeminleri ve antlaşmaları gözeten bir tanrı olarak da tapınım görmüş, işlenen günahları cezasız bırakmayacağı düşüncesinden yola çıkılarak yapılan işlerin tanıklığına çağırılmıştır. Elimizdeki yazıtta da Helios finansal konularla ilgili bir anlaşmanın maddelerinin güvence altına alınabilmesi ve bu anlaşmanın maddelerine aykırı davranışta bulunulması halinde belirlenen yüklü bir cezanın rahiplerine ödenmesi gereken tanrı olarak belirlemekte, bu da bölgede Helios'un yeminleri ve antlaşmaları koruyan tanrı olarak saygı görmüş olmasına ilişkin aşağıda değineceğimiz Phaselis'teki örneğin dışında yeni bir kanıt teşkil etmektedir.

Gerçekten de görebildiğimiz kadarıyla Lykia bölgesinde yalnızca bir örnek elimizdeki yazıtla bu bakımdan benzerlik arz etmektedir, ki o da ilgili bölümde ele aldığımız İ.Ö. 367-353 yıllarına tarihlenen ve Phaselis'e ait olan 1 no.'lu yazıttaki Mausollos ile Phaselis arasındaki antlaşma metnidir. Burada Helios söz konusu antlaşmayı gözeten yemin tanrısı sıfatıyla Zeus'un ardından ikinci sırada anılmakta olup, bunların dışında ayrıca Ge ve Tykhe'ye de yer verilmekte ve Helios söz konusu tanrılarla birlikte antlaşma hükümlerinin korunması hususunda açıkça bir teminat vazifesi görmektedir. Zira Mausollos ve Artemisia (?) Phaselis'lilere karşı verdikleri yemine sadık kalacaklarına ve buna zarar vermeyeceklerine dair söz konusu tanrılar adına yemin etmektedirler. Bu da Mausollos'un o ve diğer tanrılar adına yemin etmesinin Phaselis'liler tarafından bir tür güvence olarak addedildiğini göstermekte, dolayısıyla Helios'un Phaselis'te yeminleri ve antlaşmaları koruyan-gözeten bir tanrı olarak önemli ölçüde tapınım gördüğü ve belirli bir caydırıcı etkiye sahip olduğu sonucunu ortaya koymaktadır. Benzer şekilde elimizdeki yazıtın ait olduğu kentte de Helios'un, finansal bir anlaşmanın maddelerini gözetmesi nedeniyle Phaelis'tekinden farklı bir konu içerse bile antlaşmaları koruyan ve bunlara sadık kalmayanları cezalandıran bir tanrı olarak tapınım görmüş olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu bakımdan yazıtımızda işaret edilen tapınak veya kutsal alanın tespit edilebilmesi açısından her iki kent arasında bir benzerliğin bulunduğunu belirtmemiz gerekir. Ancak yukarıda da değindiğimiz üzere hangi kente ait olduğu belirsiz durumdaki yazıtımızda Helios rahiplerinin görev sürelerinden, isimlerinden ve ailelerinden söz edilmemesi, ayrıca yazıtta adı geçen kişilerin de belirli bir kentle henüz kesin olarak

ilişkilendirilememeleri bu tür bilgileri sağlayan bölgedeki başka kentlerle belirli bir karşılaştırma yapma olanağını ortadan kaldırmaktadır.

Kanımızca söz konusu Helios tapınağının lokalizasyonuna yönelik olarak göze çarpan bir başka önemli husus ise yazıtımızın A yüzünde finansal konuyla ilgili bir anlaşmazlık olması durumunda olayın Leto'nun tapınağında karara bağlanacağını belirtilmesidir. Bilindiği gibi Ksanthos'un hemen güneyinde, Ksanthos ve bütün Lykia Birliği'nin kutsal alanı sayılan Letoon (Bozoluk) yer almaktadır. İ.Ö. 7. y.y.'ın başlarından itibaren varlığını sürdürmüş olan kentte Leto, Apollon ve Artemis'e ait üç tapınak yer almaktadır⁵⁶⁰. Yazıtta anlaşmazlığın Leto tapınağında karara bağlanacağını belirtilmesinin söz konusu tapınağın Lykia'da Hellenistik dönemde aynı zamanda adli açıdan da önemli bir rol oynadığına işaret ettiği, olasılıkla da yazıtın ait olduğu kentte herhangi bir adli yargı organının bulunmaması nedeniyle çok sayıda vatandaş tarafından saygı görmüş olan bu tanrıçanın tapınağının sorunların çözüm yeri olarak görüldüğü düşünülmektedir⁵⁶¹. Bu bağlamda anlaşmazlıkların çözüm yeri olarak Leto tapınağının gösterilmesini yazıtta işaret edilen Helios tapınağının lokalizasyonu konusunda bir ipucu olarak değerlendirmek ve Leto tapınağının yazıtımızın ait olduğu kentin yakınlarında olabileceğini düşünmek de mümkündür. Bu durumda söz konusu tapınağın bulunduğu yerin Ksanthos'un hemen güneyinde olması bu bölgede yer alan Helios ile ilgili ipuçlarının bulunduğu diğer kentleri akla getirmektedir. Bunlardan ilki ise ilgili bölümde değindiğimiz gibi Helios'un *genitivus casus*'lu isminden ibaret olan bir yazıt nedeniyle⁵⁶² bir tapınak veya kutsal alanın mevcut olabileceğinin düşünüldüğü Pinara (Minare) olup, bu kent Letoon ve Ksanthos'un kuzeyinde yer almaktadır. Daha önce değindiğimiz üzere Pinara Lykia'nın batısında Ksanthos Çayı vadisindeki en önemli yerleşim yeri sayılmaktadır. Bu kent Hititçe yazıtlarda *Pina*, Lykçe yazıtlarda da *Pinale* olarak anılmaktadır. Pinara da Kadyanda gibi İ.Ö. 4. y.y.'ın ortalarında Karia satrapı Piksodaros'un egemenliğine girmiştir. Daha sonra İ.Ö. 334 yılında Büyük İskender'e teslim olmuş, İ.Ö. 2. y.y.'da Lykia Birliği'nin en

⁵⁶⁰ Bölgeyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sevin, **a.g.e.**, s. 133-149.

⁵⁶¹ Köse-Tekoğlu, **a.g.e.**, s. 73.

⁵⁶² Kalinka, **a.g.e.**, no. 501.

güçlü altı kentinden birisi olmuştur. Ancak zaman içinde dağlardaki ulaşılması güç konumu nedeniyle önemini giderek yitirmiştir. Pinara'nın ardından Helios'un izine rastlanan Letoon'a yakın bir başka kent ise Sidyma (Asar) olup, Letoon'un kuzey batısında yer almaktadır. Bu kentte bulunan bir adak yazıtı Zeus Helios Sarapis'e sunulmuştur⁵⁶³, ancak bir tapınağa veya kutsal alana işaret eden herhangi bir ipucu vermemektedir. Letoon'un güneyinde yer alan Patara'da da (Gelemiş) Theos Soter Hedraios Asphales, Poseidon Hedraios ve Helios Apollon'a ait bir yazıt bilinmekte olup, söz konusu yazıtta tanrı isimlerinin *genitivus casus*'uyla yer almasını bir tapınak veya kutsal alanla bağdaştırmak ve bu yazıtı ortak bir kutsal alanın sınır taşı olarak yorumlamak mümkün olduğundan söz konusu kent de Pinara'nın dışında Letoon'un yakınındaki bir Helios kutsal alanına işaret etmesi bakımından önem kazanmaktadır. Yazıtta adı geçen Leto tapınağının Ksanthos yakınındaki Letoon'da bulunan tapınak olduğu, buna bağlı olarak yazıtın ait olduğu kentin bu tapınağın bulunduğu bölgenin yakınlarında olduğu kabul edilirse ve bu durumda hem yazıtın ait olduğu kentin hem de yazıtta işaret edilen Helios tapınağı ya da kutsal alanının bu bölgenin yakınlarında olabileceğini düşünmek mümkündür. Buna göre de yukarıda değindiğimiz üzere bir Helios kutsal alanının mevcut olabileceğini düşündüğümüz Letoon'un kuzeyindeki Pinara ilk olarak akla gelmekte, ardından da Letoon'un hemen güneyindeki Patara kenti yine buradaki *genitivus casus*'undan dolayı bir kutsal alanı düşündürmesi bakımından ikinci sırada yer almaktadır. Ancak Patara'daki bu ipucu oldukça zayıf bir olasılık olarak görünmektedir, zira yazıtımızda Helios'un tek başına anılması başka herhangi bir tanrıyla ortak tapınımına işaret etmemekte ve kutsal alanın sadece Helios'a ait olduğunu göstermektedir. Buna karşılık Patara'da ise Helios, Theos Soter Hedraios Asphales, Poseidon Hedraios ve Apollon ile birlikte anılmaktadır. Bu bağlamda Sidyma'da bulunan adak yazıtında Helios'un Zeus ve Sarapis ile birlikte synkretik tarzda anılması da elimizdeki yazıtta Helios'un başka bir tanrıyla birlikte yer almaması nedeniyle söz konusu kutsal alanın Sidyma'da olabileceğine dair ihtimali zayıflatmakta, ayrıca Sidyma yazıtında kutsal alan veya tapınağa işaret eden herhangi bir ifade de bulunmamaktadır.

⁵⁶³ A.e., no. 182.

Diğer yandan herhangi bir lokalizasyon bilgisi vermeyen ancak Lykia bölgesine ait olduğu tahmin edilen yazıtımızda bahsedilen isimlerden, taşıdığı önem bakımından öncelikle Symmasis⁵⁶⁴ ve karısı Mamma⁵⁶⁵ ile aile üyelerinin (özellikle oğulları Hermaphilos, Symmakhos ve Kleinos)⁵⁶⁶, sonrasında ise isimleri geçen diğer şahısların bağlantılı oldukları kentin veya yörenin ortaya çıkarılması sözü edilen Helios tapınağının yerinin saptanabilmesinde ya da en azından daha sağlıklı tahminlerin yapılabilmesinde şüphesiz büyük yarar sağlayacaktır. Ancak bu noktada da karşılaşılabilecek en önemli zorluk kuşkusuz pek çok şahıs isminin çoğu zaman sadece belli bir bölgeye özgü olmaması ve başka yerlerde de kullanılabilmesidir. Bu nedenle özellikle belirli bir bölgede ya da kentte yaygın olarak kullanıldığı bilinen bazı isimlerin yazıttaki önem derecesi ve miktarının yazıtın ait olduğu bölge ve hatta kentin tespit edilebilmesine yönelik önemli ipuçları sağlayabileceğini göz önünde bulundurmak gerekir. Bu bağlamda yazıtımızda işaret edilen Helios tapınağının ya da kutsal alanının Letoon yakınlarında yer alması ihtimaline yönelik ipuçlarından birisi ise Letoon'un kuzeyinde bulunan Ksanthos ve biraz daha yukarıdaki Tlos kentlerinde elimizdeki yazıtta yer alan bazı şahıs isimlerine sıkça rastlanmasıdır. Nitekim yazıtımızda geçen Bellerophonteios, Sarpedonios ve Iobateios gibi bazı aile isimlerinin özellikle Lykia bölgesiyle bağlantılı oldukları anlaşılmakta olup, görebildiğimiz kadarıyla bunlardan Bellerophonteios'a Tlos'ta, Sarpedonios'a Tlos ve Ksanthos'ta, Iobates'ten türetme Iobateios'a da yine özellikle Ksanthos ve ayrıca Tlos'taki bazı yazıtlarda daha ağırlıklı olarak rastlanmaktadır⁵⁶⁷. Bununla birlikte Sarpedon ismine Tlos ve Ksanthos'un dışında bölgedeki Aperlai, Lydai, Patara, Kadyanda, Arneai, Arykanda, Idebessos, Rhodiapolis, Olympos, Myra, Isinda gibi

⁵⁶⁴ Symmasis ismine bölgedeki Tlos ve Myra (Kocademre) kentlerinde rastlanmaktadır bkz. <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main>.

⁵⁶⁵ Mamma ismine ise Arsada'da (Arsa) rastlanmaktadır, bkz. <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main>. Ancak Symmasis ve Mamma şahıs adlarının yazıtta geçen diğer aile üyeleriyle beraber bölgedeki kentlerde kullanılıp kullanılmadığının detaylı şekilde incelenmesi gerekir.

⁵⁶⁶ Bu arada kendileri Anadolu kökenli birer isim taşıyan Symmasis ve Mamma'nın oğullarına Yunan kökenli isimler koymuş olmaları dikkat çekici olup, bu durumu bölgedeki akkültürasyon sürecine dair önemli bir ipucu olarak görmek mümkündür. Söz konusu çocuklardan Hermaphilos'a Ksanthos ve Pinara'da; Symmakhos'a Telmessos, Arsada, Tlos ve Ksanthos'ta; Kleinos'a ise bölge dışındaki Iasos (Karia), Teos (Ionia), Kapu Dağ (Mysia) gibi kentlerde rastlanmaktadır, bkz. <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main>.

⁵⁶⁷ Bu isimler ile yazıtta geçen Yunanlı ve Anadolu kökenli diğer şahıs adları için bkz. Köse-Tekoğlu, **a.g.e.**, s. 63 ve özellikle s. 74-75.

kentlerde de rastlanıldığını belirtmemiz gerekir. Diğer yandan yazıtta geçen Hermolukhos ismine Telmessos, Karmylessos, Ksanthos, Tlos, Kadyanda, Araksa, Akalissos, Simena; Sortias’a Arsada ve Tlos; Midas’a Hippokome, Ksanthos, Tlos, Arneai, Olympos, Hephaistion, Tyriaion, Onobara, Kibyra; Epigonos’a Telmessos, Patara, Pinara ve Kibyra; Hermokles’e de Hoyran gibi kentlerde rastlamak mümkündür⁵⁶⁸.

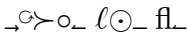
Bunların yanı sıra az önce vurguladığımız üzere Phaselis’teki 1 no.’lu yazıtta Helios yemin tanrısı vasfıyla Zeus, Ge ve Tykhe ile birlikte anılmakta, elimizdeki yazıtta ise anlaşılmayı gözetten tanrı olarak sadece Helios’un adı verilmektedir. Bu durumda yazıtımızda adı geçen Helios’un, Phaselis’te yemin tanrısı olarak birlikte anıldığı diğer tanrılardan bağımsız şekilde yani kendine ait bir tapınağa ya da kutsal alana sahip olduğunu ileri sürmek mümkündür. Yukarıda değindiğimiz Phaselis’teki 2 no.’lu yazıtta da Helios tek başına anılmamakta ve onun hemen ardından “diğer tanrılar” şeklindeki bir ifadeye yer verilmektedir. Buna karşılık Mausollos ve Phaselis arasındaki antlaşmada Helios’un Zeus, Ge ve Tykhe ile birlikte anılması Helios’un bu tanrılarla ortak bir tapınımını zorunlu kılmamakta, zira bu kentle ilgili bölümde değindiğimiz gibi bu tür yemin formüllerinde Helios’un genellikle başka tanrılarla birlikte çağırıldığı ve özellikle de Zeus-Ge-Helios üçlemesinin yaygın şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Bunun yanı sıra daha önce değindiğimiz Arykanda’daki Helios tapınağıyla bağlantılı buluntularda ise sadece Helios’un ismi yer almakta ve onunla birlikte başka bir tanrıya rastlanmamakta, bu nedenle de söz konusu tapınağın sadece Helios’a ait olduğu tahmin edilmektedir.

Yazıtımızda yer alan ve bölgedeki Helios kültüne ilişkin bir başka önemli bilgi ise⁵⁶⁹ faizden elde edilen gelirin bir kısmıyla her yıl Loios (Loos, ℓ ο_)⁵⁷⁰ ayının 25. gününde ve üç yılda bir Helios’a Symmasis ve eşi Mamma’yı kutsaması için kurban kesileceğinin ve o gün Symmasis ve eşi Mamma’nın adına şenlikler düzenleneceğinin belirtilmesidir. Görebildiğimiz kadarıyla bu bilgiyi Lykia

⁵⁶⁸ Bkz. <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main>.

⁵⁶⁹ Bkz. B yüzü, satır 13-22.

⁵⁷⁰ Loos Makedonia kökenli bir ay ismi olup yaklaşık olarak Ağustos ayına tekabül etmektedir.

bölgesinde rastladığımız Helios kültüne ilişkin en açık ifade olarak değerlendirmek mümkündür. Bilindiği gibi Helios’a ait kutsal alanlarda (bunlara örnek olarak Tainaron⁵⁷¹, Girit’teki Gortyn⁵⁷² ve Apollonia⁵⁷³ gösterilebilir) beslenen koyun ve sığır sürüleri içindeki hayvanlardan en iyileri bu tanrıya kurban edilirdi. Helios’la ilgili kurban gelenekleri hakkındaki en eski bilgilerin başında ise şüphesiz Homeros’taki anlatımlar gelmektedir. Nitekim beyaz bir koyunun kurban için seçilmesi⁵⁷⁴ ve Zeus ile Helios için bir yaban domuzunun kurban edilmesine⁵⁷⁵ ilişkin aktarımlar bu konuda büyük önem taşımaktadır. Rhodos’taki Netteia’dan da şeklinde buna benzer bir anlatım bilinmektedir⁵⁷⁶.

Bunların yanı sıra Arykanda kentindeki Helios kültünden bahsettiğimiz bölümde değindiğimiz üzere Helios’un gökyüzünde seyahat ederken kullandığı *quadriga*’yı (=dört atlı araba) çektiklerine inanılan atlardan dolayı da atların ve olasılıkla bunların beyaz olanlarının Lakonia’daki Taleton’da kurban edildiğini bazı antik kaynaklar dile getirmektedir. Rhodos’ta da Helios için bir *quadriga*’nın denize atılarak batırıldığına dair bilgiler mevcuttur. Bunun yanı sıra Arkadia’daki beyaz atların kurban edilmesi geleneğinin de yine Helios kültüyle bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Bu uygulama büyük olasılıkla güneşin akşamları denizde batıp gözden kayboluşunu simgelemektedir. Yunanlılar tarafından bir *quadriga*’da yolculuk ettiğine inanılan Helios’a at kurban etme geleneğinin Pers’ler ve Massaget’lerdeki uygulamalarla yakın bir benzerliği olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle bazı araştırmacılar tarafından, Yunanlıların bu konuda Pers’leri taklit ettikleri ileri sürülmüştür. Rhodos’taki bir başka ritüel çerçevesinde ise Helios için keçi kurban edildiği bilinmektedir⁵⁷⁷. Ancak Helios için gerçekleştirilen kurban törenleriyle ilgili bu bilgiler ne yazık ki elimizdeki yazıt için yeterince açıklayıcı olamamaktadır, zira söz konusu yazıtta Helios adına ne tür bir kurban töreninin gerçekleştirileceğine ve hangi hayvanın kurban edileceğine ilişkin herhangi bir ipucu

⁵⁷¹ Jessen, **a.g.e.**, s. 71.

⁵⁷² **A.e.**

⁵⁷³ Herodotos, **a.g.e.**, IX, 93.

⁵⁷⁴ Homeros, **a.g.e.**, III, 104.

⁵⁷⁵ Homeros, **a.g.e.**, XIX, 197, 254.

⁵⁷⁶ Jessen, **a.g.e.**, s. 71.

⁵⁷⁷ **IG** XII, 1, no. 892.

verilmemekte sadece bu tanrı için belirlenen tarihte kurban kesileceği belirtilmektedir.

Ancak elimizdeki yazıtta elde edilen verilerin büyük olasılıkla Lykia ve Rhodos arasındaki ilişkiyle bağlantılı olduğunun belirtilmesi, ayrıca Lykia bölgesindeki Helios ile ilgili buluntuların da büyük ölçüde Rhodos ile bağlantılı olduğunun düşünülmesi⁵⁷⁸ Helios'un en önemli kült merkezleri arasında gösterilen Rhodos adasını ve buradaki az önce değinilen kültürel uygulamaları akla getirmektedir. Bilindiği üzere İ.Ö. 408 yılında Lindos, Kamiros ve Ialysos kentlerinin bir araya gelmeleriyle yeni Rhodos kenti kurulmuş ve güneş tanrısı Helios bu kentin koruyucu tanrısı olarak kabul edilmiş, ardından da yaygın biçimde kent sikkeleri üzerinde tasvir edilmiştir. Bu dönemden önce ise adadaki Helios kültüne işaret eden herhangi bir yazıt ya da arkeolojik buluntuya rastlanmamıştır. Sadece bazı mitolojik anlatımlarda tanrının erken dönemlerden itibaren Rhodos'la olan bağlantıları göze çarpmaktadır⁵⁷⁹. Helios'un bu kentte tapınım görmesiyle ilgili olarak yeni kurulan kentin olduğu bölgede eski bir Helios kutsal alanının bulunduğu, böylelikle de Rhodos'luların Helios'u adanın koruyucu tanrısı olarak kabul ettiğine dair yorumlar da mevcuttur⁵⁸⁰. Bunun yanı sıra Helios vatandaşların kişisel olarak saygı duydukları bir tanrı olmaktan çok resmi anlamda Rhodos kentinin baş tanrısı olarak ön plana çıkmaktadır. Antik kaynaklarda son derece kısıtlı ipuçları bulunan⁵⁸¹ Rhodos kentindeki Helios kutsal alanıyla ilgili olarak son zamanlarda yapılan kazılar ise söz konusu kutsal alanın genişliğinin büyük bir tapınak için yeterli olmadığını, bu nedenle olasılıkla Helios için bir açık hava tapınımının söz konusu olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra Helios rahiplerinin ve Helios onuruna düzenlenen oyunlarda galip gelenlerin isimlerinin zikredildiği pek çok yazıt güneş tanrısının burada yaygın şekilde tapınım görmüş olduğunu belgelemektedir. Diğer yandan Rhodos'ta bulunan ve antik dönemde dünyanın yedi harikasından biri sayılan ünlü Rhodos Helios heykelinin de bu tanrıya “özgür kılan”

⁵⁷⁸ Matern, **a.g.e.**, s. 18, not 144.

⁵⁷⁹ H. Zusanek, **Rhodos und Helios**, 1994, s. 189, 361 vd., 416 vd.

⁵⁸⁰ H. van Gelder, **Geschichte der alten Rhodier**, 1900 (1979), s. 291 vd.

⁵⁸¹ Bu kaynaklarda Helios'a ait bir *temenos*'tan ya da bir *hieron*'dan söz edilmekte, tanrıya ait tapınakla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz. **A.e.**, s. 292; Matern, **a.g.e.**, s. 11, not 63.

adıyla adandığı bilinmektedir⁵⁸². Ancak yukarıda vurguladığımız gibi yazıtımızda ne tür bir kurban töreninin gerçekleştirileceği ve hangi hayvanların kurban edileceği belirtilmediğinden belirli bir karşılaştırma yapma olanağımız ne yazık ki bulunmamaktadır. Diğer yandan Rhodos'ta tanrının onuruna düzenlenen ve araba yarışları, gençler için güreş müsabakaları, büyükler için *pentathlon* ve meşale koşularının, bunların yanı sıra çeşitli müzik yarışmalarının, kurban törenlerinin ve dinsel alayların da tertip edildiği *Büyük Halieia* şenliklerinin dört yılda bir ve ikinci *Panamos* ayında gerçekleştirildiği, bunların daha küçük kapsamlı olanlarının ise diğer yıllarda düzenlendiği bilinmekte olup⁵⁸³, bu bilgiler elimizdeki yazıtla karşılaştırıldığında takvim de dahil olmakla beraber büyük bir benzerliğin bulunmadığı görülmektedir. Zira yazıtımızda Helios için kurban törenlerinin her yıl Loios ayının 25. günü ve üç yılda bir gerçekleştirileceği, ayrıca yine üç yılda bir söz konusu kurban törenlerine ilave olarak Symmasis ve Mamma'nın adına şenlikler düzenleneceği anlatılmaktadır. Rhodos'ta *Büyük Halieia* şenliklerinin dört yılda bir ve ikinci *Panamos* ayında düzenlenmesi ise yazıtımızla dinsel takvim bakımından bir benzerlik olma ihtimalini zayıflatmaktadır. Diğer yandan Rhodos'taki *Küçük Halieia*'ların diğer yıllarda da düzenlenmesini yazıtımızda geçen "her yıl" şeklindeki ifadeyle karşılaştırmak mümkündür. Bununla birlikte Rhodos'taki Helios şenlikleriyle yazıtımızda bahsedilen kutlamalar arasındaki en büyük fark ise şüphesiz elimizdeki yazıtta üç yılda bir Helios'a kurban kesileceğinin bildirilmesi ancak bu dönemde gerçekleştirilecek şenliklerin Symmasis ve Mamma adına kutlanacağını vurgulanmasıdır, zira Rhodos'taki her iki şenliğin de bizzat Helios'un onuruna düzenlendiği bilinmektedir. Özellikle bu bakımdan yazıtta bahsedilen şenliklerin Rhodos'taki *Halieia* şenlikleriyle bir benzerliğinin bulunduğunu düşünmek pek mümkün görünmemektedir. Diğer yandan yazıtta her yıl Symmasis ve Mamma'nın *heroon*'undaki sunağın üzerinde adak olarak koyun ve keçi kurban edileceğinin bildirilmesi ise yine Rhodos'taki bir uygulamayı akla getirmektedir. Zira yukarıda değindiğimiz üzere Rhodos'ta da Helios için keçi kurban edildiği bilinmektedir. Ayrıca Tainaron, Girit'teki Gortyn ve Apollonia gibi Helios'a ait kutsal alanlarda beslenen koyun ve sığır sürüleri içindeki hayvanlardan en iyilerinin bu tanrıya

⁵⁸² Jessen, **a.g.e.**, s. 72.

⁵⁸³ **A.e.**, s. 67.

kurban edildiğine, *Ilias*'ta da yine bu tanrı için beyaz bir koyunun kurban için seçildiğine daha önce işaret etmiştik. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus yazıtta koyun ve keçinin adak olarak Helios'a mı yoksa Symmasis ve Mamma için mi kesileceğinin açıkça belirtilmemiş olmasıdır. Ayrıca koyun ve keçi kurbanının sadece bu tanrıya özel bir kurban şekli olmadığını da belirtmemiz gerekir. Bununla birlikte yazıtın genelinde Helios'un bu bölgede yaşayan insanlar için büyük önem taşıdığının açıkça anlaşılması söz konusu *heroon*'daki sunağın üzerinde gerçekleştirileceği bildirilen koyun ve keçi kurbanının ölü kültü çerçevesinde Symmasis ve Mamma için olmayabileceğini, söz konusu kişilerin mezarlarının Helios tarafından korunmasını garanti altına almak gibi bir düşünceyle bu kurbanların aslında Helios'a sunulacağı olasılığını düşündürmektedir. Ancak yazıtın devamında daha sonra değineceğimiz üzere söz konusu mezarın korunması amacıyla bölgede rastlanan başka örneklerdeki gibi Helios'un anılmaması ve mezar kurallarına aykırı davranacaklar için yalnızca bir para cezasının öngörülmesi bu görüşü zayıflatmaktadır. Bununla beraber söz konusu *heroon*'da yapılması istenen bu kurban törenlerinin takvimi ise Helios için her yıl kurban kesileceğini bildiren yazıttaki diğer ifadeyle benzerlik göstermektedir. Ancak *heroon*'da gerçekleştirilecek kurbanların hangi ay ve güne denk geleceği açık şekilde belirtilmemektedir. Yazıtın devamında ise bu kurban töreni anlatıldıktan sonra “*diğer otuz günde... dini görevleri yerine getirsinler*” şeklindeki ifade söz konusu kurban ritüelinin ayın başında veya sonunda gerçekleştirilmiş olabileceğini düşündürdüğünden, her yıl Loios ayının 25. günü Helios'a kurban kesileceğini bildiren diğer ifadeyle tam bir örtüşmenin söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte hem her yıl hem de her üç yılda bir Symmasis ile Mamma'nın Helios tarafından kutsanması amacıyla kurban kesileceğinin belirtilmesi ise, bu kişilerin *heroon*'unda gerçekleştirilecek koyun ve keçi kurbanlarının aynı amaçla Helios'a sunulmak istenmiş olabileceği ihtimaline kanımızca katkıda bulunmaktadır.

Yazıtımızda geçen Helios ile ilgili son ifade ise yine tanrının yazıtta sözü edilen finansal konuyla ilgili olarak yine gözetici ve günahkârları cezalandırıcı fonksiyonunu vurgulamaktadır⁵⁸⁴. Bu ifadeyle hiç kimsenin Bakır Para Kasasına emanet edilen parayı çalamayacağı, el koyamayacağı ve başka amaçlarla kullanamayacağı belirtilmekte ve ardından bunlardan herhangi birini gerçekleştirecek olanların Helios ve diğer tanrıların karşısında günahkâr olacakları belirtilmekte ve buna ilave olarak çaldıklarının iki mislini geri ödemekle cezalandırılacakları vurgulanmaktadır. Yazıtın A yüzünde anlaşma maddelerine uyulmaması durumunda Helios rahiplerine para cezası öngörülürken, burada biraz daha farklı olarak kasada duran paranın çalınması, el koyulması veya başka amaçlarla kullanılması durumunda para cezası yerine Helios karşısında günahkâr olacakları belirtilmekte olup, yalnızca aldıkları paranın iki katını geri vermeleri gerekeceği bildirilmektedir⁵⁸⁵. Buradan hareketle Helios ile bağlantılı iki farklı suç ve cezalandırma yönteminin söz konusu olduğu sonucuna varmak mümkündür. Birincisinde anlaşma maddelerine gereği gibi riayet edilmemesi durumunda Helios rahiplerine ödenecek bir para cezası öngörülmekte, ikincisinde ise söz konusu parayla ilgili hırsızlık, el koyma veya başka amaçlarla kullanma gibi (ki bunu kişisel işlerde kullanma ya da tanıdıklara dağıtma şeklinde yorumlamak mümkündür) durumlarda suçluların Helios ve diğer tanrılar karşısında günahkâr sayılacakları açıklanmakta fakat diğer suçun aksine Helios'un rahiplerine ödenecek bir para cezasından söz edilmemektedir. Bu da bize anlaşma hükümlerine uyulmaması halinde bir para cezasının söz konusu olduğunu, ancak hırsızlık ya da el koyma gibi durumlarda suçluların doğrudan doğruya Helios ile diğer tanrıların lanetiyle karşı karşıya bırakıldıklarını ve söz konusu kişilerin dinsel anlamda günahkâr olacaklarının belirtilmesiyle paradan çok daha ağır bir cezayla karşı karşıya kalacaklarının bildirildiğini ve böylelikle bu gibi olaylara karşı daha büyük bir caydırıcı etki yaratılmaya çalışıldığını göstermektedir. Belki de bu suç tipinde Helios rahiplerine yüklü de olsa bir ödeme yapılmasının suçun kefarecini

⁵⁸⁴ Bkz. C yüzü, satır 6-10.

⁵⁸⁵ Bu noktada belirtmemiz gerekir ki yazıtta geçen “*ne kadar çalarlarsa iki mislini geri ödesinler*” ifadesini Helios rahiplerinden açık şekilde söz edilmemesi nedeniyle paranın çalındığı yere geri ödeme yapılacağı şeklinde değerlendirmek bizce de uygun görünmektedir krş. Köse-Tekoğlu, **a.g.e.**, s. 78.

karşılayamayacağına ya da hırsızların çaldığı kirli paranın Helios tapınağına girmesinin doğru olmayacağına inanılmış ve bu nedenle de söz konusu suç tipi için tapınağa yapılacak bir ödeme yerine bu kişilerin dinsel anlamda Helios'a ve diğer tanrılara karşı sorumlu olmalarının daha uygun ve etkili bir ceza olacağı düşünülmüş olmalıdır. Aslında söz konusu iki suç tipine Helios ile ilgili olarak farklı cezaların öngörülmüş olması, yani daha hafif sayılabilecek suçlara para cezasının, açıkça daha ağır olan suçlara ise paranın yanında (Helios rahiplerine ödenmemek kaydıyla) doğrudan doğruya Helios ve diğer tanrılara karşı sorumlu olma cezasının verilmesi o dönemde yaşayan insanlar için Helios'un günahkâr olma düşüncesinin paradan daha ağır bir ceza olarak algılanmış olduğunu göstermekte ve Helios tapınıminin söz konusu bölgedeki önemine işaret etmektedir. Bununla beraber daha ağır görülen ikinci suç tipinde de Helios ve diğer tanrılar karşısında günahkâr olma cezasının ayrıca çalınan miktarın iki katının geri verilmesi şeklindeki para cezasıyla desteklenmiş olduğunu da gözden kaçırmamak gerekir. Zira günümüzde olduğu gibi muhtemelen söz konusu dönemde de kimi insanlar için işledikleri suç karşılığında ödeyecekleri para cezaları manevi anlamdaki diğer ceza türlerinden (tanrı karşısında suçlu olma ve gelecek cezayı bekleme, toplum önünde rezil olma ve dışlanma, vicdani rahatsızlık vb.) çok daha caydırıcı olmuş olmalıdır. Bu nedenle elimizdeki yazıtta bölgede yaşayan insanların Helios'a ve diğer tanrılara karşı belirli bir çekince içinde oldukları anlaşılmakla beraber her iki suç tipi için de para cezasının öngörülmüş olmasını ve ayrıca suç işleyenlerin Helios karşısında günahkâr sayılacakları gibi ciddi bir uyarıya yine para cezasının ilave edilmiş olmasını makul karşılamak ve bunu Helios'a karşı duyulan saygının çok güçlü olmayışı şeklinde yorumlamaktansa bazı insanlar için para hırsının ve onu kaybetme endişesinin tanrı korkusundan ağır basmasının söz konusu dönemdeki bir yansıması olarak değerlendirmek gerekir.

Antik dönemde gökyüzü ve yeryüzü gibi tabiattaki diğer büyük güçlerin yanı sıra Helios'un insanların yaptıkları işlerin ve zararlı davranışların her zaman takipçisi olduğuna ve işlenen günahları cezalandırdığına inanılmıştır. Bunda da güneşin yeryüzündeki her şeyi aydınlatması nedeniyle günahların gizlice işlenmesine engel olmak gibi önemli bir özelliğe sahip olduğuna inanılması etkili

Helios'un günahkârları cezalandıracağına dair inanışlara ilişkin Lykia bölgesindeki diğer önemli ipuçları ise kuşkusuz başka bölgelerde de rastlandığı üzere mezarlara karşı işlenecek suçları önlemek amacıyla bu tanrının mezar yazıtlarında koruyucu-cezalandırıcı vasfıyla anılmasıdır. Nitekim ilgili bölümlerde değindiğimiz gibi Lykia bölgesinde yer alan kentlerden Kibyra'da mezara karşı suç işleyecek kişilerin Helios ve Selene'ye, Oinoanda'da Helios, Selene ve bütün yer altı yanrılarına (yıklş. Roma imparatorluk dönemi), Tyriaion'da Helios ve Selene'ye, Yapraklı'da Helios ve bütün tanrılara karşı sorumlu olacağından söz edilmekte (Roma imparatorluk dönemi) ve Helios'un günahkârları cezalandıracağına olan inancın mezar hukuku çerçevesinde de canlılığını koruduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda elimizdeki yazıtta gözümüze çarpan önemli bir husus ise Helios'un yazıtta günahkârları cezalandıracağına ilişkin inanışın izlerini parasal konularda işlenebilecek suçlara yönelik olarak görmemize karşılık Symmasis ve Mamma'nın mezarının korunması konusunda elimizdeki bu oldukça erken tarihli örnekte Helios'un mezar koruyucu vasfıyla yer almaması ve mezara karşı suç işleyecek kişilerin 100 *drakhmi*'lik bir para cezasına çarptırılacaklarının belirtilmesidir. Bu durumda Lykia bölgesine ait elimizdeki mezar yazıtlarıyla ilgili örneklere bakıldığında daha geç döneme tarihlendirilen yazıtlarda Helios'un mezar koruyucu özelliğiyle yer aldığını ancak bu yazıtlarda para cezasından söz edilmediği, elimizdeki Hellenistik dönem yazıtında ise parasal konulardaki suçlara karşı Helios'un cezalandırıcı yönünün vurgulandığı, ancak mezarı koruma amaçlı olarak bu tanrıya yer verilmediği ve bir para cezasıyla yetinildiği görülmektedir. Ayrıca mezara karşı işlenecek suç için belirlenen para cezasının da finansal konulu anlaşmanın kurallarına uymayacaklar için belirlenen ve Helios rahiplerine ödeneceği belirtilen 1000 *drakhmi*'lik para cezasının yanında oldukça düşük kaldığı da dikkati çekmektedir. Ancak söz konusu mezarın korunması görvinin Helios'a verilmemiş olmasını yukarıda değindiğimiz gibi tanrının bu bölgedeki kültünün yeterince güçlü olmadığı şeklinde yorumlamak kanımızca doğru değildir. Zira daha önce değindiğimiz Phaselis'te bulunmuş olan ve oldukça erken döneme ait (İ.Ö. 4. y.y. ortaları) 1 no.'lu yazıtta Helios yemin tanrısı vasfıyla anılmakta bu da onun kentte bir baş tanrı konumunda olduğunu göstermektedir. Ayrıca yine bu kentte aynı döneme tarihlenen bir başka yazıtta da Helios'un bir rahibinden söz edilmekte böylelikle de

bu tanrının Phaselis'te resmi anlamda kabul görmüş kültürel bir tapınımına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Lykia'da Helios kültünün önemini ortaya koyan söz konusu örnekler dikkate alındığında elimizdeki yazıtta Helios'un mezar koruyucu vasfıyla yer almamış olmasını bu tanrıya ait kültün zayıflığı şeklinde değerlendirmenin doğru olmayacağı anlaşılmaktadır. O halde Helios'un Lykia'daki başka örneklerde mezar koruyucu olarak belirmesine karşılık yazıtımızda bu vasfıyla vurgulanmamasının nedenleri ne olabilir sorusuna yanıt aramak gerekmektedir. Bunun için ileri sürebileceğimiz ilk görüş yazıtımızın ait olduğu kentte yazıtın tarihlendiği dönem için (İ.Ö. 2.y.y.) bu tür bir geleneğin henüz mevcut olmayabileceği ihtimalidir, ancak kentin ismi ve lokalizasyonu hakkında herhangi bir bilgi sahibi olmadığımızdan bu görüş bir varsayımdan öteye gitmemektedir. İkinci ihtimal ise daha önce belirttiğimiz üzere yazıtın B yüzünde belirtildiği üzere Symmasis ve Mamma'nın *heroon*'undaki sunakta adak olarak koyun ve keçi kurban edilmesinin Helios ile ilişkilendirilmesi ve dolayısıyla bu tanrının kendisi için kurban kesilen mezarı bir tür koruma altına aldığına inanılmış olmasıdır. Ancak bu ihtimal C yüzünde görüldüğü gibi tanrının mezarı koruma fonksiyonunun açıkça belirtilmemiş olması nedeniyle oldukça zayıftır. Son olarak yazıtın ait olduğu kentte mezarlara karşı işlenen suçların söz konusu dönemde fazla yaygın olmadığı ve bu nedenle de Helios'un mezar koruyucu olarak özellikle anılmasına gerek duyulmadığını düşünmek de mümkündür. Nitekim mezarla ilgili uyulması istenen kuralın çiğnenmesi durumunda verilecek cezanın, yazıtın esas konusunu oluşturan finansal anlaşmanın maddelerini ihlal edenlerin ödeyeceği cezanın yanında oldukça düşük kalması da (1000 *drakhmi*'ye karşılık 100 *drakhmi*) bu olasılığı güçlendirmektedir.

3. PAMPHYLIA BÖLGESİ

3.1. Ana Çizgileriyle Pamphylia Bölgesinin Tarihi ve Tarihi Coğrafyası

Pamphylia bölgesi antik dönemde doğuda Kilikia Trakheia (dağlık Kilikia), batıda Lykia, kuzeyde ise Pisidia bölgeleriyle çevrilmiş olup, güneyinde ise Pamphyllion Pelagos (Antalya Körfezi) yer almaktadır. Bölgenin batı sınırı yaklaşık olarak Olbia (Hurma ?) kentinden başlamakta, doğu sınırında ise Melas ırmağı (Manavgat) ve Korakesion (Alanya) kenti bulunmaktadır. Bölgenin kuzeyde Pisidia ve kuzeydoğuda Isauria bölgeleriyle olan sınırını ise genel olarak Toros dağları belirlemektedir.

Pamphylia bölgesinde yaşayan halkın *Luwi* kökenli olduğu ve İ.Ö. 2. binyılın 2. yarısında bölgenin bir kısmının *Tarhuntassa* adını aldığı bilinmektedir. İ.Ö. 1300'lerden itibaren ise Pamphylia'ya Yunanistan'dan Akha göçleri başlamıştır. Bununla bağlantılı olarak bölgenin adını söz konusu göçmenlere önderlik edenlerden birisi olan Mopsos'un kızı Pamphylia veya kızkardeşi Pamphyle'den aldığı inanılmaktadır. Pamphylia'da konuşulan dil ise bir Arkadia diline benzeyen Yunan lehçesi olmakla birlikte bölgenin doğusundaki Side kentinde olduğu gibi ayrıca eski bir Anadolu dilinin konuşulduğu da bilinmektedir. Buna dayanılarak Pamphylia'lıların yerel *Luwi* kökenlilerle Arkadia'lıların bir karışımından oluştuğu düşünülmektedir.

Pamphylia bölgesi özellikle bereketli tarım arazilerine sahip olması ve bunun yanı sıra deniz ulaşımı açısından da önemli bir konumda bulunması nedeniyle çok eski çağlardan itibaren yerleşim görmüştür. Bölgenin geçmişi Paleolitik döneme kadar uzanmakta olup, İ.Ö. 13. y.y.'dan itibaren Hitit metinlerinde Mukşuş olarak anılan Mopsos'un önderliğindeki Yunanlılar tarafından iskân edilmeye başlandığı tahmin edilmektedir. İ.Ö. 7. y.y.'ın başlarında Aiol kökenli göçmenler gelmeye başlamış ve bunlar Side'ye yerleşerek Arrianos'un anlatımına göre burada konuşulan

yerel lehçeyi benimsemişlerdir. Pamphylia bölgesi İ.Ö. 545 yılında Pers egemenliğine girmiş, İ.Ö. 522-486 yılları arasında Pers'lere vergi ödemek durumunda kalmıştır. İ.Ö. 425 yılına ait Attika-Delos deniz Birliği listelerinde Perge, Aspendos ve Sillyon'un isimlerine rastlanmaktadır. İ.Ö. 334'te Büyük İskender tarafından ele geçirilen Pamphylia bölgesi daha sonradan Lykia ile birlikte Antigonos'un egemenliğine geçmiştir. İ.Ö. 301 yılındaki Ipsos Savaşı'nın ardından Seleukos'lar ve Ptolemaios'lar arasındaki mücadeleye konu olan bölge İ.Ö. 188 Apameia Barışı ile birlikte Antiokhos III'e bırakılmış, ancak Aspendos, Side ve Sillyon kısa zamanda özgürlüklerine kavuşmuştur. Bölgenin batısındaki (Kestros ırmağının batısı) kısa süreli (İ.Ö. 197-133) Pergamon egemenliğinin ardından Attalos III tarafından Roma'ya bırakılmış, onlar da bölgeyi Kappadokia krallığına vermişlerdir. Bunun ardından bölgede korsanlık hareketleri baş göstermiş, özellikle Side kenti korsanların merkezi durumuna gelmiştir. Bunun üzerine İ.Ö. 102 yılında Roma korsanlarla mücadeleye başlamış ve bu bağlamda Pisidia, Lykia, Lykaonia ve Pamphylia'nın dahil olduğu Kilikia Eyaletini kurmuştur. Özellikle İ.Ö. 78 yılından sonra alınan tedbirlerle bölge huzura kavuşturulmuş, İ.Ö. 25 yılında ise başlıca bir eyalet haline getirilmiş, İ.S. 43 yılında da Claudius tarafından Lykia-Pamphylia eyaletine dahil edilmiştir. Bölge İ.S. 2.-3. y.y.'larda önemli ölçüde gelişme göstermiş, ancak bu dönemden itibaren Roma'nın zayıflamasıyla birlikte giderek gücünü yitirmeye başlamıştır.

Bölgenin batı kısmındaki başlıca kentler Olbia (Hurma ?) ve bunun batısındaki Trebenna (Çakırlar)'dır. Bu kentlerin doğusunda ise bölgenin en önemli kenti durumundaki Attaleia (Antalya) yer almaktadır. Attaleia kenti Pergamon kralı Attalos II Philadelphos tarafından (İ.Ö. 159-138) kurulmuştur. Kentin kuruluş amacı bu dönemde özgür bir kent olan Side'ye karşı Pergamon'un bölgedeki denetimini korumaya yöneliktir. İ.Ö. 133 yılından sonra bir süre korsanların eline geçen kent Hadrianus (İ.S. 117-138) dönemiyle birlikte gelişme göstermiştir. Attaleia'nın güneydoğusunda Magydos (Lara/Karpuzkaldıran) yer almakta, buranın kuzeydoğusunda ise Perge (Murtına) kenti bulunmaktadır. Hitit İmparatorluk döneminde bu kentin *Parha* olarak anıldığı bilinmektedir. Buna karşılık kentin erken

dönemleri hakkındaki bilgiler yetersizdir. Perge İ.Ö. 334'te Büyük İskender'e teslim olmuş, İ.Ö. 188 Apameia Barışı'nın ardından Seleukos'ların, daha sonra da Pergamon'un denetimine girmiş, İ.S. 1.-2. y.y.'larda ise oldukça gelişmiştir. Perge'nin doğusunda geçmişi İ.Ö. 4. y.y.'a uzanan ve Büyük İskender'e karşı koyabilen Sillyon (Yanköy), Sillyon'un doğusunda ise yine bölgenin önemli kentlerinden olan Aspendos (Belkıs) yer almaktadır. Kentin İ.Ö. 5. y.y. sikkelerinde ismi *Estwediys* olarak geçmekte, bu ismin de geç Hitit beyliklerinden birisi olan Karatepe'nin kralı *Asitawanda* ile bağlantılı olabileceği düşünülmektedir. İ.Ö. 5. y.y.'ın sonlarında Akhaimenid'lerce kullanılan bir üs durumunda olan kent İ.Ö. 334 yılında Büyük İskender'in eline geçmiş, İ.S. 2.-3. y.y.'larda Roma imparatorluğu döneminde büyük gelişme göstermiştir.

Aspendos'un doğusundaki Side (Eski Adaliya/Selimiye) kenti ise Attaleia kurulmadan önce bölgedeki en önemli liman kenti konumundaydı. Kentin İ.Ö. 8. y.y.'ın ortalarından sonra Aiolis'ten gelen göçmenler tarafından kurulduğu söylenmekte, ancak kentin "nar" anlamına gelen ismi Side'nin eski Anadolu'lu kökenlerine işaret etmektedir. Side İ.Ö. 545'ten sonra Akhaimenid'lerin egemenliğine girmiş, ancak sikke basma özgürlüğünü korumuştur. İ.Ö. 334 yılında Büyük İskender'e teslim olan kent İ.Ö. 2. y.y.'da en parlak dönemini yaşamıştır. İ.S. 3. y.y.'ın 2. yarısından itibaren zayıflamaya başlayan kent bu yüzyılın sonlarından itibaren hızla Hristiyanlaşma sürecinin etkisine girmiştir. Pamphylia'nın önemli sayılabilecek diğer kentlerini ise şunlardır; Side'nin kuzeydoğusundaki Lyrbe (Bucakşeyhler), Alanya'nın kuzeybatısındaki Hamaksia (Sinekkalesi), Susuz dağdaki Kolybrassos (Ayasofya), Karallia (Güney Kalesi), Side'nin doğusundaki Kibyra Minor⁵⁹².

⁵⁹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Sevin, **a.g.e.**, s. 163-173 ve Hild, **a.g.e.**

3.2. Pamphylia Bölgesinde Helios Kültleri

3.2.1. Aspendos (Belkıs)

Yazıtlar

1. Helios rahipliği (Roma imparatorluk dönemi)

Buluntu yeri: Aspendos.

Literatür: D. Hereward, “Inscriptions from Pamphylia and Isauria”, **JHS** 78, 1958, s. 66, no. 11; **SEG** 27, 1960, s. 174, no. 649; H. Brandt, “Kulte in Aspendos”, **IstMitt** 38, 1988, s. 246-247. P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 16.

$$\dots \circ \rightarrow \uparrow \mapsto \ell \subset \quad \odot \rightarrow \mathbb{R}$$

$$2 \quad \leftarrow \rightleftharpoons \leftarrow \ell \quad \circ \leftarrow \dots$$

$$\bullet \circ \leftarrow \quad \bullet \leftarrow \quad \blacklozenge \quad \circ \mathbb{Z}$$

$$4 \quad \dots \swarrow \quad \searrow \bullet \quad \circ \leftarrow \hat{=} \prec \odot \ell$$

$$\ell \circ \check{S}.$$

Res. 11

Satır 1: Korbalis ismi için bkz. SEG 12, no. 487 ve 496.

Görüldüğü üzere Roma imparatorluk dönemine tarihlenen söz konusu mezar yazıtı Korbalis isimli bir kadın için yaptırılmış olup, ölen kişinin babası olan Lagos'un yerel bir isim olduğu⁵⁹³ ve Helios'un rahipliğini üstlendiği anlaşılmaktadır. Elimizdeki yazıtta söz konusu Helios rahipliğinden bahsedilmesi ise Aspendos'taki Helios kültünün varlığına ilişkin oldukça önemli bir bulgu niteliğindedir. Diğer yandan H. Brandt ise Helios kültlerinin Küçük Asya'nın güneyinde geniş bir yayılımı olduğunu belirtmekte ve pek çok bölgede Apollon ile Helios kültlerinin sıkı şekilde birbiriyle bağlantı içinde olduğunu vurgulayarak Helios'un Aspendos *pantheon*'unda yer almasının bu bakımdan şaşırtıcı olmadığını anlatmaktadır. Brandt buna ilave olarak Aspendos yazıtlarında Apollon'un isminden oluşturulmuş çok sayıda *theophor* ismin bulunduğunu ve Apollonios adına çok fazlaca rastlandığını belirterek bu *theophor* isimlerin Aspendos'ta bir Apollon kültüne işaret ettiğini, ayrıca İ.S. 3. y.y.'a ait bir sikkede de bir Apollon tasvirinin

⁵⁹³ H. Brandt, "Kulte in Aspendos", *IstMitt* 38, 1988, s. 246, not 82.

yer almasını bu kentteki Apollon kültü için önemli bir kanıt olarak görmektedir⁵⁹⁴. Bunların yanı sıra Aspendos sikkelerinde yer alan aslan tasvirlerini de Apollon ile ilişkilendiren Brandt bu örnekleri de Aspendos'taki Apollon tapınımına dair eldeki kanıtlar arasında görmektedir⁵⁹⁵. Böylelikle Brandt'ın Aspendos'taki Helios kültü ile buradaki Apollon tapınımı arasında muhtemel bir bağlantıya işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bizim de Hierapolis-Kastabala'daki 1 no.'lu yazıtta detaylıca değindiğimiz gibi Helios ve Apollon'un antik dönemde ortak özelliklerinden dolayı çoğu zaman özdeşleştirildiği bilinmekte ve her iki tanrı Anadolu'da da çoğu kez birlikte anılmaktadır. Söz gelimi Anadolu'nun değişik bölgelerinde ele geçen yazıtlardaki Helios Apollon Lairbenos, Helios Apollon Kisauloddenos, Helios Apollon Tyrimnaios şeklindeki ifadeler bu duruma örnek gösterilebilir⁵⁹⁶. Ayrıca Byzantion'da Apollon-Helios'a ait bir tapınağın varlığına dair bilgiler de bu bağlamda dikkat çekicidir⁵⁹⁷. Anakara Yunanistan'ında ise böylesi kesin bir özdeşleştirme olmamakla birlikte, daha önce değinildiği gibi Attik Apollon şenliklerinin aynı zamanda Helios'a da ait kabul edildiğini gösteren bilgiler mevcuttur. Bunun yanında, Platon'da Helios ve Apollon'un ortak bir kutsal alanından söz edilmesi de bu konu ile ilgili önemli örneklerin başında gelmektedir⁵⁹⁸. Diğer yandan Lykia bölgesinde yer alan Arykanda'daki İ.Ö. 2. y.y.'a tarihlenen 1 ve 2 no.'lu sikkelerin ön yüzlerinde Helios'un arka yüzlerinde ise Apollon Daphneus'un tasvir edildiği; Limyra'da 1 no.'lu yazıtta Helios ve Apollon'un aynı yazıtta ayrı ayrı tanrılar olarak yer aldığı, Telmessos'taki İ.Ö. 2-İ.S. 1. y.y.'lara tarihlenen 1-3 no.'lu sikkelerin ön yüzlerinde Helios'un arka yüzlerinde de Apollon'un yer aldığı bilinmekte; Patara'daki 1 no.'lu yazıtta ise Helios ve Apollon açıkça özdeşleştirilmekte ve söz konusu kentte synkretik anlamda birleştirilmiş bu tanrıya ait bir kutsal alanın mevcut olabileceği düşünülmektedir.

⁵⁹⁴ A.e., s. 246, not 87.

⁵⁹⁵ A.e., s. 246-247, not 88-90.

⁵⁹⁶ Helios Apollon ile ilgili çeşitli örnekler için bkz. Matern, a.g.e., s. 20, not 148.

⁵⁹⁷ Söz konusu tapınağın imparator Septimius Severus tarafından inşa ettirilmiş olduğu sanılmaktadır, bkz. Matern, a.g.e., s. 17, not 133.

⁵⁹⁸ Jessen, a.g.e., s. 76.

Ancak Helios ve Apollon arasındaki sıkı ilişkiyi gösteren elimizdeki tüm bu örneklerle karşılık Helios'un elimizdeki yazıtta Apollon da dahil olmak üzere yanında herhangi bir tanrı olmaksızın yer aldığı ve sadece Helios'a ait bir rahiplikten bahsedildiği açıkça görülmektedir. Bu nedenle Aspendos'taki bu örnekte varlığı ortaya çıkan Helios kültürünün Apollon ile ilişkilendirilmesi yazıtta Apollon ile ilgili herhangi bir bilginin bulunmaması nedeniyle bizce uygun görünmemekte, bilakis iki farklı tanrı olmakla birlikte pek çok benzer yönleri de bulunan Apollon-Helios özdeşliğinin veya ortak kültlerinin özellikle vurgulanmak istendiği ve her iki tanrının aynı eserler üzerinde gösterildiği pek çok örneğin tersine elimizdeki yazıtta Apollon'a yer verilmemesi kanımızca iki tanrının bu kentte birbirlerinden ayrı şekilde tapınım görmüş olduklarına işaret etmektedir. Bu konudaki görüşlerimizi destekleyen bir başka husus ise daha sonra değineceğimiz Aspendos'taki Helios kültüne işaret eden bir diğer örnek olan ve Perge'de Artemis kutsal alanına sunulan adak hediyeleriyle ilgili 1 no.'lu yazıtta geçen bir ifadedir. Burada satır 31-35'te Aspendos'lu birisinin kızının Perge Artemis'ine adak hediyesi olarak Helios heykelciği sunduğundan söz edilmektedir. Görüldüğü üzere bu ifadede de Helios yanında bir başka tanrı olmaksızın anılmakta ve Apollon ile arasında da herhangi bir ilişki kurulmamaktadır. Sonuç olarak elimizdeki yazıt aracılığıyla Aspendos'ta da Helios'a ait bir kutsal alanın mevcut olduğunu ve yazıtta Apollon ya da başka bir tanrıdan söz edilmemesi nedeniyle de bu kutsal alanın sadece Helios'a ait olduğunu düşünmek mümkün görünmektedir.

3.2.2. Attaleia ? (Antalya)⁵⁹⁹

Yazıtlar

1. Theos Helios Elegabalus’a adak (İ.S. 218-222)

Buluntu yeri: Attaleia ?

Şu anda bulunduğu yer: Antalya Müzesi, env. no. yok.

Literatür: E. Bosch, “Antalya Kitabeleri”, (Türkçeye çeviren S. Atlan), **Belleten** 11, 1947, s. 89, no. 1; G. E. Bean, “Inscriptions in the Antalya Museum”, **Belleten** 22, 1958, s. 84, no. 112; **SEG** 17, 1960, s. 165, no. 616.

□○⊙ ⇐ _ℓ

2 ↙↘ ⇐ _ℓ⊙• ⇨ ↗ ↘

~ ↕⊙_ℓ ⇨

4 ³ ← ◆ ⇨ _

○~ ⇨ _

Tanrı Helios’a meclis ve bütün halk tarafından sunulduğu anlaşılan elimizdeki bu yazıta ait E. Bosch tarafından yapılan ilk yayında yazıtın ikinci satırındaki Elegabalus ismi yer almamakta ve Helios’tan Zeus, Athena, Apollon, Artemis, Dionysos, Ares, Herakles, Sozon ve Nike ile birlikte başlı başına bir

⁵⁹⁹ Yazıtın buluntu yeri hakkında kesin bir bilgi yoktur, ancak G.E. Bean yazıtın Attaleia’ya ait olmasının mümkün görüldüğünü belirtmektedir, bkz. G. E. Bean, “Inscriptions in the Antalya Museum”, **Belleten** 22, 1958, s. 83-84.

Attaleia tanrısı olarak söz edilmektedir⁶⁰⁰. G.E. Bean ise yazıtın ikinci satırında silinmiş durumdaki Elegabalus ismine ait harflerin görülebildiğinden ve Bosch'un bu satırları gözden kaçırdığından söz ederek yazıtın imparator Elegabalus'a güneş tanrısı sıfatıyla sunulmuş olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte yazıtın ait olduğu kentte Helios kültünün imparator Elegabalus'tan bağımsız biçimde de tapınım görmüş olduğunu, yani bu kültün söz konusu imparator tarafından tesis edilmediğini ve yazıttan Elegabalus'un adının silinmesine karşılık Helios'un bırakılmasından anlaşılabileceği üzere Helios tapınıminin bu imparatorun ölümünden sonra da devam ettiğini tahmin etmek mümkündür. Şayet elimizdeki yazıtın Attaleia'ya ait olduğu kabul edilirse, aşağıda kısaca değineceğimiz üzere Attaleia'da imparator Caracalla dönemine ait bir sikke üzerinde Helios'a yer verilmesi söz konusu kentte Elegabalus'tan önce de bu tanrının resmi anlamda kabul görmüş bir kültü sahibi olduğunu açıkça belgelemektedir. Bununla birlikte G.E. Bean'in belirttiği gibi yazıtta Elegabalus'un isminin yer alması bu imparatorun Helios ile özdeşleştirilmesine dair Pamphylia'daki bir örnek olması bakımından önem taşımaktadır. Bu bölgede, elimizdeki yazıtta olduğu gibi Helios ve Elegabalus'un özdeşleştirilmesiyle ilgili olmasa da her ikisinin aynı eser üzerinde gösterildiği bir başka örnek ise kuşkusuz Pamphylia'nın doğusunda yer alan Karallia'daki 1 no.'lu sikkedir. İlgili kısımda da değineceğimiz gibi bu sikkenin ön yüzünde Elegabalus'un büstü, arka yüzünde ise Helios başında ışın tacıyla, ayakta ve yüzü sola dönük durumda görülmekte, sağ elini kaldırmakta, sol elinde ise bir meşale tutmaktadır. Bu durumda Attaleia'da Helios ve Elegabalus'un özdeşleştirildiği yazıt ile Elegabalus ve Helios'un yer aldığı Karallia'daki 1 no.'lu sikke, görebildiğimiz kadarıyla şimdilik Pamphylia'da Elegabalus ile Helios kültü arasındaki bağlantıyı ve Helios kültünün bizzat bu imparator tarafından da teşvik edilmiş olduğunu gösteren iki örnek olmaları bakımından büyük önem taşımaktadırlar. Diğer yandan söz konusu yazıtta adağın ne sebeple sunulduğuna dair bilgi yer almadığından Helios'un kent için ifade ettiği kültüsel anlam konusunda yorum yapabilmek şimdilik mümkün olamamaktadır. Ancak yazıttaki "meclis ve bütün halk" şeklindeki anlatım hem Helios'un kentte resmi anlamda kabul görmüş olduğunu açıklamakta hem de kentte yaşayan tüm

⁶⁰⁰ E. Bosch, "Antalya Kitabeleri", (Türkçeye çeviren S. Atlan), **Belleten** 11, 1947, s. 89, no. 1 ve özellikle s. 117. Bean'in bu konudaki görüşleri için bkz. Bean, **a.g.e.**, s. 84.

insanlar tarafından sevilen ve saygı duyulan bir tanrı olma özelliğini taşıdığını göstermektedir. Bununla birlikte yazıtın ilk olarak Elegabalus ile özdeşleştirilmiş olan Helios’a sunulmuş olmasını bu imparatora duyulan saygı ve çekincenin bir sonucu olarak görmek ve adağın aslında Elegabalus’a sunulmuş olduğunu ileri sürmek mümkün olsa da, yukarıda değindiğimiz gibi daha sonradan Elegabalus’un adının yazıttan silinmesine rağmen gerek Helios’un gerekse “meclis ve bütün halk” ifadesinin yerinde bırakılmış olması Helios’un bu kentte yazıtta belirtildiği şekliyle yani “meclis ve bütün halk” tarafından Elegabalus’tan sonra da tapınım gördüğünü göstermektedir. Ayrıca aşağıda değineceğimiz 1 no.’lu sikkenin yardımıyla da bu kentte Helios kültünün Elegabalus’tan önce de var olduğu bilindiğinden, söz konusu kültün bu imparator tarafından tesis edilmediği anlaşılmakta, böylece elimizdeki yazıtta Helios ile Elegabalus’un özdeşleştirilmesini imparatorun kentte belirli bir saygı gören bu tanrıyla birleştirilmek istemesi ya da bazı Roma imparatorlarının (özellikle İ.S. 193-337 yılları arasında) halk ve askerler üzerinde propaganda etkisi yaratabilmek ve kendi imparatorluk dönemlerinin güneş gibi parlak geçeceği hissini uyandırabilmek için güneş tanrısıyla identifiye edilmeleri gibi Elegabalus’un da aynı düşünceyle güneşle bir tutulmasının Pamphylia’daki bir yansıması olarak yorumlamak mümkündür⁶⁰¹.

Sikkeler

1. Caracalla dönemi (İ.S. 211-217)

Buluntu yeri: Attaleia.

Şu anda bulunduğu yer: İstanbul Arkeoloji Müzesi, env. no. 757/715.

Literatür: N. Baydur, “Yayımlanmamış Bazı Attaleia Sikkeleri”, **AnadAraş** 10, 1986, s. 447, no. 35⁶⁰².

⁶⁰¹ Nitekim bazı sikkelerde *invictus sacerdos* veya *sol propugnator* olarak adlandırılması Elegabalus’un güneş tanrısıyla özdeşleştirilmesine ilişkin örnekler arasında yer almaktadır. Elegabalus’un güneş kültüyle olan bağlantısı için özellikle bkz. Berrens, **a.g.e.**, s. 51-55.

⁶⁰² Ayrıca bkz. **BMC Lycia, Pamphylia and Pisidia**, s. 113, no. 23.

Ön yüz: Caracalla'nın büstü.

Arka yüz: Helios, ışın taçlı, sağa doğru hareket halindeki *biga*'da görülmekte olup, sağ elinde dizgin, sol elinde kırbaç bulunmaktadır.

N. Baydur, **AnadAraş** 10, 1986, s. 447, no. 35.

2. Roma imparatorluk dönemi

Literatür: BMC *Lycia, Pamphylia and Pisidia*, s. 111, no. 7.

Ön yüz: Helios'un başında ışın tacı bulunan yüzü, kontrmark.

Görüldüğü üzere 1 no.'lu Attaleia sikkesinde ön yüzde imparator Caracalla'nın büstü, arka yüzde ise sağa doğru hareket halindeki *biga* üzerinde Helios yer almaktadır. Genellikle bir *quadriga* ile betimlenen Helios'un *biga* üzerinde yer aldığı başka bir başka örnek arka yüzünde çıplak durumdaki (?) Helios'un sağa doğru hareket halindeki *biga*'nın üzerinde gösterildiği ovalık Kilikia'da yer alan Mopsuestia'da 1 no.'lu sikkedir. Bununla birlikte şimdilik görebildiğimiz kadarıyla Helios'un *biga* üzerinde tasvir edildiği Attaleia'daki bu örnek Pamphylia bölgesi için yeni bir örnek olması bakımından ayrıca önem taşımaktadır⁶⁰³. Bunun yanı sıra elimizdeki söz konusu sikke 1 no.'lu Attaleia yazıtında değiştiğimiz gibi bu kentte Helios kültünün Elegabalus'tan önce de

⁶⁰³ Diğer yandan A. Pekman Pamphylia'daki Perge kentinde de İ.S. 3 y.y.'a tarihlenen bir sikke üzerinde aynı tip betimlemenin yer aldığını belirtmektedir, bkz. Pekman, **a.g.e.**, s. 67.

mevcut olduğunu göstermekte, bu bağlamda 1 no.'lu Attaleia yazıtında Helios ile Elegabalus'un özdeşleştirilmiş olmasının kentteki Helios kültünün bu imparator tarafından tesis edilmiş olabileceğine dair ileri sürülebilecek görüşleri de geçersiz kılmaktadır. Sonuç olarak Attaleia'da rastladığımız söz konusu buluntular sayesinde Helios kültüne ait izler bu kentte İ.S. 3. y.y.'ın başlarında yani imparator Caracalla ve Elegabalus'un yönetim dönemlerinde tespit edilebildiğini ve 1 no.'lu yazıtta Elegabalus'un isminin silinmesine karşılık Helios'a dokunulmamış olması nedeniyle bu imparatorlardan sonra da Helios tapınınının devam ettiğini söyleyebilmek mümkün olmaktadır.

3.2.3. Karallia (Güney Kalesi)

Sikkeler

1. Elegabalus dönemi (İ.S. 218-222)

Buluntu yeri: Karallia.

Literatür: SNG Deutschland Pfälzer Privatsammlungen 6, Isaurien und Kilikien, Nr. 1-1486, München, 2001, no. 688, res. 43.

Ön yüz: Elegabalus'un büstü.

Arka yüz: Helios başında ışın tacıyla, ayakta ve yüzü sola dönük durumdadır. Sağ elini kaldırmaktadır, sol elinde ise bir meşale tutmaktadır.

SNG Deutschland Pfälzer Privatsammlungen 6,

no. 688, res. 43.

İ.S. 218-222 yıllarına tarihlenen söz konusu Karallia sikkesinin ön yüzünde imparator Elegabalus arka yüzünde ise sol elinde bir meşaleyle Helios betimlemesi yer almaktadır. Daha önce değindiğimiz üzere Kilikia bölgesinde de Helios'un meşale ile birlikte tasvir edildiği çeşitli örnekler bilinmektedir. Nitekim ovalık Kilikia'da Hierapolis-Kastabala'daki Faustina Minor dönemine ait (İ.S. 161-176) bir sikkede Helios sağ ayağının yanında meşaleyle⁶⁰⁴ tasvir edilmekte, Soloi-Pompeiopolis'te de elimizdeki Karallia sikkesiyle büyük benzerlik gösteren Philippus Arabs dönemine (İ.S. 244-249) ait bir sikkede Helios sağ elini kaldırmakta sol elinde de bir meşale tutmaktadır⁶⁰⁵. Kilikia dışında Anadolu'nun başka bölgelerinde de Helios'un meşale motifiyle beraber tasvir edildiği çok sayıda örnek bulunmakta olup, bunlara Hierapolis-Kastabala ile ilgili kısmında detaylıca değinilmişti. Meşale tasvirinin genellikle bereket tanrıçası Demeter'in atribüsü olarak kabul gördüğü dikkate alınırsa Karallia'da Helios'un meşale ile tasvir edilmiş olmasını söz konusu kentte tarımla ilgili bir bereket tanrısı olarak kabul edildiği şeklinde yorumlamak ve bu bakımdan Pamphylia bölgesi için de önemli bir örnek teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

3.2.4. Lyrbe (Bucakşeyhler/Manavgat)

Sikkeler

1. Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244)

Buluntu yeri: Lyrbe.

⁶⁰⁴ Matern, **a.g.e.**, s. 296, kat. no. M 147.

⁶⁰⁵ **A.e.**, s. 297, kat. no. M 158.

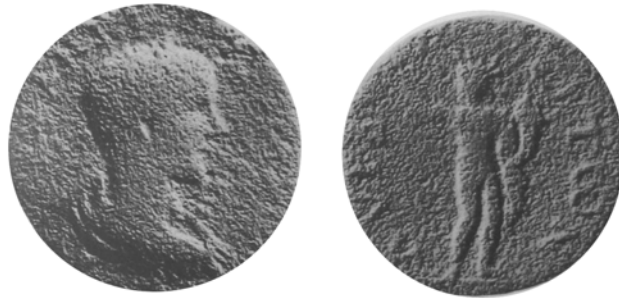
Literatür: E. Babelon, **Inventaire sommaire de la Collection Waddington**, 1898, s. 242, no. 4343; O. Bernhard, “Der Sonnengott auf griechischen und römischen Münzen”, **Schweizerische Numismatische Rundschau** 25/3, 1933, s. 267, res. 2, 14; **SNG France** 2, no. 509, res. 20; **SNG Deutschland Pfälzer Privatsammlungen** 6, Isaurien und Kilikien, Nr. 1-1486, München, 2001, no. 897, res. 55; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 296, kat. no. M 151.

Ön yüz: Gordianus’un büstü.

Arka yüz: Helios ayakta ve ağırlığını sol bacağına vermiş durumdadır. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir bereket boynuzu tutmaktadır.

SNG France 2, no. 509, res. 20.

SNG Deutschland Pfälzer Privatsammlungen 6,
no. 897, res. 55.

Görüldüğü üzere Karallia gibi doğu Pamphylia’da yer alan Lyrbe kentindeki Gordianus III dönemine ait sikkelerde (İ.S. 238-244) Helios arka yüzde yer almakta olup, sağ elini kaldırmakta ve sol elinde ise bu tanrı açısından oldukça dikkat çekici bir atribü olan bereket boynuzunu tutmaktadır. Helios’un genellikle bereket tanrıçası Demeter’in atribülerinden biri olarak bilinen bereket boynuzuyla beraber tasvir edilmiş olması güneş tanrısının doğu Pamphylia’daki Lyrbe’de büyük olasılıkla bir çiftçi tanrısı olarak kabul gördüğüne ve tarımsal bereket kavramıyla ilişkilendirilmiş olduğuna işaret etmektedir. Zira Kilikia bölgesinde yer alan Hierapolis-Kastabala’daki 1 no.’lu yazıtta detaylı şekilde değinmeye çalıştığımız üzere Helios’un antik dönemde tarımla olan ilişkisini gösteren sıfatları ve bu bağlamda sahip olduğu çeşitli özellikleri de göz önünde tutulduğunda bu tanrının açıkça tarımsal anlamdaki bolluk ve bereketi temsil eden bir sembol olan ve genellikle kıvrılmış bir boynuz içinden çiçek ve meyveler taşar şekilde tasvir edilen bereket boynuzuyla⁶⁰⁶ tasvir edilmiş olmasını Lyrbe’de kent yaşamı için vazgeçilmez öneme sahip tarımsal hayat açısından önemli rolü bulunan bir tanrı olarak görüldüğü ve çiftçiler tarafından büyük saygı duyulan tanrının aynı zamanda kent sikkeleri üzerinde yer alması nedeniyle sadece kırsal kesimde değil kentliler arasında da önem arz ettiği ve resmi anlamda kabul edildiği şeklinde yorumlamak uygun bir yaklaşım olarak görünmektedir⁶⁰⁷. Bereketli topraklara sahip olan Pamphylia bölgesinde Helios’un bereket boynuzuyla tasvir edildiği başka bir önemli örnek ise Lyrbe’nin hemen güneyinde yer alan Side’deki Valerianus Iunior dönemine (İ.S. 257-258) tarihlenen 3 no.’lu sikkedir. Bu sikkenin arka yüzünde de Helios betimlemesi bulunmakta olup, tanrı sağ elini kaldırmakta, sol elinde ise bir bereket boynuzu tutmaktadır. Böylelikle elimizdeki Lyrbe sikkesi aracılığıyla bu kentte Helios’un Gordianus III döneminde (İ.S. 238-244) tarımsal bereketi temsil eden bir çiftçi tanrısı olarak tapınım gördüğü anlaşılmakta olup, bu kentin yakınında bulunan Side’de de aynı betimlemeye rastlanması Helios’un Pamphylia’nın bu bölgesinde yukarıda söz ettiğimiz niteliğiyle İ.S. 3. y.y.’in ortalarında tapınım gördüğünü de belgelemektedir.

⁶⁰⁶ Saltuk, **a.g.e.**, s. 39.

⁶⁰⁷ Helios’un tarımsal hayat ile olan ilişkisi ve konuyla ilgili diğer bilgi ve yorumlarımız için bkz. bölüm no. 1.2.8. (Hierapolis-Kastabala).

3.2.5. Perge (Murtina)

Yazıtlar

1. Artemis kutsal alanına ait envanter⁶⁰⁸ (tarih ?)

Buluntu yeri: Eylik Belen Tepesi ile antik su yolları arasında bulunmuştur. Bugün kayıp durumdadır.

Literatur: SEG 2, 1924, no. 705; R. Merkelbach-S. Şahin, “Die Publizierten Inschriften von Perge”, EA 11, 1988, s. 99 vd. no. 2; S. Şahin, **Die Inschriften von Perge**. (Vorrömische Zeit, frühe und hohe Kaiserzeit), IK 54, Teil I, Bonn, 1999, s. 7-12, no. 10.

A.

vö.

$$\swarrow \dots \searrow \leftarrow \rightleftarrows \overset{\Delta}{\rightleftarrows} \quad \ell_0 \rightleftarrows \overset{\Delta}{\rightleftarrows} \blacklozenge \rightarrow \circ \triangleleft \quad \triangleleft \blacklozenge \circ \rightarrow \ell_0 \blacklozenge \quad \rightleftarrows \circ \swarrow \overset{G}{\searrow} \rightarrow$$
$$22 \quad \begin{array}{c} \diagdown \\ \text{---} \end{array} \begin{array}{|c|} \hline \bullet \\ \hline \end{array} \rightarrow \begin{array}{c} \diagup \\ \text{---} \end{array} \begin{array}{|c|} \hline \bullet \\ \hline \end{array} \quad \begin{array}{c} \circ \\ \text{---} \end{array} \begin{array}{|c|} \hline \bullet \\ \hline \end{array} \quad \bullet \quad \begin{array}{c} \circ \\ \text{---} \end{array} \begin{array}{|c|} \hline \bullet \\ \hline \end{array} \quad \begin{array}{|c|} \hline \bullet \\ \hline \end{array} \quad \begin{array}{c} \odot \\ \text{---} \end{array} \mapsto \lambda \hbar$$

vd.

$$\swarrow \mathbb{Q} \quad \searrow \mathbb{G} \quad \swarrow \mathbb{G} \hookrightarrow \mathbb{H} \hookrightarrow \circ \quad \swarrow \mathbb{G} \xrightarrow{\Delta} \mathbb{R} \neq \searrow \mathbb{G} \circ \quad \swarrow -$$

32 $\swarrow \circlearrowleft \searrow \dashv \vdash \dots l \circlearrowleft \circlearrowright \prec \quad \rightleftarrows \swarrow \searrow \cdots \swarrow \searrow \dots \searrow \quad \circ_- \stackrel{\Delta}{\rightleftharpoons} \prec \circlearrowleft \blacklozenge -$

$$\begin{array}{c} \swarrow \circ \quad \mapsto \quad \swarrow \text{---} \end{array} \quad \bullet \circ \blacklozenge \quad {}^3\ell \quad \blacklozenge \text{---} \times \swarrow \circ \check{S} \swarrow \text{---} \quad \longleftrightarrow \mathbb{R} \longleftrightarrow \mapsto \mapsto \swarrow \text{---}$$

⁶⁰⁸ Artemis tapınağının lokalizasyonu ile ilgili görüşler için bkz. MacKay, **a.g.e.**, s. 2066 vd.: S. Şahin, **Die Inschriften von Perge**. (Vorrömische Zeit, frühe und hohe Kaiserzeit), **IK 54**, Teil I, Bonn, 1999, no. 10.

$$34 \quad \begin{array}{c} \diagup \dots \diagdown \rightarrow \neg \ell^{\circ} \circ \blacklozenge \quad \leftrightarrow \odot^{\circ} \blacklozenge \diagdown \rightarrow \neg \blacklozenge \rightarrow \neg \diagdown \diagup \circ \check{S} \diagdown \blacklozenge \quad \rightarrow \neg \diagdown \circ \blacklozenge \leftrightarrow \neg \diagdown \\ \diagdown \quad \bullet \diagdown \xrightarrow{\circ} \leftrightarrow \circ \blacklozenge \quad \blacklozenge \quad \odot \mp \mapsto \diagdown \end{array}$$

B.

$$\begin{array}{c} \diagdown \dots \diagdown \leftrightarrow \odot \neg \circ \blacklozenge \diagdown \dots \quad \diagdown \blacklozenge \quad \diagdown \quad \odot \mp \mapsto \\ 42 \quad \diagdown \triangle \diagdown \odot \ell \bullet \mathbb{R}_{\neg} \quad \bullet \circ \blacklozenge \neg^3 \ell \quad \blacklozenge \rightarrow \neg \circ \check{S}_{\neg} \diagdown \diagup \\ \rightarrow \neg \ell^{\circ} \circ \blacklozenge \quad \leftrightarrow \odot^{\circ} \blacklozenge \rightarrow \neg \blacklozenge \quad \diagdown \rightarrow \neg \diagdown \circ \diagdown \blacklozenge \diagdown \leftrightarrow \neg \diagdown \mapsto \quad \bullet \xrightarrow{\circ} \leftrightarrow \circ \blacklozenge \quad \blacklozenge \quad \odot \mp \\ \mapsto \diagdown \end{array}$$

$$\begin{array}{c} 44 \quad \lambda^{\circ} \bullet \mathbb{R} \blacklozenge \circ \diagdown \neg \diagdown \triangleq \cup \neg \square \rightarrow \neg \circ \check{S} \triangle \circ \mathbb{O} \mathbb{I} \rightarrow \circ \neg \sim \rightarrow \neg \neg \ell^{\circ} \circ \blacklozenge \diagdown \diagup \quad \rightarrow \circ \blacklozenge \leftrightarrow \rightarrow \bullet \ell_{\neg} \diagdown - \\ \neg \quad \blacklozenge \quad \mapsto \neg \mapsto \mp \neg \diagdown \circ \check{S} \diagdown \quad \triangleq \diagdown \quad \diagdown \triangleq \diagdown \quad \diagdown \quad \diagdown \quad \diagdown \\ \mapsto \quad \bullet \circ \blacklozenge \diagdown \neg^3 \ell \quad \blacklozenge \rightarrow \neg \circ \check{S}_{\neg} \diagdown \end{array}$$

$$\begin{array}{c} 46 \quad \rightarrow \mathbb{R} \neg \mapsto \neg \mapsto \neg \diagdown \neg \quad \diagdown \parallel \diagdown \\ \rightleftharpoons \triangleq \neg \rightarrow \mathbb{R} \mp \circ \mathbb{O}_{\neg} \diagdown \quad \diagdown \circ \blacklozenge \circ \diagdown \quad \diagdown \triangle \diagdown \quad \blacklozenge \quad \odot \mp \mapsto \\ \diagdown \end{array}$$

$$\begin{array}{c} 48 \quad \mapsto \neg \triangle \mp \triangleright \quad \mapsto \neg \mathbb{R}_{\neg} \quad \neg \cdot \neg \cdot \neg \diagdown \quad \diagdown \neg \cdot \neg \cdot \neg \diagdown \\ \mapsto \quad \sim \mp \quad \rightarrow \neg \circ \blacklozenge \sim \rightarrow \neg \ell^{\circ} \diagdown \circ \blacklozenge \quad \leftrightarrow \odot^{\circ} \blacklozenge \neg \diagdown \neg \blacklozenge \quad \diagdown \neg \circ \blacklozenge \leftrightarrow \rightarrow \\ \bullet \ell_{\neg} \diagdown - \end{array}$$

$$\begin{array}{c} 50 \quad \neg \quad \blacklozenge \quad \rightleftharpoons \triangleq \neg \rightarrow \mathbb{R} \mp \circ \mathbb{O}_{\neg} \neg \diagdown \quad \diagdown \triangleq \diagdown \quad \diagdown \circ \ell \diagdown \\ \diagdown \mapsto \blacklozenge \odot \diagdown \end{array}$$

$$\bullet \circ \blacklozenge^3 \ell \quad \blacklozenge \rightarrowtail \circ \check{S}_- \circ \quad \circ \prec \odot \rightarrow h \mp \swarrow \quad \searrow \quad \bullet \circ \blacklozenge \swarrow^3 \ell \quad \blacklozenge \searrow$$

$$52 \quad \swarrow \quad \searrow \longleftarrow, \cdot \cdot \odot \rightarrow \mathbb{R}_- \vdots \quad \circ \circ_- \swarrow$$

$$\rightarrowtail _ \ell^{\circ} \circ_- \quad \leftrightarrow \odot \circ \blacklozenge \rightarrowtail _ _ \quad \bullet \circ \blacklozenge^3 \ell \swarrow \quad \blacklozenge \rightarrowtail \circ \check{S} \searrow \blacklozenge \mapsto \quad \mathbb{R} \swarrow \leftrightarrow \mapsto \rightarrowtail \circ \blacklozenge \searrow.$$

$$56 \quad \sim_{\mathcal{G}} \rightarrowtail \circ \check{S}_- \circ \quad \circ \quad \blacklozenge \quad \odot \mp \mapsto \cdot \cdot \rightarrow \swarrow$$

$$\circ \mapsto _ _ _ \dot{Y} \updownarrow \quad \circ_- \sim \rightarrowtail _ \ell^{\circ} \circ_- \quad \leftrightarrow \odot \circ \blacklozenge \rightarrowtail _ _ \quad \rightarrowtail \blacklozenge \quad \blacklozenge \circ \leftrightarrow \circ \blacklozenge \quad \bullet \swarrow \circ \blacklozenge \searrow$$

$$58 \quad {}^3 \ell \cdot \sim_{\mathcal{G}} \rightarrowtail \circ \check{S} \blacklozenge \cdot \quad \blacklozenge \quad \odot \mp \mapsto \cdot \cdot \cdot \quad \blacklozenge \mathbb{R}_- \quad \rightarrow \odot \downarrow h \mp \mathbb{R}_- \rightleftharpoons \cdot \cdot \cdot \ell_- \mp \swarrow \prec h \searrow _$$

$$\blacklozenge \quad \odot \mp \mapsto$$

$$\triangleleft \quad \mp \circ_- \rightleftharpoons \triangle \quad \mp \circ \prec \mathfrak{f} \ell \odot _ _ \rightleftharpoons \triangle _ \prec \odot \blacklozenge \circ \quad \circ_- \sim \rightarrowtail _ \ell^{\circ} \circ_- \quad -$$

$$62 \quad \leftrightarrow \odot \circ \blacklozenge \rightarrowtail _ _ \quad \swarrow \rightarrow \searrow _ \blacklozenge \quad \blacklozenge \circ \leftrightarrow \circ \blacklozenge \quad \bullet \circ \blacklozenge^3 \ell \sim_{\mathcal{G}} \rightarrowtail \circ \check{S}_- \circ \mathbb{R} \mapsto$$

$$\leftrightarrow \odot \leftrightarrow \quad \rightarrowtail h \blacklozenge \quad \swarrow \blacklozenge \searrow \quad \odot \mp \mapsto \cdot \cdot \mathbb{R}_- \blacklozenge \circ_- \square \quad \rightarrowtail h \circ_- \triangleleft^{\circ} \circ \mathbb{I} \leftrightarrow \circ_- \sim \frac{1}{4} \mp \circ_-$$

$$\updownarrow \mapsto -$$

$$64 \quad \ell \mapsto \blacklozenge \rightarrowtail _ _ \mathbb{Q}^{\circ} \swarrow \sim \searrow \mp \mathcal{G} \odot _ \mp \quad \leftrightarrow \blacklozenge \updownarrow \mapsto \ell \quad \blacklozenge _ \blacklozenge \circ \odot \mapsto \mathbb{R}^{\circ} \mapsto \quad \mapsto \ell \quad -$$

$$\mp _ \blacklozenge \circ \odot \mapsto \prec \mathbb{R} \blacklozenge \circ \odot \mapsto \quad \rightarrowtail _ \ell^{\circ} \circ_- \quad \blacklozenge \circ \leftrightarrow \leftrightarrow _ _ \quad \bullet _ \blacklozenge^3 \ell \quad \blacklozenge$$

$$66 \quad \mathbb{Q} \prec \quad \leftrightarrow \mathfrak{f} \mapsto \dot{Y} \mathfrak{f} \rightarrowtail \circ \check{S}_- \circ \quad \circ \swarrow \quad \searrow \mp \mathcal{G} \leftarrow \quad \blacklozenge \quad \odot \mp \mapsto$$

$$\dots \triangleleft \odot \triangleright \circ \prec \quad \leftrightarrow \mapsto _$$

A.

Satır 21-22: “Anaksion’un oğlu Attalos’un oğlu filanca kişi: ışın taçlı Helios (söz konusudur)”.

Satır 31-35: “Aspendos’tan filanca kişinin kızı Kleopatra’nın adak hediyesi, dört altın sikke değerinde: ışın taçlı altından bir Helios (söz konusudur)”.

B.

Satır 41-43: “Selge’den filanca kişinin adak hediyesi, (şu kadar miktar) altın sikke değerinde: ışın taçlı bir Helios (söz konusudur)”.

Satır 43-47: “Side’den filanca kişinin oğlu Diogenes’in adak hediyesi: üzerinde Hermes’in tasviri işlenmiş bir Helios (söz konusudur). Dört [altın sikke] değerinde..... Artemis’in.....”.

Satır 47-50: “Tarsos’lu Hermas’ın oğlu filanca kişinin [adak hediyesi], (şu kadar) altın sikke değerinde: ışın taçlı ve Artemis’in bir tasviri işlenmiş olan bir Helios (söz konusudur)”.

Satır 51-53: “iki altın sikke değerinde; ... Midas’ın...(şu kadar) değerde, ışın taçlı Helios bir çeyrek altın sikke değerinde”.

Satır 56-58: “Eubios oğlu filanca kişinin adak hediyesi: bir altın sikke değerinde ışın taçlı Helios (söz konusudur)”.

Satır 61-63: “Aspendos’tan Athmopolis’in oğlu Samos’un adak hediyesi: ışın taçlı bir Helios.... on ve bir çeyrek altın sikke değerinde”.

Satır 63-66: “Side’den Khares’in oğlu Neon’un adak hediyesi: iki buçuk altın sikke değerinde bir Helios”.

Görüldüğü gibi elimizdeki 1 no.'lu Perge yazıtında bu kentte baş tanrıça konumundaki Artemis'e ait kutsal alana sunulan adak hediyelerinden söz edilmekte olup, bunların arasında Artemis'e sunuldukları anlaşılan çeşitli Helios heykelcikleri Perge'de Artemis ile Helios arasındaki bir bağlantıya işaret etmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Özellikle de bu yazıtın 47-50. satırlarındaki bir Tarsos'lunun adak hediyesinden söz edilirken üzerinde Artemis'in tasvirinin yer aldığı bir Helios heykelciğinden bahsedilmesi bu iki tanrı arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. Diğer yandan Perge'de Artemis ve Helios arasındaki bağlantıyı gösteren diğer bir örnek ise kuşkusuz bu kente ait 2 no.'lu arkeolojik buluntuda değinilecek olan Septimius Severus dönemine ait (İ.S. 193-211) bir kabartmadır. Bu eserde ortada meşalesiyle Artemis Pergaia, yanında da üç genç kız yer almaktadır. Diğer tarafta Aphrodite betimlenmekte, sağda ise Helios'un büstü görülmektedir.

Helios'un Anadolu'daki çeşitli kentlere ait sikkeler üzerinde de Artemis ile beraber yer aldığı bilinmektedir. Söz gelimi Karia bölgesindeki Apollonia Salbake'de Septimius Severus dönemine ait (İ.S. 193-211) bir sikkede dört sütunlu bir tapınak frontu ve onun ortasında Apollon-Helios frontal biçimde betimlenmekte olup, Helios sağ ayağına yaslanır vaziyette ayakta, sağ tarafta bir karga (?) görülmekte, solda ise Artemis sadak, yay ve okla tasvir edilmektedir⁶⁰⁹. Lydia bölgesindeki Hypaipa kentinde de Caracalla dönemine ait (İ.S. 211-217) bir sikkede Artemis Anaitis *khiton*'u ve yüksek *polos*'uyla tasvir edilmiştir. Çıplak durumdaki Helios ise ağırlığını sağ bacağına vermiş durumdadır ve başı bir ışın tacıyla çevrilidir. Kaldırdığı sağ elinde bir meşale tutmaktadır, sol elinde ise bir küre görülmektedir⁶¹⁰.

⁶⁰⁹ F. Imhoof-Blumer, **Kleinasiatische Münzen** I-II, Wien, 1901-1902, s. 121, no. 9, res. 4, 23; Bernhard, **a.g.e.**, s. 290, kat. no. M 72.

⁶¹⁰ Matern, **a.g.e.**, s. 291, kat. no. M 86.

Perge’de Helios ve Artemis arasındaki bağlantının ne olabileceği konusunda akla ilk gelen olasılık ise her ikisinin de bereket kavramıyla ilişkili olmalarıdır. Bu bağlamda Artemis’in, kökeni orta Anadolu’da olan, Akdeniz bölgesinde binlerce yıl boyunca tapınım gören, toprağı ve bereketi simgeleyen Ana Tanrıça ile özdeş olduğunun bilinmesi, pek çok yerin yanında söz gelimi Pisidia’daki İ.Ö. 1. y.y. Isinda sikkelerinde buğday başağıyla betimlemesi⁶¹¹, ayrıca Ephesos’ta da Artemis’in *polymastos* (=çok memeli) heykellerinden de anlaşılacağı üzere bolluk ve bereketi temsil etmesinden⁶¹² yola çıkarak tabiatın koruyucusu olan bu tanrıçanın, hayat veren ışığıyla tabiatın yeniden canlanmasına, bitkilerin büyümesine yardım eden ve aynı zamanda tarım ürünlerinin olgunlaşmasını sağlayan Helios ile bu anlamda bir ilişki içinde olduğunu düşünmek mümkündür. Bu bağlamda yukarıda değindiğimiz Lydia-Hypaipa’daki sikkede Artemis Anaitis’in bir *polos* ile tasvir edilmiş olmasının tanrıçanın bereketle olan bağlantısına işaret ettiği ve Helios’un aynı sikkede meşale ile betimlenmesinin de tanrıçayla bu anlamdaki bir bağlantıya işaret etmiş olabileceği göz önüne alınırsa bu iki tanrının Perge’de de buna benzer bir bağlantı çerçevesinde saygı gördüğünü düşünmek mümkündür. Nitekim Perge’nin doğusunda yer alan Lyrbe’de (1 no.’lu sikke) ve Side’de (3 no.’lu sikke) Helios’un bereket boynuzuyla tasvir edilmesi bu tanrının bölgede bir çiftçi tanrısı olarak tapınım gördüğünü ortaya koyduğundan Perge’de de tabiatın koruyucusu Artemis ile birlikte bu bağlamda tapınım görmüş olması mümkün görünmektedir. Diğer yandan belirtmemiz gerekir ki Artemis’in aynı zamanda ay tanrıçası olarak kabul edilmesi Helios ile ortak bir güneş ve ay kültü çerçevesinde tapınım görmüş olabilecekleri olasılığını da düşündürmektedir. Ancak elimizdeki yazıtta Artemis’e ne sebeple Helios heykelciklerinin sunulmuş olduğuna dair bir bilgi bulunmadığından şimdilik kesin bir sonuca varmak mümkün olamamaktadır.

Yazıtın bir diğer önemli özelliği ise hiç kuşkusuz Perge dışındaki kentlerden gelen kişilerin buradaki Artemis’e Helios heykelciklerini sunmuş olmalarını belgelemesi ve bu bakımdan söz konusu kentlerdeki Helios ile ilgili tapınım işaret

⁶¹¹ Karayaka, **a.g.e.**, s. 116, not 215-216.

⁶¹² Erhat, **a.g.e.**, s. 56 ve 60.

etmesidir. Nitekim satır 31-35'te Aspendos'lu birisinin kızı; satır 41-43'te Selge'li birisi; satır 43-47 ve 63-66'da Side'li iki farklı kişinin oğulları; satır 61-63'te bir Aspendos'lunun oğlu Helios heykelciklerini Artemis'e sunmaktadır. Kanımızca bu anlatımda sunuda bulunan kişilerin kökenlerinin ait olduğu kentler özellikle vurgulanmış olup, bu sayede söz konusu sunuların hangi kentle bağlantılı olduğu belirtilmek istenmiş olmalıdır. Özellikle de satır 41-43'teki "Selge'li birisi" şeklindeki ifade şüpheyi yer bırakmayacak şekilde Selge'deki bir Helios tapınımına işaret etmektedir. Gerçekten de Pisidia ile ilgili bölümde ele alacağımız gibi Selge kentindeki bir yazıtta Helios ve Athena'ya ait bir rahiplikten söz edilmekte ve bu nedenle kentte güçlü bir tapınımı olduğu anlaşılan Helios'a ait bir tapınak ya da kutsal alanın bulunduğu düşünülmektedir⁶¹³. Perge'deki yazıtta geçen Aspendos ve Side ile ilgili göndermeler de bu iki kentte Helios kültüne ilişkin olarak elimizde bulunan kanıtları destekler nitelikte görünmekte ve bu kentlerde yaşayan kişilerin Perge'ye gelerek Artemis'e kendi inançlarının bir parçası olan tanrı Helios'a ait heykelcikler sunduklarını göstermektedir. Nitekim Aspendos'taki Roma imparatorluk dönemine tarihlenen 1 no.'lu yazıttan anlaşıldığı kadarıyla bu kentte Helios'a ait bir tapınak bulunmakta; daha sonra değineceğimiz Side kentinde de özellikle İ.S. 2. y.y.'a tarihlenen 1 ve 2 no.'lu yazıtlar bu kentteki Helios tapınımını belgelemektedir. Elimizdeki Perge yazıtında dikkat çeken bir diğer ifade de kuşkusuz 47-50. satırlarda Tarsos'lu Hermas'ın oğlunun sunuda bulunduğu belirtilmesidir. Zira Kilikia kısmında gördüğümüz üzere Tarsos'ta da kökü oldukça eski dönemlere kadar uzanan bir güneş tapınımının ve resmi anlamda kabul görmüş bir Helios kültürünün varlığı bilinmektedir. Söz konusu Perge yazıtında Artemis'e sunuda bulunan kişilerden bazılarının ise hangi kente ait oldukları belirtilmemekte, ancak aşağıda göreceğimiz gibi Perge'de Helios kültüne ait önemli sayıda buluntu olması nedeniyle bu kişilerin Perge'li olabileceklerini ve böylece söz konusu sunuların bu kentteki Helios tapınımına ilişkin örnekler olabileceğini düşünmek de mümkündür.

2. Helios-Mithras'a adak ve Helios kabartması (İ.S. 2. y.y.'ın ikinci yarısı)

⁶¹³ Nollé-Schindler, a.g.e., s. 128, no. 84a, ayrıca bkz. B. İplikçioğlu-G. Çelgin-A.V. Çelgin, *Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium IV*, Wien, 2007, s. 223.

Kabartmalı, mermer adak steli. Bunun altında iki sütun arasında bir mağaranın kubbeli girişi tasvir edilmektedir. Kubbenin sol üst kısmında Helios başında ışın tacıyla betimlenmiştir⁶¹⁴. Kubbenin altında ise Mithras'ın boğayı öldürme sahnesi görülmekte olup, bunun sadece sol tarafı sağlam durumda kalabilmiştir. Mithras'a ilişkin tasvirlerde alışık olunduğu üzere burada da Mithras'ın solunda Dadophoros Cautopates, sağında ise Cautes'in betimlenmiş olması beklenebilir.

Buluntu yeri: Söz konusu steli gösteren ve kent duvarlarının kuzeybatısında oturan bir çiftçinin ifadesine göre kaçak kazıcılar tarafından kayalara oyulmuş bir mağaranın önünde ortaya çıkarılmıştır. Tepe, Perge'nin yklş. 1,5 km. kuzeyinde yer almaktadır. Ovada söz konusu tepe ile Akropolis arasından Aksu'nun (Kestros) kollarından biri olan küçük bir dere akmaktadır. Mağaranın arka kısmında dört köşeli ve fazla derin olmayan bir niş bulunmaktadır, ki burada olasılıkla tanrının kült resmi bulunuyor olmalıydı. Kayalara işlenmiş olan dört köşeli oyuklar nedeniyle ise mağaranın önünde yer alan asıl kült alanına ait yapıların bir çatıyla örtüldüğü anlaşılmaktadır. Bu nedenle söz konusu *mithraeum*'un sanatsal şekilde işlenmiş bir mağara ile mimari elemanlara sahip bir ön yapıdan teşekkül ettiği sonucuna varmak mümkündür.

Söz konusu stelin bulunduğu söylenen yerdeki toprak rengi kırmızıdır, oysa eser üzerindeki toprak kalıntılarının ise istisnasız olarak gri renkte olduğu görülmektedir. Bu da eserin bir başka yerden oraya getirilmiş olabileceğine dair şüphe uyandırmaktadır. Ancak, bu alanda yapılan inceleme sonucunda eserin buluntu yerinin yakın çevresinde toprağın güçlü şekilde gri renkte olduğu açıkça görülmüştür. Bu nedenle stelin kült mahalli içinde ortaya çıkarılmış olduğu anlaşılmaktadır.

⁶¹⁴ Ayrıca bkz. K. Liampi, "Kaiserzeitliche Votive aus Griechenland und Kleinasien", *ThesCRA I*, 2004, s. 421, no. 767.

Literatür: S. Şahin, **Die Inschriften von Perge**, IK 54, Teil I, Bonn, 1999, s. 278-280, no. 248.

$$\begin{array}{c}
 \Rightarrow _ \ell \quad \quad \quad \vdots \quad \quad \quad \cdot \nearrow \searrow \\
 \\
 2 \quad \quad \quad \vdots \quad \rightarrow \circ _ \dots \circ \quad \circ \circ _ \dots \rightarrow \quad \leftarrow \searrow \circ _ \\
 \\
 \mathbb{P} \prec \mathbb{Z} \rightarrow \leftrightarrow _ \quad \odot \rightarrow _ \downarrow \circ _ \ell _ \rightarrow \quad \bigcirc \parallel \mp \circ _ \parallel \odot \rightarrow \bullet \rightarrow \nearrow \quad _ \blacklozenge \searrow \\
 \\
 4 \quad \odot \acute{Y} \circ \quad \mp \odot \blacklozenge \circ \nearrow \searrow \rightarrow \quad \circ \mathbb{R} \rightarrow \rightarrow \odot \blacklozenge \mp \odot \leftrightarrow \quad \leftrightarrow \quad \blacklozenge \leftrightarrow \mathbb{R} \nearrow \blacklozenge _ \blacklozenge \searrow
 \end{array}$$

Görüldüğü üzere elimizdeki yazıtın Marcus Luccius Crispus adlı birisinin çocuklarıyla birlikte Perge halkı ve kutsal meclisi için adağı gereği synkretik anlamda birleştirilmiş olan Helios-Mithras’a sunulduğu anlaşılmaktadır. Kilikia’da yer alan Anazarbos’taki yklş. İ.S. 3. y.y.’a tarihlenen Zeus Helios Mithras yazıtıyla ilgili kısımda gerek Mithras’ın nitelikleri gerekse bu iki tanrı arasında kurulan çeşitli bağlantılara detaylı şekilde değinmeye çalıştığımızdan burada sadece Mithras’ın Roma imparatorluğunun batı eyaletlerinde, özellikle de Tuna ve Ren nehirleri civarındaki bölgelerde yayılım alanı bulduğuna, özellikle Parth’lara karşı yapılan savaşlar sırasında bu tanrıyı tanıyan ve onu batıya getiren Roma ordusuna mensup askerlerin bu kültün taşıyıcıları olduklarına ve bilinen örneklerle bir farklılık göstermeyen buradaki *mithraeum* ile adak kabartmasında olasılıkla yine askerler tarafından batıdan doğuya getirilmiş olan ve tamamen izole durumdaki bir kült geleneğinin söz konusu olduğunu belirtmekle yetineceğiz. Yukarıda değindiğimiz Zeus Helios ve Mithras arasındaki bağlantıya işaret eden Anazarbos’taki yazıtın dışında Tarsos’ta Gordianus III dönemine ait 9 no.’lu sikkede (İ.S. 238-244) Helios Mithras synkretik anlamda birleştirilmektedir. Lykia bölgesinde de Helios ve Mithras’ın ortak tapınımına işaret eden başka ipuçları mevcuttur. Nitekim Arykanda’daki arkeolojik buluntularla ilgili 4 no.’lu örnekte değindiğimiz üzere bu kentte yürütülen kazılarda ele geçen Helios-Mithras figürleri ve “Sebasteion-kutsal ev” ya da “Helios-Mithras kült alanı” olarak yorumlanan bir yapının varlığı

Arykanda'da bu iki tanrıya ait kültün varlığını göstermekte, ayrıca Oinoanda'daki İ.S. 2.-3. y.y.'a tarihlenen 3 no.'lu yazıtta da Helios ve Mithras açık bir şekilde synkretik anlamda birleştirilmektedir. Bu durumda elimizdeki Perge yazıtı görebildiğimiz kadarıyla Pamphylia bölgesinde Helios ve Mithras synkretizmine dair elimizde bulunan tek örnek olması bakımından büyük önem taşımakta ve bu kentte İ.S. 2. y.y.'ın ikinci yarısında Helios'un Mithras ile özdeşleştirilmiş şekilde tapınım gördüğünü kanıtlamaktadır. Adakta bulunan kişinin bir Latin kökenli olması ise kanımızca ayrıca önem arz etmektedir. Zira bu yazıt, esas olarak Romalı askerler arasında yaygın bir tapınımı olan Mithras'ın yine Latin kökenli biri tarafından Yunan tanrısı Helios ile özdeşleştirildiğini göstermekte ve bu synkretizmin hem Helios'un hem de Mithras'ın sahip oldukları *aniketos/invictus* (=yenilmez) sıfatının göz önüne alınmasıyla gerçekleştirilmiş olabileceğine işaret etmektedir.

Sikkeler⁶¹⁵

1. Maximinus Thrax dönemi (İ.S. 235-238)

Buluntu yeri: Perge.

Literatür: H.C. Lindgren-F.L. Kovacs, **Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the Levant from the Lindgren Collection**, 1985, s. 58, no. 1119, res. 39; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295, kat. no. M 129.

Ön yüz: Maximinus'un büstü.

Arka yüz: Helios ayakta ve sola dönük durumda olup, sağ elini kaldırmakta, sol elinde bir kırbaç tutmaktadır.

⁶¹⁵ Bu noktada belirtmemiz gerekir ki A. Pekman Perge kentinde İ.S. 3 y.y.'a tarihlenen ve üzerinde Helios'un *biga* üzerinde gösterildiği bir sikke tipinin olduğunu belirtmektedir, bkz. Pekman, **a.g.e.**, s. 67.

H.C. Lindgren-F.L. Kovacs, no. 1119, res. 39.

Diğer Arkeolojik Buluntular⁶¹⁶

1. Giganthomakhia sahnesi (İ.S. 3. y.y.'ın ilk çeyreği)

Buluntu yeri: Perge, tiyatro.

Şu anda bulunduğu yer: Antalya Müzesi, env. no. 18.23.93.

Literatür: P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 222, kat. no. Q 97; Ü. Demirer-Ü. Çınar-N.S.Karakaş-A. Koç, **Antalya Musum**, Ankara, 2005, s. 251, no. 143.

Açıklama: Tiyatrodan, kabartmalı bir *giganthomakhia* sahnesi. Helios sağa doğru dörtnala hareket eden bir *quadriga*'nın üzerinde durmaktadır. Uzun ve kıvrımlı bir elbise giymektedir ve göğsünün üzerinde bir *khlamys* iğnelenmiştir. Kaldırdığı sağ elinde bir kırbaç veya bir meşale tutmaktadır. Helios'un önünde küçük bir figür durmakta olup (Phosphoros, Eros ?), bir ihtimalle dizginleri tutmaktadır. *Quadriga*'nın önünde bir başka figür (Eos, Euros ?) dizginleri tutarak arabaya eşlik etmektedir. Sol altta göğüslerini açıkta bırakan elbisesiyle bir kadın ve sağda onun

⁶¹⁶ Perge'de bulunan Hermes, Dioskur'lar, Apollon, Aphrodite, Pan, Herakles gibi tanrılara ait heykeller için bkz. A.M. Mansel, "1946-1955 Yıllarında Pamphylia'da Yapılan Kazılar ve Araştırmalar", **Belleten** 22, 1958, s. 236.

yanında bir nehir tanrısı (Kestros) görülmekte ve bu tanrı sağ kolunun altında içinden su akan bir kap tutmaktadır. Bu tanrı sol eliyle de başı tasvir edilen bir *giganth*'ın boğazını sıkmaktadır. En sağda da yılan bacaklı bir *giganth* ileriye uzattığı kollarıyla tasvir edilmektedir⁶¹⁷.

Res. 12

2. Kabartma (Septimius Severus dönemi, İ.S. 193-211)

Buluntu yeri: Perge.

Şu anda bulunduğu yer: Antalya Müzesi, envanter no. ?

Literatür: A.M. Mansel, “Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1957-1972”, AA 1975, s. 67; M.E. Özgür, **Perge. Ein Reiseführer (2)**, 1990, s. 51, res.. 65; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 260, kat. no. B 108, res. 84.

Açıklama: Ortada meşalesiyle Artemis Pergaia, yanında da üç genç kız yer almaktadır. Diğer tarafta Aphrodite betimlenmiştir. Sağda ise omuzlarına tutturulmuş

⁶¹⁷ Mysia bölgesinde Pergamon kentindeki İ.Ö. 180-160 yıllarına tarihlenen Pergamon sunağının frizinde de bir *gigantomakhia* sahnesi yer almakta olup, güney yüzünde Helios bir *quadriga*'nın üzerinde sola doğru hareket etmekte, önünde Eos, arkasında ise Theia ve Selene bulunmaktadır, bkz. Yalouris-Visser-Choitz, **a.g.e.**, s. 1013, no. 71; ayrıntılı bilgi ve kaynakça için ayrıca bkz. Matern, **a.g.e.**, s. 211-212, kat. no. Q 30.

bir elbise giymiş olan Helios'un büstü yer almaktadır. Saçları bukleli olup omuzlarına kadar uzanmaktadır. Başını 12 adet ışın çevrelemektedir.

Res. 13

3. Kabartma (Hadrianus dönemi, İ.S. 117-138)

Buluntu yeri: Perge, *nymphaeum* F 3.

Şu anda bulunduğu yer: Perge, taş deposu.

Literatür: A. Mansel, "Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1957-1972", *AA* 1975, s. 85-86, res. 51; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 262, kat. no. B 122, res. 85.

Açıklama: Friz parçası. Helios'un büstü bir *akanthos* yapraklı çelenk üzerinde yer almaktadır. Sağ omzunun üzerinde elbisesini tutan büyük bir iğne görülmektedir. Figür başını hafifçe sağa döndürmüş durumdadır. Uzun ve dökümlü saçları vardır. Plastik olarak çalışılmış geniş *nimbus*'un üzerinde 13 adet ışın bulunmaktadır.

Res. 14

4. Septimius Severus dönemi (İ.S. 193-211)

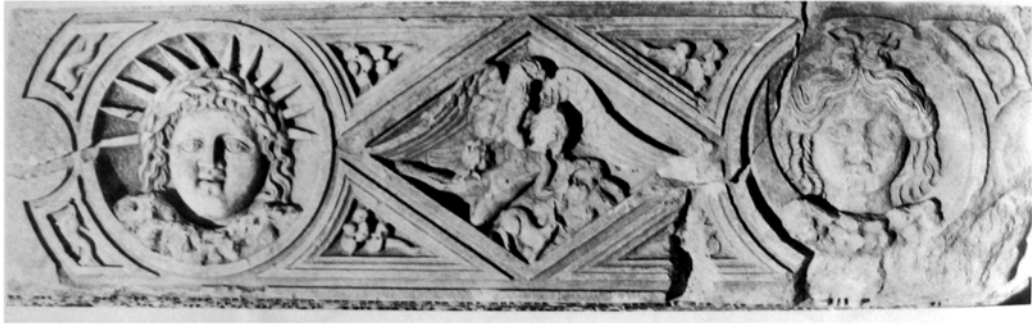
Buluntu yeri: Perge, *propylon*.

Şu anda bulunduğu yer: Perge, taş deposu.

Literatür: A.M. Mansel, “1969 Perge Kazılarına Dair Önraper”, **TürkAD** 18-2, 1970, s. 130, res. 11; A.M. Mansel, “Perge’de Yapılan Kazılar ve Araştırmalar”, **Atatürk Konferansları IV**, 1970, s. 140, res. 15; A.M. Mansel, “Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1957-1972”, **AA** 1975, s. 71 vd. res. 32 a; H. Abbasoğlu, **Perge Roma devri Mimarisinde Arşitravların Soffit Bezemeleri**, TTK Yayınları, VI. Dizi, sa. 28, Ankara, 1994, s. 89, no. 158, res. 34,1-2; 35, 1-2; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 262, kat. no. B 123 b.

Açıklama: Bezeme içleri mitolojik sahnelerle süslenmiştir, ortada eşkenar dörtgen içinde Ganymedes’in Zeus’un kartalı tarafından kaçırılışı tasvir edilmektedir. Helios’un frontal durumdaki başı bulut olarak nitelendirilen kaba işlenmiş bir betimlemenin üzerinde görülmekte olup, başında çelenk ve ondan çıkan bir ışın tacı

yer almaktadır. Helios'un saçları uzun ve dalgalıdır, gözbebekleri bulunmaktadır, ağız yarım açık durumdadır. Sağ tarafta da Selene yer almakta olup, omuzlarında hilal bulunmaktadır. Ganymedes'in kaçırılmasının Helios ve selene ile birlikte tasvir edilmesinin çok rastlanan bir durum olmadığı ve geç Hellenistik ve Roma anlatımlarında Ganymedes'in gökteki kova burcunu oluşturması nedeniyle Helios ve Selene ile aynı eser üzerinde gösterildiği tahmin edilmektedir⁶¹⁸.

Res. 15

Res.16

⁶¹⁸ H. Abbasoğlu, **Perge Roma devri Mimarisinde Arşitravların Soffit Bezemeleri**, TTK Yayınları, VI. Dizi, sa. 28, Ankara, 1994, s. 90, not 212.

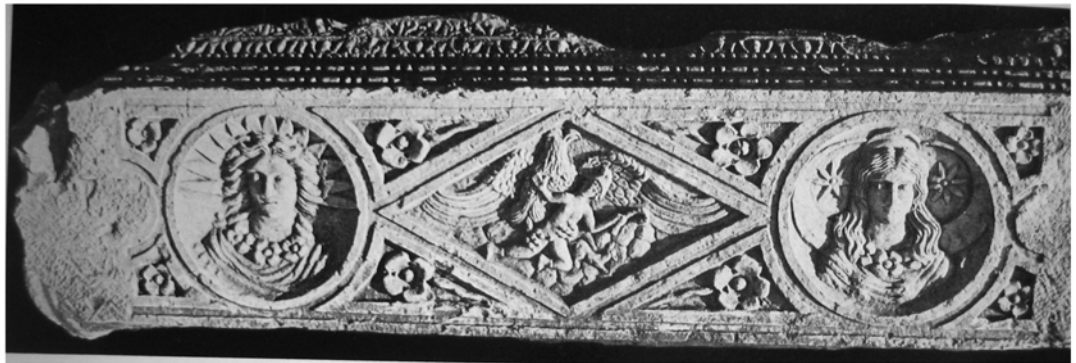
5. Septimius Severus dönemi (İ.S. 193-211)

Buluntu yeri: Perge, *propylon*.

Şu anda bulunduğu yer: Perge, taş deposu.

Literatür: A.M. Mansel, “Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1957-1972”, *AA* 1975, s. 72, res. 32 b; H. Abbasoğlu, **Perge Roma devri Mimarisinde Arşitravların Soffit Bezemeleri**, TTK Yayınları, VI. Dizi, sa. 28, Ankara, 1994, s. 89, no. 159, res. 36,1-2; 37, 1-2; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 262, kat. no. B 123 a.

Açıklama: Yukarıdaki 4 no.’lu eserle aynı konuyu içermektedir. Ortada Ganymedes’in kaçırılma sahnesi, yanlarda da Helios ve Selene yer almaktadır. Helios diğer örneğe göre daha zayıf ve zarif şekilde tasvir edilmektedir. Dalgalı saçları ikiye ayrılmıştır ve düzgün şekilde taranmıştır. Başında çelenk yoktur fakat yaprak şeklinde açılan bir ışın halesi vardır. Boynunda rozetlerden bir gerdanlık görülmektedir. Selene de 4 no.’lu örneğimizdeki aksine daha zayıf ve narin şekilde işlenmiştir. Omuzlarındaki hilal deforme olmuştur. Boynunda rozetlerden bir gerdanlık görülmektedir.

Res.17

Res. 18

3.2.6. Side (Eski Adaliya/Selimiye)

Yazıtlar

1. Helios'a adak (yıkış. İ.S. 2. y.y.)

Kalker taşından sunak. Ön yüzde bir Helios büstü betimlemesi yer almaktadır, ancak yüzü tahrip olmuştur ve sadece 9 adet ışın kalmıştır, diğer yüzler düz bırakılmıştır. Büstün altında üç satırlık bir yazıt mevcuttur.

Şu anda bulunduğu yer: Side Müzesi, env. no. 1957.

Literatür: J. Nollé, **Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse**, IK 43, Teil I, Bonn, 1993, s. 266-267, no. 9; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 257, kat. no. B 86.

Side’de de bu tür bir ilişkinin sonucu olarak her iki tanrı arasında bağlantı kurulmuş olabileceğini söylemekle yetineceğiz.

2. Zeus Helios Sarapis’e adak (İ.S. 2. y.y.)⁶¹⁹

Buluntu yeri: Yarımada’nın batısındaki sahilde bulunmuştur.

Şu anda bulunduğu yer: Side Müzesi, env. no. 420.

Literatür: L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin, 1969, no. 350; J. Nollé, *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse*, IK 43, Teil I, Bonn, 1993, s. 272-274, no. 16.

$\lambda^G \quad \Rightarrow _ \ell \quad _^G$

2 $\mp \odot \bullet \quad \ell _^G$

$\triangleleft \mapsto _ \quad \prec^G \bigcirc^G$

4 $\mapsto \quad \mapsto^O \quad _ \leftarrow \blacklozenge _$

$\blacklozenge \quad \bigcirc^G _ \quad \odot \bigcirc \quad _$

6 $\leftrightarrow \quad \blacklozenge \quad N_{\leftrightarrow} \quad \mapsto \blacklozenge$

$\triangleleft \quad _ \blacklozenge$

8 $\swarrow _ \quad \searrow _ \hbar \blacklozenge \mapsto \quad \bigcirc _$

⁶¹⁹ Nollé, a.g.e., s. 273.

özdeşleştirmek mümkündür⁶²². G.E. Bean ise yazıtta Isis’le birlikte anılan bu ismi imparator ailesinin dışıl bir üyesiyle identifiye etme eğilimindedir⁶²³.

Satır 6: $\mathbb{N}_{\leftrightarrow} \mapsto$ “ateş sunağı” anlamında kullanılmıştır⁶²⁴.

Satır 8: Adağı adayan kişinin ismi olasılıkla Sarapis kültüyle bağlantılı olan başka bir yazıtta da geçmektedir⁶²⁵.

Eirenaïos oğlu Sozon tarafından Zeus Helios Büyük Sarapis ve ortak tanrılara bir ateş sunağının adanmış olduğunu anlatan bu yazıtta Helios’un Zeus’un yanı sıra Sarapis ile de synkretik anlamda birleştirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. A. Pekman da elimizdeki yazıtın kentte bir Zeus-Helios-Sarapis tapınağının mevcudiyetine işaret ettiğini, zira yazıtta “onun mabedini ortaklaşan tanrılara ithaf etti” şeklindeki bir ifadenin söz konusu olduğunu belirterek bu ortak tanrılarının olasılıkla Isis ve Harpokrates olduğunu anlatmaktadır⁶²⁶.

Daha önce ovalık Kilikia bölgesinde yer alan Epiphaneia’daki İ.S. 1.-2. y.y.’a tarihlenen ve (Zeus) Keraunios Helios Sarapis’e adanmış olan 1 no.’lu yazıtta detaylı şekilde ele aldığımız üzere Sarapis’in kültü Mısır’da Ptolemaios I tarafından İ.Ö. 283 yılından önce tesis edilmiş olup, bu kültün kökenlerinin Sinope, Memphis ve Suriye Seleukeia’sından kaynaklanmış olabileceği üzerine çeşitli görüşler mevcuttur. Bir anlatıma göre Sinope’ye gönderilen elçiler aracılığıyla buradan alınan bir kült heykeli Mısır’a götürülmüş ve Sarapis olarak adlandırılmıştır. Bir diğer görüşe göre ise Sarapis ismi Memphis’teki Osiris-Apis’ten gelmektedir. Söz konusu kültün Ptolemaios I tarafından yerel halkla Yunanlıları ortak bir tanrıya sahip kılmak çabasıyla doğduğu kabul edilirse, kralın ne Mısırlı ne de Yunanlı olmayan Sinope’nin yerli tanrısı Sarapis’i tercih etmiş olması akla en yakın gelen ihtimaldir.

⁶²² A.e., s. 274, not 83.

⁶²³ A.e., s. 274, not 82.

⁶²⁴ Buna benzer örnekler için bkz. A.e., s. 274, not. 84.

⁶²⁵ A.e., s. 274.

⁶²⁶ Pekman, a.g.e., s. 73.

başka adak da mevcuttur⁶³². Aynı imparatorun dönemine ait olan (“Dacicus” unvanından dolayı İ.S. 102-114 arasına tarihlenebilmektedir) ve Girit’te bulunan bir kentteki Latince içerikli bir yazıtta da bu formül *Iovi Soli optimo maximo Sarapidi* ifadesiyle karşılık bulmaktadır⁶³³.

Diğer yandan Nollé’ye göre W. Hornbostel ise İ.S. 142-143 yıllarına tarihlenen Gerasa’dan bir yazıtı hatalı şekilde en erken örnek olarak görmektedir⁶³⁴. Nollé bunun yanı sıra J. E. Stambaugh’un, İtalya’dan iki yazıtı ve Ptolemaios XIII dönemine ait olan büyük ölçüde tamamlama yapılmış başka bir yazıtı söz konusu formülün geç Hellenistik dönemde de mevcut olduğu şeklinde yorumlamasını da kabul etmemekte, zira son yazıtı ait tamamlamanın bütünüyle keyfi ve güvenilir olmadığını, diğer iki yazıtın ise kesin olarak imparatorluk döneminin ilerleyen dönemlerine ait olduklarını belirtmektedir⁶³⁵.

Yazıtta adı geçen Zeus pek çok Yunan kentinde olduğu gibi Side’de de önde gelen tanrılardan birisi olarak tapınım görmüştür. Yunanlıların baş tanrısı olarak bütün Yunan dünyasında çok yaygın biçimde tapınım görmüş olan Zeus’un özellikle güney Anadolu’da, Hititler döneminde kendisine izafeten *Tarhuntašša* olarak adlandırılan bölgede tapınım görmüş olan *Tarhunt* ile ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Side’de Zeus kültünün Anadolu’lu köklerini *norites* sıfatında da görmek mümkündür, ki bunu kentteki çiftçilikle bağlantılı tanrılarla ilişkilendirmek gerekir. Zeus’un aldığı *nikator* sıfatı ise Hellenistik döneme ait olan ve Zeus Nikator’un rahibinden söz eden bir yazıtta belgelenmektedir. Kentte özellikle politik nedenlerden dolayı, tanrı kültleriyle bağlantılı olarak organize edilen bazı sadakat kültürlerinin de kabul gördüğü bilindiğinden Zeus Nikator kültünün de olasılıkla Seleukos’ların Pamphylia üzerindeki hakimiyetlerinin henüz güçlü olduğu sıralarda mevcut olan Zeus Seleukos Nikator kültünden kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Roma imparatorluk döneminde ise genellikle tahtta oturan, bazen de elinde Nike

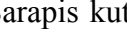
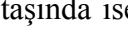
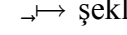
⁶³² Bernand, **a.g.e.**, s. 92, no. 38; Nollé, **a.g.e.**, s. 273, not 80.

⁶³³ L. Vidman, *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, Berlin, 1969, s. 99 vd., no. 171; Nollé, **a.g.e.**, s. 273, not 80.

⁶³⁴ **A.e.**, s. 273, not 80.

⁶³⁵ Stambaugh, **a.g.e.**, s. 78; Nollé, **a.g.e.**, s. 273, not 80.

tutan Zeus'un çok sık olmamakla birlikte kent sikkeleri üzerinde tasvir edildiği bilinmektedir. Bunun yanı sıra Side'de kutlanan Olympia şenliklerinin de bu tanrının kültüyle bağlantılı olduğunu ileri sürmek mümkündür.

Sarapis ve onunla kültüsel anlamda bağlantılı olan Mısır tanrıları ise Side'nin en önemli tanrıları arasında yer almaktadırlar. Bunda her şeyden önce Pamphylia'nın bu önemli liman kentiyle Mısır'daki Alexandreia arasındaki yakın ticari ilişkilerin etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Elimizdeki 2 no.'lu yazıtın dışında başka yazıtlarda da sadece Sarapis'ten değil aynı zamanda onun 'u olan Isis ve Harpocrates ile olasılıkla Anubis ve Isis'in kardeşi olan Nephthys'ten de söz edildiği görülmektedir. Diğer yandan Isis-Sarapis kutsal alanının 'u (=anahtar taşıyıcı) Zeus Halonites'e ait bir adağı sunan kişidir. Sarapis Side sikkelerinde de sıklıkla görülmekte olup, bu durum özellikle Geta, Caracalla, Macrinus, Severus Alexander ve Gordianus III dönemlerine ait sikkelerde göze çarpmaktadır⁶³⁶. Bu sikkeler üzerinde söz konusu tanrı ayakta durur vaziyette ve yukarı kaldırdığı sağ eliyle, sol elinde bir asa tutar halde ve başında da bir *modius* ile tasvir edilmektedir. Bir mezar taşında ise şeklindeki *theophor* isim ile birlikte belgelenmekte olup, burada olasılıkla babaları Mısırlı tanrılara tapan iki kardeş söz konusudur⁶³⁷.

Sikkeler

1. Yklş. İ.Ö. 200-36

Literatür: BMC *Lycia, Pamphylia and Pisidia*, s. 151, no. 69-70, res. 28, 7.

Ön yüz: Athena başı sağa dönük vaziyette ve Korinthos başlığı ile tasvir edilmiştir. Üzerinde kontrmark şeklinde Helios'un yüzü yer almaktadır.

Arka yüz: Nike sola dönük vaziyettedir.

⁶³⁶ Magie, a.g.e., s. 177.

⁶³⁷ Nollé, a.g.e. ve J. Nollé, *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse*, IK 44, Teil II, Bonn, 2001.

BMC Lycia, Pamphylia and Pisidia,
no. 70, res. 28, 7 (ön yüz).

2. İ.Ö. 190-36

Literatür: SNG Cophenagen (Lycia-Pamphylia), no. 411.

Ön yüz: Athena başı sağa dönük vaziyette ve Korinthos başlığı ile tasvir edilmiştir. Üzerinde kontrmark şeklinde Helios'un yüzü yer almaktadır.

Arka yüz: Nike.

SNG Cophenagen (Lycia-Pamphylia), no. 411.

3. Valerianus Iunior dönemi (İ.S. 257-258)

Buluntu yeri: Side.

Literatür: H.C. Lindgren-F.L. Kovacs, **Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the Levant from the Lindgren Collection**, 1985, s. 61, no. 1176, res. 42; P. Matern,

Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295, kat. no. M 130.

Ön yüz: Valerianus'un büstü.

Arka yüz: Helios ayakta ve sağa dönük olarak tasvir edilmektedir. Sağ elini kaldırmıştır. Sol elinde ise bir bereket boynuzu tutmaktadır.

H.C. Lindgren-F.L. Kovacs, no. 1176, res. 42.

Görüldüğü üzere Valerianus Iunior dönemine ait (İ.S. 257-258) bu sikkenin arka yüzünde sağ elini kaldırmış durumdaki Helios sol elinde bir bereket boynuzu tutmaktadır. Daha önce değindiğimiz gibi Pamphylia'daki bir başka kent olan ve Side'nin kuzeyinde yer alan Lyrbe'de de Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-2449 bir sikkenin arka yüzünde Helios sağ elini kaldırmakta sol elinde ise bir bereket boynuzu tutmaktadır. Helios'un tarımla ilişkili bir tanrı olarak sahip olduğu çeşitli özelliklere Hierapolis-Kastabala'daki 1 no.'lu yazıtta ayrıntılı şekilde değinmeye çalıştığımızdan burada sadece elimizdeki Side sikkesinde Helios'un genellikle bereket tanrıçası Demeter'in atribülerinden biri olarak bilinen bereket boynuzuyla beraber tasvir edilmiş olmasının güneş tanrısının Side kentinde de büyük olasılıkla bir çiftçi tanrısı olarak kabul gördüğüne ve tarımsal bereket kavramıyla ilişkilendirilmiş olduğuna işaret ettiğine ve bu anlamda Pamphylia bölgesi için önemli bir örnek olduğuna değinmekle yetinmeyi uygun görmekteyiz.

4. Helios başı, kontrmark

Literatür: BMC Lycia, Pamphylia and Pisidia, s. 150, no. 56, res. 28, 2.

Ön yüz: Athena başı sağa dönük vaziyette ve Korinthos başlığı ile tasvir edilmiştir. Üzerinde kontrmark şeklinde Helios'un yüzü yer almaktadır.

BMC Lycia, Pamphylia and Pisidia,
no. 56, res. 28, 2 (ön yüz).

Diğer Arkeolojik Buluntular

1. Helios büstü

Buluntu yeri: Side.

Şu anda bulunduğu yer: Side Müzesi, env. no. 1631.

Literatür: J. Nollé, **Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse**, IK 43, Teil I, Bonn, 1993, s. 117'de bahsedilmektedir. P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 262, kat. no. B 126, res. 86.

Açıklama: Küçük bir mezara (?) ait mermerden yapılmış Helios büstü. Helios sağ omzu üzerinde bağlanmış bir elbise giymektedir. Yüzü tahrip olmuştur ve sola dönüktür. Uzun saçları omuzlarına kadar uzanmaktadır. Başındaki 12 adet ışın büyük bir *nimbus*'un üzerindedir.

Res. 21

İ.S. 2.-3. y.y.'larda, pek çok farklı kültürün karşılaşması için elverişli bir noktada olan ve bir tür geçiş bölgesi olma özelliğine sahip bulunan, tarihi ise oldukça erken dönemlere kadar uzanan Side'de resmi ve özel nitelikli kültlerin renkli bir karışımına tanık olmak mümkündür. Anadolu'lu ilk dinsel öğeler Hellenistik ve Roma dönemlerinin etkisiyle geri plana itilmiş de olsa her zaman varlığını sürdürmüştür. Yunan ve doğu kökenli tanrılar, Romalılara sadakati simgeleyen *Dea Roma*, *Genius Populi Romani* ve Roma senatosuna ilişkin kültlerin yanı sıra imparator kültü ile Hristiyan-Yahudi inançları yan yana hatta çoğu zaman iç içe yaşamışlardır.

Side'de öncelikle Roma imparatorluk dönemine ait buluntuların kültlere ilişkin olarak önemli ipuçları sağladığını belirtmek gerekir. Kent sikkelerinin arka yüzlerindeki tanrı betimlemeleri önemli resmi kültlere işaret etmektedir. Söz gelimi Athena ve Apollon'un tasvirlerinin sikkeler üzerinde kesintisiz olarak yer alması her iki tanrının da $\leftarrow \circ \rightarrow$ $\rightarrow \circ \leftarrow$ $\circ \circ$ yani kentin kimliğiyle özdeşleşen, kenti temsil eden en önemli tanrılar olarak kabul gördüklerine dair şüpheye yer bırakmamaktadır. Sikkeler üzerindeki bazı lejandlar çeşitli tanrıların tapınımla bağlantılı olan kült mahalleri ve agon'lardan da söz etmektedirler.

Sikkelerin yanı sıra yazıtlar aracılığıyla da kültlere ilişkin bazı önemli bilgiler elde etmek mümkün olmaktadır. Bunlar resmi kültlere ait rahiplerden ve diğer kült personelinden söz etmekte, *neokoros*'luk veya *asylos* statüleriyle öne çıkan kutsal alanların bazı imtiyazlarını anlatmakta, tanrıların kültleriyle ilgili olarak kentsel kuruluşların durumları hakkında ipuçları vermekte ve bu tanrıların onuruna düzenlenen şenliklerle onlara sunulan adaklar hakkında önemli bilgiler sağlamaktadır. Bazı yazıtların ise doğrudan doğruya kültle bağlantılı oldukları görülmektedir. Bunlardan bir kısmı, insanlara yardım ettiklerine ve onların yakarışlarına kulak verdiklerine inanılan çeşitli “yardımcı” tanrılara (𐤒𐤓𐤕𐤌 𐤕𐤓𐤕𐤌 𐤕𐤓𐤕𐤌 =duyan, işiten tanrılar) sunulan basit adaklar üzerindeki adak metinleri şeklinde veya Sarapis’e sunulan bir ateş sunağı ya da bir adak heykelinin yazıtlı kaidesi olarak karşımıza çıkmaktadırlar. Bu eserler çoğunlukla resmi anlamda kabul gören tanrılara ait kültlerle ilişkili olmakla birlikte, münferit de olsa bunların kişisel kültlerle ya da ev kültleriyle de bağlantılı olabileceği ihtimalini göz ardı etmemek gerekir. Epigrafik kaynaklar dinsel uygulamalarla ilgili doğrudan kanıt sunmalarının yanı sıra kentte yaşayan insanların isimleri hakkında bilgi vermeleri nedeniyle tanrılarla ilgili bazı başka önemli ipuçlarının elde edilmesine de yardımcı olmaktadır, zira bunların arasında kentteki önemli bazı tanrıların tapınımlarıyla ilişkili görülen bazı *theophor* isimler de bulunmaktadır. İnsanlara tanrı isimleri verilmesinin yeni doğan çocukların isimlerini taşıdıkları tanrıların korumasına emanet edilmiş olduğuna inanılmasından kaynaklandığı tahmin edilmektedir⁶³⁸.

Kentteki kültüsel yapıya ilişkin olarak mevcut arkeolojik kalıntılar ise yazıtlar ve sikkelere oranla daha az ölçüde bilgi sunmaktadır. Söz gelimi bazı büyük tapınakların günümüze kadar ulaşmış olmasına ve bize kentteki dinsel yapı hakkında genel bir fikir vermesine rağmen, her iki baş tanrının tapınakları ya da *agora*'daki Tykhe kutsal alanı hakkındaki bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Bunun yanı sıra kentteki Hristiyanlaşma sürecinin ve kentin metropolitlik mertebesine yükselişinin

⁶³⁸ Bkz. J. Nollé, *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse*, IK 43, Teil I, Bonn, 1993 ve J. Nollé, *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse*, IK 44, Teil II, Bonn, 2001.

bir sonucu olarak Side’de pagan kült alanlarına ait yapılar da son derece az sayıda günümüze ulaşabilmiştir. Bu kent de Perge ile aynı kaderi paylaşmış görünmektedir, zira orada da Artemis tapınağı öylesine tahrip edilmiştir ki bugün bile lokalizasyonu yapılamamaktadır. Kazılar sırasında “imparator salonu” olarak adlandırılan alandan çıkarılan çok sayıda tanrı heykeli ise kültlerle doğrudan bir bağlantı kurabilmek için yeterli değildir. Ancak yine de söz konusu heykellerin kentteki önemli kültlere işaret edebileceği ihtimalini göz ardı etmemek gerekir.

Side’de tespit edilebilen Athena, Apollon, Zeus, Asklepios, Demeter, Dionysos, Helios, Artemis, Poseidon, Dioskur’lar, Isis, Sarapis, Aphrodite, Kharit’ler, Themis, Herakles, Ares, Kybele, Nemesis, Hephaistos, Hermes, Pantes Theoi, Tykhe ve Dea Roma gibi tanrı ve tanrıçalara ilişkin kültlerin ve imparator kültürünün yanı sıra kentte yaşayan Yahudi ve Hristiyanların varlığı da bilinmektedir. Özellikle Yahudiler Hellenistik dönemde önemli bir *diaspora* oluşturmuşlardır, ancak bunlar hakkında az sayıda yazıt bilgi vermektedir. İ.S. 3. y.y.’da ise Side’de önemli bir Hristiyan cemaatinin güçlendiği sanılmaktadır, ancak bunlar hakkında da yeterli bilgi bulunmamaktadır. Keza *hagiographik* literatürde de sadece bazı piskoposlardan ve din uğruna ölen kişilerin isimlerinden söz edilmektedir. Bununla birlikte belirtmek gerekir ki Side İ.S. 3. y.y.’ın sonlarında bile bütünüyle pagan kimliğini korumuş, ancak bu durum İ.S. 4. y.y.’ın başlarında süratli bir biçimde değişmiş ve kent bu yüzyılda açık bir şekilde Hristiyanlığın etkisi altına girmiştir⁶³⁹.

Tarım ürünleri bakımından oldukça zengin bir kent olan, *eponym* memurların görevleri sırasında $\odot \dot{\Upsilon} \mapsto \leftarrow \prec \rightarrow$ ’nın (=iyi ve bereketli ürün) vurgulandığı ve iyi bir mahsul için tanrıların merhametinin güvence altına alınmaya çalışıldığı Side’de hava ve toprak tanrıları olarak çiftçilikle doğrudan bağlantılı olmaları dolayısıyla Zeus, Helios, Demeter ve Dionysos’a büyük saygı gösterildiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda özellikle Demeter’in tohumların sürgün vermesini sağlaması, Helios’un ürünleri olgunlaştırması ancak yakmaması, bütün güney Anadolu’da *Luwi* kökenli

⁶³⁹ J. Nollé, *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse*, IK 43, Teil I, Bonn, 1993 ve J. Nollé, *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse*, IK 44, Teil II, Bonn, 2001.

hava tanrısı ve tanrılar kralı *Tarhunt*'un yerini almış olan Zeus'un ise henüz dalında veya harman yerinde (Zeus Halonites) bulunan mahsulleri şiddetli dolu yağışlarından, zararlı yağmurlardan ve fırtınalardan koruması beklenirdi⁶⁴⁰.

Bütün bu tanrılarla ilgili olarak genellikle basit ve çoğunlukla da yazıtsız adaklar ele geçmiştir. Bunlardan bir kısmının Side'nin civarındaki köylerde yaşayan çiftçiler tarafından kenti ziyaret ettikleri zamanlarda sunulmuş oldukları düşünülmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu tarımsal ilişki bağlamında başka iki adağın da bir Anadolu tanrıçası olduğu anlaşılan Klea için sunulmuş olması ihtimal dahilindedir.

Side'deki Demeter tapınımla tarımla ilgili kaygı ve beklentilerin yanı sıra ayrıca bazı mistik düşünceler de rol oynamıştır. Kentte : olarak adlandırılan *agon mystikos* hem Dionysos'a hem de Demeter'e adanmıştı. Bunun yanı sıra kentte çok sayıda Demeter rahibesine ait kanıtlar ele geçmiştir. Ayrıca Side'nin diğer önemli tanrıları gibi Demeter de atribüleriyle birlikte (meşale, Persephone'nin devrilmiş çiçek sepeti, *cista mystica*, buğday başakları ve haş haş yaprakları) tasvir edilmiştir. Side'deki büyük *nymphaeum*'u süsleyen kabartmalardan birinde de Demeter'in Kore'yi arayışı betimlenmiştir. Kente ait imparatorluk dönemi sikkelerinde de Demeter'i sıkça görmek mümkündür.

Antik Yunan mitolojisinde üzüm bağlarının koruyucusu olduğuna inanılması nedeniyle tarımsal hayatla da yakın bir bağlantısı olan Dionysos'un Side'de Demeter gibi *agon mystikos* ile bağlantılı olduğu görülmekte, ayrıca kent sikkeleri de bu tanrının kültüne işaret etmekte ve bu tanrıya ait rahipler de yazıtlar aracılığıyla tespit edilebilmektedir. Diğer yandan Dionysos'un bağıcılık tanrısı olarak Side'de tapınım

⁶⁴⁰ J. Nollé, *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse*, IK 43, Teil I, Bonn, 1993 ve J. Nollé, *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse*, IK 44, Teil II, Bonn, 2001.

görüp görmediği konusu ise henüz belirsizdir, zira bu kentin *territorium*'undaki bağların durumu hakkında da yeterli bilgi bulunmamaktadır⁶⁴¹.

4. PISIDIA BÖLGESİ

4.1. Ana Çizgileriyle Pisidia Bölgesinin Tarihi ve Tarihi Coğrafyası

Pisidia bölgesi antik dönemde kuzey-kuzeybatıda Phrygia, doğuda Lykaonia, batıda Milyas ile Kabalis, güneyde Pamphylia, güneydoğuda ise Isauria ve Kilikia bölgeleri tarafından çevrilmiştir. Bölgenin batısında Lysis (Erençay/Bozçay) nehri ile Askania (Burdur) ve Anaua (Acıgöl) göllerinin arasında yükselen Söğüt dağları Milyas ile sınır teşkil etmektedir. Pisidia bölgesinin güney sınırını Selge (Zerk/Altınkaya) ve Termessos (Güllük dağı) kentlerinin güneyinde uzanan hat oluşturmaktadır. Ancak bununla birlikte bölgenin güney ve güneydoğu sınırlarını kesin olarak tespit edebilmek güçtür. Özellikle güneydoğuda Isauria, Kilikia ve Pamphylia bölgelerinin Pisidia ile olan sınırlarını belirleyebilmek çok zordur. Pisidia'nın kuzeyde Phrygia ile olan sınırını ise Askania (Burdur) gölü ile Limnai (Eğridir) gölü arasında uzanan bir hat ile kuzeydoğuda Sultan dağları ve Emir dağı arasında yer alan Phrygia Paroreios vadisi oluşturmaktadır. Bölgenin doğu sınırını ise Karalis (Beyşehir) ve Trogitis (Suğla) gölleri belirlemektedir.

Pisidia'lının isimlerine ilk olarak İ.Ö. 5. y.y.'ın sonlarında Ksenophon'un *Anabasis* adlı eserinde rastlanmakta olup, bunların Toros'larda yaşayan Solymos, Milyas, Kabalis ve Isauria'lının yanı sıra Lykia'lılar ile de aynı soydan geldikleri düşünülmektedir. Söz konusu ortak köken de bölgede İ.Ö. 2. binyıldan itibaren varlığını koruyan Luwi'lere kadar uzanmaktadır. Herodotos ise Pisidia adı yerine bu bölge için "Solym'lerin ülkesi Milyas" ifadesini kullanmaktadır. Strabon da

⁶⁴¹ J. Nollé, *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse*, IK 43, Teil I, Bonn, 1993 ve J. Nollé, *Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse*, IK 44, Teil II, Bonn, 2001. Ayrıca Pamphylia bölgesi kültürleri hakkında genel bilgi için bkz. Pekman, *a.g.e.* ve MacKay, *a.g.e.*, s. 2045-2129.

Termessos'ta yaşayanların kendilerini Solymi olarak adlandırdığından söz etmekte, diğer yandan Pisidia dili ile Solym dilinin farklı olduğunu da vurgulamaktadır. Bu durum da her iki topluluğun akraba olmalarına rağmen ayrı yaşadıklarını göstermektedir. Toros dağlarında yaşayan diğer bütün topluluklar gibi son derece savaşçı olan Pisidia'lılar etnik kimliklerini ve kendilerine özgü dillerini uzun süre korumuşlardır. Geçimlerini genellikle soygunculuk ve yağmacılıkla sağlayan bu savaşçı insanlara karşı bölgenin güvenliğini sağlayabilmek için Romalılar Augustus zamanında pek çok Roma kolonisi kurmuşlardır.

Zengin bir prehistorik geçmişi olan ve İ.Ö. 2. binyılda *Arzava* adıyla anıldığı bilinen Pisidia bölgesi İ.Ö. 546 yılından sonra pek çok Anadolu kenti gibi Pers egemenliği altına girmiştir. Ancak Pers satraplıkları arasında isminin yer almaması burada yaşayanların özgürlüklerini kısmen de olsa koruduklarını düşündürmektedir. Büyük İskender'in Anadolu'ya girmesinin ardından İ.Ö. 334-333 yıllarından itibaren onun ve generallerinin yönetimine girmiş, ancak yine tam anlamıyla egemenlik altına alınamamıştır. İ.Ö. 188 yılındaki Apameia barışından sonra batı bölümü Pergamon krallığına bırakılan Pisidia bölgesi İ.Ö. 133 yılında Attalos III tarafından Pergamon'un Roma'ya bırakılmasıyla birlikte Roma'nın denetimine girmiş olmalıdır. Romalılar bölgeyi Pamphylia ve Lykaonia ile birlikte Kappadokia krallığına bırakmışlar, ancak bu krallığın içinde bulunduğu zayıf durum nedeniyle bölgede belirgin bir otorite boşluğu baş göstermekte gecikmemiştir. Bölgedeki korsanlık faaliyetlerinin artması üzerine İ.Ö. 102 yılında içinde Pamphylia, Lykia, Lykaonia ve Pisidia'nın da bulunduğu Kilikia eyaletini kurmuş ve korsanlarla mücadeleye başlamıştır. İ.Ö. 78 yılında Publius Servilius Vatia'nın Sulla tarafından Kilikia eyaleti valisi olarak bölgeye gönderilmesinden sonra bir süre huzur ortamı tesis edilebilmiş, ancak tam olarak kontrol altına alınamamıştır. Pisidia bölgesi İ.Ö. 49 yılına kadar Kilikia eyaletine bağlı kalmış ondan sonra ise Asia eyaletine bağlanmış, ardından da İ.Ö. 39 yılında Galatia kralı Amyntas'a bırakılmıştır. İ.Ö. 25 yılında Galatia eyaletine dahil edilen bölgenin batı ve güney kısımları Claudius (İ.S. 41-54) tarafından kurulan Lykia-Pamphylia eyaletine dahil edilmiştir. Pisidia bölgesi İ.S. 74 yılında Vespasianus (İ.S. 69-79) tarafından kurulan Galatia-Kappadokia

eyaletine, İ.S. 107-113 yıllarından sonra da Traianus'un yeniden düzenlediği Galatia eyaletine bağlanmış ve bu durumunu Diocletianus dönemine kadar (İ.S. 284-305) sürdürmüştür. Bu dönemden sonra ise bağımsız bir eyalet haline getirilmiştir.

Pisidia bölgesinin güneybatı ucunda Sinda (Bayırköy) bulunmakta, Lysis (Erençay/Bozçay) nehrinin batısında ise kuzeybatıya doğru Polyetta (Bademli), Hadrianoupolis (Eğneş/Çallica), Yaraşlı gölünün doğusunda Takina (Yaraşlı/Asar) ve Askania (Burdur) gölünün güneyinde Tymbrianassos (Örenler) yer almaktadır. Bu nehrin doğusunda Olbasa (Belenli) kuzey doğusunda da Kormasa (Karacaviran) bulunmaktadır.

Pisidia'nın güneybatısında Bozova düzlüğünün kuzeyinde Ouerbe (Yelten), Sibidounda (Bozova), Andeda (Yeşilyayla), Pogla (Çomaklı), Komama (Şerefönü/Şeref Höyüğü) ve bunun hemen kuzeyinde Kretopolis (Yüreğil) birbirlerine yakın şekilde yer almaktadırlar. Kretopolis'ten kuzeye çıkıldığında Sagalassos'a gelmeden Kolbasa (Kuşbaba) kenti bulunmakta olup, bu kentin Hitit metinlerinde adı geçen *Kuwalapasa* olduğu sanılmaktadır.

Bölgenin en önemli yerleşmelerinden birisi ise kuşkusuz Askania (Burdur) gölünün doğusunda yer alan Sagalassos (Ağlasun) kentidir. Akdağ'ın 1700 m.'yi bulan sarp yamaçlarında kurulmuş olan kentten antik dönemde ilk olarak Büyük İskender'in seferiyle bağlantılı olarak söz edilmektedir. Sagalassos kenti İ.Ö. 1. y.y.'ın ikinci yarısından İ.S. 3. y.y.'ın ortalarına kadar sikke basmış olup, bu sikkeler üzerinde "Pisidia'nın birincisi" ve "metropolis" gibi ifadelerle rastlanmasa da kentin önemini ortaya koymaktadır. Söz konusu kentten günümüze ulaşabilen yapıların çoğunluğu Roma imparatorluk dönemine, az bir kısmı da Büyük İskender sonrasındaki döneme aittir. Kentteki önemli kalıntıların arasında tiyatro binası, Antoninus Pius ve Apollon Klarios tapınakları, *odeion*, *gymnasion* ve çeşme yapısı ile nekropol alanı yer almaktadır.

Pisidia'nın batısından kuzeydoğusuna doğru Konane (Gönen), Seleukeia Sidera (Selef) ve Agrai (Ağras) gibi küçük yerleşimler görülmektedir. Limnai (Eğridir) gölünün batısında Parlais (Barla), güneyinde ise Akroterion (Eğridir), bunun güneyinde Prostama ve Bindaios (Küçük) yerleşimleri bulunmaktadır. Bölgenin kuzeybatı sınırında Apollonia (Uluborlu), bunun doğusunda da Tymandos (Yassören/Yassıviran) yer almaktadır.

Pisidia bölgesinin kuzeydeki en önemli kenti ise Antiokheia'dır (Yalvaç). Söz konusu kent İ.Ö. 3. y.y.'ın ilk yarısında Seleukos I ya da oğlu Antiokhos I tarafından kurulmuştur. İ.Ö. 25 yılında Roma kolonisi yapılarak *Colonia Caesarea* adını almıştır. Bu kente ait kalıntılar günümüze fazla ulaşamamışsa da Augustus tapınağı, küçük tiyatro, kiliseler, hamam, sütunlu cadde ve su kemerleri dikkat çekici yapılarıdır. Bunların yanı sıra kentin güneydoğusunda muhtemelen İ.Ö. 2. y.y.'da Attalos'lar tarafından kurulmuş olan Men Askanios'a ait bir de kutsal alan bulunmaktadır. Bölgenin kuzeydoğusunda Neapolis (Şarkikaraağaç) ve doğu ucunda Misthia (Kale dağı) ve son olarak da Amblada (Asardağ) yer almaktadır. Doğu Pisidia'daki diğer kentler ise Anaboura (Enevre), Malos (Kale), Tymbriada (Mirahor), Tityassos ve Dyrzela'dır.

Güney sınırı boyunca batıya doğru gidildiğinde karşılaşılan Selge (Zerk/Altınkaya) bölgenin önemli kentleri arasında yer almaktadır. Bazı kaynaklara göre Kalkhas tarafından kurulmuş daha sonra ise Lakedaimonia'lılar tarafından kolonize edilmiş olan Selge kenti İ.Ö. 5. y.y.'ın sonlarından itibaren sikke basmıştır. Antik yazarlar kentin doğal bakımdan son derece korunaklı bir yerde bulunmasından dolayı Selge'lilerin kimseye boyun eğmeden yaşamlarını sürdürdüklerinden söz etmektedirler. Selge İ.Ö. 1. y.y.'ın ortalarında Amyntas'ın devletinin sınırları içinde yer almış, İ.Ö. 25 yılından sonra ise Galatia eyaletine dahil edilmiştir. Dağlık bir bölgede yer almasından dolayı korunmuş durumdaki kentte tiyatro binası, *stadium*, *agora*, *stoa*, *gymnasion*'lar, tapınaklar ve nekropol alanı Roma dönemine ait dikkat çekici kalıntılardır.

Bölgenin güneyindeki önemli bir başka kent ise Kestros ırmağının doğusunda yer alan Pednelissos'tur (Kozan). İ.Ö. 220 yılı civarında Selge'liler tarafından kuşatıldığı bilinen kentin kuzeyinde Adada (Karabavlu/Karadiken) bulunmaktadır. Söz konusu kentteki Roma dönemine ait Aphrodite ve Zeus Serapis tapınakları ilgi çekici yapılar arasındadır.

Kremna (Çamlık) kenti ise Pisidia'nın merkezindeki en önemli kentlerden biri durumundadır. İ.Ö. 39-25 yılları arasında Amyntas'ın egemenliği altında kalan kent, bunun ardından bir süre Galatia eyaletine bağlanmış, daha sonra ise Augustus tarafından *Colonia Iulia Augusta Felix Cremna* ismini alarak bir Roma kolonisi yapılmıştır. Kremna'nın güneyinde Hyia (İncirli ?) ve Panemoteikhos (Boğazköy) yer alır. Daha güneye inildiğinde Pisidia'yı Pamphylia'ya bağlayan yollara yakınlığı neveniyle önem kazanan Ariassos (Bademağacı) yerleşimine rastlanmaktadır.

Pisidia'nın güneybatı ucunda ise bölgedeki en önemli kentlerden birisi sayılan ve yalçın kayalıklar arasında son derece müstahkem bir mevkide kurulmuş olan Termessos (Güllük/Göldere) yer almaktadır. Söz konusu kent Hitit metinlerinde de olasılıkla *Attarimma* olarak anılmakta olup, bu kentin ismi ilk olarak İ.Ö. 334 yılında Büyük İskender'e karşı gösterdiği mukavemet nedeniyle karşımıza çıkmaktadır. Kent düzeyine ancak Hellenistik dönemde kavuşmuş olan Termessos İ.Ö. 189 yılından sonra Roma'ya yakınlaşmış, Pergamon krallığı ile de yakın ilişkiler kurmuştur. Ulaşılması oldukça sarp bir dağın dik yamaçları arasına kurulmuş olan kentin yapıları yoğun bir bitki örtüsüyle kaplanmıştır. Kentin Büyük İskender sonrası dönemde inşa edilmiş olan görkemli tiyatrosu Güllük dağının tam karşısında yer almaktadır. Termessos'un batısında ise Isinda (Korkuteli) bulunmaktadır.

Pisidia'nın diğer kentleri arasında Keraitai, Tarbassos, Darsa, Minassos, Typallia, Metaura, Palaiopolis, Polydorion, Malgasa, Makropedion, Narmalis, Saporda gibi kentleri saymak mümkündür⁶⁴².

4.2. Pisidia Bölgesinde Helios Kültleri

4.2.1. Andeda (Yeşilyayla)

Diğer Arkeolojik Buluntular

1. Helios kabartmalı sunak (Tarih ?)

Buluntu yeri: Andeda.

Literatür: A. M. Woodward-H. A. Ormerod, "A Journey in South-Western Asia Minor", **BSA** 16, 1909-1910, s. 122, no. 16; N. Karayaka, **Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 182, not 745; B. İplikçioğlu-G. Çelgin-A.V. Çelgin, **Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium IV**, Wien, 2007, s. 218, not 353.

Açıklama: Sunak üzerinde sol tarafta Helios betimlemesi, sağ tarafta ise bir hilal üzerinde Artemis-Selene ve arka tarafta belli belirsiz bir nesne, olasılıkla iki kadın başı görülmektedir. Yazıt Hera rahibesi olan Iulia Licinniana tarafından yapılan bir adığa işaret etmekte ise de adağın hangi tanrı için yapıldığı belli değildir.

Bir Hera rahibesi tarafından adandığı anlaşılan söz konusu sunağın üzerinde Helios ve Selene betimlemelerinin yer alması bu kentte Hera ile Helios ve Selene arasında kültürel anlamda bir bağlantının mevcut olup olmadığı sorusunu akla

⁶⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. K. Belke-N. Mersich, **Phrygien und Pisidien**, **TIB** 7, Wien, 1990 ve Sevin, **a.g.e.**, s. 151-162.

getirmektedir. Bu bağlamda Attika’da önemli bir bayram olan ve Zeus ile Hera’nın kutsal evliliğini simgeleyen *Theogamia* bayramının aynı zamanda Helios ve Selene’nin evliliğini simgelediğinin ileri sürülmesi⁶⁴³ görebildiğimiz kadarıyla elimizdeki örnekte Helios ve Hera arasında kurulabilecek bir ilişki açısından ipucu niteliği taşımaktadır. Zira elimizdeki sunakta da sadece Helios değil, az önce verdiğimiz örnekte Zeus ve Hera’nın evliliğinin aynı zamanda Helios ve Selene’ye işaret etmesine benzer şekilde Selene de tasvir edilmekte, yazıtı sunan kişinin bir Hera rahibesi olması da sunakta yukarıda söz ettiğimiz anlamda bir bağlantının olma ihtimaline katkıda bulunmaktadır.

4.2.2. Antiokheia (Yalvaç)

Yazıtlar

1. İmparatora sunu (İ.S. 3. y.y.)

Buluntu yeri: Antiokheia.

Literatür: IGR III, no. 296: www.epigraphy.packhum.org/inscriptions.

•→ — ↔ — |.

2

↙ P ↘ Z ↗ ↔ — ↘ ↗ ↔ Š — ≠ — ◆ ≙ Y ↗ ↔ — ↔ ↗ ↔ — ↔ — ↘ ↗ ↔ — ◆ ⊙ — ↘ ↗ ↔

Q — ◆ — ↗

○ ↗ ↔ — ◆ — ↗ ↔ — ◆

↙ ↗ ↔ — ◆ ↗ ↔ — Y ↗ ↔ Š — ↘ ↗ ↔ — ↗ ↔ — Q ↗ ↔ — ↘ ↗ ↔ — ◆ ⊙ R — ◆ — ↗ ↔ — ⊙ — ↗ ↔ —

⊙ — ↗ ↔ —

↗ ↔ — ↗ ↔ — ◆ — ↗ ↔ — ◆ — ↗ ↔ — ◆ — ↗ ↔ —

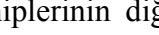
⁶⁴³ Jessen, *a.g.e.*, s. 66.

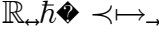
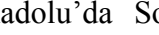
4

$$\swarrow \text{fl}_{\perp} \vdash \quad \vdash \quad \vdash \searrow \vdash \vdash \odot \text{---} \smile \prec \quad \vdash \text{---} \text{Q} \quad \vdash \quad \blacklozenge \quad \circ \quad \text{---} \blacklozenge \quad \blacklozenge \vdash \ell_{\perp} \quad \vdash \vdash$$

$\blacklozenge$

vd.

Görüldüğü üzere İ.S. 3. y.y.'a tarihlenen söz konusu yazıtta bir imparatora⁶⁴⁴ atlı bir Helios heykelinin sunulduğunu ve sunuyu gerçekleştirenlerin bunu kendi olanaklarıyla yaptırdıkları anlaşılmaktadır. Antiokheia'da Helios'un at üzerinde tasvir edilmesiyle ilgili bu örnekle oldukça benzerlik gösteren bir başka örneğe ise yine Pergamon'da rastlamak mümkün olmaktadır. Burada ele geçen bir yazıtta Isis rahiplerinin diğer Mısır tanrılarının yanı sıra bir '

 'yu (=at üzerinde Helios ve atın yanında bir yakarıcı) sunmuş oldukları anlatılmaktadır⁶⁴⁵. Güneş tanrısının bu şekilde at üzerinde düşünülmesi Yunan kökenli olmayan bir özellik taşımaktadır ve bu durum Anadolu'da Sozon () olarak adlandırılan ve çoğu zaman Helios ile özdeşleştirilen bir güneş tanrısı ile bağlantılı olarak pek çok örnekte göze çarpmaktadır⁶⁴⁶.

Diğer yandan yazıtta adı geçen *Ksenoi Tekmoreioi Cemiyeti*'nden bu kente ait başka yazıtlarda da söz edilmekte olup, bunun Artemis ismini alan yerel tanrıçaya tapanlar tarafından kurulmuş bir cemiyet olduğu bilinmektedir. Söz konusu cemiyetin üyelerine de *tekmor* adı verilmekteydi ve bu isim Hristiyanlara karşı mücadelede devlete bağlılık yemini edenler için kullanılırdı. Bu cemiyetin paganizmin yeniden canlanması sırasında ortaya çıktığı ve bunun ardından da Hristiyanlara yapılan baskıların arttığı düşünülmektedir⁶⁴⁷. Bu nedenle elimizdeki yazıt Antiokheia topraklarında Artemis'e tapanlar tarafından kurulduğu bilinen *Ksenoi Tekmoreioi Cemiyeti* tarafından imparatora bir Helios heykelciğinin sunulduğunu göstermesi bakımından ayrıca önem taşımakta ve bu cemiyetin Artemis'in yanı sıra Helios kültüyle de ilişkili olabileceğini düşündürmektedir. Bilindiği gibi Artemis'in ay tanrıçası olarak ve Pisidia'da yer alan Isinda'nın İ.Ö. 1.

⁶⁴⁴ Bu kentte Gordianus III dönemine (İ.S. 238-244) ait 1 no.'lu sikkede Helios'un tasvir edilmiş olması nedeniyle söz konusu yazıtta da bu imparatorun kastedilmiş olması ihtimal dahilindedir. Gordianus'un güneş kültüyle olan bağlantısı için ayrıca bkz. Berrens, **a.g.e.**, s. 61-71.

⁶⁴⁵ Ohlmutz, **a.g.e.**, s. 85 ve **AvP** VIII, 2, Berlin, 1895, s. 248-249, no: 336.

⁶⁴⁶ **A.e.**, s. 85, not 68.

⁶⁴⁷ Karayaka, **a.g.e.**, s. 291-292.

y.y.'a tarihlenen sikkelerinde olduğu gibi⁶⁴⁸ bir bereket tanrıçası olarak tapınım gördüğünün bilinmesi Helios ile ilişkilendirilmesinde iki önemli unsur olarak rol oynamaktadır. Bu nedenle elimizdeki 1 no.'lu yazıtta da böyle bir bağlantının sonucu olarak Artemis'e tapanlar tarafından bir Helios heykelciğinin yaptırılarak imparator için sunulmuş olması mümkündür. Bu durumda söz konusu yazıtı Antiokheia'da Helios'a da tapınım gösteren bir kült cemiyetinin varlığına dair önemli bir ipucu olarak görmek ihtimal dahilindedir. Ancak bu yazıtta söz konusu cemiyetin Hristiyanlara karşı paganizmi canlandırmak amacıyla tanrılardan herhangi birisi olan Helios'u rastgele seçmiş olabileceklerini ve bu durumda yazıtın söz konusu cemiyet ile Helios arasındaki kültürel bir bağlantıya işaret edemeyeceği olasılığını da unutmamak gerekir. Ancak daha önceleri de değindiğimiz gibi pek çok bölgede Artemis ve Helios'un aynı eser üzerinde karşımıza çıkması bu iki tanrının çoğu zaman kültürel anlamda bir ilişki içinde olduklarını gösterdiğinden elimizdeki yazıtta da Antiokheia'da Artemis'e tapanlarca kurulan bu cemiyetin Helios'u özellikle seçmiş olduğunu düşünmek bizce daha akla yakın bir olasılık olarak görünmektedir. Nitekim Helios'un Anadolu'da çeşitli kentlere ait sikkeler üzerinde de Artemis ile beraber yer aldığı bilinmektedir. Söz gelimi Karia bölgesindeki Apollonia Salbake'de Septimius Severus dönemine ait (İ.S. 193-211) bir sikkede dört sütunlu bir tapınak frontu ve onun ortasında Apollon-Helios frontal biçimde betimlenmekte olup, Helios sağ ayağına yaslanır vaziyette ayakta, sağ tarafta bir karga (?) görülmekte, solda ise Artemis sadak, yay ve okla tasvir edilmektedir⁶⁴⁹. Lydia bölgesindeki Hypaipa kentinde de Caracalla dönemine ait (İ.S. 211-217) bir sikkede Artemis Anaitis *khiton*'u ve yüksek *polos*'uyla tasvir edilmiştir. Çıplak durumdaki Helios ise ağırlığını sağ bacağına vermiş durumdadır ve başı bir ışın tacıyla çevrilidir. Kaldırdığı sağ elinde bir meşale tutmaktadır, sol elinde ise bir küre görülmektedir⁶⁵⁰. Bu bağlamda Pamphylia bölgesindeki Perge kentine ait 1 no.'lu yazıtta Perge Artemis'ine Helios heykelciklerinin sunulmasını; yine bu kente ait 2 no.'lu arkeolojik buluntuda, ortada meşalesiyle Artemis Pergaia, yanında da üç genç kızın yer almasını, diğer tarafta Aphrodite'nin betimlenmesini, sağda ise omuzlarına

⁶⁴⁸ A.e., s. 116, not 215-216.

⁶⁴⁹ Imhoof-Blumer, a.g.e., s. 121, no. 9, res. 4, 23; Bernhard, a.g.e., s. 258, res. 1, 11; Matern, a.g.e., s. 290, kat. no. M 72.

⁶⁵⁰ A.e., s. 291, kat. no. M 86.

tutturulmuş bir elbise giymiş olan Helios'un büstünün yer almasını Artemis ve Helios arasında kültüsel anlamda kurulan çeşitli bağlantılara örnek göstermek mümkündür.

Sikkeler

1. Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244)

Buluntu yeri: Antiokheia.

Literatür: **BMC Greek Coins** 19 (Lykia), s. 190, no. 81; **SNG Aulock**, no. 4962; N. Yalouris - T. Visser-Choitz, "Helios", **LIMC** V, 1990, s. 1011, no. 52, res. 634 ve N. Karayaka, **Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 182, not 747; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, a.g.e., s. 295, kat. no. M 131.

Ön yüz: Gordianus'un büstü.

Arka yüz: Helios sola doğru hareket etmekte olan *quadriga*'sında ayakta durmaktadır. Sağ elini kaldırmıştır ve sol eliyle de bir kırbaç tutmaktadır.

SNG Aulock, no. 4962.

Antiokheia'daki Gordianus dönemine ait (İ.S. 238-244) bu sikkenin arka yüzünde Helios *quadriga*'sında betimlenmekte olup, tanrının bu ikonografisine daha

pek çok bölgede rastlanmaktadır. Pisidia bölgesinde de Etenna'da Severus Alexander dönemine ait (İ.S. 222-235) bir sikkenin arka yüzünde Helios (veya imparator ?) giyimli olarak sola doğru hareket etmekte olan bir *quadriga* üzerinde ve sağ elini kaldırmış durumda görülmektedir. Bu durumda Antiokheia'daki 1 no.'lu sikkemiz görebildiğimiz kadarıyla Etenna'daki örnek ile birlikte Helios'un Pisidia bölgesinde *quadriga* ile betimlendiği iki örnekten birisi olması ve ayrıca İ.S. 3. y.y.'ın ilk yarısında Antiokheia'da bu tanrıya ait kültün resmi anlamda kabul görmüş olduğunu belgelemesi bakımından önem arz etmektedir.

Diğer Arkeolojik Buluntular

1. Heykel başı (İ.S. 3. y.y.)

Buluntu yeri: Antiokheia.

Şu anda bulunduğu yer: Yalvaç Müzesi, env. no. A. 1265.

Literatür: P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 247, kat. no. B 20.

Açıklama: Heykel başı. Baş hafif bir şekilde sağa doğru eğiktir ve yüzü uzun, bukleli saçlarla çevrilmiştir. Başın üzerinde ışınlar bulunan bir *polos* yükselmektedir.

Söz konusu eserde hemen dikkatimizi çeken nokta Helios'un başının üzerinde bir *polos*'un tasvir edilmiş olmasıdır. Zira Hierapolis-Kastabala'daki tanrıça Perasia ile ilgili kısımda değindiğimiz üzere *polos* genel anlamıyla bereketle ilişkili bir motif olarak görüldüğünden elimizdeki buluntuda Helios'un bereketle bağlantılı bir tanrı olarak gösterilmiş olabileceğini düşünmek mümkündür. Bunun yanı sıra elimizdeki örnek görebildiğimiz kadarıyla şimdilik Helios'un başında bir *polos* ile betimlendiği Pisidia'daki tek örnek olması bakımından ayrıca önem taşımaktadır.

2. Sunak (Roma dönemi)

Buluntu yeri: Antiokheia.

Şu anda bulunduğu yer: Yalvaç Müzesi, env. no. E 1481 (350).

Literatür: D. M. Robinson, “Roman Sculptures from Colonia Caesarea (Pisidian Antioch)”, *ArtB* 9, 1926-1927, s. 45, res. 66; K. Schauenburg, **Helios. Archäologisch-mythologische Studien über den antiken Sonnengott**, 1955, s. 46; N. Karayaka, **Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 182; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 258. kat. no. B 88.

Açıklama: Bir yüzünde Helios’un omuzlarında manto olan bir büstü yer almaktadır. Başındaki *nimbus*’un üzerinde 11 adet ışın görülmektedir. Kısa ve bukleli saçları yanlara dökülmektedir. Sunağın bir yüzünde de Kybele’nin tasviri yer almaktadır.

Res. 22

Antiokheia’ya ait olan 2 no.’lu bu eserde Helios’un yanı sıra Kybele’nin de tasvir edilmiş olması son derece dikkat çekicidir. Hierapolis-Kastabala’daki Kubaba-Perasia ile ilgili kısımda ayrıntılı olarak değinmeye çalıştığımız üzere Kybele

Neolitik dönemden itibaren Akdeniz havzasında çeşitli isimlerle tapınım gören evrensel nitelikli bir tanrıçadır. Hititlerden itibaren de Kubaba, Kybele, Meter Megala, Meter Oreia, Magna Mater, Ma ve Agdistis gibi çeşitli adlarla anıldığı bilinmektedir⁶⁵¹. Kybele'nin en önemli niteliklerinden birisi ise analık vasfının yanı sıra bir toprak ve bereket tanrıçası olarak da tapınım görmesidir. Bilindiği gibi tanrıça Kubaba sonradan Anadolu'da özellikle Phrygia ve Lydia bölgelerinde Kybele veya Kybebe adıyla tapınım görmüş olup, *Potnia Theron* olarak da anılan Kybele ana tanrıça vasfı ve "yaşamın efendisi" sayılmasından dolayı genellikle toprak ve bereketle ilişkilendirilmiştir⁶⁵². Nitekim Pisidia bölgesinde Kybele'nin bereketle ilişkilendirilmesine ilişkin bir örnek Sagalassos'un güneybatısındaki Arvalı köyündeki söz konusu tanrıçaya adanmış bir sunak olup, bunun üzerinde bir üzüm salkımı ve buğday başakları tasvir edilmektedir⁶⁵³.

Hierapolis-Kastabala'da da değindiğimiz üzere Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Kybele ve Helios'un yine bir arada tasvir edildikleri örneklerle rastlanması konumuz açısından dikkat çekicidir. Nitekim Pergamon'da İ.Ö. 2. y.y.'a (?) tarihlenen bir eserde yan yüzde bir meşalenin üzerinde Helios'un küçük bir büstü görülmekte, ön yüzde ise aslanlara binmiş durumdaki Kybele tasviri yer almaktadır⁶⁵⁴. Ionia'da da Kybele rahibine ait olduğu anlaşılan bir adak üzerinde solda ışın tacıyla betimlenmiş güneş tanrısı görülmekte olup, sağdaki kırık kısımda ise başka bir tanrısal varlığın tasvir edildiği düşünülmekte, aralarında da ucu yukarıya doğru açık bir hilâl ve içinde bir yıldız betimlemesi yer almaktadır⁶⁵⁵. Lydia'da Briula kentinde Roma imparatorluk dönemine tarihlenen bir sikkenin ön yüzünde Helios, arka yüzünde ise Kybele *kalathos*'uyla ve ayakta durur vaziyette, ellerini iki aslanın başına dayamış durumda tasvir edilmektedir⁶⁵⁶. Phrygia bölgesindeki Kotiaion'da Severus Alexander dönemine ait (İ.S. 222-235) bir sikkede ise Helios sağ bacağına yaslanır durumda ve sağ elini kaldırmış vaziyette

⁶⁵¹ Antik dönemde Kybele tapınımı ve tanrıçanın türlü nitelik ve efsaneleri için bkz. Schwenn, "Kybele", *RE* XI/2, 1922, s. 2250-2298; Erhat, *a.g.e.*, s. 183-187.

⁶⁵² Ehling-Pohl-Sayar, *a.g.e.*, s. 111 ve Erhat, *a.g.e.*, s. 184.

⁶⁵³ Karayaka, *a.g.e.*, s. 27.

⁶⁵⁴ Matern, *a.g.e.*, s. 252, kat. no. B 52.

⁶⁵⁵ Petzl, *a.g.e.*, s. 248, no. 745.

⁶⁵⁶ Matern, *a.g.e.*, s. 291, kat. no. M 85.

görülmekte olup, sol elinde ise küçük bir tahtta oturan Kybele figürü tutmaktadır⁶⁵⁷. Bu örnekler tabiat ve tarım ürünleri için vazgeçilmez öneme sahip olduğu bilinen Helios'un yine tabiat ve bereketle ilişkisi bilinen ve kökü Hititlere, öncesinde de Kuzey Suriye'ye kadar uzanan tanrıça Kybele ile olan bağlantısını açıkça ortaya koymaktadır. Bu nedenle elimizdeki 2 no.'lu Antiokheia sunağında Helios ve Kybele'nin beraber yer alması bu iki tanrı arasında Pisidia bölgesindeki kültürel anlamdaki ilişkiye işaret etmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Pisidia bölgesinde elimizdeki sunağa benzer bir başka örnek ise Gelendost'ta bulunmakta olup, buradaki 1 no.'lu sunağın üzerinde de Helios ve Kybele tasviri yer almaktadır. Bunun yanı sıra Pisidia bölgesinde Kybele'nin oldukça yaygın biçimde tapınım gördüğü bilinmekte olup, İndağ ve Yuvacı'da bu tanrıçaya ait iki büyük kutsal alan mevcuttur; Termessos'ta da muhtemelen bir tapınağı bulunduğu düşünülmektedir. Bunların yanında Kybele için yapıldığı açıkça belli olan bölgedeki tek tapınak ise elimizdeki sunağın da ait olduğu Antiokheia kentidir ve bu tapınak Men ile Kybele için yaptırılmıştır. Ayrıca yine bu kentin güneydoğusunda yine Kybele'ye ait olan büyük bir kutsal alanın varlığı da bilinmektedir⁶⁵⁸.

4.2.3. Etenna (Sırt)

Sikkeler

1. Severus Alexander dönemi (İ.S. 222-235)

Buluntu yeri: Etenna.

Literatür: SNG Pfälzer Privatsammlungen 5, Pisidien und Lykaonien, no.1-586, 1999, 215, res. 14; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295, kat. no. M. 135.

⁶⁵⁷ A.e., s. 294, kat. no. M 122.

⁶⁵⁸ Pisidia bölgesindeki Kybele kültleri için bkz. Karayaka, a.g.e., s. 24-41.

Arka yüz: Helios (veya imparator ?) giyimli olarak sola doğru hareket etmekte olan bir *quadriga* üzerinde görülmektedir. Sağ elini kaldırmıştır.

Görüldüğü üzere Etenna'da Severus Alexander dönemine ait (İ.S. 222-235) 1 no.'lu skkenin arka yüzünde Helios (veya imparator ?) giyimli olarak sola doğru hareket etmekte olan bir *quadriga* üzerinde görülmektedir. Sağ elini kaldırmıştır. Helios'un *quadriga* üzerindeki betimlemelerine çok sık şekilde rastlanmakta olup, Etenna'daki bu sikke Pisidia bölgesinde Helios'un *quadriga*'lı tasvirlerine bir örnek teşkil etmesi bakımından önem taşımaktadır. Pisidia bölgesinde Helios'un söz konusu tasvirine bir diğer örnek Antiokheia'daki Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-244) bir sikke olup, bunun arka yüzünde Helios sola doğru hareket etmekte olan *quadriga*'sında ayakta durmaktadır. Sağ elini kaldırmıştır ve sol eliyle de bir kırbaç tutmaktadır.

2. Philippus Arabs dönemi (İ.S. 244-249)

Buluntu yeri: Etenna.

Literatür: H.v. Aulock, **Münzen und Städte Pisidiens**, Teil 2, **IstMitt. Beih.** 22, Tübingen, 1979, s. 92, no. 649; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295, kat. no. M 136 a.

Tarih: Philippus Arabs dönemi, İ.S. 244-249.

Arka yüz: Helios sağ bacağına ağırlığını vermiş durumdadır, ayakta, sola doğru ve frontal şekilde betimlenmiştir. Sağ kolunu kaldırmıştır, sol elinde ise bir meşale tutmaktadır.

H.v. Aulock, s. 92, no. 649.

3. Otacilia (İ.S. 244-248)

Buluntu yeri: Ettena.

Literatür: H.v. Aulock, **Münzen und Städte Pisidiens**, Teil 2, **IstMitt. Beih.** 22, Tübingen, 1979, s. 93, no. 655, no. 656, no. 657; **SNG France** 3, no. 1558, res. 85; **SNG Pfälzer Privatsammlungen** 5, Pisidien und Lykaonien, no.1-586, 1999, no. 223, res. 15; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295, kat. no. M 136 b.

Ön yüz: Otacilia'nın büstü.

Arka yüz: Helios sağ bacağına ağırlığını vermiş durumda ayakta, sola doğru ve frontal şekilde betimlenmiştir. Sağ kolunu kaldırmıştır, sol elinde ise bir meşale tutmaktadır.

H.v. Aulock, s. 93, no. 655.

Etenna'daki Philippus Arabs dönemine (İ.S. 244-249) ve Otacilia'ya (İ.S. 244-248) sikkelerin arka yüzlerinde Helios'un bir meşaleyle betimlenmiş olması dikkat çekicidir. Görebildiğimiz kadarıyla Etenna'daki bu iki sikke Pisidia bölgesinde Helios'un meşale ile tasvir edildiği şimdilik tek örnek olmaları bakımından da ayrıca önem taşımaktadır. Bilindiği gibi Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde Helios'un meşaleli tasvirleri ulunmaktadır. Söz gelimi ovalık Kililikia'daki Hierapolis-Kastabala'ya ait Faustina Minor dönemine (İ.S. 161-176) tarihlenen 2 no.'lu sikkelerde Helios giyimli olarak ve sağ bacağına ağırlığını vermiş şekilde ayakta tasvir edilmektedir. Sağ elini kaldırmakta sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır. Sağ ayağının yanında yanmakta olan bir meşale durmaktadır. Söz konusu Kastabala sikkeleriyle ilgili kısımda Anadolu'nun diğer bölgelerine ait örneklerle ayrıntılı şekilde değinmeye çalıştığımızdan burada sadece Helios'un Etenna için tarımsal bereket anlamında önem arz eden bir tanrı olarak görülmüş olabileceğini ve 1-3 no.'lu sikkelerin ışığında Helios'un Etenna'da İ.S. 3. y.y.'ın ilk yarısında resmi anlamda kabul görmüş bir tanrı olduğunu belirtmekle yetineceğiz.

4.2.4. Gelendost

Diğer Arkeolojik Kaynaklar

1. Sunak (tarih ?)

Buluntu yeri: Gelendost.

Literatür: D. M. Robinson, "Roman Sculptures from Colonia Caesarea (Pisidian Antioch)", **ArtB** 9, 1926-1927, s. 44, res. 65; K. Schauenburg, **Helios. Archäologisch-mythologische Studien über den antiken Sonnengott**, 1955, s. 46; N. Karayaka, **Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 182, not 746; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 258, kat. no. B 91.

Açıklama: Bir yüzünde Helios'un oldukça tahrip olmuş bir büstü tasvir edilmiştir. Helios göğsünün üzerinde iğnelenmiş bir manto (pelerin) giymektedir. Yüzü kırılmıştır. Geniş bir *nimbus*'un üzerinde pek çok ışın bulunmaktadır. Sunağın bir başka yüzünde ise bir Kybele büstü tasvir edilmektedir.

Pisidia bölgesinde Helios'un Kybele ile birlikte tasvir edildiği bir başka örnek Antiokheia'daki Roma dönemine tarihlenen 2 no.'lu sunak olup, bu sunağın bir yüzünde Helios'un omuzlarında manto olan bir büstü yer almaktadır. Başındaki *nimbus*'un üzerinde 11 adet ışın görülmektedir. Kısa ve bukleli saçları yanlara dökülmektedir. Sunağın bir yüzünde de Kybele'nin tasviri yer almaktadır. Antiokheia'daki söz konusu sunakla ilgili kısımda gerek Kybele'nin tarımsal bereket kavramıyla gerekse Helios ile olan bağlantısına ve Anadolu'da Helios ile Kybele'nin birlikte tasvir edildiği çeşitli örneklerle detaylıca değinilmeye çalışıldığından burada yalnızca Gelendost'ta da Helios'un Kybele ile beraber tasvir edilmiş olmasıyla her iki tanrının bereket kavramıyla olan yakınlıkları arasında bir bağlantı kurulabileceğini ve bu bakımdan Helios'un söz konusu kentte bir çiftçi tanrısı olarak düşünülmüş olma olasılığının bulunduğunu söylemekle yetineceğiz.

4.2.5. Hadriani (Gölde, Gavur Ören)

Yazıtlar

1. Mezar yazıtı (tarih ?)

Buluntu yeri: Gölde.

Literatür: G.E. Bean, "Notes and Inscriptions from Pisidia I", *AnatSt* 9, 1959, s. 109-110, no. 78; N.P. Milner, *An Epigraphical Survey in the Kibyra-Olbasa Region conducted by A.S. Hall*, *RECAM III*, Ankara-Oxford, 1998, s. 73, no. 160, 14.

$$\begin{array}{l}
\Rightarrow \hookrightarrow \neg \sim \dots \circ _ \quad \circ _ \neg \frown \\
2 \quad \Rightarrow \triangleleft \ell \text{fl} \neg \circ _ \bullet _ \blacklozenge \odot \quad \mathbb{Z} \\
\Rightarrow \hookrightarrow \neg \frown \text{p} \circ \neg \neg \circ \neg \circ \\
4 \quad \rightarrow \quad \blacklozenge \mathbb{R} \triangleleft \neg \triangleright \hbar _ \odot \neg \\
\blacklozenge \parallel \neg \hbar _ \neg \rightarrow \neg \blacklozenge \sim \odot \quad \neg \\
6 \quad \mathbb{Z} \blacklozenge \quad \circ \quad \cdot \neg \circ \rightarrow \neg \neg \quad \neg \circ \\
\ell \odot \blacklozenge \sim \odot \quad \circ \mathbb{Z} \rightarrow \odot \neg \quad \circ \circ \ell \circ \\
8 \quad \neg \circ \quad \circ \circ _ \rightarrow \neg \ell \circ \odot \uparrow \ell \mathbb{R} \neg \odot.
\end{array}$$

Anlaşıldığı üzere Hadriani'deki bu yazıtta Hermes isimli birisi Karısı Ge ve oğlu Hermes'in anısına söz konusu mezarı yaptırmış olup, yazıtta geçen “eğer kendi eceliyle öldüyse (bu tamam) ama eğer kötü niyetli eller tarafından olduysa o zaman Helios görür” şeklindeki ifade dikkat çekicidir. Bu yazıt aracılığıyla Helios'un Hadriani'de hem mezar kültü kapsamında tapınım gördüğü hem de bu tanrının sahip olduğu yer yüzünde olup biten her şeyi görme ($= \neg \mapsto \blacklozenge \text{fl} \neg \neg \hbar _$), insanların davranışlarını gözetleme ve işlenen günahları cezalandırma özelliğine kentte yaşayanlar tarafından inanıldığı, bu nedenle de insanları uyarıcı nitelikteki bu yazıtta söz konusu özelliklerinden dolayı yer aldığı anlaşılmaktadır.

4.2.6. Isinda (Korkuteli)

Sikkeler

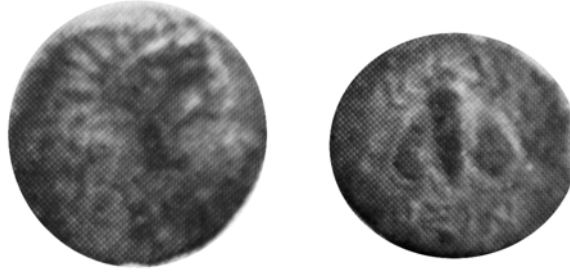
1. Yklş. İ.Ö. 150.

Buluntu yeri: Isinda.

Literatür: H.v. Aulock, **Münzen und Städte Pisidiens**, Teil 1, **IstMitt. Beih.** 19, Tübingen, 1977, s. 76, no. 496.

Ön yüz: Işın tacıyla Helios başı, sağa dönük durumdadır.

Arka yüz: Arı betimlemesi.

H.v. Aulock, s. 76, no. 496.

Görüldüğü üzere Isinda'daki yklş. İ.Ö. 150 yıllarına tarihlenen bu sikke arka yüzündeki arı tasviriyle oldukça ilginç bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır ve görebildiğimiz kadarıyla Helios ile bir arı tasvirinin aynı sikke üzerinde yer alması gerek Pisidia gerekse Anadolu'nun diğer bölgeleri için ilk defa karşılaştığımız bir örnektir. Bu sikke ile ilgili olarak akla gelen tek olasılık Helios'un Isinda'da da bir tarım ve bereket tanrısı olmasıyla bağlantılı şekilde tapınım görmüş olması ve muhtemelen arıcılığın ekonomik hayatta önemli yer tuttuğu bu kentte bol ürün elde edilebilmesi için bu tanrıya duyulan saygının bir ifadesi olarak kent sikkelerinde yer almış olmasıdır. Bu bağlamda Helios için antik dönemde gerçekleştirilen bazı sunu çeşitleri de Helios ile arıcılık ve bal üretimi arasında bir bağlantı kurulabilmesine yönelik ipucu sağlaması açısından ilgi çekici görünmektedir. Nitekim Pire'de Helios'a bal peteklerinin sunulduğu (☞—ℓ ħ, ○◆)⁶⁵⁹, Emesa'da da güneş tanrısına şarapsız bal sunusu⁶⁶⁰ gerçekleştirildiği bilinmekte ve bu uygulamalar büyük olasılıkla tanrının tarımsal ürünlerin gelişimindeki öneminin anlaşılmasıyla ilgili görünmektedir.

⁶⁵⁹ Jessen, **a.g.e.**, s. 71.

⁶⁶⁰ **A.e.**, s. 72.

4.2.7. Kocaaliler (Melli)

Yazıtlar

1. Alfabetik kehanet (İ.S. 2. y.y.)

Buluntu yeri: Kocaaliler, nekropol alanı.

Literatür: G.H.R. Horsley-S. Mitchell, **The Inscriptions of Central Pisidia including texts from Kremna, Ariassos, Keraia, Hyia, Panemoteichos, the sanctuary of Apollo of the Perminoundeis, Sia, Kocaaliler and the Döşeme Boğazı**, IK 57, 2000, s. 161-164, no. 159; E. Kalinka, **Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti**, TAM II, 3 fasc., Wien, 1920-1944, s. 364, no. 947.

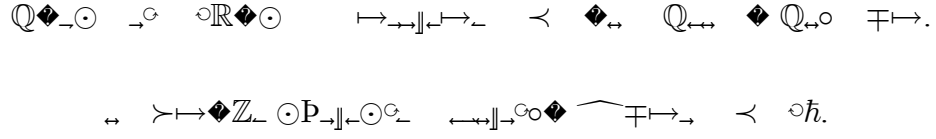
vö.

6 $\nearrow \ell h \blacklozenge \mp \odot \bullet \leftrightarrow h \blacklozenge \succ \odot \check{S} \bullet \odot \mp \parallel \leftrightarrow^C \mapsto \updownarrow \ell \updownarrow h _$
 $\rightarrow _ \ell \odot _ \rightarrow^3 \leftarrow \odot \swarrow \ell \searrow \mapsto \ell \prec _ _ / _ \leftrightarrow \prec \blacklozenge \mapsto \rightarrow^3 _$

8 $\square \odot \odot \bullet _ \rightarrow \bullet \odot \bullet _ \mapsto \prec \mapsto \mapsto \leftrightarrow \mapsto _ \rightarrow \odot \odot _$

vd.

Görüldüğü üzere Kocaaliler'deki İ.S. 2. y.y.'a tarihlenen bu alfabetik kehanet yazıtı özellikle Lykia bölgesindeki diğer örneklerin aynısı olması bakımından dikkat çekici olup, burada da Helios ile ilgili olarak “zarar görmemek için büyük dalgadan sakın, Helios seni izliyor, ışıldayan tanrı her şeyi görür, sana yardım eden ve yanında olan tanrılara sahipsin” şeklindeki bir ifade kullanılmaktadır. Söz konusu kehanetin başka örneklerine Lykia bölgesinde Kibyra (1 no.'lu yazıt, İ.S. 2.-3. y.y.); Limyra (1 no.'lu yazıt) ve Olympos'ta da (1 no.'lu yazıt, Roma imparatorluk dönemi ?) rastlanmaktadır. Limyra'daki 1 no.'lu yazıtta Helios'un söz konusu alfabetik kehanet içindeki yeri ve anlamı konusuna detaylı şekilde değinmeye çalıştığımızdan burada yalnızca Lykia bölgesinde sıkça kullanılan bu kehanet formülünün İ.S. 2. y.y.'da

Görüldüğü üzere İ.S. 117-138 yıllarına tarihlenen ve “44463 21. Işık getiren Helios. İsteddiğin ne varsa yapacaksın. Endişeli olduğun her şeyi bulacaksın. Gayret et iyi kalpli yabancı her şey hazır. Görülmeveni bulacaksın, kurtuluş gününe varacaksın” şeklinde bir ifadenin yer aldığı söz konusu kehanet yazıtı İ.S. 2. y.y.’a tarihlenen Kocaaliler’deki İ.S. 2. y.y.’a tarihlenen 1 no.’lu alfabetik kehanetin ardından Pisidia’daki Helios ile bağlantılı ikinci bir kehanet örneği olarak göze çarpmaktadır. Kremna’daki yazıtın bir diğer örneğine ise Pisidia bölgesinin en önemli kentlerinden olan Termessos’ta da rastlanmakta olup, buradaki 2 no.’lu bu yazıtta da tıpkı Kremna’da olduğu gibi Helios’un *phosphoros* (=ışık getiren) olarak adlandırıldığı görülmektedir.

Diğer Arkeolojik Buluntular

1. Dioskur’lara adak ve Helios kabartması (İ.S. 2-3. y.y.)

Buluntu yeri: Kremna.

Şu anda bulunduğu yer: Burdur Müzesi, env. no. 7855.

Literatür: İ. Delemen, “Lykia-Kabalia-Pisidia Bölgesinden Roma Dönemi Dioskurlar ve Tanrıça Kabartmaları”, **Belleten** 59, 1995, s. 309, no. 6; G.H.R. Horsley-S. Mitchell, **The Inscriptions of Central Pisidia including texts from Kremna, Ariassos, Keraia, Hyia, Panemoteichos, the sanctuary of Apollo of the Perminoundeis, Sia, Kocaaliler and the Döşeme Boğazı**, **IK** 57, Bonn, 2000, s. 85-86, no. 61.

Açıklama: Üzerinde bulunan iki satırlık yazıttan Magnus Varius tarafından Dioskur'lara sunulduğu anlaşılan söz konusu eserin alınlık kısmının ortasında bir hilal ve bunun sağında da ışın taçlı bir Helios büstü yer almaktadır. Alınlığın altında görülen tanrıçanın kolu dirsekten kıvrılmıştır ve sol eliyle uzun bir asaya dayanmaktadır. Başında ise *kalathos* ve hilal belirgindir. Dioskur'lar ise iki elleriyle dizginleri kavramaktadırlar.

Res. 23

Res. 24

Bilindiği üzere Dioskur'lar Yunan mitolojisinde Kastor ve Polydeukes olarak adlandırılan Lakonia kökenli ikiz kardeşlere verilen isimdir. Önceleri yer altı,

denizcilik, spor, savaş gibi konularda insanların yaşamını koruyucu/kurtarıcı vasıflarıyla etkiledikleri düşünülmüş, fakat zamanla tanrısal özelliklere bürünerek göksel kişilikleri ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bununla birlikte Dioskur'ların yanında durdukları tanrıçanın kimliği ise netlik kazanmamıştır. Zira bulunan pek çok eserde tanrıça adı vermemesi ve betimlenen tanrıçanın çok değişik ikonografik özellikler sergilemesidir. Bununla birlikte ilk yapılan araştırmalarda bu tanrıçanın, Dioskur'ların kardeşi olması ve Lakonia'da bitkisel bereketlilik anlamında tapınım görmesinden yola çıkılarak Helena olduğu düşünülmüşse de bu görüş bir süre sonra terk edilmiştir. Fakat tanrıçanın başında görülen ay motifi en azından onun bir ay tanrıçası olabileceğine işaret etmektedir⁶⁶¹. Pisidia bölgesinde Kremna'nın dışında Dioskurlara ait izlere ise Adada, Ali Fahrettin, Andeda, Amblada, Ariassos, Dikmentepesi, Eleyir, Kestel, Keçili, Kodrula, Komama, Konana, Korkuteli, Çavdır, Lengüme, Neapolis, Ormeleis, Pednelissos, Prostanna, Sagalassos, Sibidounda, Termessos, Verbe gibi kentlerde rastlanmaktadır⁶⁶².

Konumuz gereği olarak ise Helios'un Dioskur'lara sunulmuş olan ve aynı zamanda başında bir hilal betimlemesi bulunan bir tanrıça ile Dioskur tasvirlerinin yer aldığı bu eserde hangi sebeple betimlenmiş olduğu sorusu akla gelmektedir. Bu bağlamda bir gök tanrısı olan Helios ile Dioskur'lar arasında, söz konusu ikizlerin zamanla göksel niteliklere bürünmüş olmalarından dolayı bir bağlantı kurulmuş olabileceğini düşünmek mümkündür. Lykia bölgesindeki Oinoanda'da İ.S. 2.-3. y.y.'a tarihlenen 3 no.'lu yazıtta da Helios ve Dioskur'lara aynı eser üzerinde rastlamak mümkün olmaktadır. Söz konusu eserde Helios-Mithras'a sunulan yazıtın hemen üzerinde başında ışın tacı bulunan frontal durumda bir Helios büstü tasvir edilmektedir. Helios'un hemen solunda at üzerinde Dioskur'lar ve sağında da elinde *kerykeion*'u ile Hermes ve ayrıca bir Zeus betimlemesi yer almakta olup, Helios-Mithras'ın yanı sıra "kurtarıcı Dioskur'lara", "önder Hermes'e" ve "kurtarıcı Zeus" ile birlikte "theois synnaois'a" adanmış yazıtlar da bulunmaktadır. Bu noktada söz konusu Oinoanda yazıtında da detaylıca değindiğimiz üzere Pisidia'da Dioskur'larla

⁶⁶¹ İ. Delemen, "Lykia-Kabalia-Pisidia Bölgesinden Roma Dönemi Dioskurlar ve Tanrıça Kabartmaları", *Belleten* 59, 1995, s. 295-296.

⁶⁶² Pisidia bölgesinde Dioskur kültleri için bkz. Karayaka, *a.g.e.*, s. 170-179.

Helios arasında ölü kültü kapsamında bir ilişkinin kurulup kurulmadığı sorusu önem kazanmaktadır. Zira Kilikia bölgesindeki Olba ile ilgili kısımda da ele aldığımız gibi bu kentteki mezarlar üzerinde bazı tanrılara ait sembollere rastlanmakta olup, Hermes ve Dioskur'lar ölü kültü ile bağlantılı şekilde göze çarpmaktadırlar. Hermes, Hellenistik ve Roma dönemlerinde ölü kültü ile bağlantılı şekilde Elaiussa-Sebaste'nin kuzeyinde ele geçen ve bir mezar steli olduğu tahmin edilen kabartmalı bir blokla ilişkilendirilmekte olup, üzerindeki *kerykeion* nedeniyle eserin Hermes ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir. Keza Olba bölgesinde Dioskur kültü de önemli ölçüde yaygındır ve mezar yapıları üzerinde Dioskur'ları sembolize eden başlıklarla karşılaşmakta olup, Korykos, Çatıören, Hüseyinler gibi merkezlerin yanında Aşağı Dünya olarak adlandırılan bölgede mezar kapakları üzerinde Dioskur başlıkları görülmektedir⁶⁶³. Ancak Pisidia'da Hermes ve Dioskur'lar arasında fazla güçlü bir bağlantı olmadığı görülmekte olup, Ali Fahrettin'de bulunan bir yazıtta Hermes ve Dioskur'ların isimleri anılmaktadır. Ayrıca görebildiğimiz kadarıyla Pisidia'da Dioskur'ların ölü kültü ile olan bağlantısına işaret eden bir buluntu da mevcut değildir⁶⁶⁴. Bu bağlamda Helios'un Pisidia dışındaki bölgelerde çoğu zaman mezarları koruyan bir tanrı olarak tapınım görmesi onun ölü kültüyle olan ilişkisini gösterdiğinden, bir Pisidia kenti olan Kremna'daki 1 no.'lu eserimizde Helios ile Olba'da ölü kültüyle bağlantısı bilinen Dioskur'lar arasında bir ilişkilendirmenin mümkün olup olamayacağı sorusu, Pisidia'da Dioskur'lar ve ölü kültü çerçevesinde bir bağ kurulamaması ve Helios'un da Pisidia'da ölü kültü ile sıkı bir bağlantı içinde olmaması nedeniyle şimdilik cevapsız kalmaktadır. Helios'u bu bölgede ölü kültü çerçevesinde ve mezar koruyucu olarak gösteren şimdilik elimizde bulunan en açık örnek Termessos yakınlarındaki Ağır Taş'ta (Kelbessos) bulunmuş olan 1 no.'lu lahit kapağında Selene ve Helios'un tasvirlerinin yer almasıdır.

4.2.9. Makropedion (Akören)

Yazıtlar

⁶⁶³ Durukan, a.g.e., s. 65-71.

⁶⁶⁴ Karayaka, a.g.e., s. 170-179.

1. Zeus, Hera, Hermes, Men, Apollon, Helios ve Makropedion halkı için sunak (İ.S. 125-126 ?)

Yazıtın D yüzünde bir Helios (?) kabartmasından söz edilmektedir.

Buluntu yeri: Akören.

Literatür: G.E. Bean, “Notes and Inscriptions from Pisidia. Part 1”, **AnatSt** 9, 1959, s. 103-105, no. 64b; N.P. Milner, **An Epigraphical Survey in the Kibyra-Olbasa Region conducted by A.S. Hall**, **RECAM** III, Ankara-Oxford, 1998, s. 74-76, no. 162 b.

B.

$$\rightarrowtail \circ \text{fl} \swarrow \nmid \searrow \hbar \blacklozenge \parallel \mapsto \circ \quad \blacklozenge \vdash \rightarrow$$
$$2 \quad / \spadesuit \sim \quad \circ \mp \circ \llcorner \leftrightarrow \mathbb{R} \odot \cdots \hbar \leftrightarrow$$
$$\mathbb{1}_{\mathbb{R}l\circ\blacklozenge} \curvearrowright \mathbb{I} \rightarrow \mathbb{R} \quad \circ\blacklozenge \xleftrightarrow{\quad} l\odot l\circ_{\quad}$$
$$4 \quad \mp \mathbb{R} \diamond \circ \diamond \quad \odot \quad \diamond \circ \circ \circ, \quad \odot \quad \ell \odot$$

$$\bigcirc \blacklozenge ? \rightarrow \text{Y-junction} \bigcirc \blacklozenge ? + \text{Q-junction} \blacklozenge ?$$

6 $\bigcirc \bigcirc \bullet \blacklozenge \vdash \rightarrow G \bigcirc \bullet \leftrightarrow \bigcirc \leftarrow G \blacklozenge .$

$$\triangleleft \mathbb{R} \ell \odot _ \circ _ \dots \circ _ \xrightarrow{\hbar} _ \quad \leftrightarrow \hbar _ \searrow$$
 $8 \quad \mathbb{Q} \curvearrowright \mathbb{O} \quad \odot \curvearrowright \odot$

Makropedion'daki İ.S. 125-126 (?) yıllarına tarihlenen sunağın Zeus, Hera, Hermes, Men, Apollon, Helios ve Makropedion halkı için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Yazıtın B yüzünde Apollon ve Leto'nun ardından Helios'tan "ışıldayan", "Okeanos'ta yıkanan" ve "burada yaşayan insanlara faydalı" gibi ifadelerle söz edilmektedir. Anlaşılabacağı üzere elimizdeki yazıt Makropedion'da İ.S. 125-126 (?) yıllarında Zeus, Hera, Hermes, Men ve Apollon'un yanı sıra önemli bir

tanrı olarak tapınım gördüğünü ve burada da Kremna'daki İ.S. 117-138 yıllarına tarihlenen 1 no.'lu yazıt ile Termessos'taki 2 no.'lu yazıtta “ışık getiren” anlamındaki *phosphoros* sıfatıyla anılmasına benzer şekilde ışıkla ilgili bir tanrı olması bakımından saygı duyulduğunu göstermekte, ayrıca kanımızca tanrının faydalı olduğunun belirtilmesi de büyük olasılıkla tarımsal anlamdaki olumlu özellikleriyle bağlantılı bir düşüncenin ürünü olmalıdır.

4.2.10. Pogla (Çomaklı)

Sikkeler

1. Antoninus Pius (İ.S. 138-161)

Buluntu yeri: Pogla.

Literatür: H.v. Aulock, **Münzen und Städte Pisidiens**, Teil 1, **IstMitt. Beih. 19**, Tübingen, 1977, s. 125, no. 1276; O.v. Vacano, **Typenkatalog der antiken Münzen Kleinasiens**, hrsg. von Dietmar Kienast, Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 1986, s. 209.

Ön yüz: Pius'un büstü.

Arka yüz: Işın tacıyla Helios büstü sağa dönük durumdadır.

H.v. Aulock, s. 125, no. 1276.

2. Geta (İ.S. 211-212)

Buluntu yeri: Pogla.

Literatür: H.v. Aulock, **Münzen und Städte Pisidiens**, Teil 1, **IstMitt. Beih.** 19, Tübingen, 1977, s. 129, no. 1326; O.v. Vacano, **Typenkatalog der antiken Münzen Kleinasiens**, hrsg. von Dietmar Kienast, Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 1986, s. 209.

Ön yüz: Geta'nın büstü.

Arka yüz: Işın tacıyla Helios büstü sağa dönük durumdadır.

H.v. Aulock, s. 129, no. 1326.

Pogla'daki 1 ve 2 no.'lu sikkelerden görüldüğü üzere Helios İ.S. 2.y.y.'ın ikinci yarısı ile İ.S. 3. y.y.'ın başlarında kente ait sikkeler üzerinde betimlendiği ve böylelikle Antoninus Pius ile Geta dönemlerinde bu tanrının Pogla'da resmi anlamda tapınım görmüş olduğu ve devlet tanrıları arasında yer aldığı anlaşılmaktadır.

4.2.11. Praetoria (Burdur)

Diğer Arkeolojik Buluntular

1. Sunak (tarih ?)

Buluntu yeri: Burdur.

Şu anda bulunduğu yer: Burdur Müzesi, env. no. R. 2. 6. 91.

Literatür: P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 253, kat. no. B 61, res. 77.

Açıklama: Ön yüzde çıplak bir Helios büstü kolları ve omuzlarının bir kısmıyla birlikte görülebilmektedir. Yüz kısmı tümüyle tahrip olmuştur, sadece yukarıya yönelmiş 8 adet ışın kalabilmiştir. Sol yan yüzde üzüm salkımları, sağda ise bir çelenk betimlemesi yer almaktadır.

Res. 25

4.2.12. Prostanna (Eğirdir)

Yazıtlar

1. Nero'ya ait onurlandırma yazıtı (İ.S. 54-68)

Buluntu yeri: Prostanna.

Literatür: M.H. Ballance, "The Site of Prostanna", **AnatSt** 9, 1959, s. 128-129, no. 3; **SEG** 18, 1962, no. 566.

$\therefore \mathbb{R} \rightarrow \dots \ell \rightarrow \bigcirc \swarrow \circ \dots \rightarrow \leftarrow \rightarrow \rightarrow \triangleleft \odot \updownarrow \rightarrow \leftarrow \searrow$

2 $\rightarrow 1 \diamond \rightarrow \odot \rightarrow \mp \rightarrow \diamond \circ 1 \swarrow \diamond \triangleq \dot{Y} \leftrightarrow \circ \rightarrow \rightarrow \circ \rightarrow \rightarrow \diamond \mathbb{R} \searrow$

$\circ \diamond \rightarrow \rightarrow \ell \circ \diamond \swarrow \odot 1 \diamond \mathbb{Q} \prec \circ \rightarrow \rightarrow \diamond \sim \searrow$

vacat

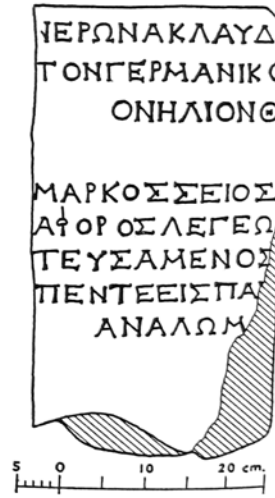
4 $\vdots \rightarrow \circ \searrow \mathbb{R} \ddot{\circ} \circ \swarrow \Rightarrow \cap \circ \ell \circ \rightarrow \diamond 1 \rightarrow \hbar \mp \circ \searrow$

$\rightarrow \succ \text{fl} \circ \ell \odot \bullet \odot \swarrow \diamond \circ \circ \rightarrow \rightarrow \odot \mp \diamond \hbar \leftrightarrow \rightarrow \searrow$

6 $\rightarrow \odot \rightarrow \mp \odot \diamond \circ \swarrow \rightarrow \hbar \leftrightarrow \circ \diamond \rightarrow \rightarrow$

$\prec \mathbb{R} \diamond \rightarrow \odot \odot \rightarrow \parallel \rightarrow \diamond \swarrow \diamond \rightarrow \rightarrow \diamond \mathbb{Q} \rightarrow \diamond \odot \rightarrow \diamond \searrow$

8 $\diamond \rightarrow \ell \rightarrow \swarrow \rightarrow \diamond \diamond \mathbb{R} \rightarrow \hbar \rightarrow \odot \diamond \searrow$

Res. 26

Görüldüğü gibi imparator Nero bu yazıtta *neos* Helios olarak adlandırılmakta ve açıkça Helios ile özdeşleştirilmektedir. Roma imparatorlarının güneş tanrısıyla özdeşleştirilmeleri antik dönemde oldukça sık rastlanan bir durumdur. İmparatorlar çoğu zaman kendi dönemlerinin parlak başarılarla dolu geçeceğini halka göstermek ve ayrıca güneşin sahip olduğu *aniketos* (=yenilmez) özelliğini de kullanarak askerler üzerindeki etkilerini artırmak amacıyla kendilerini güneş tanrısıyla bir tutmuşlardır⁶⁶⁵. Elimizdeki yazıtta benzer şekilde Ephesos'ta da Gordianus III için *neos* Helios (= genç Helios) sıfatının kullanıldığı bilinmektedir⁶⁶⁶.

Sikkeler

1. İ.Ö. 1. y.y.

Buluntu yeri: Prostanna.

Literatür: H.v. Aulock, **Münzen und Städte Pisidiens**, Teil 2, **IstMitt. Beih.** 22, Tübingen, 1979, s. 146, no. 1749; N. Karayaka, **Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 182, not 748; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und**

⁶⁶⁵ İ.S. 3. y.y.'da Roma imparatorlarının güneşle özdeşleştirilmeleriyle ilgili olarak bkz. Berrens, **a.g.e.**

⁶⁶⁶ Börker-Merkelbach, **a.g.e.**, s. 103-104, no. 302 ve s. 104-105, no. 304.

Ikongraphie des griechischen und römischen Sonnengottes, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295, kat. no. M 132.

Ön yüz: Helios büstü, sağa dönük durumdadır ve ışın tacıyla tasvir edilmektedir.

Arka yüz: Hermes çıplak, ayakta, sol elinde *kerykeion* ile ve sağ elini yukarı kaldırmış durumda tasvir edilmektedir⁶⁶⁷.

H.v. Aulock, s. 146, no. 1749.

Prostanna'daki İ.Ö. 1. y.y.'a tarihlenen elimizdeki bu sikke Pisidia bölgesinde Hermes ve Helios arasındaki bağlantıya açık şekilde işaret eden ve her iki tanrının birlikte ve resmi anlamda kabul edildiğini gösteren tek örnek olması bakımından büyük önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra Pamphylia bölgesinde de Hermes ve Helios bağlantısına işaret eden bir örnek mevcuttur. Nitekim Perge'deki 1 no.'lu bu yazıtta Side kökenli birisinin Perge Artemis'ine üzerinde Hermes tasviri bulunan bir Helios heykelciği sunduğu belirtilmektedir.

Lykia bölgesindeki Oinoanda'ya ait 3 no.'lu yazıtta da değindiğimiz gibi Helios ile Hermes arasındaki bağlantı büyük olasılıkla Hermes'in *psychopompos* (=ruhlara eşlik eden) özelliğinden dolayı ölümlerin ruhlarını Hades'e götürdüğüne inanılması ile Helios'un pek çok örnekte görüldüğü üzere mezar koruyucusu vasfıyla ölü kültü çerçevesinde tapınım görmüş olmasından kaynaklanmaktadır. Kilikia bölgesindeki Olba ile ilgili kısımda da değindiğimiz gibi bu kentteki mezarlar

⁶⁶⁷ Ayrıca bkz. Karayaka, **a.g.e.**, s. 182, not 748.

üzerinde Hermes ölü kültü ile bağlantılı şekilde göze çarpmakta ve Hellenistik ve Roma dönemlerinde Hermes ölü kültü kapsamında Elaiussa-Sebaste'nin kuzeyinde ele geçen ve bir mezar steli olduğu tahmin edilen kabartmalı bir blokla ilişkilendirilmekte olup, üzerindeki *kerykeion* nedeniyle eserin Hermes ile ilişkili olabileceği düşünülmektedir⁶⁶⁸. Ancak Kremna'daki 1 no.'lu arkeolojik buluntuyla ilgili kısımda değindiğimiz üzere Helios'un Pisidia bölgesinde ölü kültü ile fazla sıkı bir bağlantı içinde olmadığı görülmektedir. Nitekim Helios'u bu bölgede ölü kültü çerçevesinde ve mezar koruyucu olarak gösteren elimizde bulunan en önemli örnek şimdilik Termessos yakınlarındaki Ağır Taş'ta (Kelbessos) bulunmuş olan 1 no.'lu lahit kapağında Selene ve Helios'un tasvirlerinin yer almasıdır. Ayrıca her iki tanrı arasında ölü kültüyle bağlantılı olan bir ilişkinin tespit edilebilmesi için Hermes'in Pisidia bölgesinde ölü kültü açısından ifade ettiği anlamın da detaylı şekilde araştırılması gerektiğini belirtmemiz gerekir.

2. İ.S. 2. y.y.

Buluntu yeri: Prostanna.

Literatür: H.v. Aulock, **Münzen und Städte Pisidiens**, Teil 2, **IstMitt. Beih.** 22, Tübingen, 1979, s. 146, no. 1761-1762; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295, kat. no. M 133.

Ön yüz: Helios'un büstü ışın tacıyla tasvir edilmiştir.

Arka yüz: Frontal durumda bir tanrıça tasviri (Artemis ?)⁶⁶⁹ yer almakta olup, her iki elini yana doğru uzatmaktadır.

⁶⁶⁸ Durukan, **a.g.e.**, s. 65-71.

⁶⁶⁹ H.v. Aulock, **Münzen und Städte Pisidiens**, Teil 2, **IstMitt. Beih.** 22, Tübingen, 1979, s. 146, no. 1761.

H.v. Aulock, s. 146, no. 1761.

Prostanna'ya ait olan 2 no.'lu sikke hem kentteki Helios tapınıminin İ.S. 2. y.y.'a kadar devam ettiğini göstermesi hem de arka yüzündeki tanrıça (Artemis ?) betimlemesiyle bölgede Helios ve tanrıçalar arasında kurulabilecek bağlantılara bir katkı sağlaması bakımından önem taşımaktadır. Elimizdeki sikkede betimlenen tanrıça figürünün Artemis olduğu kabul edilirse bu konuya Antiokheia'daki 1 no.'lu yazıtta değinmiş olmamıza karşın Artemis ve Helios tasvirlerinin birlikte yer aldıkları örnekler burada da kısaca yer vermek uygun görünmektedir. Söz gelimi Karia bölgesindeki Apollonia Salbake'de Septimius Severus dönemine ait (İ.S. 193-211) bir sikkede dört sütunlu bir tapınak frontu ve onun ortasında Apollon-Helios frontal biçimde betimlenmekte olup, Helios sağ ayağına yaslanır vaziyette ayakta, sağ tarafta bir karga (?) görülmekte, solda ise Artemis sadak, yay ve okla tasvir edilmektedir. Lydia bölgesindeki Hypaipa kentinde de Caracalla dönemine ait (İ.S. 211-217) bir sikkede Artemis Anaitis *khiton*'u ve yüksek *polos*'uyla tasvir edilmiştir. Çıplak durumdaki Helios ise ağırlığını sağ bacağına vermiş durumdadır ve başı bir ışın tacıyla çevrilidir. Kaldırdığı sağ elinde bir meşale tutmaktadır, sol elinde ise bir küre görülmektedir. Ancak elimizdeki sikkede betimlenen tanrıça figürünün Artemis ile identifikasyonu kesin olmadığından bu konuyla ilgili olarak söz konusu sikkenin sadece Helios ve bir tanrıça arasındaki bir bağlantıya işaret ettiğini söylemekle yetinmeyi uygun görmekteyiz.

4.2.13. Sagalassos (Ağlasun)

Yazıtlar

1. Nero'ya sunu (İ.S. 54-68)

Buluntu yeri: Sagalassos.

Literatür: IGR 3, 345; K.G. Lanckoronski, **Städte Pamphyliens und Pisidiens II: Pisidien**, Prag-Wien-Leipzig, 1892, 230, 221.

$$\begin{array}{l} \diamond \mathbb{R} \xrightarrow{G} \ell \xrightarrow{G} \cdot \mathbb{R} \xrightarrow{G} \diamond \xrightarrow{G} \odot \xrightarrow{G} \ell \xrightarrow{G} \odot \xrightarrow{G} \odot \\ 2 \quad \dots \xrightarrow{G} \ell \xrightarrow{G} \odot \xrightarrow{G} \mathbb{R} \xrightarrow{G} \diamond \xrightarrow{G} \odot \xrightarrow{G} \ell \xrightarrow{G} \odot \xrightarrow{G} \odot \\ \quad \odot \xrightarrow{G} \odot \xrightarrow{G} \odot \xrightarrow{G} \odot \xrightarrow{G} \odot \xrightarrow{G} \odot \xrightarrow{G} \odot \xrightarrow{G} \odot \end{array}$$

Prostanna'daki 1 no.'lu yazıtta olduğu gibi, Sagalassos'taki Tiberius Claudius Dareios ve oğulları tarafından sunulduğu anlaşılan söz konusu yazıtta da imparator Nero'nun *neos* Helios olarak adlandırıldığı görülmektedir. Nero'nun Sagalassos'ta tapınım gören Helios'u kendisiyle özdeşleştirerek bu kent halkının itibarını kazanmayı düşünmüş olduğunu söylemek de mümkündür. Zira kent halkı tarafından sevilen bir tanrının imparatorla bir tutulmasını halk üzerinde iyi bir izlenim yaratmak için kullanılan bir propaganda yöntemi olarak görmek uzak bir olasılık değildir. Zira aşağıda Sagalassos sikkeleriyle ilgili kısımda göreceğimiz gibi Helios kültünün bu kentte Nero'dan çok sonraları da varlığını sürdürmesi kentte köklü bir Helios kültünün varlığına işaret etmekte olup, Nero'nun Sagalassos için önem taşıyan bu tanrıyla kendisini özdeşleştirmesinin altında bir tür propaganda amacının yattığına dair tahminlerimizi güçlendirmektedir.

Sikkeler

1. Herennia Etruscilla (İ.S. 249-251)

Buluntu yeri: Sagalassos.

Literatür: F. Imhoof-Blumer, **Kleinasiatische Münzen I-II**, Wien, 1901-1902, s. 395, no. 19b; **SNG Aulock**, no. 5193, res. 171; N. Karayaka, **Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 182, not 750; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295, kat. no. M 137.

Ön yüz: Etruscilla'nın büstü bir hilal ile birlikte tasvir edilmiştir.

Arka yüz: Başında ışın tacı bulunan Helios'un büstü sola dönük ve giyimli olarak betimlenmiştir.

SNG Aulock, no. 5193, res. 171

2. Trebonianus Gallus dönemi (İ.S. 251-253)

Buluntu yeri: Sagalassos.

Literatür: **BMC Greek Coins** 19 (Lykia), s. 247, no. 38, res. 38, 9; **SNG Aulock**, no. 5195, res. 171; N. Karayaka, **Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 182, not 749; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295, kat. no. M 138; B. İplikçioğlu-G. Çelgin-A.V. Çelgin, **Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium IV**, Wien, 2007, s. 218, not 353.

Ön yüz: Gallus'un büstü.

Arka yüz: Helios ve Selene'nin büstleri sola dönük durumda ve birbirlerine adeta yapışık vaziyette tasvir edilmektedir. Önde yer alan Helios'un üzerinde elbise ve başında da ışın tacı bulunmaktadır. Solda tam yüzlerine karşılık gelecek şekilde iç kısmı sağa dönük bir yarım ay tasviri yer almaktadır.

SNG Aulock, no. 5195, res. 171.

BMC Greek Coins 19, no. 38,
res. 38, 9 (arka yüz).

Sagalassos'taki Herennia Etruscilla (İ.S. 249-251) ve Trebonianus Gallus dönemi (İ.S. 251-253) sikkelerinde açık şekilde kentteki bir güneş ve ay kültünün varlığına işaret edildiği anlaşılmaktadır. Zira 1 no.'lu sikkenin arka yüzünde Helios ve ön yüzünde Etruscilla'nın omzunda bir hilal betimlemeli büstü; 2 no.'lu sikkede ise kentteki Helios ve Selene adeta birbirlerine yapışık vaziyette yan yana tasvir edilmekte ve önlerinde de iç kısmı kendilerine dönük bir yarım ay bulunmaktadır. Bu örnekler aracılığıyla Sagalassos'ta Helios ve Selene'nin ortak bir kültü olduğunu ileri sürmek mümkün görünmektedir. Bu iki tanrının birlikte yer aldıkları pek çok örneğe önceki bölümlerde değinildiğinden şimdilik Sagalassos'ta bir güneş ve ay kültünün varlığından söz etmek ve 1 no.'lu yazıt da göz önüne alındığında İ.S. 54 ile İ.S. 253 yılları arasında bu kentte Helios'un resmi anlamda tapınım gördüğünü söylemek mümkündür.

4.2.14. Selge (Zerk/Altınkaya)

Yazıtlar

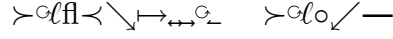
1. Helios ve Athena rahipliği (tarih ?)

Buluntu yeri: Selge.

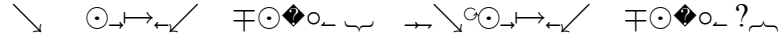
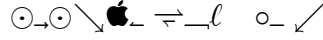
Literatür: J. Nollé – F. Schindler, **Die Inschriften von Selge, IK 37**, Bonn, 1991, s. 128, no. 84a⁶⁷⁰.

⁶⁷⁰ Ayrıca bkz. İplikçioğlu-Çelgin-Çelgin, **a.g.e.**, s. 223.

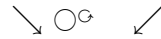
A.

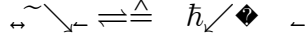
2

B.

2

Selge'deki bu yazıttan anlaşıldığı kadarıyla bu kentte Helios ve Athena'ya ait bir rahiplik söz konusudur ve rahipliği bir kişinin üstlenmiş olduğu görülmektedir. Tanrıça Athena'nın Selge'deki kültü hakkında bilgiler kısıtlıdır. Buna ilişkin ipuçları arasında kentin erken dönem sikkeleri üzerinde görülen Athena başı tasviri dikkat çekicidir⁶⁷¹. İmparator Decius dönemine ait olan Selge ile Sparta arasındaki bir *homonoia* sikkesi üzerinde ise Athena Selge'nin temsilcisi olarak yer almaktadır. Bu sikke üzerinde Athena sol tarafta görülmekte ve arkasında $\triangleleft \odot \ell \bullet \mathbb{R} \blacklozenge$ lejandı yer almakta, sağda ise Herakles ve arkasında da $\cdots \mapsto \odot \odot \mapsto \odot \mathbb{R} \bullet \blacklozenge \quad \blacklozenge$ lejandı bulunmaktadır⁶⁷². Bu nedenle Athena'nın kentteki en önemli tanrılar arasında yer aldığını kabul etmek gerekir. Ayrıca kentteki *Panathenaia* şenliklerinin de bu tanrıça ile bağlantılı olduğu düşünülmelidir. Bunun yanı sıra yine bu kente ait bir yazıtta da olasılıkla Selge Athena'sının bir rahibinden söz edilmektedir⁶⁷³.

⁶⁷¹ Bu sikkelerin en eskileri İ.Ö. 450-400'e; daha sonrakiler İ.Ö. 350-300'e ve en sonuncuları ise yklş. İ.Ö. 3.-2. y.y.'a tarihlendirilmektedir, bkz. Nollé-Schindler, **a.g.e.**, s. 71-72, not 10.

⁶⁷² Söz konusu sikke ile ilgili açıklamalar için bkz. **A.e.**, s. 72, not 11-12.

⁶⁷³ **A.e.**, s. 71, not 10.

Diğer yandan elimizdeki yazıtta sikkelere göre kentin en önemli tanrıları arasında yer aldığı kabul edilen Athena ile birlikte Helios'tan ve her iki tanrının da rahipliğini üstlenmiş olan birisinden söz edilmesi ise ayrı bir önem taşımaktadır. Zira Helios'un kent için son derece önemli olan bu tanrıçayla birlikte anılması Helios'un kentteki saygınlığına ve büyük tanrılar arasında kabul edilmiş olmasına işaret edebileceği gibi, yazıtta her iki tanrı için hizmet vermiş olan bir rahipten söz edilmesi de Selge'de olasılıkla ortak bir Athena-Helios kültürünün mevcut olabileceğini düşündürmektedir.

Diğer yandan ilgili kısımda da değindiğimiz gibi Pamphylia bölgesindeki Perge kentine ait 1 no.'lu yazıtta Perge Artemis'ine yapılan sunulardan söz edilirken yazıtın 41-43. satırlarında Selge'li birisinin Artemis'e Helios heykelciği sunduğundan söz edilmesinin de Selge'deki Helios tapınıma işaret eden önemli ipuçları arasında yer aldığını belirtmeyi uygun görmekteyiz.

Sikkeler

1. Severus Alexander dönemi (İ.S. 222-235)

Buluntu yeri: Selge.

Literatür: SNG France 3, 2056⁶⁷⁴, res. 111; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295, kat. no. M 139.

Arka yüz: Helios sağ bacağına ağırlık vermiş durumdadır. Başını Selene'ye çevirmiştir. Selene'nin omuzlarında ise bir yarım ay görülmektedir ve sol elinde de bir asa (?) tutmaktadır.

⁶⁷⁴ SNG France 3'de bu sikke hakkındaki açıklamalar 2056 no.'lu sikkede verilmektedir (ayrıca bkz. s. XIX), ancak söz konusu sikke için levha 111'deki ilgili resim 2055'dir. Matern de bu sikke için 2055 rakamını vermektedir.

Selge'deki Severus Alexander dönemine ait (İ.S. 222-235) bu sikkede de Sagalassos'taki Trebonianus Gallus dönemine ait (İ.S. 251-253) 2 no.'lu sikkede olduğu gibi Helios ve Selene'nin birlikte tasvir edilmiş olmasının Selge'deki ortak bir güneş ve ay kültüne işaret ettiğini düşünmek mümkündür.

4.2.15. Termessos (Güllük)

Yazıtlar

1. Helios'a ait bir *temenos* sınır yazıtı ? (İ.S 200 ?)

Buluntu yeri: Termessos'un 10 km. kuzeydoğusunda, Attaleia'nın 23 km. kuzeybatısında yer alan Çığlık Köyü'nün mezarlık alanında bulunmuştur⁶⁷⁵.

Şu anda bulunduğu yer: Antalya Müzesi, env. no. 1.35.94.

Literatür: N. Karayaka, **Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 181, not 742, res. 47, res. 87; B. İplikçioğlu-G. Çelgin-A.V. Çelgin, **Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium IV**, Wien, 2007, s. 222-223, no. 152.

⇒ ℓ o.

Bölgenin en önemli yerleşim merkezi durumundaki Termessos kentinde de Helios'a ait kültürel tapınımın resmi niteliğini ve bu tanrının kentteki önemini ortaya koyan bazı rahiplerin varlığı aşağıda göreceğimiz üzere çeşitli yazıtlar aracılığıyla

⁶⁷⁵ Çığlık Köyü için ayrıca bkz. R. Paribeni-P. Romanelli, "Studii e ricerche archeologiche nell'Anatolia meridionale", **MonAnt** 23, 1914, s. 234; İ. Delemen, **Anatolian rider-gods: A study on stone finds from the regions of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia, and Caria in the late Roman period**, Bonn, 1999, no. 56; Hild, a.g.e., s. 507.

bilinmektedir. Termessos kentinin *territorium*'unda yer alan Çığlık Köyünde bulunmuş olan elimizdeki yazıt bu bakımdan ayrıca ilgi çekicidir. Zira Termessos'ta önemli derecede bir kulte sahip olduğu anlaşılan tanrı Helios'a ait olan ve bugünkü Çığlık Köyü mezarlık alanında ele geçen söz konusu yazıtın Termessos'un *territorium*'undaki bir yerleşim yerinde bulunması bu kültün Termessos kenti dışındaki yayılımını ortaya koyması bakımından önemli bir bulgudur. Ancak sadece Helios'un *genitivus casus*'lu isminden ibaret olan elimizdeki yazıt söz konusu tanrıyla ilgili olmasına karşılık, ne ona ait kültsel bir organizasyon hakkında (kült takvimi, rahiplik, sunu türü, kültsel anlamda kurulmuş bir birlik, vb.) bilgi sağlamakta ne de sunağın hangi amaçla yapıldığı hakkında bir fikir vermektedir. Bununla birlikte Termessos kentinde bu tanrıya hizmet eden rahiplerin olduğunu belgeleyen çeşitli yazıtların varlığı, ayrıca aşağıda değineceğimiz üzere Helios'un kent sikkeleri üzerinde de yer alması özellikle Termessos'un ileri gelenleri tarafından saygı gösterildiği anlaşılan bu tanrının kentte resmi anlamda kabul gördüğüne işaret etmekte ve ayrıca kendisine ait bir kutsal alanı olabileceğini de düşündürmektedir. Termessos'ta resmi bir hüviyete büründüğü anlaşılan Helios'a sunulmuş olan Çığlık Köyü'ndeki yazıt bu bakımdan kanımızca biraz daha farklı bir anlam kazanmaktadır. Zira Termessos'un 10 km. kadar uzağında yer alan bu küçük yerleşim biriminde güneş tanrısına ait olan söz konusu sunak, Helios'un büyük bir kent merkezinin yanı sıra kırsal alandaki tapınımına da güzel bir örnek teşkil etmektedir. Ancak elimizdeki yazıt az önce değindiğimiz üzere ne yazık ki tanrıya hangi amaçla ve kimler tarafından yaptırıldığı hakkında bir fikir vermemektedir. Bu durumda Çığlık Köyü yazıtının, bereketli bir ürün elde edebilme ya da olumsuz hava koşullarına karşı korunma gibi tarımla doğrudan bağlantılı olan konularda yardımcı olacağına dair inancın etkisiyle kırsal kesimde yaşayan çiftçiler tarafından saygı gören bir hava tanrısı sıfatıyla Helios'a sunulduğunu düşünmek mümkündür.

Diğer yandan Lykia bölgesindeki Arykanda kentinde bulunmuş olan Helios'a ait 1 no.'lu yazıt, elimizdeki Çığlık Köyü yazıtıyla dikkat çekici bir benzerliğe sahip olması bakımından önem taşımaktadır. Zira Arykanda'daki bu yazıt da tıpkı Çığlık yazıtı gibi sadece tanrının *genitivus casus*'lu ($\Rightarrow \text{—}\ell \quad \circ\text{—}$) isminden ibaret olup, bunun

Helios’a ait bir kutsal alanın sınır taşı işlevini gördüğü düşünülmektedir⁶⁷⁶. Bunun yanında elimizdeki yazıtla aynı özelliği gösteren Lykia bölgesindeki 1 no.’lu Pinara yazıtında da değindiğimiz gibi son zamanlarda yapılan bir araştırmada günümüze kadar “filanca tanrının sunağı”, veya “filanca tanrıya adak” olarak yorumlanan, üzerlerinde *genitivus casus*’lu bir tanrı ismi ile *epitheton*’u bulunan küçük ve orta boyutlu sunakların aslında birer sınır taşı olabileceğini kanıtlamaya yönelik bulgular ortaya konulmaktadır. Bu amaçla sunakların da steller gibi sınır yazıtı olarak kullanıldığı Anadolu’nun çeşitli bölgelerindeki buluntular yardımıyla ortaya konulmakta ve *genitivus casus*’lu bir tanrı ismi ile *epitheton*’unu taşıyan aynı boyutlardaki stellerin sınır taşı olarak kabul gördüğü yine çeşitli örneklerin yardımıyla gösterilmekte, bu sunakların üzerindeki *genitivus casus*’unun yazıt taşıyıcısı ile değil *horos* sözcüğünün *scilicet* olmasıyla bağlantılı olması gerektiği ileri sürülmektedir. Bunun yanı sıra bir tanrıya ait herhangi bir bölgeyi sınırlamak için çok sayıda sınır taşı kullanıldığı ve bu nedenle bazı taşlar üzerinde *horos* sözcüğünün kullanılmamış olabileceği de belirtilmektedir⁶⁷⁷.

Bu durumda Çığlık Köyü mezarlık alanında bulunmuş olan elimizdeki yazıtın da gerek Arykanda yazıtı gibi tanrıya adanmış bir sunak olması gerekse Helios’un *genitivus casus*’lu isminden müteşekkil olması nedeniyle benzer bir örnek olabileceğini ve Arykanda’dakine benzer şekilde Helios’a ait bir kutsal alanın sınırlarını tespit etmek amacını taşıdığını düşünmek mümkündür. Ancak ne yazık ki şimdilik böyle bir kutsal alanın varlığını kanıtlayacak başka bir yazılı kaynak veya herhangi bir arkeolojik kalıntı bulunmamaktadır. Bununla birlikte Helios’a ait kutsal alanların genellikle açık hava tapınım yerleri oldukları düşünüldüğünde buradaki tapınım yerinin de bu türden bir kutsal alan olması ihtimali mevcut olup, bu durumda söz konusu alanın tespit edilebilmesinin oldukça güç olduğu unutulmamalıdır. Buna karşılık bölgede yapılacak yeni araştırmaların bu konuya ışık tutacak nitelikte yeni yazılı belgeler veya arkeolojik buluntular sağlayacağını umut etmekteyiz.

⁶⁷⁶ Bkz. S. Şahin, **Die Inschriften von Arykanda**, IK 48, Bonn, 1994, s. 94-95, no. 88, res. 15, ayrıca bkz. Frei, **a.g.e.**, s. 1798.

⁶⁷⁷ Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. Arca, **a.g.e.**, s. 47-58. Ayrıca *genitivus casus*’lu örnekler ve bunların değerlendirilmesiyle ilgili görüşler için bkz. Adak-Şahin, **a.g.e.**, s. 95.

2. Helios Phosphoros, kehanet yazıtı (tarih ?)

Buluntu yeri: Termessos.

Literatür: R. Heberdey, *Tituli Pisidiae linguis Graeca et Latina conscripti. Tituli Termessi et agri Termessensis*, TAM III,1, Wien, 1941, no. 34 DXLII.1.

D.XLII

$$\circ \circ \circ \quad \bullet \quad \mapsto \quad \rightrightarrows_{\ell} \quad \circ \text{---} \curvearrowright \quad \text{fl}_{\circ \text{---}}$$

2

[illegible]
$$\begin{array}{ccc} & & \\ \swarrow & & \searrow \\ & 1 & \sim \end{array}$$
$$\frac{1}{4} \text{---} \text{---} \text{---} \mapsto \text{Rel} \odot \odot \text{---} \prec \rightsquigarrow \odot \odot \odot \text{---} \odot \mathbb{P} \mapsto \text{---} \odot \odot \text{---} \frac{1}{4} \text{---} \text{---} \text{---} \mapsto \mp \odot \text{---} \odot \mp \blacklozenge \text{---} \sim$$

4

[illegible][illegible]

•

Görüldüğü üzere Helios ile ilgili kısmı “44463 21. Işık getiren Helios. İstedğin ne varsa yapacaksın. Endişeli olduğun her şeyi bulacaksın. Gayret et iyi kalpli yabancı her şey hazır. Görülmeyeni bulacaksın, kurtuluş gününe varacaksın” şeklindeki bir ifadeyle formüle edilen Termessos’taki bu kehanet yazıtı İ.S. 117-138 yıllarına tarihlenen Kremna’daki 1 no.’lu kehanet yazıtıyla aynı özelliği göstermektedir. Bunun yanı sıra Pisidia bölgesinde Helios’un yer aldığı bir başka kehanet yazıtı da daha önce değindiğimiz Kocaaliler’deki İ.S. 2. y.y.’a tarihlenen 1 no.’lu alfabetik kehanettir. Böylelikle Termessos’taki söz konusu yazıt hem bu kentte Helios inancının mevcudiyeti hakkında bir bilgi vermekte hem de Kremna’daki yazıtta olduğu gibi *phosphoros* (=ışık getiren) sıfatıyla anılması Helios’un bir ışık tanrısı olarak tapınım gördüğünü belgelemektedir.

3. Constantinus I-Helios'a adak (İ.S. 310-324)

Buluntu yeri: Termessos.

Şu anda bulunduğu yer: Termessos.

Literatür: R. Heberdey, *Tituli Pisidiae linguis Graeca et Latina conscripti. Tituli Termessi et agri Termessensis*, TAM III,1, Wien, 1941, no. 45.

...→◆↔→◆↔○ ◆↔↔<○↑ ↘↔↔ ↘

2 ⇨↔ℓ ↘

||⇨◆↔○↔fl↔↔h

4 ³○~⇨○↔.

Görüldüğü üzere Termessos'taki Termessos halkı tarafından Constantinus'a sunulduğu anlaşılan 3 no.'lu yazıtta çok açık bir şekilde imparator Helios'un "her şeyi gören" ($=\text{↔}⇨◆\text{fl}↔↔h$) sıfatını da alarak güneş tanrısıyla özdeşleştiği anlaşılmaktadır. Bilindiği gibi Constantinus'un Hristiyanlığı kabul ettiğine dair bazı görüşler olmakla birlikte bu imparatorun ancak ölüm döşeğinde Hristiyanlığa geçtiği ve bütün saltanatı müddetince *Pontifex Maximus* (=baş rahip) unvanını taşıdığı, Pazar günlerini de *Dies Soli* olarak telaffuz ettiği ve bunun da söz konusu imparatorun atalarından gelen güneş kültüyle bağlantılı olduğu belirtilmekte, ayrıca Constantinus'un Sol Invictus'unun Apollon olabileceği ileri sürülmektedir. Constantinus'un Hristiyanlığa karşı da müsamahalı davrandığı ve bunu da imparatorluğun içindeki çok farklı ırkların birleştirilmesinde önemli bir rol oynayabilceğini düşünerek yaptığı tahmin edilmektedir⁶⁷⁸. Elimizdeki yazıtta ise Constantinus Apollon ile değil açıkça Helios ile özdeşleştirilmektedir. Termessos'taki varlığı ve resmi anlamda kabul görmüş olduğu gerek çeşitli rahiplik

⁶⁷⁸ O. Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 395)*, İstanbul, 1995, s. 573-574.

yazıtları gerekse sikkeler aracılığıyla bilinen Helios'un güneş kültüne önem veren imparator ile özdeşleştirilmesi aynı zamanda Helios'un Termessos'ta taşıdığı öneme dair bir başka kanıt olarak görünmektedir. Zira kentte Constantinus ile Apollon'un değil Helios'un üstelik de en iyi bilinen sıfatlarından biri olan $\alpha\lambda\lambda\alpha\gamma\alpha\lambda\alpha$ (=her şeyi gören) sıfatıyla birleştirilmesi Helios'un bu kentte oldukça sevilen ve saygı duyulan bir tanrı olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra elimizdeki yazıtın söz konusu imparator ve Helios için inşa edilmiş ortak bir kutsal alanın varlığına işaret edebileceğini ileri sürmek de mümkün görünmekle beraber bu konuyla ilgili olarak daha fazla kanıtı ihtiyaç duyulduğunu belirtmemiz gerekir.

Res. 27

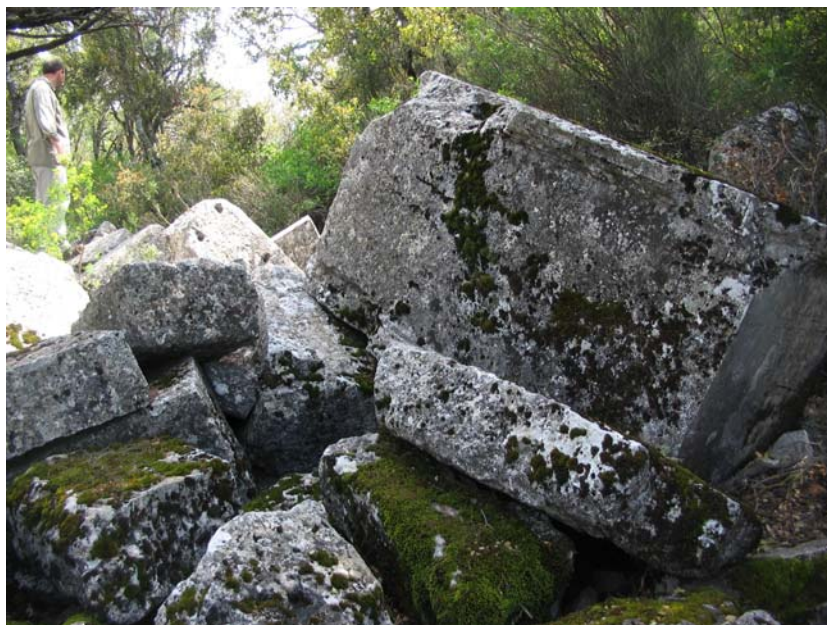
Res. 28

Res. 29

Res. 30

Res. 31

Res. 32

4. Helios rahipliği (İ.S. 212 sonrası)

Buluntu yeri: Termessos.

Literatür: R. Heberdey, *Tituli Pisidiae linguis Graeca et Latina conscripti. Tituli Termessi et agri Termessensis*, TAM III,1, Wien, 1941, no.101; N. Karayaka, *Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 181.

$$\begin{aligned}
 & \swarrow \rightarrow \circ \odot \rightarrow \mathbb{R} \rightarrow \searrow \leftrightarrow \circ \check{S} \triangleleft \odot \uparrow \rightarrow \leftrightarrow \circ \check{S} \\
 2 \quad & \swarrow \odot \dot{Y} \leftarrow \odot \uparrow \sim \quad \diamond \circ \searrow \circ \circ \diamond \quad \vdots \quad \rightarrow \circ \diamond \sim \triangle \dot{Y} \rightarrow \parallel \ell \circ \diamond \sim \dots \ell \rightarrow \quad \circ \circ \diamond \sim \\
 & \ddots \dot{Y} \rightarrow \ell \circ \rightarrow \diamond 1 \diamond \ddots \searrow \mathbb{R} \diamond \rightarrow \quad \prec \rightarrow \mathbb{R} \rightarrow \\
 4 \quad & \swarrow \vdots \quad \rightarrow \circ \sim \triangle \dot{Y} \rightarrow \hbar \ell \quad \circ \sim \dots \searrow \ell \quad \rightarrow \circ \quad \circ \sim \ddots \dot{Y} \rightarrow \ell \circ \rightarrow \diamond \circ \check{S} \ddots \odot \sim \diamond \rightarrow \\
 & \diamond \circ \check{S}
 \end{aligned}$$

- 6 $\swarrow \dashrightarrow \circ \check{S} \quad \swarrow \circ \check{S} \searrow \prec \rightarrow \quad \swarrow \circ \quad \prec_1 \mapsto \quad \blacklozenge \circ _$
- 8 $\swarrow \quad \swarrow \circ \rightarrow \mathbb{R} \quad \circ \rightarrow \neg h(?) \searrow \circ \check{S} \quad \swarrow \circ \rightarrow \mathbb{R} \quad \Rightarrow _ \ell \quad \circ _ \circ^G \quad \uparrow \quad \circ _$
- 10 $\swarrow \circ \check{Y} \circ \rightarrow \searrow \bullet \mathbb{R} \rightarrow h \blacklozenge.$
- $\swarrow \dashrightarrow _ (?) \searrow \quad \cdots \circ \circ \blacklozenge \rightarrow _$

Termessos'taki Helios kültünün varlığına ve bu tanrının kentte resmi anlamda kabul gördüğüne dair elimizdeki en önemli belgelerden birisi olan ve İ.S. 212 yılından sonraya tarihlenen söz konusu yazıtta ömür boyu Helios rahipliğinin üstlenildiğinin belirtilmesi bu kentte Helios'a ait bir kutsal alanın mevcudiyetini ortaya koymaktadır. Ayrıca aşağıda göreceğimiz üzere İ.S. 212 öncesine tarihlenen 5 no.'lu yazıtta Helios rahipliği ile ilgili olarak "ömür boyu" şeklindeki ifadenin kullanılmaması, fakat İ.S. 212 sonrasına tarihlenen bu yazıtta ise kullanılmış olması *Constitutio Antoniniana* öncesi ve sonrası olmak üzere Helios rahipliği ile ilgili görev tanımında bir farklılık olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir.

5. Helios rahibinin onurlandırılması (İ.S. 212 öncesi)

Buluntu yeri: Termessos.

Literatür: R. Heberdey, *Tituli Pisidiae linguis Graeca et Latina conscripti. Tituli Termessi et agri Termessensis*, TAM III,1, Wien, 1941, no.132; N. Karayaka, *Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları*, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 181.

- 3 $\circ \sim \mp \circ _ \mathbb{Q} \leftrightarrow \odot \quad \mp \hbar _ \odot \blacklozenge$
- 2 $\rightarrow \circ \circ \blacklozenge \circ \rightarrow \blacklozenge \triangleleft \rightarrow \odot \circ$
- $\mp \circ _ \parallel \mathcal{Q} \rightarrow \leftrightarrow \hbar _ \rightarrow \uparrow \circ _ _$
- 4 $\blacklozenge \circ \rightarrow \rightarrow \leftrightarrow \quad \blacklozenge \odot \check{\circ} \bullet \odot \bullet \circ$
- $\blacklozenge \mathfrak{H} \leftrightarrow \blacklozenge \mapsto \quad \odot \rightarrow \rightarrow \leftarrow$
- 6 $\mp \odot \blacklozenge \circ \blacklozenge \prec \rightarrow \quad \leftrightarrow \circ \blacklozenge$
- $\Rightarrow _ \ell \quad \circ _ _ \leftrightarrow \blacklozenge \circ \mathbb{Z} \quad \blacklozenge \circ \rightarrow \circ$
- 8 $\blacklozenge \leftrightarrow \rightarrow \quad \blacklozenge \mathbb{R} \leftrightarrow \hbar _ \odot \blacklozenge$
- $\triangleleft \circ \rightarrow \uparrow _ _ \quad \square \mathfrak{H} \rightarrow \blacklozenge \leftrightarrow \circ _ _ \quad _ \bullet \quad \leftrightarrow \hbar _ _$
- 10 $\sim \quad \bullet _ \blacklozenge \quad \mapsto \check{Y} _ \circ \check{S}.$

Yazıtta Helios’un bir rahibi olan Trokondas isimli birisinden söz edilmekte ve bu kişi halk tarafından onurlandırılmaktadır. Ayrıca söz konusu kişi için bir de heykel diktirildiği anlaşılmaktadır. İ.S. 212 öncesine tarihlendirilen bu yazıt da 4 no.’lu yazıtta olduğu gibi Termessos’taki bir Helios kutsal alanının varlığına işaret etmektedir. Bu noktada belirtmemiz gereir ki R. Heberdey Helios kültünün Termessos’ta tesis edilmesini yaklaşık olarak İ.S. 200 yıllarına tarihlemektedir⁶⁷⁹.

Sikkeler

1. İ.S. 250

Buluntu yeri: Termessos.

Literatür: F. Imhoof-Blumer, **Kleinasiatische Münzen I-II**, Wien, 1901-1902, s. 410, no. 5; **SNG France** 3, no. 2155-57, res. 115; N. Karayaka, **Hellenistik ve**

⁶⁷⁹ R. Heberdey, “Termessos”, **RE** 5A,1, 1934, s. 753.

Roma Döneminde Pisidia Tanrıları, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998, s. 182, not 751; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 295, kat. no. M 134.

Ön yüz: Helios büstü, giyimli olarak ve ışın tacıyla tasvir edilmiştir.

Arka yüz: Ayakta ve çıplak durumda Dionysos tasvir edilmektedir. *Kantharos* ve *thyrsos* ile tasvir edilen tanrının ayaklarının sol tarafında bir panter yer almaktadır.

SNG France 3, no. 2155, res. 115.

SNG France 3, no. 2156, res. 115.

SNG France 3, no. 2157, res. 115.

2. Roma imparatorluk dönemi

Buluntu yeri: Termessos.

Literatür: SNG Deutschland Pfälzer Privatsammlungen 5, Pisidien und Lykaonien, Nr. 1-586, München, 1999, no. 556, res. 34.

Ön yüz: Helios büstü, sağa dönük, giyimli olarak ve ıgın tacıyla tasvir edilmiştir.

Arka yüz: Dionysos ayakta ve önden görünmektedir, başı sola dönüktür. *Kanthalos* ve *thyrsos* ile tasvir edilen tanrının ayaklarının sol tarafında bir panter yer almaktadır.

SNG Deutschland Pfälzer Privatsammlungen 5,
no. 556, res. 34.

Görüldüğü gibi Termessos'ta Roma imparatorluk dönemine ve İ.S. 250 yıllarına tarihlenen elimizdeki 1 ve 2 no.'lu sikkelerin ön yüzlerinde Helios arka yüzlerinde ise Dionysos tasviri yer almakta olup, Helios ile birlikte Dionysos'un aynı sikke üzerinde gösterilmesi oldukça dikkat çekici bir durumdur⁶⁸⁰. Bilindiği gibi Dionysos İ.Ö. 6. y.y.'dan itibaren genel olarak sakallı, uzun giysili, defne çelenkli, ellerinde *thyrsos* veya üzümlerle dolu asma dalı ile, ya da içecek kabı olarak *kanthalos* ile tasvir edilmiştir. Pisidia'daki Dionysos ile ilgili tasvirlerin incelenmesi

⁶⁸⁰ Karayaka Termessos'ta Antonin'lerden Gallienus'a kadar olan dönem boyunca Helios ve Dionysos betimlemeli sikke darbının devam ettiğini belirtmektedir, bkz. Karayaka, **a.g.e.**, s. 166.

sonucunda tanrının bu bölgede bir şarap tanrısı olarak ve yanındaki panter ile de Kybele kültüyle bağlantılı bir tanrı olarak tapınım gördüğü sonucuna varılmaktadır⁶⁸¹. Diğer yandan elimizdeki sikkelerde Helios ve Dionysos'un tasvir edildiği Termessos'ta da Dionysos kültünü ve rahiplerini belgeleyen çok sayıda yazıt bulunmaktadır. Bu kentteki yazıtlar aracılığıyla Dionysos'un Termessos'ta Roma imparatorları ile ve tanrıça Roma ile birlikte tapınım gördüğü bilinmektedir. Bu noktada Dionysos'un Termessos'ta hangi sebepten dolayı Helios ile ilişkilendirilmiş olduğu sorusu akla gelmektedir. Bu bağlamda Dionysos'un aynı zamanda bir bereket tanrısı olarak da kabul görmesinin, bitkilerin büyüüp olgunlaşmasındaki rolü nedeniyle tarımla ve bereket kavramıyla ilişkilendirilen Helios ile birlikte aynı sikke üzerinde yer almasında etkili olmuş olabileceğini düşünmek mümkündür. Nitekim ovalık Kilikia'da Dionysos dikkat çekici bir biçimde bereket tanrısı olarak tapınım gördüğü, söz konusu tanrının İ.S. 1.-3. y.y.'lara tarihlenen Anazarbos, Aigeai ve Mopsuestia'daki yazıtlarda bereketle ilişkisini açıkça gösteren *kallikarpos* sıfatıyla anıldığı bilinmektedir⁶⁸². Bunun yanı sıra Dionysos'un genel olarak üzüm bağlarının ve şarabın koruyucu tanrısı olarak bilindiğini de göz önünde tutarsak tam bu noktada, daha önce değindiğimiz üzere Pisidia bölgesindeki Praetoria (Burdur) kentine ait bir sunak önemli bir ipucu sağlamaktadır. Söz konusu sunağın ön yüzünde çıplak bir Helios büstü kolları ve omuzlarının bir kısmıyla birlikte görülebilmekte, sağda ise bir çelenk betimlemesi yer almaktadır. Ancak asıl ilginç olanı ise sunağın sol yan yüzünde üzüm salkımlarının betimlenmiş olmasıdır⁶⁸³. Helios ve üzüm salkımı motifinin aynı eser üzerinde gösterildiği Pisidia'daki bu örnek Helios'un üzümlerin yetişmesi ve olgunlaşmasıyla bağlantılı bir tanrı olarak görülmüş olmasıyla bağdaştırılırsa bu durumda her iki tanrının söz konusu ortak yönlerinin bir sonucu olarak Termessos'ta aynı sikkeler üzerinde betimlendiklerini ve hatta söz konusu kentte bağcılığı koruyan tanrılar olarak ortak bir külte sahip olabileceklerini düşünmek mümkün görünmektedir.

⁶⁸¹ A.e., s. 158.

⁶⁸² Ehling-Pohl-Sayar, a.g.e., s. 249-253, no. 63, 65-70.

⁶⁸³ Matern, a.g.e., s. 253, kat. no. B 61.

Diğer Arkeolojik Buluntular

1. Lahit kapağı (İ.S. 3. y.y.)

Buluntu yeri: Ağır Taş (Kelbessos, Termessos *peripolion*'u).

Literatür: R. Paribeni-P. Romanelli, “Studii e ricerche archeologiche nell’Anatolia meridionale”, **MonAnt** 23, 1914, s. 191-192, no. 137, res. 42; P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 260, kat. no. B 106.

Açıklama: Üst kısımda bir Gorgoneion ve yanlarda iki Nike görülmektedir. Sol köşede omuzunda bir yarım ay bulunan Selene, sağda ise Helios’un çıplak bir büstü tasvir edilmiştir. Başında da 9 adet ışın görülmektedir. Altta ise bir yazıt mevcuttur.

FIG. 42. — Coperchio di sarcofago di Aqyr-Taş.

ΙΕΡΕΥΣΑΜΕ ΕΡΜΑΙΟΥ ΚΑΤΕΣΚΕΥΑΣΕΝ ΜΑΤΟΘΗΚΗΝ ΕΑΥΤΩ ΚΑΙ ΤΗ ΓΥΝΑΙΚΙΑΥΤΟΥ ΜΑΡΘΑ ΟΡΕΣΤΟΥ ΝΙΑΛΙΟΥ ΕΤΕΡΩ ΔΕ ΟΥΔΕ
ΝΙΕΞΕΣΤΑΙ ΕΠΙΚΗΔΕΥΣΑΙ ΕΠΕΙ ΕΚΤΕΙΣΕΙ ΠΡΟΣΤΕΙΜΟΥ ΔΙΟΛΥΜΕΙΧ ΚΑΙ ΘΕΑΡΤΕΜΙΔΙΧ ΘΕΑΒΗΚΚΙΔΙ

‘Ιερυσάμε[νος] ‘Ερμαίου κατεσκεύασεν [σω]ματοθήκην ἑαυτῷ καὶ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ Μάρθα Ὁρέστου Ὀνιάλιος, ἐτέρω δὲ οὐδε-
νὶ ἐξέσται ἐπικηδεῦσαι, ἐπεὶ ἐκτείσει προστείμων Διὶ Σολυμεῖ (δηνάρια) . . . καὶ Θεῶν Ἀρτέμει (δηνάρια) . . . [καὶ] Θεῶν Βηρσίδι

Res. 33

Res. 34

Res. 35

Termessos yakınlarındaki İ.S. 3. y.y.'a tarihlenen söz konusu eser bir mezara ait olması nedeniyle konumuz açısından ayrıca önem kazanmaktadır. Orta kısımda mezara zarar verecek kişileri korkutmak amacıyla bir Gorgoneion'un tasvir edilmesinin yanında sol ve sağda Selene ve Helios'un büstlerinin de yer alması söz konusu tanrıların Termessos yakınlarındaki bu bölgede İ.S. 3. y.y.'da ölü kültü kapsamında tapınım gördüklerini belgelemekte olup, görebildiğimiz kadarıyla bu örnek Pisidia bölgesinde Helios ve Selene'nin mezar koruyucu olarak birlikte yer aldıkları ilk örnek olması bakımından da ayrıca önem kazanmaktadır.

Her antik yerleşimdeki gibi Termessos'ta da dinsel inançlar kent ve egemenlik alanı halkının yaşamlarında çok önemli bir yer tutmaktadır. Zira dinsel konularla bağlantılı yazıtların çokluğu da bu durumu açık şekilde ortaya koymaktadır. Kentte imparator, Roma, Hristiyanlık ve ölü kültleri bir yana bırakılırsa paganizm döneminde büyük bir inanç zenginliğinin yaşandığı, yerli kültlerin dışında Yunan ve Eskidoğu kökenli tanrı ve tanrıçalara ait kültlerin bir arada olduğu, özellikle de Yunan kökenli kültlerin çok büyük ölçüde olduğu anlaşılmaktadır. Eldeki bulgulara göre kentin baş tanrısı Zeus Solymeus'tur. Bir Luwi hava tanrısı olan Tarhu/Tarhunt'un Yunanlaşmış görünümü olan Zeus Solymeus Termessos'un dışında tüm Milyas bölgesinde baştanrı durumundadır. Kentteki Heros Solymeus, Heros Termessos ve tanrıça Eleuthera'nın kültleri yerel kültler olarak görülürken, Hypsistos, Isis, Kuret'ler, Leto, Men, Meter Theon (Kybele), Sarapis ve Sozon ise Eskidoğu kökenli kültler olarak belirmektedir.

Epigrafik bulgular Zeus Solymeus kültü hariç yerel ve Eskidoğu kökenli kültlerin fazla yaygın olmadığını, Yunan kökenli kültlere ise yoğun ilgi gösterdiğini ortaya koymaktadır. Kent alanı ve *territorium*'unda bulunan yazıtlarda Aphrodite, Apollon, Ares, Artemis, Asklepios, Athena, Demeter, Dione, Dionysos, Dioskur'lar, Eros, Ge Karpophoros, Helene, Helios, Hera, Herakles, Hermes, Hygieia, Kharit'ler, Mousa'lar, Nike, Nemesis, Nymphe'ler, Poseidon, Selene, Tykhe ve Zeus gibi Yunan dinsel yaşamının en önemli tanrı ve tanrıçalarının isimleri görülmektedir. Bu tanrı ve tanrıçalardan bazılarının kült ve tapınağı kentte kesinlikle saptanabilirken bazılarının kült ve tapınağına sahip olma ihtimali bulunmakta, bazılarının ise yalnızca saygı gördüğü anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra daha az derecede öneme sahip olan Akhilleus, Ate ve Dikeosyne gibi bazı tanrı ve tanrıçalar da kentte kült sahibi olmuşlardır. Anlaşılacağı üzere Termessos'lular Yunanlaşmanın etkisiyle Bunların yanı sıra daha az derecede öneme sahip olan Akhilleus, Ate ve Dikeosyne gibi bazı tanrı ve tanrıçalar da kentte kült sahibi olmuşlardır. Anlaşılacağı üzere Termessos'lular Yunanlaşmanın etkisiyle Yunan tanrı isimlerini yerel tanrılara uyarlamış olmalıdırlar. Kent halkı pek çok Yunan tanrısını kendi tanrılarıyla

özdeşleştirmiş ve böylece Yunan tanrıları zamanla söz konusu yerel tanrıların yerini almıştır. Söz gelimi Solym'lerin tanrısı Solymos zamanla Zeus ile özdeşleşmiş ve Zeus Solymeus'a dönüşmesi ve bütün Milyas bölgesinde baştanrı olması bu durumun en önemli göstergelerinden birisidir. Termessos'taki tanrı ve tanrıçaların içinde ise Anadolu'da çok köklü bir tapınımı olan ana tanrıça kültünün devamı niteliğinde olan Artemis'in ayrı bir yeri olduğu anlaşılmakta ve ele geçen buluntuların fazlalığı bu tanrıçanın Zeus Solymeus'un ardından ikinci önemli tanrı olduğunu açıkça göstermektedir⁶⁸⁴.

⁶⁸⁴ A.V. Çelgin, "Termessos Tanrıları ve Kent Alanından Artemis'in Yeni Epithet ve Kültlerini Belgeleyen Üç Yazıt (Bir Ön Değerlendirme)", *Adalya* 5, 2001-2002, s. 122-123.

SONUÇ

Bu çalışmada Küçük Asya'nın Kilikia, Lykia, Pamphylia ve Pisidia bölgelerine dağılmış durumdaki güneş tanrısı Helios'a ait kültlerin veya bu tanrıya ait çeşitli münferit dinsel uygulamaların ve ipuçlarının tespit edilebilmesi, bunların ilgili bölgelerdeki diğer kültler karşısındaki durumunun anlaşılması ve konuyla ilgili kronolojik bir düzenleme yapılabilmesine yönelik olarak elde edilen buluntuların değerlendirilmesi ve böylelikle Helios'un söz konusu bölgeler için ifade ettiği anlamın ortaya konulabilmesi hedeflenmiştir. Bu amaçla antik dönem kültürlerinin anlaşılmasında büyük önem taşıyan antik yazarların yanı sıra yazıtlar, sikkeler ve diğer arkeolojik buluntular ele alınmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ele aldığımız ilk bölge olan Kilikia bölgesinde Helios kültüne ilişkin olarak oldukça kapsamlı sayıda ve dikkat çekici nitelikte buluntuya rastlanmıştır.

Aigeai'da Domitianus dönemi (İ.S. 81-96) sikkelerinde Helios ve Artemis betimlemeleri yer almakta olup, bu durum kentteki bir güneş ve ay kültürünün varlığına işaret etmektedir.

Anazarbos'ta İ.S. 3. y.y.'a tarihlenen bir yazıtın Zeus Helios Aniketos Mithras'ın ömür boyu rahipliğini üstlenen birisi tarafından sunulduğu anlaşılmaktadır. Bu durum Anazarbos'ta Zeus Helios Mithras'ın synkretik anlamda birleştirildiğini göstermekte ve ayrıca bu kentte söz konusu tanrıya ait bir kutsal alanın varlığına işaret etmektedir. Ancak synkretik anlamda birleştirilmiş bu üç tanrının kutsal alan mimarisi bakımından ayrı ayrı özelliklere sahip olmaları nedeniyle ne tür bir ortak bir kutsal alanın mevcut olabileceği sorusu şimdilik yanıtsız kalmaktadır. Diğer yandan yine Anazarbos'un yakınlarında bulunan bir başka yazıt ise Zeus Olybris ve Helios arasındaki bir bağlantıya işaret etmesi bakımından önem taşımaktadır.

Augusta kentinde ise Septimius Severus dönemine ait (İ.S. 193-211) bazı sikkelerde rastlanan kanatlı güneş diskleri, bu motifin Mısırlıların yanı sıra aynı zamanda Hitit inançlarında da önemli bir yeri olan güneş tanrısını sembolize etmesi nedeniyle kentte bir kutsal alanı bulunan ve kökü Yunan öncesi dönemlere, olasılıkla Hitit'lere kadar uzanan eski bir güneş kültürünün varlığıyla ilişkilendirilmekte ve bir Yunan tanrısı olan Helios'un kentte kabul edilmesinde de söz konusu köklü güneş kültürünün etkili olduğu düşünülmektedir. Kente ait Valerianus dönemi sikkelerinde (İ.S. 253-260) ise Helios bir *quadriga*'nın üzerinde görülmekte, sağ elini kaldırmakta ve sol elinde de bir küre tutmaktadır.

Elaiussa-Sebaste'deki bir mezar yazıtında ise gökyüzü tanrısı, Helios, Selene ve yer altı tanrılarının ölü kültü kapsamında mezar koruyucusu vasfıyla bir arada anılmakta olup, mezar cezaları kapsamında Helios için ödenecek bir para cezasından söz edilmemesi nedeniyle bu kentte Helios'a ait bir kutsal alanın varlığından söz etmek mümkün olmamaktadır.

Eirenopolis'te Severus Alexander dönemi (İ.S. 222-235) sikkelerinde Helios frontal bir *quadriga* üzerinde görülmektedir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir kırbaç tutmaktadır. Bu kente ait Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244) sikkelerinde ise Helios ve Selene'nin büstleri bir zodyakın içinde ve birbirlerine dönük durumda yer almakta olup, bu durum söz konusu kentte ortak bir güneş ve ay kültürüne işaret etmektedir.

Epiphaneia'daki İ.S. 1.-2. y.y.'a tarihlenen oldukça ilginç bir yazıtta ise (Zeus) Keraunios Helios Sarapis synkretik anlamda birleştirilmektedir. Bu durum başta Zeus Helios ve Sarapis'in gerek göksel tanrı nitelikleri gerekse tarım hayatı açısından ifade ettikleri anlamlar olmak üzere söz konusu tanrıların sahip oldukları başka özellikler de göz önüne alınarak incelenmiş olup, söz konusu Epiphaneia adağının hava koşullarına hükmeden, ancak birbirinden farklı güçleri bünyesinde toplayan synkretik anlamda birleştirilmiş bu tanrıyı (Keraunios yıldırımla, Helios ve Sarapis ise güneşle özdeşleştirilmektedir) olasılıkla tarımsal yaşamla ilgili konularla bağlantılı olarak yatıştırmak ya da bereketli bir mahsul döneminin ardından söz konusu hava tanrısına şükran hislerini göstermek amacıyla veya yine hava

olaylarıyla ve çiftçilikle ilgili çeşitli kaygılardan kaynaklanan bir kehanet uyarınca sunulmuş olabileceği sonucuna varılmıştır. Ayrıca yazıtta bu tanrının kâhinliğini üstlenen birisinden söz edilmesi nedeniyle bölgenin yakınlarında tanrıya ait bir kehanet merkezinin olabileceği düşünülmektedir. Daha çok Epiphaneia'daki kırsal kesim insanının dinsel inanışlarına işaret eden bu yazıtın dışında söz konusu kentte Helios'un resmi anlamda kabul gördüğünü belgeleyen tek kanıt ise Gordianus III dönemine ait (İ.S. 238-244) bir sikke olup, bu sikkede Helios sağ bacağına ağırlık vermiş şekilde ayakta durmaktadır. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir küre tutmaktadır.

Flavioupolis kentinde İ.S. 2.-3. y.y.'a tarihlenen bir yazıtta Zeus Helios Hypatos'a adakta bulunmaktadır. Kente ait sikkelerde de Helios'un varlığı Severus Alexander (İ.S. 222-235), Valerianus (İ.S. 253-260) ve Gallienus dönemlerinde (İ.S. 253-268) izlenebilmekte ve bu sayede İ.S. 3. y.y.'ın ikinci çeyreğinden İ.S. 3. y.y. ortalarına kadar kentteki Helios kültürünün resmi anlamda varlığı tespit edilebilmektedir.

Hierapolis-Kastabala'da İ.S. 3. y.y.'ın ilk yarısına tarihlenen bir yazıtta Helios Soter'e sunuda bulunulmakta olup, Helios için kullanılan bu sıfat geniş biçimde ele alınmış ve Helios'un neden bu sıfatla anılmış olduğu sorusu üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda Helios'un başta tarım ve sağlık anlamında olmak üzere ilgili olabilecek çeşitli özellikleri ele alınarak *soter* sıfatının Helios ile birlikte kullanılış nedenleri ortaya çıkarılmaya çalışılmış olup, ağırlıklı olarak bu tanrının tarımsal anlamda ve sağlıkla ilgili konularda sahip olduğu belli başlı niteliklerin *soter* olarak adlandırılmasında belirleyici olmuş olabileceği düşünülmektedir. Kırsal kesime ait bir adak olarak nitelendirilebilecek bu yazıtın dışında Hierapolis-Kastabala'da Helios'un resmi anlamda kabul gördüğünü belgeleyen sikkeler de mevcuttur. Bu örnekler Faustina Minor (İ.S. 161-176) ve Valerianus dönemine (İ.S. 253-260) aittir. Bu sayede Hierapolis-Kastabala'da Helios kültürünü İ.Ö. 1. y.y.'ın ikinci yarısı ile İ.S. 3. y.y.'ın ortalarında izleyebilmek mümkün olmaktadır. Helios'un Faustina Minor sikkelerinde iki farklı tip göze çarpmaktadır. Birincisinde sola dönük durumdaki Helios'un başında ışın tacı bulunan büstü tasvir edilmektedir.

İkinci tip ise daha ilginç olup, Helios giyimli olarak ve sağ bacağına ağırlığını vermiş şekilde ayakta tasvir edilmektedir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır. Sağ ayağının yanında yanmakta olan bir meşale durmaktadır. Valerianus sikkelerinde ise aynı tip görülmekte olup, Helios çıplak vaziyettedir ve sola doğru hareket etmektedir, sağ elini yukarıya doğru kaldırmıştır. Sikkeler arasındaki tek fark Helios'un birinde sağa diğerinde sola hareket etmesidir. Faustina Minor sikkelerinde Helios'un yanında bir meşale ile tasvir edilmesi ise tanrının tarımsal bereketle olan bağlantısıyla ilişkilendirilmekte ve ayrıca bu kentte güçlü bir tapınımı olan ve kökleri Hititlere kadar uzanan ve meşale motifi ile de bağlantısı bilinen tanrıça Perasia'nın kültüyle ilişkili olması Kybele ve Helios arasındaki bağlantılar da göz önüne alınarak ihtimal dahilinde görülmektedir.

Kalykadnos Seleukeia'sında İ.Ö. 2.-1. y.y.'a tarihlenen sikkelerde ön yüzde Athena büstü ve arka yüzde de Helios büstü tasvir edilmekte ve yeryüzünde olup biten her şeyi gözetlediğine inanılan bu tanrının gök yüzünde görüldüğü andan battığı zamana kadar geçen zaman boyunca kentleri ve kent kapılarını koruduğu düşüncesinin bir sonucu olarak Kalykadnos Seleukeia'sında baş tanrıça olan Athena ile aynı sikke üzerinde yer aldığını ve onunla beraber kentin koruyucu tanrısı olarak kabul edilmiş olabileceği düşünülmektedir.

Kanytelis'teki Helios tapınımı hakkında bilgi veren beş yazıtın hepsinde de Helios ölü kültü ile ilişkili bir tanrı olarak görünmekte ve mezar koruyucu kimliği tümüyle ön plana çıkmaktadır. Bu yazıtlardan iki tanesi İ.S. 2. y.y. ortalarına ve İ.S. 2.-3. y.y. ya da daha geç bir döneme tarihlendirilmekte olup, Helios söz konusu mezar yazıtlarında aralarındaki kombinasyon değişmekle ve kimi zaman söz konusu tanrılardan bazıları yer almamakla birlikte genel görünüş itibarıyla Zeus, Selene, Athena, yer altı tanrıları ve intikam tanrıçaları ile beraber ölü kültü kapsamında tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Bu mezar yazıtlarında önemli olan bir diğer husus ise bazılarında mezar kurallarına uyulmaması durumunda diğer tanrıların yanı sıra Helios'a da ödeme yapılacağından söz edilmesi, bu sayede de Kanytelis'te Helios'a ait bir kutsal alanın mevcut olduğunun düşünülebilmesidir.

Korakesion'da Helios kültüne ait izlere ise sadece Severus Alexander dönemine ait (İ.S. 222-235) sikkelerde rastlanabilmektedir. Bunların arka yüzlerinde üzerinde Helios'un (?) bulunduğu *quadriga* sola doğru hareket etmektedir. Helios (?) giyimlidir ve sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir küre tutmaktadır. Helios'un elinde bir küre ile betimlenmesi ise diğer örneklerde olduğu gibi bu tanrının *kosmokrator* (=evrenin hakimi) olarak görülmüş olduğuna işaret etmektedir.

Korykos'ta ise Helios yine ölü kültü kapsamında karşımıza çıkmakta ve yer altı tanrılarıyla birlikte mezarları koruduğuna inanılan bir tanrı olarak tapınım gördüğü anlaşılmaktadır. Yazıtta herhangi bir para cezasından söz edilmemesi ve elimizde Helios'a ait başka bir ipucu bulunmaması nedeniyle Korykos'ta bu tanrıya ait bir kutsal alanın bulunmadığını düşünmek mümkündür. Diğer yandan kente ait sikkelerde görebildiğimiz kadarıyla Helios'a ait bir iz bulunmamaktadır.

Lamos'ta yuklş. Hellenistik döneme tarihlenen bir mezar yazıtından da bu kentte Helios'un Selene ile birlikte ölü kültü kapsamında tapınım gördüğü anlaşılmakta olup, bu tanrılara ödenecek herhangi bir para cezasından söz edilmemesi kentte Helios'a ait bir kutsal alanının olmaması ihtimal dahilinde görünmektedir.

Mopsuhestia'daki İ.Ö. 2.-1. y.y.'a tarihlenen yazıtta bir mimar tarafından Helios'a ve halka sunuda bulunduğu anlaşılmakta ve bu bağlamda kentte Helios'a ait bir tapınak bulunduğu düşünülmektedir. Bu kente ait bir mezar yazıtında ise Helios'a $\rightarrow \text{☉} \text{☉} \text{☉} \dots \text{☉} \text{☉}$ (= efendi Helios) şeklinde seslenildiği ve bunun arkasından da mezara zarar verecek kimselere karşı bir bedduanın yer aldığı görülmektedir. Bu yazıt ovalık Kilikia'da Helios'un mezar kültü kapsamında tapınım gördüğünü gösteren şimdilik elimizde bulunan tek örnek olması bakımından önem taşımaktadır. Mopsuhestia sikkelerinde Helios ilk olarak Traianus-Hadrianus dönemi (İ.S. 98-138) sikkelerinde yer almaktadır. Bunların ön yüzünde Athena büstü Korinthos başlığıyla tasvir edilmiştir. Arka yüzde ise çıplak durumdaki (?) Helios, sağa doğru hareket halindeki *biga*'nın üzerinde görülmektedir. Bunun ardından Helios'a Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244) sikkelerinde rastlanmaktadır. Bu sikkelerin arka yüzlerinde Helios atların sağa-sola

doğru hareket ettiği frontal bir *quadriga* ve bir güneş diskinin üzerinde uzun elbisesiyle tasvir edilmektedir. Sağ elini kaldırmıştır ve sol elinde de tanrının *kosmokrator* niteliğine işaret eden bir küre tutmaktadır.

Olba'da Roma imparatorluk dönemine tarihlenen bir mezar yazıtında Helios yine ölü kültüyle bağlantılı olarak yer altı tanrıları ve intikam tanrılarıyla birlikte mezarları koruyan tanrı kimliğiyle karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca bu yazıtta Helios'un sıfatıyla anılması da kentte köklü bir tapınımı olduğuna işaret etmektedir. Kente ait sikkelerde ise Helios yalnızca Caracalla dönemine ait (İ.S. 211-217) örneklerde karşımıza çıkmaktadır. Bunların arka yüzünde Helios sağa doğru dörtlü hareket eden bir *quadriga*'nın üzerinde görülmektedir. Sağ elinde bir kırbaç, sol elinde de dizginler bulunmaktadır. Bunun dışında kentte İ.S. 2.-3. y.y.'a tarihlenen bir kül sunağının bulunmuş olması da Olba'daki Helios tapınımına ilişkin önemli örnekler arasında yer almaktadır.

Soloi-Pompeiopolis'te Helios'a ilk olarak İ.Ö. 2. y.y. sikkelerinde rastlanmakta olup, bunların ön yüzlerinde Helios büstü arka yüzlerinde ise Rhodos gülü yer almaktadır. Bu sikkeler Soloi'da Rhodos sikke tipinin kullanıldığını gösteren en önemli ipucu olarak belirlemektedir. Sikkelerde Helios ve gül tasvirine yer verilmesi Soloi kentinin Rhodos'la olan sıkı bağlantısını ortaya koymaktadır. İ.Ö. 2.-1. y.y. sikkelerinde ön yüzde Helios başı, arka yüzde tanrıça Athena Nikephoros oturur vaziyettedir. Arkasındaki kalkana yaslanmış şekilde tasvir edilmiştir. Kent sikkelerinde Athena'nın sık biçimde yer alması Soloi'un bir Rhodos-Lindos kolonisi olmasıyla ilişkilidir. Philippus Arabs dönemi (İ.S. 244-249) sikkelerinin arka yüzlerinde ise Helios frontal biçimde ve ayakta. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir meşale tutmaktadır. Helios'un bu kentte de meşale ile betimlenmesi tarımsal bereket anlamında sahip olduğu özelliklerle ilişkilendirilmekte ve tarımsal bereketin sembolü olan meşale ile betimlenmiş olmasının, söz konusu kentin ekonomik yaşamında önemli bir yeri olduğu anlaşılan bağıcılığın ve buna bağlı olarak belki de şarap üretiminin koruyucu tanrısı olarak saygı görmüş olmasına işaret edebileceği düşünülmektedir.

Tarsos kenti Helios tapınımı açısından elimizdeki en çok sikke örneğini sağlayan kent durumundadır. Buna karşılık kentte Helios tapınımını belgeleyen bir yazıta rastlanmamış olması ise ilginçtir. Kentte bir güneş kültünün varlığına ilişkin en eski örnekler ise İ.Ö.4. y.y. sikkelerinde karşımıza çıkan kanatlı güneş diski motifidir. Bu örneklerden birinde ön yüzde tanrı Baal tahtında oturur vaziyettedir, elinde asası bulunmaktadır. Arka yüzde kanatlı güneş diski ve onun altında bir aslan tasviri yer almaktadır. Bir başka örnekte ön yüzde bir Persli *tiara* içindedir. Uzun pantolon giymiştir. Elleriyle iki sığırı yönlendirmektedir. Sağ elinde bir değnek vardır, sol eliyle de sabanı tutmaktadır, hayvanların ayaklarının altında da tarla görülmektedir. Arka yüzde bir inek, altında duran ve sütünü emen yavrusuna bakmaktadır, üzerinde de kanatlı bir güneş diski görülmektedir. Bu son derece ilginç sikkede ilk olarak göze çarpan husus tarım ve hayvancılıkla ilgili sahnelerin tasvir edilmiş olmasıdır. Mısırlılar ve Anadolu’da Hititler tarafından yaygın şekilde kullanılan kanatlı güneş diskinin bir Pers çiftçisinin betimlendiği söz konusu Tarsos sikkesi üzerinde de yer alması ise kentteki güneş tapınımının Hititlere kadar uzandığına işaret etmesi bakımından ayrıca önem taşımaktadır. Sonuç olarak kanatlı güneş betimlemesinin son derece bereketli topraklara sahip olan ovalık Kilikia bölgesinde tarım ve hayvancılık için güneşin önemli bir faktör olarak düşünülmesinin etkisiyle bu konularla ilgili oldukça canlı iki sahnenin yer aldığı söz konusu sikke üzerinde tasvir edilmiş olduğunu düşünmek doğru bir yaklaşım olarak görünmektedir. Kanatlı güneş diskine dair başka bir örnekte ise tahtta oturmakta olan Baal Tars bir *khimation*’la betimlenmiştir, önünde *thymiaterion*, başak demeti ve üzüm salkımı yer almakta, solda ise “Tarsos’un Baal’i” lejandı okunmaktadır. Arka yüzde satrap bir *diphros*’un üzerinde oturmakta, sol elinde de bir ok tutmaktadır. Bunun altında ise bir yay ve sağ üstte de kanatlı güneş diski yer almakta, sol tarafta da Datames lejandı okunmaktadır. Sonuncu örneğe çok benzeyen bir diğer sikkede de ön yüzdeki Baal Tars’ın tahtının altında bir boğa başı tasviri yer almaktadır. Bu sikke tipinde de ilk bakışta dikkati çeken husus kanatlı güneş diskinin yer aldığı bu sikkelerde tarımsal bereket kavramıyla yakından ilgili olan başak demeti ve üzüm salkımı tasvirlerinin yer almasıdır. Bu durum kentteki köklü güneş kültünün İ.Ö. 4. y.y.’da tarımsal yaşamla ilişkilendirilmiş olduğuna işaret etmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bunun yanı sıra yukarıda da değindiğimiz gibi Augusta’daki kanatlı güneş tasvirlerinin

Mısır-Hitit-Akhemenid etkisi göstermesine benzer şekilde Tarsos'taki kanatlı güneş diski betimlemeleri sayesinde söz konusu kentte kökü Yunan öncesi dönemlere uzanan, büyük olasılıkla da Hitit-Luwi etkisi gösteren köklü bir güneş kültü olduğu sonucuna varmak mümkündür. Kentteki Helios kültünün varlığını kanıtlayan ilk sikke tipi ise Caracalla dönemine (İ.S. 211-217) aittir. Bu sikkelerin arka yüzlerinde Helios (ya da imparator Caracalla) çizmeleriyle, askeri bir kıyafet içinde, pelerini ve başında ışın tacıyla ayakta ve cepheden tasvir edilmektedir, başı sola dönüktür, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise olasılıkla kısa bir asa tutmaktadır ya da çıplak durumdaki Helios sol bacağına ağırlık vermiş şekilde ayakta durmakta ve sol elinde bir küre tutmakta, sağ elini ise yukarı kaldırmaktadır. Macrinus dönemi (İ.S. 217) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios sola doğru hareket halindeki *quadriga* üzerinde görülmektedir, sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır. Maximinus Thrax dönemi (İ.S. 235-238) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios, sağ elini yukarı kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutar vaziyette görülmektedir. Helios yanan bir meşaleyle betimlenen Selene'nin (ya da Demeter'in) karşısında tasvir edilmiştir. Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244) sikkelerinde iki farklı tip söz konusu olup, birincisinde bir boğanın arkasına geçmiş durumdaki Helios başında ışın tacıyla ve askeri bir kıyafetle betimlenmektedir. Tanrı sol diziyle boğanın sırtına bastırmaktadır. Sağ bacağı gergindir. Sol eliyle hayvanın burun deliklerinden tutup başını geriye doğru çekerken sağ elindeki hançerle de öldürücü darbeyi indirmektedir. İkinci tipte Helios frontal biçimde tasvir edilmiştir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır. Trebonianus Gallus dönemi (İ.S. 251-253) sikkelerinde arka yüzde Helios frontal biçimde tasvir edilmiştir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır. Valerianus dönemi (İ.S. 253-260) sikkelerinin arka yüzlerinde başında ışınlı tacı bulunan Helios frontal biçimde ve sola dönük tasvir edilmiştir. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde de bir küre tutmaktadır. Salonina (İ.S. 254-268) sikkelerinin ön yüzünde omuzunda bir ay betimlemesi bulunan Salonina'nın büstü. Arka yüzde uzun ve kıvrımlı bir elbise giymiş olan Helios sağa dönük durumdadır. Sağ elini kaldırmıştır ve sol elinde de bir kırbaç tutmaktadır. Kente ait üç kandil üzerinde de Helios betimlemesi bulunmaktadır. Anlaşılabileceği gibi Tarsos'ta Helios kültünü sikkeler üzerinde bazı kesintiler olmakla birlikte İ.S. 211-268 yılları arasında izlemek mümkün olmaktadır.

Lykia bölgesinde Helios kültüne ilişkin buluntularımızın ilki Arykanda'ya aittir ve Roma imparatorluk dönemine tarihlenen bir yazıttır. Söz konusu yazıtın Arykanda'daki Helios tapınağının sınır taşı işlevini gördüğü düşünülmektedir. Söz konusu tapınak İ.Ö. 4. y.y.'a kadar geriye tarihlenmektedir. Bu da Helios'un söz konusu kentte güçlü bir tapınımı olduğunu göstermektedir. Arykanda'daki İ.S. 2.-3. y.y.'a tarihlenen bir adak yazıtı da kentteki Helios tapınımına ilişkin bir başka önemli örnektir. Bir başka İ.Ö. 2. y.y. sikkesinde ise ön yüzde Helios arka yüzde de *triskeles* motifi yer almaktadır. Kentteki İ.Ö. 2. y.y. sikkelerinde ön yüzde Helios başı arka yüzde ise ayakta durur vaziyette ve yayıyla Apollon Daphneus tasvir edilmektedir. Ayrıca kente ait Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244) sikkelerinde de Helios tasvirlerine rastlandığına dair bilgiler mevcuttur. Ayrıca yine bu kentte Helios'a ait süvari şeklinde ve çevresinde ışınlar olan Phryg başlıklı bir heykelcik, geç Roma erken Bizans dönemine tarihlenen ve frontal durumdaki Helios betimlemesinin bulunduğu bir sunak, Helios'u diğer tanrılarla gösteren elips şekilli bir eser, (Septimius Severus dönemine tarihlenen (İ.S. 193-211) Sebasteion-Kutsal Ev/Helios-Mithras kült mahalli (?), çeşitli Helios-Mithras heykelcikleri bu kentteki Helios tapınımının son derece güçlü olduğuna işaret etmektedir.

Hippokome'de İ.S. 1. y.y.'a tarihlenen bir yazıtta Zeus-Helios synkretik anlamda birleştirilmekte ve bu tanrının ömür boyu rahipliğini üstlenen birisinden söz edilmekte, böylelikle Hippokome'de Helios'a ait bir tapınak ya da kutsal alan olduğu tahmin edilmektedir.

Kadyanda'da İ.S. 1. y.y.'a tarihlenen yazıtlarda kentteki bir Heliades *phyle*'sinden söz edilmekte olup, kentte Helios'un çocuklarına izafeten adlandırılmış bir *phyle*'nin varlığının Helios'a ait bir kültü işaret ettiği düşünülmektedir.

Kibyra'da İ.S. 2.-3.y.y.'a tarihlenen bir alfabetik kehanet yazıtında Helios'tan söz edilmekte, ayrıca mezar yazıtlarında Helios ve Selene'nin mezar koruyucu vasıflarıyla ölü kültü çerçevesinde önemli bir rol oynadıkları anlaşılmakta ve bu yazıtlarda bir para cezasından söz edilmemesi nedeniyle de bu kentte Helios'a ait bir kutsal alanın mevcut olmadığı düşünülmektedir.

Limyra’da Helios’un izine bir alfabetik kehanet yazıtında rastlanmakta, bunun dışında kentte Helios kültüne işaret eden başka bir buluntu tespit edilememektedir.

Oinoanda’daki iki mezar yazıtı sayesinde Helios’un bu kentte de ölü kültü kapsamında tapınım gördüğü anlaşılmakta, bu örneklerden birinde Helios, Selene, yer altı tanrıları ve bütün tanrılar anılmakta (yklş. Roma imparatorluk dönemi) diğerinde ise sadece Helios ve Selene yer almaktadır. Her iki yazıtta da bir para cezasından söz edilmemekte böylelikle bu kentte Helios’a ait bir kutsal alanın bulunma olasılığı oldukça azalmaktadır. İ.S. 2.-3. y.y.’a tarihlenen bir adak yazıtında ise Helios_Mithras synkretik anlamda birleştirilmektedirler. Ayrıca bu eser üzerinde Helios-Mithras’ın yanı sıra Zeus, Dioskur’lar ve Hermes’in de yer alması bu tanrılara ait ortak bir kutsal olabileceği ihtimalini de düşündürmektedir. Oinoanda’da Helios kültüne işaret eden diğer bir buluntu ise Septimius Severus dönemine tarihlenen (İ.S. 193-211) bir Helios tasviridir. Hemen altındaki kartal motifi nedeniyle Zeus kültüyle bağlantılı olabileceği düşünülmektedir.

Olympos’ta Helios Roma imparatorluk dönemine (?) tarihlenen bir alfabetik kehanet yazıtında yer almaktadır. Yazıtta geçen Helios ile ilgili kısımlar Kıbyra ve Limyra’daki alfabetik kehanet yazıtlarında yer alan Helios ile ilgili anlatımlarla aynıdır.

Patara’da İ.S. 2. y.y.’a tarihlenen bir yazıtın ise Theos Soter Hedraios Asphales, Poseidon Hedraios ve Helios-Apollon’a ait bir kutsal alanın sınır yazıtı olabileceği düşünülmektedir.

Phaselis’te ise Helios oldukça önemli bir tanrı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanrı İ.Ö. 367-353 yıllarına tarihlenen bir antlaşma metninde yemin tanrısı olarak anılmakta bu da onun söz konusu kentte son derece önemli bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. Bir başka önemli kanıt ise İ.Ö. 4. y.y.’a tarihlenen bir adak yazıtında bir Helios rahipliğinden söz edilmesidir. Bu nedenle kentte Helios’a ait bir tapınağın mevcut olduğu düşünülmekte olup, söz konusu kutsal alanın yeri bugüne kadar saptanamamıştır. Bunun yanı sıra Phaselis’teki İ.Ö. 3. y.y. ile yklş. İ.Ö. 221-

220 yıllarına tarihlenen sikkelerin ön yüzünde bir gemiye ait ön yüz (Prora), sağa doğru tasvir edilmiştir ve Helios *quadriga* üzerinde görülmektedir. Bir başka örnekte ise bir gemiye ait ön yüz (Prora), sağa doğru tasvir edilmiştir ve bunun üzerinde frontal durumda bir Helios başı yer almaktadır. Her iki tipte de bir geminin arka kısmı sola dönük olarak tasvir edilmektedir. Bu sikkelerde savaş gemileriyle birlikte Helios betimlemelerine yer verilmiş olması Helios'un antik dönemde sahip olduğu *aniketos* (=yenilmez) sıfatıyla bağdaştırılmakta ve bu tanrının Phaselis için yaşamsal önemdeki deniz ticaretinin devam edebilmesinde büyük rolü olan savaş gemilerini koruma altına aldığını böylelikle savaş gemilerinin yenilmez olduğunu göstermek amacıyla bu sikkelerde betimlenmiş olabileceği düşünülmektedir. Diğer bir olasılık ise Helios'un bu sikkelerde güneşli günleri temsil eden hava tanrısı olarak Phaselis'teki ticaret hayatının sürekliliği için büyük önem taşıyan güvenli deniz yolculukları için (=euploia) uygun hava koşullarını sağladığına inanılmasından dolayı yer almış olmasıdır. Phaselis'te İ.Ö. 221-220-yıllık İ.Ö. 189-188 yıllarına tarihlenen sikkelerin ön yüzünde Herakles başı arka yüzünde ise Zeus'un yanı sıra kontrmark şeklinde Helios başı tasviri yer almaktadır.

Pinara'da Helios'un *genitivus casus*'lu isminden ibaret olan bir yazıt nedeniyle bu kentte bir Helios kutsal alanının mevcut olabileceği düşünülmektedir. Sidyma'da ise İ.S. 2. y.y.'a tarihlenen bir yazıtta ise Zeus Helios Sarapis'in synkretik anlamda birleştirildiği görülmektedir.

Telmessos'ta Antiokhos III dönemi (İ.Ö. 196-189), İ.Ö. 2.-1. y.y. ve İ.Ö. 168-İ.S. 43 yıllarına tarihlenen sikkelerin ön yüzlerinde frontal durumda Helios başı, arka yüzlerinde ise ok ve yayı ile Apollon *omphalos* üzerinde oturur vaziyette gösterilmektedir.

Trysa'da İ.S. 2. y.y.'a (?) ait bir yazıtta Zeus Eleutherios ve Helios'un rahipliğini üstlenmiş birisinden söz edilmesi kentte bu tanrılara ait bir tapınağın varlığına işaret etmektedir.

Tyriaion'daki bir mezar yazıtı aracılığıyla Helios ve Selene'nin ölü kültü kapsamında tapınım görmüş oldukları, ayrıca söz konusu tanrıların burada yaşayan Latin kökenli biri tarafından da mezar koruyucu nitelikleriyle benimsendiği anlaşılmaktadır. Yazıtta mezar kurallarına uyulmaması durumunda herhangi bir para cezasından bahsedilmemesi ise Tyriaion'da Helios'a ait bir kutsal bulunmadığı sonucuna varmamıza neden olmaktadır.

Yapraklı'da Roma imparatorluk dönemine tarihlenen bir mezar yazıtında Helios ve bütün tanrılar mezar koruyucu olarak gösterilmektedir. Böylece bu kentte de Helios'u ölü kültü kapsamında tapınım gördüğü anlaşılmaktadır.

Lykia bölgesinde buluntu yeri bilinmeyen bir yazıt ise Helios kültü ile ilgili oldukça ilginç ipuçları sağlamaktadır. Söz konusu yazıt bir şahısla kurucusu olarak yer aldığı Bakır Para Kasası şeklinde tanımlanabilecek bir *koinon* arasındaki sözleşmeyle ilgili bilgiler vermekte ve bir Helios tapınağının varlığına işaret etmesi nedeniyle ayrıca önem taşımaktadır.

Pamphylia bölgesinde Helios kültüne ilişkin ilk örneğimiz Aspendos'taki Roma imparatorluk dönemine tarihlenen ve bir Helios rahipliğinden söz eden yazıttır. Bu sayede Aspendos'ta bir Helios tapınağı ya da kutsal alanı bulunduğu sonucuna varmak mümkün olmaktadır.

Attaleia'da (?) ise İ.S. 218-222 yıllarına tarihlenen bir yazıtta Theos Helios Elegabalus'a sunuda bulunmaktadır. Caracalla dönemi (İ.S. 211-217) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios, ışın tacı, sağa doğru hareket halindeki *biga*'da görülmekte olup, sağ elinde dizgin, sol elinde kırbaç bulunmaktadır. Yine bu kente ait Roma imparatorluk dönemine ait bazı sikkelerde de ön yüzde Helios'un başında ışın tacı bulunan yüzü, kontrmark şeklinde görülmektedir.

Karallia'da Elegabalus dönemi (İ.S. 218-222) sikkelerinin arka yüzünde Helios başında ışın tacıyla, ayakta ve yüzü sola dönük durumdadır. Sağ elini kaldırmaktadır, sol elinde ise bir meşale tutmaktadır. Karallia'da Helios'un meşale ile tasvir edilmiş olması söz konusu kentte tarımla ilgili bir bereket tanrısı olarak kabul

edildiği şeklinde yorumlanmakta ve bu bakımdan Pamphylia bölgesi için önemli bir örnek teşkil ettiği düşünülmektedir.

Lyrbe’de Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244) sikkelerinde arka yüzde Helios ayakta ve ağırlığını sol bacağına vermiş durumdadır. Sağ elini kaldırmıştır, sol elinde ise bir bereket boynuzu tutmaktadır. Helios’un antik dönemde tarımla olan ilişkisini gösteren sıfatları ve bu bağlamda sahip olduğu çeşitli özellikleri göz önünde tutularak bu tanrının açık şekilde tarımsal anlamdaki bolluk ve bereketi temsil eden bir sembol olan bereket boynuzuyla tasvir edilmiş olması Lyrbe’de kent yaşamı için vazgeçilmez öneme sahip olan tarımsal hayat açısından önemli rolü bulunan bir tanrı olarak görüldüğü ve çiftçiler tarafından büyük saygı duyulan tanrının aynı zamanda kent sikkeleri üzerinde yer alması nedeniyle sadece kırsal kesimde değil kentliler arasında da önem arz ettiği ve resmi anlamda kabul edildiği şeklinde yorumlanmaktadır.

Perge’de ise Helios biraz farklı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Buradaki bir yazıtta Perge Artemis’ine yapılan sunulardan söz edilmekte ve bunların arasında çeşitli kimselerin adak hediyesi olarak sundukları Helios heykelciklerinden bahsedilmektedir. Artemis’e Helios heykelciklerinin sunulmasının ise bu iki tanrı arasında ya tarımsal bereket ya da güneş ve ay kültü ile ilgili bir bağlantıya işaret ettiği düşünülmektedir. Perge’de Helios kültlerine ilişkin bir diğer önemli örnek ise kuşkusuz İ.S. 2. y.y.’a tarihlenen Helios-Mithras’ın synkretik anlamda birleştirildiği bir adak yazıtıdır. Maximinus Thrax dönemine ait (İ.S. 235-238) sikkelerin arka yüzünde Helios ayakta ve sola dönük durumda olup, sağ elini kaldırmakta, sol elinde bir kırbaç tutmaktadır. Hadrianus dönemine (İ.S. 117-138) tarihlenen bir kabartmada Helios’un büstü bir *akanthos* yapraklı çelenk üzerinde yer almaktadır. Septimius Severus dönemine (İ.S. 193-211) tarihlenen bir kabartmada ortada meşalesiyle Artemis Pergaia, yanında da üç genç kız yer almaktadır. Diğer tarafta Aphrodite betimlenmekte, sağda Helios’un büstü yer almaktadır. Yine bu döneme ait iki eserde ortada Ganymedes’in Zeus’un kartalı tarafından kaçırılışı tasvir edilmektedir. İki yanda Helios’un ve Selene’nin frontal durumda başı yer almaktadır. İ.S. 3. y.y.’ın ilk çeyreğine tarihlenen bir kabartmadaki *gigantomakhia* sahnesinde Helios sağa doğru

dörtlü hareket eden bir *quadriga*'nın üzerinde durmaktadır. Kaldırdığı sağ elinde bir kırbaç veya bir meşale tutmaktadır.

Side'de İ.S. 2. y.y.'a tarihlenen bir yazıt Helios'a sunulmakta ve ön yüzde bir Helios büstü betimlemesi yer almaktadır, ancak yüzü tahrip olmuştur ve sadece 9 adet ışın kalmıştır, diğer yüzler düz bırakılmıştır. Yine İ.S. 2.y.y.'a tarihlenen bir başka buluntu ise synkretik anlamda birleştirilmiş olan Zeus Helios Sarapis'e sunulmuş bir adak yazıtıdır. İ.Ö. 200-36 yıllarına tarihlenen Side sikkelerinde ön yüzde Athena başı sağa dönük vaziyette ve Korinthos başlığı ile tasvir edilmiştir. Üzerinde kontrmark şeklinde Helios'un yüzü yer almaktadır. Arka yüze ise Nike görülmektedir. Valerianus İunior dönemi (İ.S. 257-258) sikkelerinin arka yüzünde ise Helios ayakta ve sağa dönük olarak tasvir edilmektedir. Sağ elini kaldırmıştır. Sol elinde ise bir bereket boynuzu tutmaktadır. Söz konusu Side sikkesinde Helios'un genellikle bereket tanrıçası Demeter'in atribütlerinden biri olarak bilinen bereket boynuzuyla beraber tasvir edilmiş olması güneş tanrısının Side kentinde de büyük olasılıkla bir çiftçi tanrısı olarak kabul gördüğüne ve tarımsal bereket kavramıyla ilişkilendirilmiş olduğuna işaret etmektedir. Side'de Helios kültürüne işaret eden bir başka buluntu ise küçük bir mezara (?) ait mermerden yapılmış Helios büstüdür.

Pisidia bölgesinde Andeda'daki bir sunak bu bölgedeki Helos kültlerine ilişkin ilk örneğimizdir. Sunak üzerinde sol tarafta Helios betimlemesi, sağ tarafta ise bir hilal üzerinde Artemis-Selene yer almaktadır.

Antiokheia'da İ.S. 3. y.y.'a tarihlenen bir yazıtta *Ksenoi Tekmoreioi Cemiyeti* tarafından bir imparatora atlı Helios heykeli sunulduğu anlatılmakta olup, bu cemiyeti Artemis'le olan ilişkisinin bilinmesi nedeniyle aynı zamanda Helios ile Artemis arasındaki bir bağlantıya da işaret edebileceği düşünülmektedir. Kente ait Gordianus III dönemi (İ.S. 238-244) sikkelerinin arka yüzünde Helios sola doğru hareket etmekte olan *quadriga*'sında ayakta durmaktadır. Sağ elini kaldırmıştır ve sol eliyle de bir kırbaç tutmaktadır. İ.S. 3 y.y.'a tarihlenen bir heykel başı da Helios'un kentteki izleri arasında yer almaktadır. Başın üzerinde ışınlar bulunan bir *polos* yükselmektedir. Roma dönemine ait bir sunak üzerinde ise Helios'un bir büstü yer

almaktadır. Başındaki *nimbus*'un üzerinde 11 adet ışın görülmektedir. Sunağın bir yüzünde de Kybele'nin tasviri yer almaktadır.

Etenna'da Severus Alexander dönemi (İ.S. 222-235) sikkelerinde arka yüzde Helios (veya imparator ?) giyimli olarak sola doğru hareket etmekte olan bir *quadriga* üzerinde görülmektedir. Sağ elini kaldırmıştır. Philippus Arabs dönemi (İ.S. 244-249) sikkelerinin arka yüzünde Helios sağ bacağına ağırlığını vermiş durumdadır, ayakta, sola doğru ve frontal şekilde betimlenmiştir. Sağ kolunu kaldırmıştır, sol elinde ise bir meşale tutmaktadır. Otacilia (İ.S. 244-248) sikkelerinde arka yüzde Helios sağ bacağına ağırlığını vermiş durumda ayakta, sola doğru ve frontal şekilde betimlenmiştir. Sağ kolunu kaldırmıştır, sol elinde ise bir meşale tutmaktadır.

Gelendost'taki bir sunakta Helios'un oldukça tahrip olmuş bir büstü tasvir edilmiştir. Geniş bir *nimbus*'un üzerinde pek çok ışın bulunmaktadır. Sunağın bir başka yüzünde ise bir Kybele büstü tasvir edilmektedir.

Hadriani'de bir mezar yazıtında Helios'un işlenen suçları ve günahkarları cezasız bırakmayacağı yönünde bir ifade kullanılmakta olup, bu yazıtı da Helios'un mezar kültürle bağlantısı kapsamında değerlendirmek mümkündür.

Isinda'da yklş. İ.Ö. 150 yılına tarihlenen sikkelerin ön yüzünde Helios başı arka yüzünde ise oldukça ilginç bir tasvir olan ve konumuzu teşkil eden bölgeleri içinde tek örnek niteliğindeki arı betimlemesi yer almaktadır.

Kocaaliler'de Helios İ.S. 2. y.y.'a tarihlenen bir alfabetik kehanette karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu kehanetin başka örneklerine Lykia bölgesinde Kibyra, Limyra ve Olympos'ta da rastlanmaktadır.

Kremna'da da Helios benzer şekilde bir kehanet yazıtında yer almakta olup, Hadrianus dönemine (İ.S. 117-138) tarihlenen bu yazıtta ışıkla olan ilişkisini ortaya koyan *phosphoros* sıfatıyla anılmaktadır. İ.S. 2.-3. y.y.'lara tarihlenen bir adakta da Dioskur'lara sunuda bulunulmakta olup, eserde aynı zamanda Helios'un tasvirine de yer verilmektedir.

Makropedion'da İ.S. 125-126 (?) yılına tarihlenen bir yazıtın Zeus, Hera, Hermes, Men, Apollon, Helios ve Makropedion halkı için sunulduğu anlaşılmakta, Helios'tan ise "ışıldayan", "Okeanos'ta yıkanan" ve "burada yaşayan insanlara faydalı" gibi ifadelerle söz edilmektedir.

Pogla'da Antoninus Pius dönemine (İ.S. 138-161) tarihlenen sikkelerin arka yüzlerinde ışın tacıyla Helios büstü sağa dönük durumdadır. Kentteki Geta dönemi (İ.S. 211-212) sikkelerinde de Helios aynı şekilde yer almaktadır.

Praetoria'daki bir sunağın ön yüzünde çıplak bir Helios büstü kolları ve omuzlarının bir kısmıyla birlikte görülebilmektedir. Yüz kısmı tümüyle tahrip olmuştur, sadece yukarıya yönelmiş 8 adet ışın kalabilmiştir. Sol yan yüzde üzüm salkımları, sağda ise bir çelenk betimlemesi yer almaktadır.

Prostanna'da imparator Nero'ya ait onurlandırma yazıtında (İ.S. 54-68) söz konusu imparatorndan *neos* Helios olarak söz edilmektedir. İ.Ö. 1. y.y. sikkelerinin ön yüzlerinde Helios büstü, sağa dönük durumdadır ve ışın tacıyla tasvir edilmektedir. Arka yüzde ise Hermes çıplak, ayakta, sol elinde *kerykeion* ile ve sağ elini yukarı kaldırmış durumda tasvir edilmektedir. İ.S. 2. y.y. sikkelerinde ön yüzde Helios büstü, arka yüzde frontal durumda bir tanrıça tasviri (Artemis ?) yer almakta olup, her iki elini yana doğru uzatmaktadır.

Sagalassos'ta imparator Nero'ya (İ.S. 54-68) sunuda bulunulmakta olup, Nero burada *neos* Helios olarak anılmaktadır. Herennia Etruscilla (İ.S. 249-251) sikkelerinde ön yüzde Etruscilla'nın büstü bir hilal ile birlikte tasvir edilmiştir. Arka yüzde ise başında ışın tacı bulunan Helios'un büstü sola dönük ve giyimli olarak betimlenmiştir. Trebonianus Gallus dönemi (İ.S. 251-253) sikkelerinin arka yüzlerinde Helios ve Selene'nin büstleri sola dönük durumda ve birbirlerine adeta yapışık vaziyette tasvir edilmektedir. Solda tam yüzlerine karşılık gelecek şekilde iç kısmı sağa dönük bir yarım ay tasviri yer almaktadır.

Termessos'ta da Helios tapınımına ilişkin önemli ipuçları bulmak mümkün olmaktadır. Termessos *territorium*'unda bulunan ve İ.S. 200 (?) yıllarına tarihlenen bir yazıtın Helios'a ait bir kutsal alanın sınır taşı işlevini gördüğü düşünülmektedir. Kentteki bir başka örnek ise Helios'un *phosphoros* sıfatıyla anıldığı bir kehanet yazıtıdır. Constantinus I-Helios'a (İ.S. 310-324) sunulmuş bir adak yazıtında ise imparatorun Helios ile özdeşleştirildiği görülmekte olup, Helios'un bu kentte $\text{☉} \rightarrow \text{☿} \text{fl} \text{☿} \text{fl} \text{☿} \text{fl}$ (=her şeyi gören) olarak tapınım görmesine ilişkin güzel bir örnek teşkil etmekte; aynı zamanda da Constantinus I'in inanç dünyası hakkında da fikir vermektedir. Bunların yanı sıra kentte İ.S. 212 sonrasına ve öncesine tarihlenen iki yazıtta da Helios rahiplerinden söz edilmekte ve İ.S. 212 sonrasına tarihlenen söz konusu yazıtlardan birinde bu rahipliğin ömür boyu olduğu vurgulanmaktadır. İ.S. 250 yıllarına tarihlenen sikkelerin ön yüzlerinde Helios büstü, giyimli olarak ve ışın tacıyla görülmekte, arka yüzlerde ise ayakta ve çıplak durumdaki Dionysos tasvir edilmektedir. *Kantharos* ve *thyrsos* ile betimlenen tanrının ayaklarının sol tarafında bir panter yer almaktadır. Bu sikke tipinin Antoninlerden Gallienus'a kadar devam ettiği de bilinmektedir. Termessos'la ilgili son örneğimiz ise bu kentin yakınlarındaki Ağır Taş'taki (Kelbessos) İ.S. 3. y.y.'a tarihlenen bir lahit kapağı üzerinde Helios ve Selene tasvirlerinin yer almasıdır. Söz konusu örnek görebildiğimiz kadarıyla Pisidia bölgesinde Helios ve Selene'nin mezar koruyucu olarak birlikte yer aldıkları ilk örnek olması bakımından da ayrıca önem taşımaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Antik Literatür

Herodotos:

Historiai.

Kullanılan Metin ve Çeviri:

Herodotos. Herodot Tarihi, (çev. M. Öktem), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1991.

Homeros:

Ilias.

Kullanılan Metin ve Çeviri:

Homeros. İlyada, (çev. A. Erhat-A. Kadir), Can Yayınları, İstanbul, 1993.

Odysseia.

Kullanılan Metin ve Çeviri:

Homeros. Odysseia, (çev. A. Erhat-A. Kadir), Can Yayınları, İstanbul, 2006.

Pausanias:

Periegesis tes Hellados.

Kullanılan Metin ve Çeviri:

Pausanias. Description of Greece. With an English translation by W.H.S. Jones, I-V, London, 1964-1966 (The Loeb Classical Library).

Strabon:

Geographika.

Kullanılan Metin ve Çeviriler:

Strabon. Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV), (çev. A. Pekman), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1993.

The Geography of Strabo. With an English translation by H. L. Jones I-VIII, London, New York, 1917-1932 (The Loeb Classical Library).

Modern Literatür

- Abbasoğlu, H.: **Perge Roma devri Mimarisinde Arşitravların Soffit Bezemeleri**, TTK Yayınları, VI. Dizi, sa. 28, Ankara, 1994.
- Adak, M.-Şahin, S.: “Neue Inschriften aus Tlos”, **Gephyra** 1, Herausgegeben von J. Nollé-S. Şahin, Ege Yayınları, İstanbul, 2004, s. 85-107.
- Adak, M.-Önen, N.T. -Şahin, S.: “Neue Inschriften aus Phaselis I”, **Gephyra** 2, Herausgegeben von J. Nollé-S. Şahin, Ege Yayınları, İstanbul, 2005, s. 1-20.
- Alföldi-Rosenbaum, E.: **Anamur Nekropolü. The Necropolis of Anemurium**, TTK Yayınları Seri VI, no. 12, TTK Basımevi, Ankara, 1971.
- Alkım, U.B.-Bossert, H.Th.: **Karatepe-Kadirli ve Dolayları, ikinci ön rapor**, İstanbul Üniversitesi Yayınları no. 340, 1947.
- Akşit, O.: **Roma İmparatorluk Tarihi (M.Ö. 27-M.S. 395)**, İstanbul, 1995.
- Akyay, Y.: “Hecht Definesinde Perge Şehir Sikkeleri”, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı** 13-14, İstanbul, 1966, s. 242-252.
- Anti, C.: “Esplorazioni Archeologiche nella Licia e nella Panfilia”, **MonAnt** XXIX, 1923, s. 713-755.

- Alanyalı, H.S.: “Patara Tiyatrosu 2004 Çalışmaları”, **Anadolu/Anatolia** 29, 2005, s. 1-13.
- Arca, E.N.A.: “The Genitive Case on Altares from Asia Minor indicating a Boundary Inscription”, **Gephyra** 2, Herausgegeben von J. Nollé-S. Şahin, Ege Yayınları, İstanbul, 2005, s. 47-58.
- Arslan, M.: “Burdur Müzesi’ndeki Side Tetradrahmi Definesi”, **Belleten** 65, 2001, s. 37-63.
- Arslan, M.-Lightfoot, Ch.: **Antik Sikke Defineleri ve C.S. Okray Koleksiyonu ile Burdur, Fethiye ve Sinop Müzelerinden Birer Define**, Ankara, 1999.
- Atlan, S.: **Side’nin Milattan Önce V. ve IV. Yüzyıl Sikkeleri Üzerinde Araştırmalar**, TTK Yayınları V. Seri, sa. 23, TTK Basımevi, Ankara, 1967.
- Atlan, S.: **1947-1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler**, TTK Yayınları V. Dizi, sa. 34, TTK Basımevi, Ankara, 1976.
- Aulock, H.v.: “Die Münzprägung der kilikischen Stadt Mopsos”, **AA** 1963, s. 231-277.
- Aulock, H.v.: **Münzen und Städte Pisidiens, Teil 1, IstMitt. Beih.** 19, Tübingen, 1977.
- Aulock, H.v.: **Münzen und Städte Pisidiens, Teil 2, IstMitt. Beih.** 22, Tübingen, 1979.
- Babelon, E.: **Inventaire sommaire de la Collection Waddington**, 1898.

- Ballance, M.H.: “The Site of Prostantha”, **AnatSt** 9, 1959, s. 125-129.
- Barb, A.: **Die kaiserlichen Münzen der Stadt Tarsos in Kilikien** (maschinenschriftl. Diss.), Wien, 1924.
- Bayburtluoğlu, C.: **Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer. Arykanda**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Bayburtluoğlu, C.: “Arykanda 2002”, **Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri** 1, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2003, s. 8-10.
- Bayburtluoğlu, C.: “Arykanda Tanrıları ve Kültleri”, **III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri**, I. Cilt, (ed. K. Dörtlük- B. Varkıvanç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006, s. 61-68.
- Baydur, N.: “Yayımlanmamış Bazı Attaleia Sikkeleri”, **AnadAraş** 10, 1986, s. 439-454.
- Bean, G.E.: “Two Epigraphical Notes from Pamphylia”, **JHS** 69, 1949, s. 73-76.
- Bean, G.E.: “Inscriptions in the Antalya Museum”, **Belleten** 22, 1958, s. 21-91.
- Bean, G.E.: “Notes and Inscriptions from Pisidia I”, **AnatSt** 9, 1959, s. 67-117.
- Bean, G.E.-Mitford, T.B.: “Sites Old and New in Rough Cilicia”, **AnatSt** 12, 1962, s. 185-218.
- Bean, G.E.: **Side Kitabeleri-The Inscriptions of Side**, Ankara, 1965.
- Bean, G.E.: **Journeys in Northern Lycia 1965-1967**, Wien, 1971.

- Bean, G.E.: **Lycian Turkey: An archaeological guide**, London, 1978.
- Bean, G.E.: **Eskiçağda Güney Kıyıları**, çev. İ. Delemen-S. Çokay, İstanbul, 1997.
- Bean, G.E.-Mitford, T.B.: “Notes and Inscriptions from Pisidia II”, **AnatSt** 10, 1960, s. 43-82.
- Bean, G.E.-Mitford, T.B.: **Journeys in Rough Cilicia in 1962 and 1963**, Wien, 1965.
- Bean, G.E.-Mitford, T.B.: **Journeys in Rough Cilicia 1964-1968**, Wien, 1970.
- Behrwald, R.: “Inscriptions from Pednelissus”, **AnatSt** 53, 2003, s. 117-131.
- Belke, K.-Mersich, N.: **Phrygien und Pisidien**, TIB 7, Wien, 1990.
- Benndorf, O.: “Grabstele von Arsada in Lykien”, **Recueil de Mémoires Concernant L’Archéologie Classique**, Paris, 1903, s. 1-3.
- Benndorf, O.-Niemann, G.: **Reisen in Lykien und Karien I: Reisen im südwestlichen Kleinasien**, Wien, 1884.
- Benndorf, O.-Niemann, G.: **Das Heroon von Gjölbaschi-Trysa**, 1889.
- Beran, T.: **Die hethitische Glyptik von Bogazköy I. Die Siegel und Siegelabdrücke der vor- und althethitischen Perioden und Siegel der hethitischen Grosskönige**, 1967.

- Bérard, V.: “Inscriptions d’Asie Mineur”, **BCH** 16, 1892, s. 417-446.
- Berges, D.-Nollé, J.: **Die Inschriften von Tyana, IK 55**, Teil I-II, Bonn, 2000.
- Bergmann, M.: **Strahlen der Herrscher, Theomorphes Herrscherbild und politische Symbolik im Hellenismus und in der römischen Kaiserzeit**, 1998.
- Bernand, A.: **Pan du Désert**, Leiden, 1977.
- Bernhard, O.: “Der Sonnengott auf griechischen und römischen Münzen”, **Schweizerische Numismatische Rundschau** 25/3, 1933, s. 245-298.
- Bernoulli, J.J.: **Die erhaltenen Darstellung Alexanders des Grossen**, 1905.
- Berrens, S.: **Sonnenkult und Kaisertum von den Severern bis zu Constantin I. (193-337 n. Chr.)**, Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2004.
- Bittel, K.: **Die Hethiter**, 1976.
- Black, J.-Green, A.: **Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. An Illustrated Dictionary**, 1992.
- Borchhardt, J.: “Bericht der Grabungskampagne in Limyra 1985. Mit Beiträgen von Roman Jacobek, Paul Knoblauch, Ingrid Mader und Thomas Marksteiner”, **KST** VIII, 2, 1986, s. 101-127.
- Borchhardt, J.-Dobesch, G.: **Akten des II. Internationalen Lykien-Symposiums I**, Band I, **ETAM** 17, **DphÖAW** 231. Band, Wien, 1993.

- Borchhardt, J.-
Dobesch, G.: **Akten des II. Internationalen Lykien-Symposiums I, Band II, ETAM 18, Wien, 1993.**
- Borchhardt, J.-Eichner, H.
-Schulz, K.: **KERTHTHI oder der Versuch, eine antike Siedlung der Klassik in Zentrallykien zu identifizieren, Adalya Ek Yayın Dizisi 3, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2005.**
- Borchhardt, J.: **Limyra. Zemuri Taşları, (çev. G. Yümer), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1999.**
- Bosch, E.: **Die kleinasiatischen Münzen der römischen Kaiserzeit II, Stuttgart, 1935.**
- Bosch, E.: “Antalya Kitabeleri”, (Türkçeye çeviren S. Atlan), **Belleten 11, 1947, s. 87-126.**
- Bosch, E.: **Pamphylia tarihine Dair Tetkikler-Studien zur Geschichte Pamphylien, Ankara, 1957.**
- Bossert, H.Th.-Alkım, U.B.
-Çambel, H.-Ongunsu, N.-
Süzen, İ.: **Karatepe Kazıları-Die Ausgrabungen auf dem Karatepe. Erster Vorbericht , Ankara 1950.**
- Börker, C.-Merkelbach, R.: **Die Inschriften von Ephesos, IK 12, Teil II, nr. 101-599, Bonn, 1979**
- Brandt, H.: “Kulte in Aspendos”, **IstMitt 38, 1988, s. 237-251.**
- Brandt, H.-Kolb, F.: **Orbis Provinciarum. Lycia et Pamphylia. Eine römische Provinz im Südwesten Kleinasien, Mainz, 2005.**

- Brixhe, C.: “Documents Inedits de Pamphylie”, **Anadolu/Anatolia** 11, 1967, s. 203-218.
- Budde, L.: “Julian-Helios Sarapis und Helena-Isis”, **AA** 1972, s. 630-643.
- Bulut, S.-Varkıvanç, B.
-Çevik, N.-Kızgut, İ.: “VI. Sikkeler”, **Trebenna. Tarihi, Arkeolojisi ve Doğası**, (ed. N. Çevik-B. Varkıvanç-E. Akyürek), Adalya Ek Yayın Dizisi 1, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2005, s. 81-92.
- Büyükkolancı, M.: **Adada. Pisidia’da Antik Bir Kent**, Göltaş Kültür Dizisi 5, 1998.
- Clauss, M.: **Mithraskult und Mysterien**, 1990.
- Colin, H.J.: **Die Münzen von Perge in Pamphylien aus hellenistischer Zeit**, Kölner Münzkabinett, Köln, 1996.
- Cook, A.B.: **Zeus. A Study in Ancient Religion I-III**, 1914-1940.
- Cornelius, F.: **Geschichte der Hethiter**, Darmstadt, 1973.
- Coulton, J.J.: “Oinoanda: The Agora”, **AnatSt** 36, 1986, s. 61-90.
- Cousin, G.-Diehl, Ch.: “Inscriptions de Cadyanda en Lycie”, **BCH** 10, 1886, s. 39-65.
- Cousin, G.: “Inscriptions d’Oenoanda”, **BCH** 16, 1892, s. 1-71.
- Cronin, H.S.: “First Report of a Journey in Pisidia, Lycaonia, and Pamphylia I”, **JHS** 22, 1902, s. 94-126.
- Cronin, H.S.: “First Report of a Journey in Pisidia, Lycaonia, and Pamphylia II”, **JHS** 22, 1902, s. 339-377.

- Cronin, H.S.: “First Report of a Journey in Pisidia, Lycaonia, and Pamphylia III”, **JHS** 24, 1904, s. 113-125.
- Çelgin, A.V.: **Termessos Tarihi**, İstanbul, 1997.
- Çelgin, A.V.-Çelgin, G.-İplikçioğlu, B.: “Antik Termessos Kenti ve Çevresinde Epigrafya Araştırmaları”, **AST** 9, 1991, s. 193-202.
- Çelgin, A.V.: “Termessos Tanrıları ve Kent Alanından Artemis’in Yeni Epithet ve Kültlerini Belgeleyen Üç Yazıt (Bir Ön Değerlendirme)”, **Adalya** 5, 2001-2002, s. 121-136.
- Çevik, N.: “New rock-cut tombs at Etenna and the rock-cut tomb tradition in southern Anatolia”, **AnatSt** 53, 2003, s. 97-117.
- Çokay-Kepçe, S.: **Antalya Karaçalı Nekropolü**, Adalya Ek Yayın Dizisi 4, Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006.
- Dagron, G.-Feissel, D.: **Inscriptions de Cilicie**, Paris, 1987.
- Davies, G.: “Cremna in Pisidia: a re-appraisal of the siege Works”, **AnatSt** 50, 2000, s. 151-159.
- Delemen, İ.: **Anadolu’da Atlı Tanrılar. Lykia, Pisidia, Lykaonia, Isauria, Phrygia, Lydia ve Karia Bölgelerinde Taş Eserler Üzerine Bir İnceleme**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1993.
- Delemen, İ.: “Lykia-Kabalia-Pisidia Bölgesinden Roma Dönemi Dioskurlar ve Tanrıça Kabartmaları”, **Belleten** 59, 1995, s. 295-322.

- Delemen, İ.: **Anatolian rider-gods: A study on stone finds from the regions of Lycia, Pisidia, Isauria, Lycaonia, Phrygia, Lydia, and Caria in the late Roman period**, Bonn, 1999
- Demirer, Ü.-Çınar, Ü.-Karakaş, N.S.-Koç, A.: **Antalya Musum**, Ankara, 2005.
- Dornseiff, F.: “<→””, **RE** III A 1, Stuttgart, 1927, s. 1211-1221.
- Drewbear, T.-Naour, C.: “Divinites de Phrygie”, **ANRW** 18.3, 1990, s. 1907-2044.
- Dupont-Sommer, A.-Robert, L.: **La déesse de Hiérapolis Castabala (Cilicie)**, Paris, 1964.
- Durugönül, S.: **Die Felsreliefs im Rauhen Kilikien**, BAR International Series 511, 1989.
- Durugönül, S.: “Neue Reliefs aus dem Rauhen Kilikien”, **Karatepe’deki Işık, Halet Çambel’e Sunulan Yazılar**, 1999, s. 277 vd.
- Durukan, M.: “Doğu Dağlık Kilikia’da Mezarlar Üzerinde Görülen Bazı Semboller”, **Adalya** 9, 2006, s. 63-82.
- Durukan, M.: “Seramikler Işığında Nagidos”, **Dağlık Kilikia’da Bir Antik Kent Kazısının Sonuçları. Nagidos**, (ed. S. Durugönül), Adalya Ek Yayın Dizisi 6, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2007, s. 228-241.

- Edelstein, E.J.-
Edelstein, L.: **Asclepius: a Collection and Interpretation of the Testimonies**, Baltimore, 1945.
- Ehling, K.-Pohl, D.
- Sayar, M.H.: **Kulturbegegnung in einem Brückenland. Gottheiten und Kulte als Indikatoren von Akkulturationsprozessen im Ebenen Kilikien**, Asia Minor Studien 53, Bonn, 2004.
- Engelmann, H.: "Inschriften aus Ephesos", **ZPE** 24, 1977, s. 201-204.
- Ensert, H.K.: "M.Ö. İkinci Binde 'Kanatlı Güneş Kursu' İle Taçlandırılmış Anadolulu Hitit Figürleri", **Anadolu/Anatolia** 28, 2005, s. 25-48.
- Ergeç, A.-Ergeç, R.: **Side Museum Guide**, Side-Antalya, 1976.
- Erhat, A.: **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2002.
- Erol, A.: **Perge Kazı Sikkeleri: 1989-1998**, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, (Danışman Prof.Dr. O. Tekin), İstanbul, 2005.
- Erzen, A.: **Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft**, Leipzig, 1940.
- Farnell, L.S.: **The cults of the Greek States V**, 1909.
- Fauth, W.: **Helios Megistos. Zur synkretischen Theologie der Spätantike**, 1995.
- Forsen, B.: **Griechische Gliederweihungen. Eine Untersuchung zu ihrer Typologie und ihrer religions-und sozialgeschichtlichen Bedeutung**, Helsinki, 1996.

- Fraser, P.M.-
Bean, G.E.: **The Rhodian Peraea and the Islands**, London, 1954.
- Fränkel, M.: **Die Inschriften von Pergamon, AvP VIII, 1**, Berlin, 1890.
- Frei, P.: “Die Götterkulte Lykiens in der Kaiserzeit”, **ANRW II**, 18, 3, 1990, s. 1729-1864.
- Frey, M.: “Untersuchungen zur Religion und zur Religionspolitik des Kaisers Elagabal”, **Historia Einzelschriften** 62, 1989.
- Geisau, H.v.: “Helios”, **KP** 2, 1979, s. 999-1001.
- Gelder, H.v.: **Geschichte der alten Rhodier**, 1900 (1979).
- Goldman, H.: **Excavation at Gözlü Kule, Tarsos I. The Hellenistic and Roman Periods**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1950.
- Goldman, H.: **Excavation at Gözlü Kule, Tarsos II. From the Neolithic through the Bronze Age**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1956.
- Gonnet, H.: “Arkeolojik Belgelere Göre Eti Güneş Kursları”, **Anadolu/Anatolia** 11, 1967, s. 161-166.
- Gough, M.: “Anazarbus”, **AnatSt** 2, 1952, s. 85-150.
- Graf, F.: **Nordionische Kulte. Religionsgeschichtliche und epigraphische Untersuchungen zu den Kulturen von Chios, Erythrai, Klazomenai und Phokaia**, Schweizerisches Institut in Rom, 1985.

- Güterbock, H.G.: **Die Inschriften şurada: K. Bittel, Bogazköy-Hattusa. Ergebnisse der Ausgrabungen. IX. Das hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya, 1975.**
- Hafner, G.: **Viergespanne in Vorderansicht, 1938.**
- Hagel, St.-Tomaschitz, K.: **Repertorium der Westkilikischen Inschriften. ETAM 22, Wien, 1998.**
- Hall, A.S.: "The Site of Misthia", **AnatSt** 9, 1959, s. 119-125.
- Hall, A.S.: "R.E.C.A.M. Notes and Studies No. 9 The Milyadeis and their Territory", **AnatSt** 36, 1986, s. 137-158.
- Hamdorf, F.W.: **Griechische Kultpersonifikationen der vorhellenistischen Zeit, 1964.**
- Hausmann, U.: **Griechische Weihreliefs, 1960.**
- Heberdey, R. – Wilhelm, A.: **Reisen in Kilikien, ausgeführt 1891 und 1892 im Auftrage der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1896.**
- Heberdey, R.-Kalinka, E.: **Bericht über zwei Reisen im südwestlichen Kleinasien, Wien, 1897.**
- Heberdey, R.: "Termessos", **RE** 5A,1, 1934, s. 732-775.
- Heberdey, R.: **Tituli Pisidiae linguis Graeca et Latina conscripti. Tituli Termessi et agri Termessensis, TAM III,1, Wien, 1941.**
- Hebert, B.: **Schriftquellen zur hellenistischen Kunst, 1989.**

- Heinevetter, F.: **Würfel und Buchstabenorakel in Griechenland und Kleinasien**, Breslau, 1912.
- Heipp, Ch.: **Untersuchungen zu den Hellenistischen Münzen der Lykischen Stadt Phaselis**, Saarbrücken, 1987.
- Hereward, D.: "Inscriptions from Pamphylia and Isauria", **JHS** 78, 1958, s. 57-78.
- Heyob, S.K.: **The Cult of Isis Among Women in the Graeco-Roman World**, Leiden, 1975.
- Hicks, E.L.: "Inscriptions from Casarea, Lydae, Patara, Myra", **JHS** 10, 1889, s. 46-85.
- Hicks, E.L.: "Inscriptions from Eastern Cilicia", **JHS** 11, 1890, s. 236-254.
- Hicks, E.L.: "Inscriptions from Western Cilicia", **JHS** 12, 1891, s. 225-273.
- Hild, F.-
Hellenkemper, H.: **Kilikien und Isaurien. TIB 5**, Wien, 1990.
- Hild, F.: **Lykien und Pamphylien, TIB 8**, Wien, 2004.
- Hill, G.F.: "Inscriptions from Lycia and Pisidia Copied by Daniell and Fellows", **JHS** 15, 1895, s. 116-132.
- Hoepfner, W.: "Der Koloss von Rhodos", **AA** 2000, s. 129-153.
- Hommel, P.: "Giebel und Himmel", **IstMitt** 7, 1957, s. 11-55.
- Hornbostel, W.: **Sarapis. Studien zu Überlieferungsgeschichte, den Erscheinungsformen und Wandlungen der Gestalt eines Gottes**, Leiden, 1973.

- Horsley, G.H.R.-
Mitchell, S.: **The Inscriptions of Central Pisidia including texts from Kremna, Ariassos, Keraia, Hyia, Panemoteichos, the sanctuary of Apollo of the Perminoundeis, Sia, Kocaaliler and the Döşeme Boğazı, IK 57, 2000,**
- Imhoof-Blumer, F.: **Lydische Stadtmünzen, 1897.**
- Imhoof-Blumer, F.: **Kleinasiatische Münzen I-II, Wien, 1901-1902.**
- İnan, J.: “Thronende Isis von Perge”, **Anadolu/Anatolia 21, 1978-1980, s. 1-9.**
- İnan, J.-Atik, N.-
Öztürk, A.-Alanyalı, H.S.
-Ateş, G.: “Vorbericht über die Untersuchungen an der Fassade des Theaters von Perge”, **AA 2000, s. 285-341.**
- İplikçioğlu, B.: “Doğu Likya’da Epigrafik Araştırmalar”, **III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri, I. Cilt, (ed. K. Dörtlük- B. Varkıvaç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006, s. 325-330.**
- İplikçioğlu, B.-Çelgin, G.-
Çelgin, A.V.: **Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium I, DphÖAW 575. Band, Wien, 1991.**
- İplikçioğlu, B.-Çelgin, G.-
Çelgin, A.V.: **Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium II, DphÖAW 583. Band, Wien, 1992.**

İplikçioğlu, B.-Çelgin, G.-
Çelgin, A.V.:

Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium III, DphÖAW 610. Band, Wien, 1994.

İplikçioğlu, B.-Çelgin, G.-
Çelgin, A.V.:

Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium IV, Wien, 2007.

Jessen, O.:

“Helios”, **RE VIII/1**, 1912, s. 58-93.

Jones, A.H.M.:

The Cities of Eastern Roman Provinces, Oxford 1971.

Jucker, H.:

Das Bildnis im Blätterkelch, 1961.

Kaegi, A.:

Benselers Griechisch-Deutsches Schulwörterbuch, Leipzig-Berlin, 1931.

Kalinka, E.:

Tituli Lyciae linguis Graeca et Latina conscripti, TAM II, 3 fasc., Wien, 1920-1944.

Karagöz, Ş.:

Anadolu’dan Mezar Stelleri. Arkaik-Greko Pers-Hellenistik-Roma Bizans Çağları, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1984.

Karamut, İ.-Türkmen S.
-Küçükkaraaslan, G. vd.:

Alanya Müzesi, Alanya, 1995.

Karayaka, N.:

Hellenistik ve Roma Döneminde Pisidia Tanrıları, İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalı Doktora Tezi, İstanbul, 1998.

Karbach, F.-B.:

“Die Münzprägung der Stadt Augusta in Kilikien, Teil 1”, **JNG 40**, 1990, s. 35-68.

- Karbach, F.-B.: “Die Münzprägung der Stadt Eirenopolis in Ostkilikien”, **JNG** 42-43, 1992-93, s. 83-145.
- Kasper, H.: **Griechische Sotervorstellungen und ihre Übernahme in das politischen Leben Roms**, Mainz, 1959.
- Kater-Sibbes, G.J.F.: **Preliminary Catalogue of Sarapis Monuments**, 1973.
- Keil, J. – Wilhelm, A.: “Vorläufiger Bericht über eine Reise in Kilikien”, **JÖAI** 18, 1915, Beibl., s. 1-60.
- Keil, J.-Wilhelm, A.: **Denkmäler aus dem rauhen Kilikien, MAMA III**, Manchester, 1931.
- Kızgut, İ.: **Türkiye’nin Seçilmiş Bazı Müzelerinden Hellenistik ve Roma Dönemi Bronz Heykelcikleri I-II**, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi (Danışman Doç.Dr. B. Varkıvanç), Antalya, 2004.
- Köse, O.-Tekoğlu, R.: “Money Lending in Hellenistic Lycia: The Union of Copper Money”, **Adalya** 10, 2007, s. 63-81.
- Köse, V.: **Nekropolen und Grabmäler von Sagalassos in Pisidien in hellenistischer und römischer Zeit**, Studies in Eastern Mediterranean Archaeology VII, 2005.
- Krischan, J.: “Beziehungen zwischen Grabschutzformeln und den gesetzlichen Bestimmungen gegen Gräberschädigung”, **WS** 70, 1957, s. 205-218.
- Kümmel, H.M.: “Kizzuwatna”, **RLASS** 5, 1976-1980, s. 626-631.
- Lanckoronski, K.G.: **Städte Pamphyliens und Pisidiens II: Pisidien**, Prag-Wien-Leipzig, 1892.

- Langlois, V.: **Voyage dans la Cilicie et les montagnes du Taurus**, 1861.
- Le Bas, Ph.-
Waddington, W.H.: **Voyage Archéologique en Grèce et en Asie Mineure fait par ordre du Gouvernement Français pendant les années 1843 et 1844. III. Inscriptions Grecques et Latines recueillées en Grèce et en Asie Mineure**, Paris, 1870, Hildesheim-New York, 1972.
- Liampi, K.: “Kaiserzeitliche Votive aus Griechenland und Kleinasien”, **ThesCRA I**, 2004, s. 416-423.
- Lindgren, H.C.-
Kovacs, F.L.: **Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the Levant from the Lindgren Collection**, 1985.
- Machatschek, A.: **Die Nekropolen und Grabmäler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien**, **ETAM 2**, Wien, 1967.
- MacKay, T.H.S.: “The Major Sanctuaries of Pamphylia and Cilicia”, **ANRW II**, 18.3, 1990, s. 2045-2129.
- Matern, P.: **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002.
- Magie, D.: “Egyptian Deities in Asia Minor in Inscriptions and on Coins”, **AJA** 57, 1953, s. 163-187.
- Mansel, A.M.: “Side Nymphaeum’unda Bulunan Ixion Kabartması”, **Anadolu/Anatolia 2**, 1957, s. 79-86.
- Mansel, A.M.: “1946-1955 Yıllarında Pamphylia’da Yapılan Kazılar ve Araştırmalar”, **Belleten** 22, 1958, s. 211-240.

- Mansel, A.M.: “Perge’de Yapılan Kazılar ve Araştırmalar”, **Atatürk Konferansları IV**, 1970, s. 133-147.
- Mansel, A.M.: “1969 Perge Kazılarına Dair Önrapor”, **TürkAD** 18-2, 1970, s. 129-136.
- Mansel, A.M.: “Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1957-1972”, **AA** 1975, s. 49-96.
- Mansel, A.M.: **Side. 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları**, TTK yayınları V. Seri, Sa. 33, TTK Basımevi, Ankara, 1978.
- Marquardt, J.: **Römische Staatsverwaltung I-III**, Darmstadt, 1957.
- McLean, B.H.: **Greek and Latin Inscriptions in the Konya Archaeological Museum, RECAM IV**, The British Institute of Archaeology at Ankara, London, 2002.
- Mendel, G.: **Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines 1-3**, Roma, 1966.
- Merkelbach, R.: **Die Inschriften von Assos, IK 4**, 1976.
- Merkelbach, R.: **Mithras**, 1984.
- Merkelbach, R.-Şahin, S.: “Die Publizierten Inschriften von Perge”, **EA** 11, 1988, s. 97-168.
- Merkelbach, R.: **Isis regina, Zeus Sarapis. Die griechischen-ägyptische Religion nach den Quellen dargestellt**, Stuttgart-Leipzig, 1995.

- Merkelbach, R.-
Stauber, J.: **Steinepigramme aus dem Griechischen Osten I. Die Westküste Kleinasiens von Knidos bis Ilion**, Stuttgart-Leipzig, 1998.
- Metzger, H.: **Catalogue des Monuments Votifs du Musée d'Adalia**, Études Orientales XI, Paris, 1952.
- Meyer-Steineg, T.: **Darstellungen normaler und krankhaft veränderter Körperteile an antiken Weihgaben**, Jena, 1912.
- Meyer-Steineg, T.-
Sudhoff, K.: **Geschichte der Medizin im Überblick mit Abbildungen**, Jena, 1950.
- Milne, J.G.: **Greek Inscriptions. «Service des Antiquités de l'Égypte: Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire»**, Oxford, 1905.
- Milner, N.P.-Smith, M.F.: "New Votive Reliefs from Oinoanda", **AnatSt** 44, 1994, s. 65-76.
- Milner, N.P.: **An Epigraphical Survey in the Kibyra-Olbasa Region conducted by A.S. Hall, RECAM III**, Ankara-Oxford, 1998.
- Milner, N.P.: "Notes and Inscriptions on the cult of Apollo at Oinoanda", **AnatSt** 50, 2000, s. 139-150.
- Milner, N.P.: "Ancient inscriptions and monuments from the territory of Oinoanda", **AnatSt** 54, 2004, s. 47-78.
- Mionnet, T.E.: **Description de Médailles antiques, Grecque et Romaines, Supplément VII**, Paris, 1835.

- Mitford, T.B.: "The Cults of Roman Rough Cilicia", **ANRW II**, 18,3, 1990, s. 2131-2160.
- Mitchell, S.: "Three Cities in Pisidia", **AnatSt** 44, 1994, s. 129-149.
- Mitchell, S.: **Cremna in Pisidia. An ancient City in peace and in war**, London, 1995.
- Mithcell, S.: "Inscriptions from Melli (Kocaaliler) in Pisidia", **AnatSt** 53, 2003, s. 139-160.
- Naour, C.: **Tyriaion en Cabalide: Épigraphie et géographie historique**, Zuthpen, 1980.
- Neumann, G.: "Zum Helioskopf von Rhodos", **AA** 1977, Heft 1, s. 86-90.
- Nilsson, M.P.: **Cults, Myths, Oracles and Politics in Ancient Greece**, 1951.
- Nilsson, M.P.: **Geschichte der griechischen Religion I (3)**, 1992.
- Nollé, J. – Schindler, F.: **Die Inschriften von Selge, IK 37**, Bonn, 1991.
- Nollé, J.: **Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse, IK 43**, Teil I, Bonn, 1993.
- Nollé, J.: **Side im Altertum. Geschichte und Zeugnisse, IK 44**, Teil II, Bonn, 2001.
- Nollé, J.: "Medien, Sprüche, Astragale. Zum Orakelwesen im kaiserzeitlichen Kleinasien", **Nürnberger Blätter zur Archäologie** 13, 1996/97, 167-182.

- Ohlemutz, E.: **Die Kulte und Heiligtümer der Götter in Pergamon**, 1940.
- Özgür, M.E.: **Skulpturen des Museums von Antalya I**, İstanbul, 1987.
- Özgür, M.E.: **Perge. Ein Reiseführer (2)**, 1990.
- Özhanlı, M.: **Arkaik Dönem Kilikya Pişmiş Toprak Figürinleri. Kilikya-Kıbrıs ve İonya İlişkileri**, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi (Danışman Prof. Dr. F. Işık), Antalya, 2004.
- Özsaygı, M.: “Yeni Bulunan Bir Aspendos Definesi”, **Arkeoloji Dergisi** IV, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1996, s. 1-31.
- Paribeni, R.-
Romanelli, P.: “Studii e ricerche archeologiche nell’Anatolia meridionale”, **MonAnt** 23, 1914, s. 5-277.
- Pekman, A.: **Pamphylia Tanrıları**, İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doçentlik Tezi, İstanbul, 1964.
- Petersen, E. –
Luschan, F.v.: **Reisen im südwestlichen Kleinasien II: Reisen in Lykien, Milyas und Kibyratis**, Wien, 1889.
- Petzl, G.: **Die Inschriften von Smyrna**, **IK** 24,1, Teil II, 1, Bonn, 1987.
- Pfuhl, E.-Möbius, H.: **Ostgriechische Grabreliefs I-II**, Mainz, 1977-1979.
- Poljakov, F.B.: **Die Inschriften von Tralleis und Nysa**, **IK** 36,1, Teil 1, 1989.

- Recke, M.: **In loco Murtana, ubi olim Perge sita fuit. Der Beginn archäologischer Forschungen in Pamphylien und die Kleinasien-Expedition Gustav Hirschfelds 1874**, Adalya Ek Yayın Dizisi 5, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2007.
- Robert, L.: “Documents d’Asie Mineure XXIII-XXVIII”, **BCH** 107/1, 1983, s. 497-599.
- Robinson, D.M.: “Roman Sculptures from Colonia Caesarea (Pisidian Antioch)”, **ArtB** 9, 1926-1927, s. 5-69.
- Ruge, W.: “Kilikia”, **RE** XI/1, 1921 c, s. 385-396.
- Sacco, G.: **Iscrizioni greche d'Italia: Porto**, Rome, 1984.
- Saltuk, S.: **Arkeoloji Sözlüğü**, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1993.
- Sayar, M.H.-Siewert, P.-Täuber, H.: **Die Inschriften von Hierapolis Kastabala**, Bericht über eine Reise nach Ost Kilikien, Mit einem Beitrag von James Russel, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 547. Band, Wien, 1989.
- Sayar, M.H.: “Epigraphische Forschungen in Ostkilikien”, **Die Epigraphische und Altertumskundliche Erforschung Kleinasien: Hundert Jahre Kleinasiatische Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Atken des Symposions vom 23. bis 25 Oktober 1990**, **ETAM** 14, Wien, 1990, s. 319-327.
- Sayar, M.H.: “Kilikya’da Tanrılar ve Kültler”, **Olba** II (Özel sayı 1. cilt), I. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri, Mersin, 1999, s. 131-154.

- Sayar, M.H.: **Die Inschriften von Anazarbos und Umgebung, IK 56, Teil I, Inschriften aus dem Stadtgebiet und der nächsten Umgebung der Stadt, Bonn, 2000.**
- Sayar, M.H.: Tarkondimotos. Seine Dynastie, seine Politik und sein Reich, şurada: **Kilikia: Mekanlar ve Yerel Güçler (İ.Ö. 2. binyıl-İ.S. 4. yüzyıl)**, ed. E. Jean-A. M. Dinçol-S. Durugönül, Istanbul 2001, s. 373-380.
- Sayar, M.H.: “Kilikya Yüzey Araştırmaları 2005”, **AST** 24,2, 2006, s. 201-212.
- Schaeffer, A.-Cl.F.: **Ugaritica III. Sceaux et cylindres hittites, épée gravée du cartouche de Minepath, tablettes chypro-minoennes et autres découvertes nouvelles de Ras Shamra, 1956.**
- Schauenburg, K.: **Helios. Archaeologisch-mythologische Studien über den antiken Sonnengott, 1955.**
- Schörner, G.: “Helios und Alexander. Zum Einfluss der Herrscherikonographie auf das Götterbild”, **AA** 2001, s. 59-69.
- Schreiber, Th.: **Studien über das Bildnis Alexanders des Grossen, 1903.**
- Schultz, S.: **Die Münzprägung von Magnesia am Mäander in der Kaiserzeit, 1975.**
- Schwabl: “Zeus I. Epiklesen”, **RE X A**, 1972, s. 253-376.
- Schwabl: “Zeus II”, **RE Suppl. XV**, 1978, s. 1009-1411.
- Schwabl: “Zeus (Nachträge)”, **RE Suppl. XV**, 1978, s. 1442-1481.

- Schwenn, "Kybele", **RE** XI/2, 1922, s. 2250-2298.
- Staffieri, G.M.: **La monetazione di Olba nella Cilicia Trachea. Quaderni Ticinesi di Numismatica e Antichità Classiche**, Lugano, 1978.
- Stambaugh, J.E.: **Sarapis under the Early Ptolemies**, Leiden, 1972.
- Strubbe, J.: **ΑΠΑΙ ὡς ἐν τῷ Ὀλίμῳ. Imprecations against Desecrators of the Grave in the Greek Epitaphs of Asia Minor. A Catalogue**, **IK** 52, Bonn, 1997.
- Seitschek, R.: **Helios in der griechischen Plastik**, (Yayınlanmamış doktora tezi), Wien, 1972.
- Sevin, V.: **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, TTK Yayınları VI. Dizi, sayı 50, Ankara, 2001.
- Şahin, N.: **Zeus'un Anadolu Kültleri**, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Monografi Dizisi 2, İstanbul, 2001.
- Şahin, S.: **Die Inschriften von Arykanda**, **IK** 48, Bonn, 1994.
- Şahin, S.: **Die Inschriften von Perge**. (Vorrömische Zeit, frühe und hohe Kaiserzeit), **IK** 54, Teil I, Bonn, 1999.
- Şahin, S.: **Die Inschriften von Perge**, **IK** 61, Teil II, Bonn, 2004.
- Täuber, H.: "Kilikia", **DNP** 3, 1999, s. 454-456.
- Taşlıklioğlu, Z.: **Anadolu'da Apollon Kültü ile İlgili Kaynaklar**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1963.

- Tek, A.T.: “Hellenistik ve Erken Roma İmparatorluk Dönemlerinde Likya’da Basılan Otonom Şehir Sikkeleri”, **III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri**, II. Cilt, (ed. K. Dörtlük- B. Varkıvaç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006.
- Tekin, O.: **Yapı Kredi Koleksiyonu Grek ve Roma Sikkeleri**, İstanbul, 1994.
- Tekin, O.: “Sikkeler”, **Dağlık Kilikia’da Bir Antik Kent Kazısının Sonuçları. Nagidos**, (ed. S. Durugönül), Adalya Ek Yayın Dizisi 6, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2007, s. 369-391.
- Tomaschitz, K.: **Unpublizierte Inschriften Westkilikiens aus dem Nachlass Terence B. Mitfords, ETAM 21, DphÖAW** 264. Band, Wien, 1998.
- Ulansey, D.: **Mitras Gizlerinin Kökeni. Antik Dünyada Kozmoloji ve Din**, (çev. H. Ovacık), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1998.
- Vacano, O.v.: **Typenkatalog der antiken Münzen Kleinasiens**, hrsg. von Dietmar Kienast, Dietrich Reimer Verlag, Berlin, 1986.
- Vandeput, L.-Köse, V.: “The 1999 Pisidia survey at Melli”, **AnatSt** 51, 2001, s. 133-146.
- Vandeput, L.-Köse, V.: “Pisidia Survey Project: Melli 2000”, **AnatSt** 52, 2002, s. 145-153.
- Vidman, L.: **Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae**, Berlin, 1969.
- Vidman, L.: **Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern**, Berlin, 1970.

- Volkman, H.: “Soter”, **KP V**, 1979, s. 289.
- Waddington, W.H.: **Recueil général des monnaies grecques d’Asie Mineure I** 1-4, 1904-1912.
- Waddington, W.H.-
Babelon, E.-Reinach, Th.: **Recueil général des monnaies grecques d’Asie Mineure II**, 1925.
- Waelkens, M.-Owens, E.: “The Excavations at Sagalassos”, **AnatSt** 44, 1994, s. 169-187.
- Wagner, J.: **Gottkönige am Euphrat. Neue Ausgrabungen in Kommagene**, 2000.
- Welles, B.: **Gerasa. City of the Decapolis. The Inscriptions**, New Haven, 1938.
- Woodward, A.M.-
Ormerod, H.A.: “A Journey in South-Western Asia Minor”, **BSA** 16, 1909-1910, s. 76-136.
- Vermaseren, M.J.: **Corpus inscriptionum et monumentorum religionis mithriacae, CIMRM I-II**, Den Haag, 1956-1960.
- Vermaseren, M.J.: **Mithraica III**, Leiden, 1982.
- Yalouris, N. –
Visser-Choitz, T.: “Helios”, **LIMC V**, 1990, s. 1005-1034.
- Zgusta, L.: **Kleinasiatische Personennamen**, Prag, 1964..
- Zgusta, L.: **Kleinasiatische Ortsnamen**, Heidelberg, 1984.
- Ziegler, K.: “Kilikien”, **KP 3**, 1979, s. 208-209.

- Ziegler, R.: **Städtisches Prestige und kaiserliche Politik, Studien zum Festwesen in Ostkilikien im 2. und 3. Jh. n. Chr.**, 1985.
- Ziegler, R.: “Ären kilikischer Städte und Politik des Pompeius in Südostkleinasien”, **Tyche** 8, 1993, s. 203-219.
- Zusanek, H.: **Rhodos und Helios**, 1994.
- Zwicker, U.: **Antike Münzen aus Kleinasien (Mysien bis Pisidien) Sammlung Zwicker, Teil 3**, Erlangen Universitätsbibliothek, 1996.

KILIKIA BÖLGESİ**TABLO 1**

NO.	KENT	YAZIT	SİKKE	DİĞER ARKEOLOJİK BULUNTULAR
1	Aigeai		x	
2	Anazarbos	x		
3	Augusta		x	
4	Elaiussa-Sebaste	x		
5	Eirenopolis		x	
6	Epiphaneia	x	x	
7	Flavioupolis	x	x	
8	Hierapolis-Kastabala	x	x	
9	Kalykadnos Seleukeia'sı		x	
10	Kanytelis	x		
11	Korakesion		x	
12	Korykos	x		
13	Lamos	x		
14	Mopsuestia	x	x	
15	Olba	x	x	x
16	Soloi-Pompeiopolis		x	
17	Tarsos		x	x
18	Bilinmeyen bölge	x		

LYKIA BÖLGESİ**TABLO 2**

NO.	KENT	YAZIT	SİKKE	DİĞER ARKEOLOJİK BULUNTULAR
1	Arykanda	x	x	x
2	Hippokome	x		
3	Kadyanda	x		
4	Kibyra	x		
5	Limyra	x		
6	Oinoanda	x		x
7	Olympos	x		
8	Patara	x		
9	Phaselis	x	x	
10	Pinara	x		
11	Sidyma	x		
12	Telmessos		x	
13	Trysa	x		
14	Tyriaion	x		
15	Yapraklı	x		
16	Bilinmeyen bölge	x		

PAMPHYLIA BÖLGESİ**TABLO 3**

NO.	KENT	YAZIT	SİKKE	DİĞER ARKEOLOJİK BULUNTULAR
1	Aspendos	x		
2	Attaleia (?)	x	x	
3	Karallia		x	
4	Lyrbe		x	
5	Perge	x	x	x
6	Side	x	x	x

PISIDIA BÖLGESİ**TABLO 4**

NO.	KENT	YAZIT	SİKKE	DİĞER ARKEOLOJİK BULUNTULAR
1	Andeda			X
2	Antiokheia	X	X	X
3	Etenna		X	
4	Gelendost			X
5	Hadriani	X		
6	Isinda		X	
7	Kocaaliler	X		
8	Kremna	X		X
9	Makropedion	X		
10	Pogla		X	
11	Praetoria			X
12	Prostanna	X	X	
13	Sagalassos	X	X	
14	Selge	X	X	
15	Termessos	X	X	X

RESİMLER LİSTESİ

- Res. 1-5: C. Bayburtluoğlu, **Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer. Arykanda**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 60.
- Res. 6: C. Bayburtluoğlu, “Arykanda Tanrıları ve Kültleri”, **III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri**, I. Cilt, (ed. K. Dörtlük-B. Varkıvaç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006.
- Res. 7: C. Bayburtluoğlu, **Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer. Arykanda**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Res. 8: C. Bayburtluoğlu, “Arykanda Tanrıları ve Kültleri”, **III. Uluslararası Likya Sempozyumu Sempozyum Bildirileri**, I. Cilt, (ed. K. Dörtlük-B. Varkıvaç-T. Kahya vd.), Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, 2006, res. 3.
- Res. 9: N.P. Milner-M.F. Smith, “New Votive Reliefs from Oinoanda”, **AnatSt** 44, 1994, s. 70-75, no. 4b, res. 16a.
- Res. 10: J.J. Coulton, “Oinoanda: The Agora”, **AnatSt** 36, 1986, s. 76, res. 8b.
- Res. 11: D. Hereward, “Inscriptions from Pamphylia and Isauria”, **JHS** 78, 1958, s. 66, no.11.
- Res. 12: Ü. Demirer-Ü. Çınar-N.S.Karakaş-A. Koç, **Antalya Musum**, Ankara, 2005, s. 251, no. 143.
- Res. 13: P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 260, kat. no. B 108, res. 84.
- Res. 14: A. Mansel, “Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1957-1972”, **AA** 1975, s. 85-86, res. 51.
- Res. 15: H. Abbasoğlu, **Perge Roma devri Mimarisinde Arşitravların Soffit Bezemeleri**, TTK Yayınları, VI. Dizi, sa. 28, Ankara, 1994, s. 89, no. 158, res. 34,1.
- Res. 16: H. Abbasoğlu, **Perge Roma devri Mimarisinde Arşitravların Soffit Bezemeleri**, TTK Yayınları, VI. Dizi, sa. 28, Ankara, 1994, s. 89, no. 158, res. 35,1.

- Res. 17: A.M. Mansel, "Bericht über Ausgrabungen und Untersuchungen in Pamphylien in den Jahren 1957-1972", **AA** 1975, s. 72, res. 32 b.
- Res. 18: H. Abbasoğlu, **Perge Roma devri Mimarisinde Arşitravların Soffit Bezemeleri**, TTK Yayınları, VI. Dizi, sa. 28, Ankara, 1994, s. 89, no. 159, res. 37, 1.
- Res. 19-20: E. Erten, 2006.
- Res. 21: P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 262, kat. no. B 126, res. 86.
- Res. 22: P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 258, kat. no. B 88.
- Res. 23-24: G.H.R. Horsley-S. Mitchell, **The Inscriptions of Central Pisidia including texts from Kremna, Ariassos, Keraia, Hyia, Panemoteichos, the sanctuary of Apollo of the Perminoundeis, Sia, Kocaaliler and the Döşeme Boğazı**, **IK** 57, Bonn, 2000, s. 85-86, no. 61.
- Res. 25: P. Matern, **Helios und Sol. Kulte und Ikonographie des griechischen und römischen Sonnengottes**, Ege Yayınları, İstanbul, 2002, s. 253, kat. no. B 61, res. 77.
- Res. 26: M.H. Ballance, "The Site of Prostanna", **AnatSt** 9, 1959, s. 128-129, no. 3.
- Res. 27-32: E. Erten, 2006.
- Res. 33-35: R. Paribeni-P. Romanelli, "Studii e ricerche archeologiche nell'Anatolia meridionale", **MonAnt** 23, 1914, s. 191-192, no. 137, res. 42.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Yaş : 34
Doğum Yeri ve Tarihi : Muğla 20.05.1972
Tabiyet : T.C. Vatandaşı
Medeni Durum : Evli

EĞİTİM

Doktora : İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Aşaması.
Yüksek Lisans : İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (1999).
Lisans : İ.Ü. Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (1995).
Lise : Bakırköy Lisesi (1989).

MESLEKİ ÖZELLİKLER

1996 - : İ.Ü. Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü Araş.Gör.

AKADEMİK ÇALIŞMALAR

1993-1994-1995 : Prof. Dr. Oktay Belli başkanlığında, Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri Urartu kazıları ve yine aynı bölgede yürütülen yüzey araştırmalarına katıldı.
1994 : Dr. Wolfgang Radt başkanlığındaki Bergama (Pergamon) antik kenti kazılarında görev yaptı.
1996-1997-1998-1999 : Prof. Dr. Bülent İplikçioğlu (Marmara Üniversitesi) ve Doç. Dr. A. Vedat Çelgin (İstanbul Üniversitesi)

başkanlığında, Termessos antik yerleşimi ve territorium'u ile Doğu-Kuzeydoğu Lykia ve Güneybatı Pisidia bölgelerinde yürütülen epigrafik yüzey araştırmalarında görev aldı.

- 1997 : Doç. Dr. Sait Başaran başkanlığındaki Enez (Ainos) antik kenti kazıları kapsamında yer alan ve söz konusu kentin antik dönemdeki limanının tespit edilmesine yönelik olarak yürütülen sualtı araştırmalarına iştirak etti.
- 2005-2006 : İ.Ü. Edebiyat Fakültesi öğretim üyesi Prof.Dr. M.H. Sayar Başkanlığında Adana, Mersin, Hatay ve Osmaniye illerinde yürütülen epigrafya-tarihi coğrafya yüzey araştırmalarına katıldı.

YAYINLARI

- 1999 : “Roma İmparatorluğu Hakimiyeti Altındaki Bir Yunanlı Tarih Yazarının ‘Özgürlük’ Düşüncesi”, **Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi** 91, 1999: 62-63. (Makale).
- 2003 : **Antik Yunan’dan Yaşayan Sözler**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003. (Dr. E. Karayel ve V. Taşçı ile birlikte). (Kitap).
- 2005 : **Atina’lı Komutan ve Devlet Adamı Alkibiades**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2005. (Kitap)